

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

На правах рукопису

Кочергін Ігор Олександрович

УДК 94 (477): 323.315«1850/1900»

**КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ДВОРЯНСТВО В
УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ
ВІДНОСИН (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК
XX СТ.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Швидько Ганна Кирилівна,
доктор історичних наук,
професор, заслужений діяч
науки і техніки України

Дніпро – 2016

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
ВСТУП	5
Розділ 1. Методологічні, джерелознавчі та історіографічні особливості вивчення історії катеринославського дворянства	12
1.1. Методологічні основи роботи	12
1.2. Історіографія проблеми.....	26
1.3. Характеристика джерельної бази	64
Розділ 2. Катеринославське губернське дворянське зібрання	77
2.1. Катеринославське дворянство напередодні реформ	77
2.2. Склад, повноваження, порядок та особливості роботи	87
2.3. Губернські та повітові маршалки. Характеристика соціального статусу ..	105
2.4. Тенденції внутрішньостанових відносин	119
2.5. Головні напрями діяльності катеринославського губернського дворянського зібрання у 1860–1890-х роках	132
2.5.1 «Вигоди і потреби» благородного зібрання у 1860–1870-х рр.	132
2.5.2. Заходи дворянського зібрання щодо зміцнення соціально-економічного становища у 1880–1890-х рр.	147
Розділ 3. Катеринославське дворянство в процесі реформування суспільства ..	165
3.1. Емансипація селян у сприйнятті катеринославського дворянства	165
3.2. Участь дворян в роботі інституту мирових посередників	191
3.3. Катеринославське дворянство в процесі формування всестанових судових установ	208
3.4. Дворяни у складі інституту земських начальників	218

Розділ 4. Дворянство в нових умовах соціальної взаємодії	233
4.1. Дворянство в системі земського самоврядування	233
4.2. Дворяни в системі соціально-етнічних координат	275
4.2.1. Дворяни та селяни в нових органах самоврядування: між партнерством і суперництвом	276
4.2.2. Взаємодія дворянства і купецтва в системі міського самоврядування	291
4.2.3. Взаємини дворян та євреїв в умовах модернізації суспільства	302
4.2.4. Еволюція відносин дворян та німецьких колоністів	312
 Розділ 5. Катеринославське дворянство в соціокультурній практиці пореформеного періоду	324
5.1. Особливості благочинної діяльності катеринославських дворян	324
5.2. Дворяни і навчальні заклади Катеринославщини в другій половині XIX ст.	336
 ВИСНОВКИ	352
Список використаних джерел та літератури	361
 ДОДАТКИ	427

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВЕЗ – Вестник Екатеринославского земства

ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации

ГЖ – Гуманітарний журнал

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДНІМ – Дніпропетровський національний історичний музей
ім. Д.І. Яворницького

ЕГВ – Екатеринославские губернские ведомости

ЕЛ – Екатеринославский листок

ЗГ – Земледельческая газета

ЗИОССЮР – Записки императорского общества сельского хозяйства Южной
России

ІР НБУ – Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім.
В.І. Вернадського НАН України

КДЕГ – Крестьянское дело в Екатеринославской губернии

КТГК – Катеринославський тимчасовий губернський комітет

ЛЕУАК – Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии

НГУ – Національний гірничий університет

ПК – Приднепровский край

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

ПТК – Повітові тимчасові комісії

РГИА – Российский государственный исторический архив

УІЖ – Український історичний журнал

ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Протягом тривалого періоду історія дворянства перебувала на маргінесі вітчизняної історіографії. Лише в останні три десятиліття інтерес до вивчення діяльності привілейованої групи суспільства зріс, що зумовлено місцем, яке дворянство займало в системі суспільно-політичних, соціально-економічних і соціокультурних відносин. Без нього не обходилась жодна більш-менш помітна подія в житті Російської держави та суспільства. Без з'ясування характеру дій представників вищого стану Російської імперії важко зрозуміти соціальні процеси, які зачіпали інші соціальні стани і групи та впливали на розвиток держави в цілому.

В українській історіографії останніх років дворянству Катеринославської губернії приділено чимало уваги: вивчаються біографії окремих представників вищої верстви, історії дворянських родин, участь дворянства у колонізації Півдня України та управлінні краєм. Втім поки що це лише окремі епізоди, які не дають можливості скласти комплексне уявлення про соціальну роль катеринославського дворянства, його місце серед інших соціальних станів і груп суспільства, простежити еволюцію їх соціальної поведінки у пореформений період.

Аби визначити закономірності розвитку суспільства важливо з'ясувати, чи була специфіка у поведінці місцевого дворянства у пореформений період, яку роль відігравало катеринославське дворянство в процесі проведення реформ, які важелі впливу використовувалися для подолання проблем, що постали перед вищою верствою після скасування кріпацтва. Також слід звернути увагу на внутрішньостанові та міжстанові зв'язки катеринославського дворянства й визначити ознаки, характер і глибину змін, котрі вплинули на розвиток вищої верстви.

Пореформений період в історії Російської імперії дозволяє простежити процес адаптації, виявити особливості соціальної поведінки та ідентифікації дворянського стану: якою була реакція станової організації катеринославського

дворянства на селянську та інші реформи Олександра II та контрреформи Олександра III; які нагальні питання її хвилювали; наскільки органічно/не органічно дворяни включилися до роботи нових самоврядних установ (земство, мировий суд, земські начальники); яке місце вони зайняли серед традиційних соціальних та етнічних груп; чим характеризувалася доброчинна та просвітницька діяльність катеринославського дворянства.

Вивчення та аналіз особливостей діяльності катеринославського дворянства в умовах реформ і трансформації соціальних відносин може допомогти відповісти на питання, пов'язані з розвитком сучасної української еліти, яка нині разом з усією українською державою знаходиться в процесі реформування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах державної дослідницької теми «Соціально-економічний і культурний розвиток Середньої і Нижньої Наддніпрянщини модерної і новітньої доби» (державний реєстраційний номер 0113U003914), що виконується колективом кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Об'єктом дослідження даної наукової роботи є дворянство Катеринославської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – діяльність катеринославських дворян, їх взаємодія з різними соціальними та етнічними групами та процес адаптації до соціальних відносин в умовах реформування суспільства другої половини XIX – початку XX ст.

Метою дисертаційної роботи є аналіз діяльності дворянства Катеринославської губернії в умовах трансформації соціальних відносин в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

1) проаналізувати історіографію проблеми, визначити етапи дослідження катеринославського дворянства другої половини XIX – початку XXI ст.;

2) виявити та систематизувати джерела, які дозволяють розкрити тему дослідження, з'ясувати рівень їх достовірності, вірогідності та репрезентативності;

3) охарактеризувати склад, повноваження, порядок, особливості роботи та головні напрями діяльності Катеринославського губернського дворянського зібрання;

4) дослідити шляхи подолання катеринославським дворянством проблем, що постали перед ними після 1861 р.;

5) з'ясувати, як змінилася соціальна роль катеринославського дворянства після скасування кріпацтва;

6) проаналізувати вплив катеринославського дворянства на реалізацію селянської, судової та земської реформ;

7) визначити кількісний та якісний склад катеринославського дворянства в різноманітних структурах, що виникли внаслідок реформ Олександра II і контрреформ Олександра III;

8) охарактеризувати рівень взаємодії дворянства всередині дворянського зібрання та поза його межами з різними соціальними та етнічними групами;

9) виявити рівень впливу дворянства на розвиток освітньої галузі в губернії;

10) визначити напрями та чинники, які спонукали катеринославське дворянство займатися благодійною діяльністю;

11) виявити особливості, які виділяли катеринославське дворянство у порівнянні з іншими дворянськими громадами;

12) з'ясувати рівень самоідентифікації та адаптації дворян Катеринославської губернії до нових соціальних, суспільно-політичних та соціально-економічних реалій Російської імперії пореформеного часу.

Методологія дослідження. Дослідження здійснене за допомогою методів соціальної та локальної історії, а також із залученням інструментарію мікроісторії. Методологічною основою дисертаційної роботи стали принципи об'єктивності, історизму та системності. При розробці теми використовувалися

як загальнонаукові (аналіз, синтез, індуктивний аналіз, історичний та логічний методи), так і конкретно-історичні методи: історико-генетичний, історико-системний, проблемно-хронологічний, просопографічний, мікроісторичний та локальної історії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця 1850-х рр. до початку XX ст. Нижня межа визначена початком підготовки до запровадження селянської реформи (1856 р.), верхня – першою російською революцією 1905–1907 рр., після якої дворянство втрачає свої позиції в суспільно-політичному та соціально-економічному житті Російської імперії. Часовий проміжок від 1861 р. до 1905 р., коли були здійснені реформи Олександра II, контрреформи Олександра III та мали місце модернізаційні процеси, в радянській, сучасній російській та українській історіографії прийнято називати пореформеним періодом в історії Російської імперії. Процеси, запущені реформою 1861 р., характеризувалися змінами, які мали свою специфіку, що задавали напрямок розвитку суспільства аж до революції 1905 р., коли почав формуватися новий характер соціальних відносин.

Географічні межі визначаються територією, яку займала Катеринославська губернія включно з Ростовським повітом, до відокремлення якого у 1887 р. вона була найбільшою з дев'яти українських губерній імперії та включала території сучасних Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, а також деякі райони Херсонської, Кіровоградської, Луганської, Полтавської областей.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в комплексному вивченні діяльності катеринославського дворянства в умовах трансформації соціальних відносин у другій половині XIX – початку XX ст., яка вперше стала предметом спеціального дослідження.

В результаті дослідження одержано результати, які мають наукову новизну:
вперше:

- сформульовано та розв'язано актуальну наукову проблему, яка стосується змін, що відбулися з катеринославським дворянством в період трансформації соціальних відносин у пореформений період;

- виявлено особливості та напрями діяльності Катеринославського губернського дворянського зібрання;
- охарактеризовано участь катеринославського дворянства в структурах, які виникли внаслідок реформ Олександра II та контрреформ Олександра III (інститут мирових посередників, мировий суд, земство, інститут земських начальників);
- визначено тенденції, які характеризували внутрішньостанові відносини катеринославського дворянства;
- простежено еволюцію взаємовідносин катеринославського дворянства з різними соціальними та етнічними групами населення;
- дістало подальший розвиток:*
 - питання ставлення катеринославського дворянства до селянської реформи;
 - характеристика діяльності губернських та повітових маршалків дворянства Катеринославської губернії;
 - оцінка ролі дворянства в розвитку освітніх закладів та сфері доброчинності;
- систематизовано та узагальнено:*
 - кількісний та якісний склад катеринославського дворянства в земських, судових установах та інституціях, пов'язаних із запровадженням селянської реформи та контрреформи земських начальників.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її матеріалів і висновків для подальшого дослідження історії дворянства Катеринославської губернії та інших губерній Півдня України; розробці курсів лекцій, насамперед, для студентів-істориків; програм і навчально-методичного забезпечення спецкурсів та семінарів з соціальної історії України; підготовці підручників та посібників з історії України пореформеного періоду й модернізації на межі XIX–XX ст.; краєзнавчих навчальних проектів, уроків історії в школі.

Матеріали дисертації дозволять підвищити рівень знань населення щодо процесів становлення та розвитку дворянського стану на Півдні України. Діяльність дворян в управлінських структурах у пореформений період може слугувати історичним прикладом для сучасної української еліти, а досвід

еволюційних змін в дворянському середовищі на Катеринославщині може бути використаний для реалізації соціальної політики в незалежній Україні.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертації наукові положення та висновки зроблені автором особисто; вони є його самостійним, одноосібним доробком.

Апробація результатів дослідження. Наукова робота пройшла апробацію на засіданні кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет», 30-ти міжнародних, всеукраїнських, міжрегіональних та регіональних конференціях, зокрема таких, як Міжнародна наукова конференція: «Наддніпрянська Україна в контексті історичного розвитку Центрально-східної Європи» (Дніпропетровськ, 2006); V Міжнародна наукова конференція: «Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура» (Белгород, Росія, 2009); V Міжнародна науково-практична конференція «Кубань-Україна: питання історико-культурної взаємодії» (Краснодар, Росія 2009); XII Кримські міжнародні Воронцовські читання «Воронцови та російське дворянство між Заходом і Сходом» (Алупка, 2010); VI Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: регіональний вимір» (Ніжин, 2010); XX Всеукраїнська конференція УТОПІК «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 2011); 10 регіональна краєзнавча конференція «Придніпров'я: давнє і недавнє» (Дніпропетровськ, 2011); Міжрегіональна наукова конференція «Человек второго плана в истории» (Ростов-на-Дону, Росія, 2012); Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України XVII–XX століття», на вшанування пам'яті професора А.В. Бойка (Запоріжжя, 2012); Всеукраїнська наукова конференція «Історія степової України XVII–XX століття», на вшанування пам'яті професора А.В. Бойка (Запоріжжя, 2013); IV Всеукраїнська краєзнавча конференція «Громадські та державні діячі Придніпров'я XVIII–XX ст.» (Дніпропетровськ, 2015); IX Дніпропетровська обласна історико-краєзнавча конференція «Історія Дніпровського Надпорожжя» (Дніпропетровськ, 2015) та інші.

Публікації. Головні положення, результати та висновки дисертаційної роботи оприлюднені в 3 монографіях (1 у співавторстві) та 43 статтях (з них 28 надруковано у фахових виданнях України, 6 – у закордонних та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз). Монографії: Земське самоврядування Катеринославщини (персонологічний вимір): Монографія. – Д.: Герда, 2011. – 216 с. – (Серія «DNIPROVIANA»), История формирования и функционирования российских региональных органов управления: коллективная научная монография; [под ред. К.В. Купченко]. – Новосибирск: СибАК, 2013. – 180 с. (у співавторстві), Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.): монографія. – Д.: Герда, 2015. – 576 с. (Серія «DNIPROVIANA»).

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (16 підрозділів) і загальних висновків. Список використаних джерел і літератури нараховує 654 позицій (66 сторінок). У роботі вміщено додатки (23 сторінки), які доповнюють зміст дисертації. Загальний обсяг дисертації становить 449 сторінок, з них основного тексту – 360 сторінок.

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ДВОРЯНСТВА

1.1. Методологічні основи роботи

Методологічний інструментарій роботи ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системності. Принцип історизму дає можливість розглядати історичні явища й процеси з позицій діалектики та вивчити взаємозв'язки між ними. За його допомогою охарактеризовано діяльність представників вищої верстви в роботі Катеринославського губернського дворянського зібрання, простежено участь катеринославського дворянства у запровадженні селянської, земської, судової реформ, висвітлено глибину і характер взаємовідносин з різними соціальними та етнічними групами суспільства, дано оцінку освітній та благодійній діяльності катеринославських дворян. Застосування принципу об'єктивності дало можливість здійснити критичну класифікацію джерел і визначити ступінь їх вірогідності. Це сприяло об'єктивному підходу в дослідженні процесу адаптації катеринославського дворянства до нових соціальних умов життя, а також критичному осмисленню його ролі в реформуванні суспільства. Принцип системності був реалізований через аналіз діяльності катеринославського дворянства в новостворених самоврядних інститутах (мирових посередників, мирового суду, земських начальників, земства) й взаємодії з селянством, купецтвом, німецькими колоністами і євреями на тлі реформ Олександра II і контрреформ Олександра III.

Серед дослідницького інструментарію важлива роль відводилася загальнонауковим методам (аналіз та синтез), а також методам теоретичного дослідження (історичний, логічний та метод індуктивного аналізу).

Методи аналізу та синтезу застосовувалися у діалектичній єдності. Завдяки аналізу були досліджені окремі ознаки, властивості історичної ситуації на

Півдні України у другій половині XIX – початку XX ст., синтез дозволив узагальнити досліджене і зробити висновки із залученого до аналізу матеріалу.

Історичний та логічний методи теж використовувалися у взаємодії. Якщо історичний метод дав можливість розглянути об'єкт дослідження в динаміці його розвитку (по горизонталі, або у часі), тобто у взаємозв'язку подій, то логічний дозволив відтворити головні особливості трансформації суспільних відносин, активним учасником яких було катеринославське дворянство, шляхом зосередження на важливих епізодах та етапах (по вертикалі, або у просторі).

Індуктивний аналіз, або шлях від конкретного до абстрактного, який характеризує об'єкт в єдності сутності та явища, дозволив виділити низку найважливіших та найцікавіших рис об'єкта, що аналізувався, і зробити його ціннісний аналіз. І.Д. Ковальченко зазначав: «Аналіз історичних явищ і процесів за допомогою сходження від конкретного до абстрактного на основі абстрагування від певних ознак та ідентифікації цілого за сукупністю його окремих ознак врешті-решт дозволяє довести пізнання реальності, що вивчається, до побудови її змістовних формально-якісних моделей» [439, с. 149]. Тобто, в результаті дослідження конкретних подій з історії катеринославського дворянства пореформеного періоду були вилучені головні особливості та зроблено відповідні висновки.

В історичному дослідженні загальнонаукові методи є дієвими та ефективними лише за умови використання конкретно-історичних методів. Серед головних конкретно-історичних методів у дослідженні були використані такі: історико-генетичний, історико-системний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, статистичний та біографічний.

Для виявлення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичного розвитку Катеринославщини другої половини XIX – початку XX ст., а також для пояснення реакції катеринославських дворян на суспільно-політичні зміни застосовано історико-генетичний метод. Специфіка історико-генетичного методу полягає не лише у конструюванні ідеальних образів

об'єкта, як це можливо в деяких галузях пізнання, а також в узагальненні історичних даних у напрямку відтворення загальної наукової картини соціального процесу, який дозволяє зрозуміти не лише послідовність подій в часі, але й загальну динаміку соціального процесу. В.В. Підгаєцький визначав цей метод як такий, що «передбачає дослідження певної соціальної системи у її розвитку, тобто у динаміці, починаючи з виникнення передумов появи системи і закінчуючи її зникненням» [551, с. 301]. Завдяки цьому методу через соціальну активність катеринославських дворян були досліджені суспільно-політичні процеси та соціально-економічний розвиток Катеринославської губернії другої половини XIX ст., від початку ліберальних реформ Олександра II, до початку XX ст.

Для з'ясування структури та функціональних зв'язків досліджуваного об'єкта був залучений виділений І.Д. Ковальченком історико-системний метод. Структурний і функціональний аналіз суспільно-політичної та економічної ситуації, зроблений через діяльність катеринославського дворянства, дозволив синтезувати системні елементи, що містяться в індивідуальних та неповторних подіях, які відбувались в Катеринославській губернії у другій половині XIX – початку XX ст.

Для всебічного вивчення особливостей соціальної трансформації катеринославського дворянства були виокремлені сфери, в яких дворяни проявили помітну активність. Це дало можливість всебічно й глибоко дослідити історичні явища і визначити міру включення катеринославського дворянства до суспільно-політичних змін. Через те, що певний стан будь-якої соціальної системи передбачає пов'язання з тією шкалою вимірювання, яка існує у конкретному суспільстві, всі події розглядались в хронологічному порядку. В цьому допомагав проблемно-хронологічний метод.

За допомогою історико-порівняльного методу шляхом зіставлення можна виявити загальне й особливе в історичних явищах, досягти пізнання різних історичних ступенів розвитку одного й того самого явища чи різних явищ. Цей метод використовувався для виявлення спільних та унікальних явищ, які

характеризували катеринославське дворянство пореформеної доби як одну з дворянських громад Російської імперії. Для порівняння, зокрема, використовувалися волинська, петербурзька, полтавська, таврійська, тверська, харківська, херсонська та інші дворянські громади.

Статистичний метод використовувався для аналізу динаміки суспільних процесів на основі статистичного матеріалу. Завдяки статистичному аналізу вдалося виявити кількісні та якісні показники дворянства Катеринославської губернії пореформеного періоду. Складено більше 30-ти таблиць, в яких показано кількість дворян в Катеринославській губернії, рівень дворянського землеволодіння, представлення дворян в мировому суді, земських зібраннях, міських думах, навчальних закладах, виявлено кількісні показники катеринославських дворян в Катеринославському губернському комітеті зі звільнення селян, інституті мирового посередництва, земських начальників, складено повний перелік губернських та повітових маршалків дворянства другої половини XIX – початку XX ст. тощо.

Для розкриття взаємодії окремої особи і суспільства, визначення її (особи) внеску та значимість його в розвитку цього суспільства, застосовувався історико-біографічний метод. Він дав можливість провести логічну реконструкцію важливих епізодів діяльності десятків представників катеринославського дворянства, а також умов, за яких ця діяльність відбувалась. Біографічний метод передбачає вивчення конкретної людини з усіма її неповторними особливостями, зі специфікою соціальних контактів, родинних зв'язків, залежностей, що склалися, з усіма властивими їй прагненнями, пристрастями, уподобаннями і з урахуванням конкретних дій у різних ситуаціях, не забуваючи при цьому про доступну їй свободу волевиявлення. Саме повнота подібних мікроданих дозволила конкретно простежити і зміни індивіда, і зв'язок таких змін з довколишнім соціальним середовищем. При застосуванні цього методу широко використовувався контент-аналіз джерел, який дозволив вичленувати з них необхідну інформацію про різні боки життя й діяльності дворян, які були активними діячами

дворянського і земського самоврядування, учасниками селянської та судової реформ.

У 1860–1870-х роках Російська імперія зазнала кардинальних змін. Цей період називали по-різному: «епоха великих реформ» – в імперську добу, «буржуазні реформи Олександра II» – в радянський період. У цей час мінялося все, окрім форми правління: правові та соціально-економічні відносини, культурно-освітня царина, станова структура суспільства. Межа між різними соціальними групами поступово розмивалась, що призвело до зміни соціального ландшафту території. Однією з найбільш показових соціальних груп у цьому новому ландшафті була дворянська верства.

Наприкінці XIX ст. дворянство складало трохи більше одного відсотка усього населення Російської імперії, що налічувало понад 125,5 млн. осіб. В Катеринославській губернії з її двомільйонним населенням дворянство нараховувало 20 352 чоловік, що складало 0,96% її мешканців [213, с. IX]. З одного боку, незначна кількість населення в межах однієї губернії не дає підстав для узагальнюючих висновків, які б могли бути застосовані до більшості населення всієї країни. З іншого, будь-яка історична подія складається з багатьох епізодів, в яких задіяні сотні людей, державні інституції тощо. На думку Л.П. Репіної, «через різний масштаб не всі події ... можуть бути вибудовані в послідовний ланцюг, але всі вони можуть бути представлені в більш складному та розгалуженому ланцюгу історичних ситуацій» [570, с. 302].

Вивчення локальних спільнот, до яких належало дворянство Катеринославської губернії, не лише дає можливість визначити закономірності розвитку суспільства, а й показати розмаїття соціальних зв'язків через демонстрацію прикладів з життя конкретних дворян, їх сімей або повітових громад.

Інструментом, який потенційно міг би дозволити перейти від індивідуального досвіду до колективного, а згодом і до характеристики цілого соціуму, є багатосторонній ситуаційний аналіз. Він дозволяє реконструювати «індивідуальну

подію в її цілісності, тобто розкрити сукупність умов, мотивів, дій, хвилювань, сприйняття та реакцій, а також наслідків людських вчинків» [570, с. 300].

Французький історик Ж. Ревель, спираючись на дослідження Дж. Леві про селян Сантени (Італія), дійшов висновку, що трьох доволі різних сімейних біографій достатньо, аби виявити закономірності в колективній поведінці певної соціальної групи, не випустивши з поля зору те специфічне, що є в кожній з них [567]. Подібну думку висловив англійський історик Дж. Тревельян: «Узагальнення, які є основним капіталом історика-соціолога (*історик, що працює в напрямку соціальної історії, на стику історії та соціології – І.К.*), неодмінно повинні бути базовані на невеликій кількості окремих прикладів, котрі приймаються як типові, хоча й не дають повної картини всієї складної дійсності» [602, с. 16]. Таку парадигму цілком можна використати під час аналізу дій кількох сотень представників благородного стану, аби зрозуміти настрої всієї соціальної групи.

Поняття «*благородний стан*» взято з нормативної лексики періоду кінця XVIII – початку XX ст. Згідно з «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 р. до благородного стану відносили осіб, «які відзначилися службою, хоробрістю, вірністю, вправністю ... котрі примножували знання і здібності ... в роботі невтомні, зі старанністю воювали проти зовнішніх та внутрішніх ворогів монарха та вітчизни» [116, с. 345]. На нашу думку, таким визначенням можна охарактеризувати не лише дворянство, але й купецтво, міщанство, бо окремі їх представники на межі XIX–XX ст. теж вирізнялися чеснотами та службою державі. Однак, зважаючи на юридичну практику Російської імперії XIX ст., поняття «*благородний стан*» буде використовуватися для означення саме дворянського стану.

Стосовно визначення «благородний» то воно також буде вживати у конструкції «*благородне товариство*» або «*благородне зібрання*» для означення Катеринославського губернського дворянського зібрання. Вважаємо вкрай важливим перед тим як аналізувати зміни, які відбулися з вищою верствою у пореформений період, показати, що собою являла станова

організація дворянства Катеринославської губернії. Оскільки вона представляла всю дворянську громаду Катеринославської губернії, без розуміння характеру та особливостей роботи цієї організації, важко зрозуміти чинники, які впливали на поведінку всього стану.

Ще одне поняття «*дворянська громада*» в представлений роботі означає всю спільноту дворян-землевласників Катеринославської губернії, які були внесені до Родовідної книги дворянства Катеринославської губернії.

Разом із цими поняттями буде вживатися поняття «*вищий стан (верства)*». Оскільки дворянство за правовими, економічними та соціальними можливостями займало вищу сходинку в суспільній ієрархії Російської імперії, його називали вищим прошарком або знаттю. Попри те, що на межі XIX–XX ст. купці не поступалися дворянам за економічними можливостями, а різночинна інтелігенція мала не гіршу освіту, дворянство і надалі в повсякденній практиці називали вищим станом.

Соціальний (суспільний) стан відрізняється від таких понять як [суспільний клас](#), [суспільний прошарок](#), соціальна страта. Англійський соціолог Е. Гідденс вважає, що стан – це форма стратифікації, в якій нерівність між індивідуумами закріплено законом [370, с. 678].

До сутнісних соціально-психологічних ознак «соціального стану» належить: 1) наявність специфічних прав і соціальних функцій, закріплених юридично; 2) успадкування станових прав від народження; 3) об'єднання в станові організації; 4) наявність специфічного менталітету та свідомості; 5) право на самоврядування та участь у роботі органів центрального державного управління; 6) зовнішні ознаки (одяг, зачіска, прикраси) [513, с. 76].

Отже, соціальний (суспільний) стан – це велике угруповання людей, котрі умовно об'єднані правовим та економічним становищем у соціальній ієрархії, тобто соціальній структурі суспільства.

Протягом другої половини XIX ст. не лише в соціальній структурі суспільства, але в усій державі відбувалися процеси, які призвели до сутнісних

змін в становищі всіх соціальних станів і дворянського зокрема. Ці зміни, з певним застереженням можна назвати трансформаційними.

Суть соціальної трансформації полягає у внутрішніх змінах суспільства, внаслідок яких спочатку втрачається рівновага, що веде до крайньої соціальної напруги, а згодом досягається новий більш високий рівень впорядкованості й організованості в усіх основних сферах життєдіяльності.

Соціальна трансформація – це період становлення нових соціальних форм, утвердження нових принципів соціального устрою та виникнення нових соціальних інститутів. Поняття «*соціальна трансформація*» відображає перехід у розвитку суспільства, коли становлення, утвердження нових соціальних принципів співіснує з колишніми соціальними формами, які продовжують активно функціонувати.

На думку українського філософа А.І. Бойко, до важливих ознак соціальної трансформації належать такі: 1) радикальна зміна соціального устрою; 2) руйнування старих соціальних інститутів; 3) виникнення соціальних ніш, що не контролюються державою; 4) злам ідеологічних традицій, розмивання моральних норм, правовий нігілізм; 5) криза всіх сфер функціонування суспільства; 6) ірраціональність соціальних процесів, особливо на початкових етапах трансформації суспільства; 7) актуалізацію ідей націоналізму, сепаратизму, сектантства [349, с. 24].

Саме ці ознаки трансформації відрізняють її від реформ, які завжди є оновленням або зміною становища без принципового зламу. Реформи, як правило, ведуть до часткових змін суспільства і головним чином мають справу з процесами на технічному, соціально-технічному і в меншій мірі на рівні суспільних проблем, які стосуються життя суспільства в цілому.

Процес трансформації охоплює всі сфери суспільного життя – економіку, політику, соціальну структуру, культуру. В даному дисертаційному дослідженні політичні та економічні аспекти діяльності дворянства розглядатимуться побіжно. На це є як суб'єктивні, так і об'єктивні причини. Діяльність дворян в економічній та політичній сфері цілком може стати

окремим дисертаційним дослідженням, до того ж соціально-економічне становище дворянства, в тому числі й катеринославського, вже ставало предметом дослідження (див. *підрозділ 1.2. дисертації*). Також для того, щоб висвітлити політичну та економічну складові діяльності дворян необхідно використати додаткову джерельну базу, яка значно збільшила б обсяг роботи.

Пропоноване дослідження здійснювалося в межах визначеного нами простору соціальної та локальної історії за алгоритмом, який, на думку американських істориків Д.М. МакРейда й А. Тейлора, має такі визначальні дефініції: 1) постановка питання щодо соціальної структури чи процесів, які стосуються конкретного часу й місця; 2) ретельне дослідження часової послідовності у відповідності з наслідками; 3) відстеження взаємодії важливих подій і структурного контексту; 4) виділення особливостей та різних деталей зі специфічними властивостями соціальної структури в умовах змін [651, р. 40].

У роботі дворянство Катеринославської губернії розглядається в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних і соціокультурних процесів, які відбувалися в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст. Звернення до окремих індивідуумів, груп, станів дозволяє вловити образ глобального. Мікроісторія може побачити явища (події, факти), які не доступні макроісторії, однак це не означає, що мікроісторія розглядає дрібниці, радше – подробиці [509, с. 193]. Причому ці подробиці є цікавими не самі по собі, а обов'язково у взаємозв'язках, розкриваючи тим самим ширшу картину соціальних відносин.

Мікроісторичний аналіз, заснований як новий напрям в історичній науці італійськими істориками Дж. Леві та К. Гінзбургом ще у 1960-х рр., дає можливість відтворити множинні й штучні соціальні ідентичності та вибудовувати ланцюг між індивідуальною і колективною самоідентифікаціями. На думку українського історика Я.В. Верменич, мікроісторія – новий спосіб пізнання, що відкриває можливості проникнення у недосліджені області соціальної історії [358, с. 158, 159].

Дослідник, який застосовує методи мікроісторичного аналізу, ставить мету: точним підбором специфічних деталей створити узагальнюючу картину притаманних даній історичній добі взаємозв'язків соціально-культурних, економічних і політично-владних чинників, передати у такий спосіб «аромат епохи», почути «різні голоси» [357, с. 159].

Мікроісторія, наче «під мікроскопом» вивчає історію окремих людей, які загубились у вихорі історичних подій (солдатів, учителів, фермерів, дрібних та середніх дворян-землевласників), сімей, побуту, сіл, містечок і міст, соціальних станів. Російський соціолог О.М. Яницький зауважив, що «інтерес до розуміння соціальної динаміки „через людину”, його мікроісторію ... зростає з кожним днем ... оскільки потрібні „свідки повсякденності”, розуміння почуттів маленьких, але дієвих агентів історичного процесу» [641, с. 151].

Вивчення почуттів, бажань, прагнень, чеснот і вад окремих людей, сімей та груп немовби наближає історію до нас і, дивним чином, дозволяє скласти цілісну картину життя всього суспільства. Я.В. Верменич називає це переакцентацією від загальних закономірностей, які нібито існують, до проникнення у деталі соціальної взаємодії [358, с. 156]. Російський культуролог А.А. Олійников звернув увагу на цей парадокс мікроісторії: «Відчуття незвичної близькості минулого створюється в ній за відсутності бодай якоїсь цілісної картини або будь-чого, що претендує на більшу або меншу цілісність уявлення про це минуле» [534].

Складнощі мікроісторії полягають в тому, що вона неможлива як самостійна перспектива відносно макроісторії, яка розпалась на кілька дослідницьких напрямів. Проблематика та поняття першої запозичені у макроісторії й отримують сенс лише завдяки імпліцитному співвідношенню з гранд-нарративами. Німецький історик Х. Медик вважав інформацію, отриману за допомогою методів мікроісторії, найважливішим досягненням у сфері соціально-історичного пізнання. Завдяки максимальному, багатосторонньому та точному висвітленню історичних особливостей і деталей, які характерні для спільноти індивідуумів регіону, що досліджується, взаємозв'язок культурних,

соціальних, економічних і політико-владних моментів розкривається як взаємозв'язок всіх об'єктів історичного буття [509, с. 197].

Мікроісторія синонімічна краєзнавству, хоча не є тотожною йому, оскільки краєзнавство має прикладний характер, на відміну від теоретичної основи мікроісторії. В свою чергу, краєзнавство має прямий зв'язок із регіональною історією. Деякі дослідники не проводять межі між цими різними областями історичного знання.

Знавець методології історії та історіографії Л.П. Репіна виділяє дві іпостасі регіональної історії, які мають різну ідейну орієнтацію: з одного боку, це спосіб мобілізації історичної пам'яті, з іншого – інструмент науково-історичного пізнання [571, с. 24]. Перша іпостась виявляється у краєзнавстві, яке не лише дозволяє вивчити певну територію, але й дає можливість використати знання про неї у вихованні національно свідомих громадян, а також пов'язати з національним метанаративом.

Друга – ближча до так званої локальної або нової локальної історії, яка бачить об'єкт не в традиційних кордонах, а спостерігає за зв'язками вздовж адміністративних, політичних і культурних кордонів [501, с. 55].

Російський історик М.Ф. Румянцева вважає, що краєзнавство і нова локальна історія представляють два типи регіональних/локальних досліджень, які опонують один одному [577]. На відміну від М.Ф. Румянцевої, Я.В. Верменич не протиставляє краєзнавство історичній регіоналістиці (локальній історії), оскільки остання нерідко залучає емпіричний матеріал, здобутий краєзнавством. Вони пов'язані між собою, як два кола, які накладені одне на одне, але повністю не співпадають [359, с. 20–21].

Зауважимо, що у краєзнавства й нової локальної історії різні методи отримання знання про об'єкт, різні підходи і мета дослідження. Хоча в дисертації використовуються напрацювання краєзнавців, для виконання дослідницьких завдань нами застосовуються методи локальної історії, які базуються на історико-культурних підходах, що переносять акценти з

дослідження процесів на аналіз структур, з лінійного історичного метанаративу на локальні соціокультурні простори.

Як зауважив німецький теоретик історичної науки Р. Козеллек, будь-яка історія розгортається в просторових координатах, тому «простір, як і час, в їх категоріальному осмисленні належать до умов можливої історії» [442, с. 103]. Отже, будь-який територіальний соціум заслуговує на окреме дослідження. При цьому він має свої переваги, оскільки тут сходяться разом мікроісторія та локальна історія, які дозволяють краще роздивитися окремі сюжети, що складають цілісну картину буття, і дати відповіді на питання, які постійно постають перед історичною наукою.

Я.В. Верменич зазначає, що «необхідність уважного дослідження історичних регіонів як певної цілісності зумовлена потребами деталізації історичного процесу, виявлення регіональних особливостей і чинників, що їх зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового в історії» [355, с. 14]. Тож вибір історико-географічного об'єкту, що співпадає з адміністративно-територіальними межами, які займала Катеринославська губернія в другій половині XIX – початку XX ст., не тільки не є випадковим, але й обумовлений багатьма чинниками. Серед них назовемо такі: 1) необхідність деталізації історичного процесу в регіоні, який в умовах модернізації останньої третини XIX ст. мав значний вплив на розвиток економіки Російської імперії; 2) важливість визначення характерних рис еволюції соціально-етнічних відносин в губернії, яка вирізнялась строкатим соціальним та етнічним складом; 3) тривала історіографічна традиція, для якої Катеринославщина не раз ставала об'єктом дослідження.

Катеринославська губернія була найбільшою з усіх дев'яти українських губерній імперії. Внаслідок її поділу в 1920–1930-х рр. з неї утворилися сучасні Дніпропетровська, Донецька, Запорізька області, а також деякі райони Херсонської, Кіровоградської, Луганської, Полтавської областей. Тому вивчення соціальних процесів, які відбувалися в такому значному за площею

регіоні є достатньо репрезентативним для розуміння історичної ситуації не лише на Півдні України, а й в усій Російській імперії.

Прив'язка до місця обов'язково вимагає конкретності історико-географічного контуру. Формування Катеринославської губернії відбувалось під впливом історичних, політичних, економічних, соціальних та інших чинників. Цей регіон мав свої особливості та визначальні критерії, які вирізняли його з-поміж інших. В історичній науці регіони зазвичай фігурують і як реально існуючі соціокультурні системи із розташованими в їх межах поселеннями, історичними пам'ятками, відповідною соціонормативною культурою, і як уявні конструкти, образи територій [356, с. 218–219].

Зрозуміти людину або спільноту, яка жила в конкретному історичному часі та просторі, є однією з найважливіших і найскладніших завдань історика. Катеринославське дворянство періоду реформ Олександра II та модернізації суспільства останньої чверті XIX – початку XX ст. варте того, щоб подивитися на нього крізь призму часу, оскільки аналіз діяльності попередників дозволить краще зрозуміти себе. Для зручності період реформ Олександра II, контрреформ Олександра III та модернізації кінця XIX – початку XX ст. в даній роботі буде називатися «*пореформеним періодом*». Саме таке поняття радянські та сучасні російські й українські дослідники використовували для означення часового проміжку від 1861 до 1905 рр. [334; 427; 447; 482; 490; 626; 644].

Вивчення умонастроїв окремої людської особистості, групи або верстви є вищою точкою соціальної історії. Соціальна історія як одна з дисциплін історичної науки виокремилась у 1960–1970-х рр. у німецькій історіографії. Вона займається історією соціальних спільнот (станів, класів, груп тощо), їх становищем і складом, досвідом, позиціями, поведінкою, соціальними та комунікативними взаємовідносинами, соціальними рухами й аспектами соціальної мобільності, а також соціальними передумовами та наслідками політичних, культурних, економічних явищ та їх багатоманітними зв'язками з господарською, політичною й культурною історією [407, с. 172]. Дж. Тревельян визначав соціальну історію як таку, з якої виключена політична історія. Її сфера

може бути визначена як повсякденне життя населення в минулому, що охоплює загальнолюдські та економічні відносини різних класів, характер сімейних стосунків, побут, умови праці та відпочинку [602, с. 15–16].

Тож соціальна історія досліджує суспільні формації чи форми побудови державного устрою, відносини між групами, верствами, класами, вона ставить запитання, котрі виходять за межі взаємозв'язків між подіями й метою яких є середньо- чи довгострокові структури та зміни в них [441, с. 113–114]. Історія просто наповнена змінами, тож суспільство завжди потрапляє під їх вплив, і тим рельєфніше проявляються соціально-психологічні маркери конкретних акторів історичного процесу, в нашому випадку – катеринославського дворянства, яке переживало реформування та модернізацію суспільства.

Польський соціолог П. Штомпка виділяє три поняття модернізації. Перше є синонімом усіх прогресивних соціальних змін, коли суспільство рухається вперед згідно з прийнятою шкалою покращень. Друге має більшу історичну конкретику і тотожне ідеї сучасності, тобто включає в себе весь комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, які відбувалися на Заході з XVI до XX ст. І, нарешті, третє поняття – рух від периферії до центру сучасного суспільства [653, s. 130]. Всі три поняття в більшій чи меншій мірі можна пов'язати з періодом реформ Олександра II та контрреформ Олександра III. В суспільстві мали місце прогресивні явища, завершувався промисловий переворот, вдосконалювалися засоби виробництва, відбувалася лібералізація суспільних відносин, Російська імперія прагнула наздогнати європейські країни, які випереджали її в економічному розвитку. Дворянство Катеринославської губернії потрапило в цей вир модернізації та змін, які змушували його в різний спосіб пристосовуватися до нових реалій.

Отже, головними напрямками дисертації завдяки яким вивчалася катеринославське дворянство пореформеного періоду були соціальна, локальна історія та мікроісторія. Робота ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системності. Також застосовувалися методи теоретичного

дослідження, загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Всі вони в комплексі дозволили досягти мети та розкрити об'єкт дослідження.

1.2. Історіографія проблеми

Катеринославське дворянство пореформеного періоду як окремий суб'єкт історичного процесу не було предметом самостійного вивчення в історіографії. Фактично воно губиться в історіографії російського дворянства, яка є значною і багатогранною. Тривалий час цей соціальний стан практично був вилучений з історіографічного процесу як самостійний об'єкт дослідження, що спотворювало уявлення про всю соціальну систему.

Початок процесу осмислення ролі дворянства в подіях середини XIX ст. був покладений працею російського історика С.М. Соловйова «Історичні листи», опублікованою у 1858 р. [589]. Автор виділяє три етапи формування російського дворянства, протягом яких воно було оформлене державою в окремий стан для несення служби. «Внаслідок державної потреби, – писав С.М. Соловйов, – яку поспішала вдовольнити так звана епоха перетворень (*царювання Петра I – I.K.*), служилі люди були зібрані, виділені та поділені на чиновників військових і цивільних» [589, с. 227]. Закладена в цій роботі думка дала початок «державницькій» школі у вивченні російського дворянства.

Праця С.М. Соловйова відноситься до першого періоду історіографії питання, який припадає на другу половину 1850-х – 1900-ті рр. Умовно його можна назвати «донауковим», оскільки дослідники представляли переважно повсякденне стихійно-емпіричне пізнання щодо тих процесів, які відбувалися з дворянством, і майже не застосовували критичний аналіз подій. В цей час вийшло кілька великих монографій і багато статей, які були частково або цілком присвячені російському дворянству чи стосувалися певних аспектів його діяльності. Їх можна поділити на такі напрямки: генеалогічні та біографічні дослідження, історичні роботи, полемічно-публіцистичні праці та статистика.

Думку С.М. Соловійова про дворянство як стан на службі державі розвинув і утвердив історик-правник О.В. Романович-Славатинський. У ґрунтовній праці «Дворянство в Росії» він доводив, що вища верства у 1860-х роках переживала кризу, тому передбачав зміни в соціальному та юридичному становищі всього стану в майбутньому [574, с. VI]. Автор розкрив соціально-правові основи існування та діяльності дворянства: утворення і генезу окремого служилого стану, особисті та станові права. Історик спирався на матеріал XVIII – першої половини XIX ст. Міркуючи над правовими основами існування кріпацтва, він зупинився на процесі підготовки селянської реформи, яка, на його думку, деякими поміщиками була сприйнята зі страхом [574, с. 395].

До «державницької» школи також належать російські історики С.О. Корф, М.П. Павлов-Сильванський, І.А. Порай-Кошиц та М.Т. Яблочков [451; 539; 560; 638]. Їх праці переважно ґрунтуються на законодавчому матеріалі, почасти носять описовий характер і в цілому розвивають думку О.В. Романовича-Славатинського про окремішність дворянського стану, створеного для служби та звільненого від неї завдяки діяльності держави [391, с. 229]. Названі історики, окрім М.Т. Яблочкова, період реформ Олександра II в роботах спеціально не розглядають, але в них наявні рефлексії щодо змін, які сталися під час його царювання та впливу цих змін на дворянський стан. І.А. Порай-Кошиц відмітив важливість реформ Олександра II, які, хоча й ліквідували багато станових пільг, не похитнули політичні позиції дворянства. Водночас він зауважив, що благородний стан переживав кризу [560, с. VIII–IX]. Про зубожіння й тяжке економічне становище дворянства як наслідок селянської реформи писав С.О. Корф [451, с. 657]. М.Т. Яблочков говорить про втрату дворянами привілеїв та нівелювання станових відмінностей між вищою та іншими верствами суспільства внаслідок реформ Олександра II. Він зробив висновок, що дворянам для збереження своєї чистоти необхідно було замкнутися у міцну касту [638, с. 663–672, 676].

З-посеред робіт, які належать до історіографії дворянства першого періоду, значну кількість складають дослідження генеалогічного характеру.

Дослідження родоводів російських дворянських родин слугували ілюстрацією вірного служіння представників вищого стану Російській державі протягом багатьох віків. В цих роботах багато фактичного матеріалу, але відсутні оціночні судження.

Першим помітним дослідженням стала чотиритомна «Російська родовідна книга» П.В. Долгорукова, до якої внесено близько трьох тисяч родів з короткою інформацією про кожного з членів роду [383–386]. Переважна більшість належить до титулованої знаті, серед яких є кілька катеринославських родин: Канкріни, Корфи, Кочубеї, Ностіци, Унгерн-Штернберги, Урусови.

Грунтовним генеалогічним виданням є «Російська родовідна книга» О.Б. Лобанова-Ростовського. В ньому вміщено 162 покоління розписи родин, які відзначилися на державній і громадській службі Російській імперії, а також в науці, літературі та мистецтві [492, с. X]. Серед них лише один рід Енгельгардтів володів маєтностями в Катеринославській губернії.

Протягом 1880–1900-х рр. вийшло ще кілька праць, де були вміщені покоління розписи сотень дворянських родів. Це «Родовідний збірник російських дворянських родин» В.В. Руммеля, «Історія родів російського дворянства» П.М. Петрова, «Титуловані роди Російської імперії» С.В. Любимова [500; 547; 575; 576]. В них інформація нерідко дублювалася, але, як правило, попередні дані розширювалися, доповнювалися та розкривали історію дворянських родів переважно російського та іноземного походження. Є серед них катеринославські роди: Абаза, Енгельгардти, Корфи, Кочубеї, Манвелови, Милорадовичі, Мусіни-Пушкіни, Ностіци, Родзянки, Унгерн-Штернберги, Урусови.

Помітний внесок у вивчення історії українських шляхетських родин зробили граф Г.О. Милорадович та історик, геральдист і генеалог В.Л. Модзалевський, які на початку XX ст. опублікували результати своїх пошуків. Двотомник Г.О. Милорадовича «Родовідна книга Чернігівського дворянства» та чотиритомник В.Л. Модзалевського «Малоросійський родословник» є унікальними виданнями з історії української шляхти, які й

дотепер не втратили значення [511; 512; 517–520]. У виданнях висвітлено історію багатьох родів, представники яких наприкінці XVIII–XIX ст. стали дворянами Катеринославської губернії.

Видання генеалогічного характеру не розкривають усього розмаїття політичних, соціальних, економічних і культурних процесів, в яких брали участь дворяни. При цьому дворянські роди Катеринославської губернії тут представлені фрагментарно, що не дозволяє скласти уявлення про дворянську станову організацію навіть у кількісному вимірі.

Єдина робота цього періоду, яка повністю присвячена Катеринославській губернії та участі дворянства в запровадженні селянської реформи, належить І.А. Ребрину [566]. Тут наведено значну кількість цитат з архівних справ Катеринославського у селянській справі присутствія. Автор згрупував уривки з цитованих документів за вісьмома рубриками, які відображають основні етапи підготовки і проведення селянської реформи: підготовка реформи, губернське у селянській справі присутствіє, інститут мирових посередників, облаштування господарського побуту тощо. Автор майже не вдається до аналізу і ретранслює офіційну позицію російського імперського уряду щодо значення й позитивних наслідків реформи для селян. Окрема увага приділена діяльності губернського у селянській справі присутствія, що складалося з дворян, роль яких у реалізації селянської реформи автор вважає важливою [566, с. 1, 5]. У праці вміщено велику кількість статистичного матеріалу, зокрема списки дворян, які брали участь у роботі Катеринославського губернського комітету зі звільнення селян (1858–1859 рр.) та губернського у селянській справі присутствія (1861–1866 рр.) тощо.

Протягом першого історіографічного періоду опубліковано кілька біографічних нарисів про відомих дворян Катеринославської губернії [409; 546; 580; 585]. Попри те, що вони написані некритично та з великою кількістю фактичних помилок, їх поява засвідчила пробудження інтересу не лише до видатних державних мужів, а й до діячів регіонального масштабу.

У «донауковий» період вийшли три цікаві роботи, в яких висвітлювалась історія Полтавської, Харківської та Тверської дворянських громад. У 1885 р. опублікований «Короткий нарис Харківського дворянства» Л.В. Ілляшевича [412]. Історія місцевого дворянства тут фактично починається від Петра I, а не від слобідської козацької старшини. У книзі вміщено багато різного роду документів, які стосуються російського дворянства в цілому і харківського зокрема, від маніфесту 1762 р. до вітальних адрес Харківського благородного зібрання на ім'я імператора початку 1880-х рр. Оціночні судження та аналіз майже відсутні, переважає констатація фактів і подій. Л.В. Ілляшевич підкреслює безкорисливість служіння дворянства під час проведення реформ Олександра II і обережно натякає, що з виникненням земств, коли з'явилися люди новоутвореного «класу, дворянство відступило в тінь» [412, с. 125, 155].

У двотомному виданні полтавського історика І.Ф. Павловського «До історії Полтавського дворянства» виклад історії вищої верстви традиційно починається від Петра I [540; 541]. В книзі розглядаються виникнення, законодавче оформлення, права і обов'язки, вплив на управління державою та участь у суспільному житті дворянства Полтавської губернії. І.Ф. Павловський описує полтавське дворянство другої половини XIX ст. і наводить велику кількість документів: проекти, звернення, статистичні дані тощо. Оцінка реформ Олександра II подана пунктиром і є неоднозначною. Автор зробив висновок, що наслідком селянської реформи стало звуження ролі вищої верстви в суспільних процесах, тоді як у всестановому земстві дворянство відігравало провідну роль [541, с. 91, 92].

У 1896 р. була опублікована велика розвідка Г.А. Джаншиєва, присвячена діяльності Тверського дворянського зібрання в період підготовки реформи 1861 р., яка була перевидана у 2008 р. [379, с. 214–265]. Автор не лише використав значний масив джерел, але й аргументовано доводив свою точку зору в питанні участі дворян Тверської губернії в підготовці положень селянської реформи. Історик позитивно оцінив роботу тих представників Тверського благородного зібрання, які підтримали урядову ідею щодо

звільнення селян. Він їх назвав «кращими силами народу» [379, с. 263]. Водночас Г.А. Джаншиєв визнавав, що серед представників вищої верстви, які брали участь у роботі редакційних комісій, переважали ті, хто відстоював вузькостанові матеріальні інтереси і привілеї. Таку позицію автор пояснює відсталістю суспільного розвитку дворянства. На думку Г.А. Джаншиєва, якби більшість дворянства підтримала урядову програму емансипації селян, це утвердило б їх помітну роль в державному житті [379, с. 220, 229].

Дослідження Г.А. Джаншиєва помітно виділяється серед усіх робіт першого періоду, оскільки він не просто наводить велику кількість різновидових джерел, але й висловлює власну позицію, дискутуючи з іншими авторами. Власне розвідка «Роль тверського дворянства в селянській реформі» є першою науковою роботою з історії регіональної дворянської спільноти.

Вивчення історії окремих дворянських громад свідчило про бажання дослідників знайти регіональні відмінності в їх розвитку, а також вказати на спільні риси вищого стану Російської імперії.

Окреме місце в історіографії питання займає дворянська публіцистика. Радянський історик А.П. Корелін відносить її до «реакційної історіографії» [447, с. 5]. Сучасні російські дослідники включають її до консервативного напрямку історіографії дворянства [482, с. 4; 631, с. 4].

Концепція поділу дворянської публіцистики на консервативну й ліберальну, на нашу думку, є спрощеною та не відбиває всього розмаїття досліджень, які були присвячені дворянському стану. У дворянській публіцистиці не було однозначної думки щодо суспільно-політичних та соціальних процесів, які відбувалися у пореформеній Росії. Автори публіцистичних праць сходилися на думці, що вища верства позитивно впливала на суспільство й була опорою держави [430, с. 5; 537, с. 6]. Реформи Олександра II призвели до деморалізації й дезорганізації привілейованого стану, втрати дворянами свого значення в усіх сферах життя суспільства; витіснення з економічного та суспільного життя, управлінських структур [394, с. 14, 15; 430, с. 7–8; 431, с. 9–10; 544, с. 16; 584, с. 41, 42, 46]. Найбільш

поширеними в оцінці становища дворянства стали терміни «зубожіння і занепад» [399, с. 15]. «Вони (*реформи – І.К.*) сильно вплинули на розпад суспільного побуту і швидко розхитали порядок, який тримався на міцному зв'язку станових корпорацій», – писав О.Д. Пазухін, який був одним з авторів контрреформ Олександра III [543, с. 22].

Чиновник Харківського губернського правління М.О. Абаза та вчений-агроном М.П. Заломанов вбачали причини розорення дворянства в суто економічній площині: падіння цін на хліб, дорожчання життя, збільшення податків, поділи спадків, часті неврожаї та інші проблеми [329, с. 11; 399, с. 19]. Вихід із ситуації тогочасним публіцистам бачився в посиленні станового устрою держави, підтримці дворянської організації та збереженні прав і переваг помісного дворянства [544, с. 67], наданні можливостей впливу на земське й місцеве самоврядування [431, с. 14], стабілізації дворянського землеволодіння [399, с. 36–37; 584, с. 79–84; 642, с. 9]. «Дворянство як передовий інтелігентний стан заслуговує повного співчуття і уваги до себе», – писав М.О. Абаза [329, с. 15]. На думку публіцистів, підтримка урядом вищої верстви необхідна для того, аби вона «прийняла на себе завдання з'ясувати всі потреби народу, була посередником у створенні всього того, що може сприяти розвитку економічного добробуту країни» [537, с. 8].

Не всі публіцисти у закликах до збереження сили і значення дворянського стану спиралися на підтримку держави. Наприклад, російський дослідник Х.І. Трусевич вважав, що дворянство має передусім знайти «в собі достатньо сили, розуму, енергії та характеру до виліковування власних хвороб, в провідниках своїх – усвідомлення необхідності об'єднання дворян з метою самопомогі корпорації» [604, с. 1].

Єдиним публіцистом, хто схвально відгукувався щодо реформ Олександра II, був державний діяч і письменник Г.О. Євреїнов. На його думку, реформи 1860-х років хоч і мали недоліки, але були струменем свіжого повітря в затхлій атмосфері станово-канцелярських установ минулого часу. Він позитивно оцінює нововведення, які були незворотними. Серед них найбільш

позитивний вплив на дворянство та суспільство мала земська реформа. Г.О. Євреїнов не погоджувався з тими, хто вважав, що вища верства перебуває у протиріччі з іншими станами у сфері поземельних відносин, і не боявся говорити, що зменшення дворянського землеволодіння відбувалося внаслідок небажання деяких дворян господарювати на землі [393, с. 50, 71, 74, 75, 96].

Дослідники історії російського дворянства першого історіографічного періоду не змогли дати об'єктивної оцінки процесам трансформації (окрім розвідки Г.А. Джаншиєва), що відбувалися в дворянському середовищі, оскільки самі були його активними учасниками. В заслугу їм можна поставити оприлюднення незначного числа документів, які стосувалися історії пореформеного дворянства, подання коротких свідчень про окремі родини в численних генеалогічних розвідках. Найбільшої уваги було надано ключовим епізодам історії пореформеного дворянства (втрата привілеїв, зміни в системі землеволодіння, роль у проведенні реформ 1860-х рр. тощо) в публіцистичних і науково-публіцистичних нарисах. Історія вищої верстви оцінювалася некритично, з певною долею пафосу. Катеринославське дворянство в працях цього періоду не було представлено окремою сюжетною лінією.

Другий історіографічний період припадає на кінець 1900-х – початок 2010-х рр. Умовно назвемо його *«науково-критичним»*. Однією з ознак робіт цього часу стала не просто констатація фактів і наведення великої кількості розлогих цитат з різноманітних документів, а інтерпретація та аналіз ролі дворянства в історії Російської держави. Емоційність викладу матеріалу, яка була притаманна дворянській публіцистиці останньої третини XIX ст., поступилася зваженим оціночним судженням авторів, які не належать до дворянського стану, що зник з історичної арени після 1917 р. Оскільки цей період охоплює майже все XX і початок XXI ст. з численними соціальними конфліктами й катаклізмами, які безпосередньо відбилися не лише на історії, а й на істориках, цей період доцільно розділити на кілька етапів.

Перший етап охоплює кінець 1900-х – початок 1920-х рр. Через те, що події, які вивчалися дослідниками, відбулися зовсім нещодавно, були, так би

мовити, свіжі в пам'яті, їх нерідко сприймали суб'єктивно та упереджено. Водночас, на цьому етапі закладаються головні напрями вивчення історії російського дворянства загалом і катеринославського зокрема.

На даному етапі з'явилося кілька генеалогічних розвідок і досліджень, повністю присвячених дворянським родинам Катеринославської губернії [162; 337; 424; 425; 636]. Особливо помітною є праця маршалка дворянства Катеринославського повіту В.В. Малами «Рід Малами». В першій частині книги вміщено характерний для генеалогічних робіт поколінний розпис, доведений до початку ХХ ст. У другій частині книги опубліковано документи сімейного архіву.

Катеринославщини стосувалася також праця професора Одеського університету А.В. Флоровського «Звільнення селян за проектами губернських комітетів Новоросійського краю», підготовлена після 1917 р. і опублікована в Одесі у 1921 р. [608]. Автор вперше в історіографії проаналізував проекти губернських комітетів із влаштування побуту селян Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній і зробив їх порівняльну характеристику. А.В. Флоровський приділив окрему увагу настроям місцевого дворянства в період підготовки реформи 1861 р. Катеринославські дворяни, на думку дослідника, насамперед турбувалися про збереження недоторканості своїх прав на землю, а також прагнули відстояти адміністративний та поліцейський вплив на всі сторони життя колишніх кріпаків [608, с. 57].

Для першого етапу характерна поява значної кількості історичних робіт, в яких розглядалися різні суспільно-політичні та соціально-економічні процеси за участі дворянства. Велика кількість історичних праць присвячена реформам Олександра II і контрреформам Олександра III, які тим чи іншим чином стосувалися питань участі дворянства в житті суспільства. Більшість помітних наукових робіт, які за стилем викладу, новими підходами та глибиною дослідження вирізнялися серед інших історичних праць цього періоду, були вміщені у двох монументальних виданнях: «Історія Росії у XIX столітті» у 9-ти томах і «Велика реформа» у 6-ти томах [435, 448, 449, 555, 615, 617].

Російський історик О.О. Корнілов розглядав процес обговорення проекту селянської реформи в губернських дворянських комітетах і зробив висновок, що дворянство було змушене приступити до реалізації реформи, до того ж ставлення дворян до неї не було однаковим. Такий висновок суперечив ідеї про цілковиту єдність вищого стану, про яку багато писали публіцисти останньої третини XIX ст. Також О.О. Корнілов констатував, що дворян мало цікавило майбутнє селянства, оскільки в більшості поданих ними проектів селянської реформи проглядалися станові поміщицькі інтереси [448, с. 147, 166].

Настрої суспільства напередодні реформи проаналізував О.О. Кізоветтер. Він зауважив, що серед дворян відмічалось піднесення інтересу до суспільного життя в країні, коли стало відомо про майбутні перетворення, пов'язані з селянською реформою. Також автор зробив висновок, що ставлення до цих перетворень було неоднозначним і свідчило про формування громадської думки [435, с. 117, 137].

Історики цього етапу не лише звернули увагу на участь дворян в реалізації проекту селянської реформи, а й намагалися дати оцінку ролі дворянства у запровадженні земської реформи 1864 р. та контрреформи 1890 р.

С.Я. Цейтлін та О.О. Кізоветтер зауважили, що під час проведення земської реформи інтереси дворянства мали пріоритет перед інтересами інших станів [434, с. 148; 615, с. 209]. Б.Б. Веселовський, автор багатотомної «Історії земства», визнавав, що земська справа опинилася в руках групи дворян-землевласників, переважно середньопомісних [360, с. 54]. На його думку, помісне служиле дворянство середнього достатку грало в провінційному житті помітну роль. Участь у земських справах в якості гласних і членів управ, заняття посад мирових посередників, потім неодмінних членів селянських присутствій, мирових суддів, – ось сфера, котра була відведена дворянству після ліквідації кріпацтва [360, с. 208]. Б.Б. Веселовський побіжно торкнувся питання впливу дворянства на діяльність земських установ Катеринославської губернії. Він навів кілька найбільш яскравих епізодів з історії Катеринославського губернського земства та дав коротку характеристику

активним діячам земства, таким як О.М. Поль, М.О. Корф, В.І. Карпов та інші [361, с. 272–287].

Критичними були оцінки дворянства в працях історика марксистського напрямку М.М. Покровського, послідовного супротивника державницької теорії С.М. Соловйова. Його робота «Селянська реформа» за змістом та оцінками подібна до праць О.О. Корнілова, С.Я. Цейтліна та Б.Б. Веселовського. Тут він висловив тезу, яку пізніше стане використовувати радянська історіографія. На думку М.М. Покровського, від часу селянської реформи до початку ХХ ст. дворянство перебувало в стадії розпаду, а до ліквідації кріпацтва дворян штовхало почуття самозбереження [555, с. 71, 72].

Негативну оцінку дворянському станові також дав російський історик В.О. Ключевський. У 1914 р., вже після смерті вченого, була опублікована одна з його знакових робіт «Історія станів у Росії», підготовлена на основі лекцій історика, прочитаних ще 1886 р. в Московському університеті [438, с. 3]. Він вкрай негативно оцінював роль дворянства в російській історії, на яке покладав провину за посилення кріпосницького режиму в ХVІІІ ст. [391, с. 229].

На першому етапі «науково-критичного» періоду дворянство пореформеного часу було у фокусі уваги істориків. Популярними залишалися дослідження генеалогічного характеру, серед яких чільне місце займали родоводи катеринославських дворянських родин. Значна увага приділялась участі вищого стану в підготовці і проведенні селянської та земської реформ, зокрема й у Катеринославській губернії. Дослідники залучали широке коло джерел, які піддавали ретельному аналізу, причому висновки були неоднозначними, і не завжди роль дворян у реформах Олександра ІІ визнавалася позитивною. Загалом, історія дворянства пореформеного періоду в працях дослідників цього етапу була відображена уривчасто, переважно через участь дворян у подіях загальнодержавного значення. Відмітимо зростання кількості історичних робіт, які опосередковано стосувалися катеринославського дворянства.

Від початку 1920-х рр. до середини 1950-х рр. тривав другий етап «науково-критичного» періоду. Пріоритетними напрямками тоді стали соціально-економічна історія та розвиток революційного руху. Дворянство не просто відійшло на другий план, вивчення його діяльності перебувало під негласною заборобою. Дворянська тема стала маргінальною, почалося «замовчування історії нобілітету» [391, с. 230; 488, с. 179]. Американський історик Е. Гліссон зауважив, що «жоден марксистський режим від початку не схильний був приділяти багато уваги політичній історії переможеного класового ворога» [371, с. 10].

Зміна орієнтирів у методології історичних досліджень помітна вже в перших роботах періоду утвердження радянської влади. Основою розвитку суспільства визначалась класова боротьба між дворянами-експлуататорами та експлуатованими селянами. Події навколо реформи 1861 р. однозначно кваліфікувалися як революційна ситуація. Радянські дослідники Ю. Ларін та Є.А. Мороховець, які вивчали зміни в аграрному секторі в період підготовки та проведення селянської реформи 1861 р., висловили традиційну для радянської історіографії думку про те, що помісне дворянство не було в цей час єдиним та поділялося на кріпосників і лібералів [480, с. 12–13; 521, с. 84, 89].

Попри фактичну закритість дворянської тематики в історичній науці, дослідники змушені були згадувати дворян, а також буржуазію, які виступали головними антагоністами «експлуатованих класів». Селянська реформа якнайкраще підходила для характеристики проявів цього антагонізму періоду формування капіталістичних відносин.

У 1924 р. вийшла монографія ростовського історика В.І. Писарєва «Ліквідація кріпосного права в Приазов'ї». В ній розкрито процес ліквідації кріпацтва в Ростовському повіті Катеринославської губернії, який, на думку автора, мало чим відрізнявся від інших регіонів Російської імперії [550, с. 11]. Одну з головних причин скасування кріпацтва В.І. Писарєв, подібно до інших радянських дослідників, пояснював егоїстичними намірами дворян-поміщиків,

які після ліквідації кріпосних відносин експропріювали селянську земельну власність і намагалися зберегти колишні права та привілеї [550, с. 10, 13–14].

На початку 1950-х рр. дніпропетровський історик Д.П. Пойда опублікував кілька робіт, які були присвячені процесу підготовки та проведення селянської реформи на Катеринославщині. Він погоджувався з тим, що реформа проводилася в умовах класової боротьби, і доводив, що поміщики чинили сваволю над кріпаками та знущались з них. Влада і дворяни, по суті, воювали з селянами [554, с. 79, 84–85, 95–96]. На думку вченого, селянство завдяки своїй «революційній боротьбі» змусило поміщиків пристати до ідеї скасування кріпацтва, хоча з проектом звільнення селян, запропонованим урядом, катеринославські поміщики не погодились [552, с. 85, 99; 554, с. 108]. Коли ж реформа стала доконаним фактом, дворяни-землевласники намагалися зберегти за собою особливо цінні землі, отримати гарантії, що селяни і надалі будуть виконувати повинності. Таку позицію дворянства Д.П. Пойда пояснював тим, що поміщики сприймали реформу як обмеження своїх прав [552, с. 89, 95–96, 97].

Хоча в працях В.І. Писарева та Д.П. Пойди катеринославське дворянство не є головним об'єктом дослідження, тут представлено багато фактів, завдяки яким можна скласти уявлення про зміни, що відбувалися у ставленні дворян до процесу ліквідації кріпацтва.

На початку 1950-х років радянські історики звернули увагу на характер землекористування у пореформений період, який, на їх думку, все більше набував капіталістичного характеру як у дворян, так і у селян [429, с. 32, 35]. Втім, попри поширену в радянській історіографії думку про поступове формування буржуазної приватної власності на землю після 1861 р., дворян-поміщиків представляли такими, що трималися за кріпосні пережитки, а це, в свою чергу призвело до ескалації конфлікту з селянами на початку ХХ ст. [614, с. 155, 157, 159, 397].

На другому етапі «науково-критичного» періоду дворянство з'являється на сторінках досліджень лише в контексті вивчення процесу класової боротьби

при впровадженні селянської реформи або в межах аналізу великого феодального землеволодіння. Роль дворянства в історії пореформеної Росії визнавалася однозначно негативною і такою, що гальмувала розвиток суспільства. Через те, що дворянство було віднесене до експлуататорських класів, вивчати його історію стало небезпечно, тому в 1920-х – на початку 1950-х рр. до наукового обігу введено мало нових джерел, які стосувалися вищого стану Російської імперії, і не з'явилося жодного дослідження, яке б було йому присвячене.

На середину 1950-х – кінець 1980-х рр. припадає третій етап «науково-критичного» періоду. Хоча в радянській історіографії соціально-економічна історія превалювала, дворянство все частіше ставало об'єктом досліджень, оскільки оцінити ступінь капіталізації аграрного сектору економіки пореформеної Росії без всебічного аналізу дворянського землеволодіння було складно. Наприкінці 1950-х – протягом 1960-х рр. було опубліковано низку праць, присвячених розвитку аграрних відносин у пореформеному селі. Велику кількість робіт було присвячено селянській реформі, через аналіз і оцінку якої можна було наочно продемонструвати роль та значення дворянства. Знавець історії підготовки і впровадження реформи 1861 р., професор Московського державного університету П.А. Зайончковський, чиї роботи мали значний вплив на подальші дослідження соціально-економічної історії в СРСР, ведучи мову про мирових посередників, звернув увагу на те, що більша частина помісного дворянства зустріла реформу негативно [397, с. 88–89]. Сама реформа, на думку історика, мала «яскраво виражений поміщицький характер» [395, с. 125]. У бажанні дворянства закріпити свої позиції на селі П.А. Зайончковський бачив прагнення до посилення політичного впливу в країні, що було викликано послабленням економічної потужності помісного дворянства у зв'язку з розвитком капіталізму [397, с. 427].

Академік АН СРСР М.М. Дружинін у роботі «Поміщицьке господарство після реформи 1861 р.» проаналізував матеріали Валуєвської комісії, яка обстежила поміщицькі господарства в 1872–1873 рр., та зробив висновок, що в

більшості дворянських маєтків продовжували використовуватися напівфеодальні методи господарювання. Автор виділив чотири регіони, котрі мали певні особливості: нечорноземні губернії, де були наявні паростки капіталістичних відносин; центрально-чорноземний район із феодальними та напівфеодальними методами господарювання; південно-степова зона, до якої належала й Катеринославська губернія, що характеризувалася господарствами з підприємницько-капіталістичними рисами; західний край, де перепліталися різні способи господарювання. Неспроможність поміщиків перейти до капіталістичних методів господарювання автор пояснював такими причинами: звичний паразитизм, невміння зводити доходи і видатки, відсутність господарської ініціативи, що спричиняло постійні скарги дворян на неприбутковість господарств [389, с. 191, 223, 230].

Співробітник Інституту історії АН СРСР історик-аграрник А.М. Анфімов писав про своєрідність капіталістичного розвитку країни після 1861 р., який полягав у тому, що господарство було пов'язане з латифундіальним землеволодінням – носієм кріпацьких пережитків на селі. Історик вважав, що реформа була проведена в інтересах привілейованої верстви, оскільки після реформи поміщики отримали можливість обробляти маєтки інвентарем і тяглом селян, які одержали маленькі наділи. Дворянські маєтки не мали внутрішнього імпульсу для розвитку, він надавався селянськими господарствами, які занепадали. Автор визнавав, що поміщики були нездатні змінити систему і потребували зовнішнього поштовху. Щоправда, історик не відкидав того, що дворянські маєтки здійснювали певний культурно-економічний вплив і на селянські господарства. Втім, темпи й форми капіталістичної еволюції поміщицьких латифундій, на переконання А.М. Анфімова, не забезпечували буржуазних перетворень аграрного устрою. Сільське господарство заходило в глухий кут, виходом з якого могла бути лише буржуазно-демократична революція [340, с. 365, 366, 367, 368, 381]. У роботах радянських істориків, які вивчали пореформений час та відносини дворян і селян, панувала провіденціальна думка про неминучість революції. Незалежно від того, до яких

дій вдавалися дворяни-поміщики, вони б не уникли революції. Такий висновок виходив з тези В.І. Леніна про те, що 1861 р. породив 1905 р.

Окрема увага дослідників була звернена на інститут мирових посередників, який виник під час запровадження селянської реформи і складався всуціль з дворян. Найбільш помітними роботами можна назвати статтю М.М. Дружиніна та дисертацію Н.Ф. Устьянцевої. В оцінках ролі мирових посередників історики розійшлися, що було нетиповим для радянської історіографії. М.М. Дружинін вважав, що мирові посередники діяли насамперед в інтересах поміщиків, хоча й «не користувалися підтримкою консервативної більшості дворянського стану» [388, с. 123]. Н.Ф. Устьянцева висловила протилежну думку і підкреслила, що діяльність посередників не була спрямована лише на захист дворянських класових інтересів. Більше того, інститут мирових посередників приваблював велику кількість молодих освічених дворян з ліберальними поглядами, які прагнули втілити в реальність свої ідеали. Вона вважала, що «неправомірно говорити, ніби здійснення реформи 1861 р. було передане безпосередньо до рук поміщиків» [606, с. 194, 196, 197]. Н.Ф. Устьянцева дала оцінку настроям та враженням дворян від реформи.

Реакція дворян на підготовку, а згодом і реалізацію реформи 1861 р. стала об'єктом дослідження Л.Г. Захарової, Н.Г. Сладкевич і О.М. Мухіної [403; 525; 586]. Вони виділили дві основні групи дворян і тим самим підкреслили відсутність єдності серед них та нездатність виробити спільну програму дій, а також схематично показали еволюцію поглядів дворян на реформу [403, с. 32; 525, с. 45; 586, с. 35, 37–38, 40, 43, 113].

Радянські історики звернули також увагу на взаємовідносини дворян із владою, земством, чиновництвом, селянством. Квінтесенцією розуміння взаємовідносин влади і дворянства є теза Ю.Б. Соловйова про побоювання самодержавства, аби дворянство не перетворилося на самостійну політичну силу. Втім, як стверджує автор, вища верства навряд чи змогла б об'єднатися в один політичний напрямок через розкол, який був наслідком розвитку

капіталізму, поділу на фракції та наявності різних інтересів [591, с. 4, 133–134, 164].

На думку доктора історичних наук В.С. Дякіна, одна з причин, через яку дворянство не прагнуло створення політичної організації, полягала в тому, що помісне дворянство мало давні традиційні зв'язки із самодержавством через станові організації, земства, повітові управління. Саме тому до 1905 р. дворянство не потребувало окремої політичної організації, і лише революція 1905–1907 рр. дала поштовх до створення представницьких організацій помісного дворянства [392, с. 15].

Про неоднозначність взаємовідносин дворянства та самодержавної влади в роки роботи редакційних комісій, які готували проект селянської реформи, писала Л.Г. Захарова. На її думку, дворянство не прийняло систему вирішення селянського питання, яку запропонувала влада [405, с. 229]. Автор доводить, що ліберальне дворянство та самодержавний уряд перебували немовби на різних полюсах: Рада Міністрів представляла феодальну державність, редакційні комісії – ліберальну програму скасування кріпацтва [404, с. 23].

Частиною державного апарату були чиновники, склад яких поповнювався в тому числі й за рахунок дворян. Кількісний склад дворян в урядовому апараті досліджував П.А. Зайончковський [396, с. 221, 222, 224].

Про дворян на військовій і цивільній службі писав А.П. Корелін [447, с. 76–105]. Його монографія «Дворянство в пореформеній Росії. 1861–1904 рр.» стала першою узагальнюючою роботою з історії російського дворянства другої половини XIX – початку XX ст. На основі широкого кола джерел із залученням значного масиву статистичних даних автор вивчив склад і чисельність дворянського стану, його соціально-політичне та економічне становище, діяльність станової організації. А.П. Корелін проаналізував еволюцію соціально-економічного та суспільно-політичного статусу дворянства, його взаємовідносини з самодержавною владою. Незначну увагу дослідник приділив дворянському землеволодінню, переважно через те, що це питання широко вивчалось в радянській історіографії. У роботі також визначено головні риси

дворянського підприємництва, участь у роботі органів земського самоврядування і селянського управління. А.П. Корелін проаналізував петиційну діяльність дворянства та зробив висновок, що вся діяльність дворянських зібрань була спрямована на збереження та укріплення економічних і політичних позицій дворянства [447, с. 282]. Цю роботу можна назвати «енциклопедією дворянства» пореформеного часу в Російській імперії. Для оцінки діяльності дворянських громад у період селянської реформи та підготовки проектів щодо реформування дворянських опік історик серед іншого залучив джерела, які стосувалися Катеринославського губернського дворянського зібрання [447, с. 166, 243].

Хоча в роботах радянських істориків завжди приділялося багато уваги селянству, взаємини дворян і селян рідко ставали самостійним об'єктом дослідження. В одній зі статей Ю.Б. Соловйова проаналізовано процес зближення влади і дворян, з одного боку, та селян з другого на межі XIX–XX століть. Зближення із селянами, на думку дослідника, було однією з головних цілей дворянства в той час. Однак в умовах соціального напруження і внаслідок наявності великого числа протиріч «зближення самодержавства і дворянства з селянством не відбулося» [590, с. 104, 110].

У працях Н.М. Пірумової та Г.О. Герасименко, присвячених земським установам, дворянам не приділено окремої уваги, але дана оцінка місця й ролі дворянства в них. Історики стверджували, що земство було дворянським за представництвом і буржуазно-дворянським за класовою сутністю [369, с. 44, 50, 239; 548, с. 3].

В більшості робіт радянських істориків соціально-економічні та суспільно-політичні процеси другої половини XIX – початку XX ст. вивчалися на загальноросійському історичному матеріалі. Регіональні дослідження були поодинокими. Так, співробітник АН УРСР М.Н. Лещенко проаналізував результати проведення селянської реформи на Катеринославщині. Автор вважав, що при реалізації реформи 1861 р. і підписанні уставних грамот самодержавно-поліційний уряд Російської імперії діяв лише в інтересах

дворянства [484, с. 387; 483, с. 234]. На початку 1970-х рр. опубліковано кілька статей Р.С. Попової. Вона проаналізувала становище селян Півдня України напередодні реформи 1861 р. на тлі відносин із поміщиками, які посилювали феодально-кріпосницьку експлуатацію. Ставлення поміщиків до селян кваліфікується не інакше як сваволя і наступ на особисті права з помітним прагненням дворян забрати у селян землю [553, с. 145; 558, с. 175; 559, с. 109, 111].

Хоча висновки М.Н. Лещенко та Р.С. Попової щодо відносин селян та дворян не вирізнялися оригінальністю, ці розвідки свідчили про інтерес до регіональних досліджень. В середині 1980-х років була підготовлена дисертація О.А. Курсєєвої, об'єктом дослідження якої було поволзьке дворянство [476]. Це єдина робота в радянській історіографії, присвячена регіональній дворянській громаді. Автор виправдовувала інтерес до вивчення економічного становища та політичної ролі стану, який перебував на периферії історичної науки в СРСР, тим, що необхідно було комплексно дослідити об'єктивні та суб'єктивні передумови буржуазно-демократичної та соціалістичної революцій. Історик дослідила діяльність дворянських громад Пензенської, Самарської, Саратовської, Симбірської та Казанської губерній. О.А. Курсєєва дійшла висновку, який є поширеним серед сучасних істориків, про те, що дворянство не відзначалося особливою активністю, бо розраховувало переважно на підтримку влади [476, с. 3, 41, 172].

У 1950–1980-х рр. радянська історіографія дала поштовх дослідженням багатьох наукових проблем у контексті вивчення історії російського дворянства другої половини XIX – початку XX ст.: комплексний аналіз дворянського землеволодіння; ставлення до селянської реформи; оцінка ролі дворян у роботі земських установ, інститутах мирового посередництва та земських начальників; взаємовідносини влади та дворянства.

Радянські історики не торкалися питань соціальної та соціально-правової еволюції вищого стану, менталітету та соціально-психологічної адаптації до нових умов пореформеної епохи, відносин дворян із різними соціальними

категоріями населення (окрім хіба що селянства). За наявності великої кількості робіт з історії дворянства, оцінки та судження дослідників не вирізнялися різноманітністю підходів і ґрунтувалися на єдиній марксистській методології, в основі якої лежав класовий підхід. Відомий український історик Я.Р. Дашкевич вважав, що «історіографію так званого радянського періоду слід вивчати так, як вивчають поширення ошуканих ідей, психопатологію псевдонаукової творчості, а також як підневільну, рабську працю» [376, с. 55]. Ми не були б настільки категоричними в оцінці радянської історіографії, оскільки на цьому етапі дослідники повернули дворянство до історичного дискурсу, а також ввели до обігу нові джерела з історії вищої верстви Російської імперії.

Зарубіжна наукова література цього періоду, переважно американська, характеризується багатогранністю методологічних підходів і предметної сфери досліджень історії дворянства. Інтерес американської історіографії до історії Росії взагалі та російського дворянства зокрема «масово» проявився після Другої Світової війни [371, с. 8–23; 443, с. 111]. Помітний вплив на формування цього інтересу мав П.А. Зайончковський, якому, як вважає американський дослідник Е. Гліссон, завдяки своїм широким поглядам вдалося зменшити розбіжності між марксистами і немарксистами [371, с. 15]. Одним із перших його учнів, який працював з радянським істориком у Москві, став Т. Еммонс. Згодом він став професором Стенфордського університету, опублікував дві монографії та кілька нарисів з історії російської політики імперської доби. Його монографія «Російське помісне дворянство та звільнення селян у 1861 р.» вийшла в 1968 р. у Кембріджі (США) [646]. В ній помітний вплив не лише радянської, а й імперської російської історіографії. Підготовку селянської реформи він, за прикладом О.О. Кізеветтера, вважав першим досвідом публічного обговорення дворянами важливих соціальних і державних питань. Т. Еммонс надавав великого значення чиннику страху уряду перед селянськими виступами та економічними змінами. В цілому ж, реформу 1861 р. історик називає часом народження провінційного дворянства як політичної сили, а скасування кріпацтва вважає значущим історичним фактом державного

будівництва в соціальній сфері, єдиною метою якого було утвердження соціально-політичної стабільності [646, р. 414, 420].

Роль дворянства в процесі ліквідації кріпацтва в Росії висвітлюється в монографії іншого учня П.А. Зайончковського – Д. Філда «Скасування кріпацтва: дворянство та бюрократія в Росії, 1855–1861», що вийшла у Кембриджі в 1976 р. У роботі проаналізовано всі нюанси процесу підготовки селянської реформи [647]. Д. Філд також поділив дворянство на групи. На його думку, значна частина дворянства не стала на захист кріпацтва через його нежиттєздатність і «моральну недієздатність». Інша частина покладалась на самодержавну владу, яка не повинна була дозволити погіршити становище дворянства. Для автора є очевидним, що керівники редакційних комісій, які готували реформу, заклали в неї вигідні дворянам переваги, тобто, попри скасування кріпацтва, інтереси дворянства намагалися зберегти [647, р. 360, 362, 365].

Вплив радянської історіографії помітний у роботах доктора Кембриджського університету Р.Т. Меннінг. У монографії «Криза старого режиму в Росії. Дворянство та уряд» історик стверджує, що селянська реформа спричинила кризу поміщицького господарства, до якої дворяни болісно пристосовувалися тривалий час. Автор зазначила, що представники вищої верстви вели безуспішну боротьбу з бюрократією та земством і намагалися повернути собі першість у соціально-економічній сфері життя. Р.Т. Меннінг бачить прямий зв'язок кризи самодержавства з кризою, яка охопила дворянство після 1861 р. [652, р. 3, 4, 48, 49].

Професор університету Нотр-Дам Г.М. Гамбург у монографії «Політика щодо дворянства у 1881–1905 рр.» також вважав, що дворянство з моменту введення в дію селянської реформи перебувало в перманентній кризі, з якої намагалося вийти. При цьому кризу історик бачить у двох площинах: аграрній і державницькій. Г.М. Гамбург погоджується з істориками, які вважали, що найважливішою групою в дворянському середовищі було середньопомісне дворянство [649, р. 19, 236, 239].

З висновками Г. Гамбурга та Р. Меннінг не погоджувався С. Беккер. У монографії «Дворянство та привілеї в останні роки існування імперської Росії», яка вийшла в світ у 1985 р., він висловив думку, що зміни, які відбувалися в середовищі російського дворянства після селянської реформи, слід розглядати не як кризу, а радше як спосіб адаптації до нових соціально-економічних умов життя. С. Беккер називає дворян активними, а не пасивними учасниками процесу адаптації. Він взагалі ставить під сумнів думку, що дворяни були психологічно травмовані втратою кріпаків. Поширене в радянській історіографії кліше про фатальну втрату дворянами землі С. Беккер заперечує і констатує, що дворяни не втрачали землю, а добровільно її продавали, причому заробляли на цьому. Історик поділяє дворян на традиціоналістів, які закликали повернутися до землі, і тих, хто вдало пристосовувався до нових реалій. На відміну від більшості американських і радянських дослідників, С. Беккер вважав, що держава не намагалася врятувати дворянство, оскільки втратила інтерес у дворянах. Це стало однією з причин втрати дворянством традиційної суспільної ролі. Панівні позиції та культурна перевага в суспільстві залишилися лише у великих і середніх землевласників. Оскільки при написанні роботи С. Беккер спирався на російську імперську та радянську історіографії, іноді він артикулював позиції, які були їм притаманні, наприклад, в оцінці етнічної приналежності дворян українського походження. Коли історик говорить про спадкове дворянство 50-ти губерній Російської імперії, він виділяє грузинське, польське та інші. Але в цьому переліку немає «українського» (малоросійського) дворянства. Всіх нащадків української козацької старшини С. Беккер відносить до російського привілейованого стану [645, р. 13, 41, 54, 181].

У монографії професора Іллінойського університету Б.В. Лінкольна «Великі реформи: самодержавство, бюрократія та політка змін в імперській Росії» епоха «великих реформ» аналізується не через призму революції 1917 р., а як самостійне явище, яке дало початок процесу політичної та соціальної трансформації Росії [650]. Реформи Олександра II запустили процес, який, на думку історика, дав початок формуванню нового громадянського суспільства,

що розвивалося завдяки різним об'єднанням: професійним, філантропічним, освітнім, культурним. Б.В. Лінкольн вважав, що дворянство в цих об'єднаннях поруч з інтелігенцією займало перші місця як освічений клас (автор кваліфікує їх саме так). Через подібні об'єднання було чутно дворянство, яке заклиало дати йому голос у державних справах. Однак формуванню громадянського суспільства завадили Перша Світова війна та революція 1917 р. Для характеристики пореформеного періоду автор вводить поняття «реновація» (renovation), названого так тому, що в цей час відбувався перехід від нації рабів до нації вільних людей [650, р. 62, 161, 195, 202–203].

Монографія професора Вандербільтського університету (Теннессі) Ф.В. Вчисло «Реформування, місцева спільнота і національна політика у 1855–1914 рр.» присвячена періоду реформ Олександра II. Автор вважає, що за його правління Російська імперія переживала кризу [654]. На відміну від радянських істориків, Ф.В. Вчисло вбачав причини кризи у бюрократизованій самодержавній системі, яка сформувалася ще до 1861 р. і не була реформована. Подібні міркування висловлювали дворянські публіцисти кінця XIX ст. О.Д. Пазухін, А.А. Плансон та інші. Автор одним із перших серед істориків висловив думку, що селянська реформа була проведена державою в інтересах самої ж держави, оскільки влада не врахувала інтереси суспільства і багато проблем відклала на майбутнє [654, р. 44–45].

Таким чином, протягом 1960–1980-х рр. в американській історіографії існував потужний напрям вивчення історії Російської імперії та дворянства. Оцінки американських істориків часто співпадали з тими, які висловлювали радянські дослідники (наприклад, теза про кризовий стан дворянства періоду реформ Олександра II в роботах Р.Т. Меннінг і Г.М. Гамбурга). Це не дивно з огляду на те, що науковим керівником багатьох із них виступав П.А. Зайончковський. Однак незаангажованість та свобода у виборі методології дослідження дозволили окреслити ширшу панораму соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, які відбувалися у пореформеній Росії. Відмінність також полягає в тому, що американські історики обирали

дворянство як головний об'єкт дослідження, а не як другорядний елемент, який відтіняв діяльність робітників і селян. Американські дослідники а priori не перетворювали дворянство на регресивний і реакційний соціальний стан, який віджив своє, намагаючись повернути історію назад. Навпаки, вони бачили в ньому спільноту, яка намагалася прилаштуватися до нових реалій.

В американській історіографії інтерес до російського дворянства та російської історії імперської доби в останні два десятиліття дещо згас. Відмітимо вихід у 2008 р. монографії історика з Вілфрідського університету (Ватерлоо Канада) Л.Г. Фрізена «Аграрна революція в Південній Україні: селяни, дворяни і колоністи 1774–1905», яка головним чином побудована на публікаціях автора, що вийшли друком наприкінці 1980-х – першої половини 1990-х рр. [648]. В книзі проаналізовано трансформаційні зміни у соціально-економічних відносинах від періоду колонізації південноукраїнських земель кінця XVIII до модернізаційних процесів початку XX ст. [648, р. 1]. Хоча в назві книги дворянство вказане як один з учасників аграрної революції, головна увага зосереджена на аналізі трансформації аграрних відносин селян та колоністів.

Спад інтересу до історії російського дворянства серед американських дослідників російський історик М.Ю. Нікітін пояснює тим, що дослідження 1960–1980-х рр. мали прагматичний характер, адже історія Росії та реформи розглядалися як необхідний і трагічний досвід для сучасних держав, які будують громадянське суспільство [530, с. 125].

На 1991–2015 рр. припадає четвертий етап «науково-критичного» періоду. Після розпаду СРСР дворянство стало самостійним об'єктом дослідження, історики почали використовувати різні підходи в оцінці дворянського стану. Початок цьому процесу в російській історіографії поклав вихід в світ наукового збірника «Великі реформи в Росії 1856–1874» [352]. До нього увійшли статті російських і зарубіжних (переважно американських) істориків, в яких розглянуто реформи Олександра II в усій їх сукупності на тлі економічного та суспільного розвитку [352, с. 7]. Поява в одному збірнику результатів

досліджень радянських (російських) і американських істориків стала симптоматичним явищем. Автори статей (переважно це стосується російських істориків) відмовилися від тези про «поміщицький» характер реформи та єдність дворянства у неприйнятті селянської реформи, яка побутувала в радянській історіографії, й перейшли на більш помірковані позиції [406, с. 29; 436, с. 262, 263; 572, с. 47; 605, с. 176, 177].

У сучасній українській історіографії дворянства відбулися певні зміни. Історіограф і джерелознавець Я.С. Калакура зауважив, що «проголошення України суверенною і незалежною державою заклало фундамент для відмови від ідеологічних парадигм марксистської історіографії, для методологічної переорієнтації істориків. Цьому сприяло їхнє вивільнення з-під ідеологічного диктату, цензурного пресу, національне відродження, визнання плюралізму, зростання державницької свідомості, прилучення до спадщини західних істориків» [428, с. 424]. Свідченням змін, про які він писав, стало повернення до історичної науки дворянської тематики. Можна виділити три помітні центри, де історія російського дворянства та української шляхти в останні 15–20 років має пріоритетне значення: Українське геральдичне товариство та «Просвіта» у Львові, Алупкінський палацово-парковий музей-заповідник, Харківський приватний музей міської садиби.

Ще у 1990 р. групою дослідників у Львові було створене Українське геральдичне товариство, що видає «Генеалогічні записки» [368]. В них публікуються матеріали з історії руських княжих, українських козацьких, шляхетських та селянських родів. З 1995 р. у Львові з регулярністю в три роки відбувалися конференції «Український родовід». Дослідники зі всієї України представляли історії різних родів, переважно галицьких священицьких та козацьких шляхетських. Нині її більше не проводять. Остання збірка матеріалів конференції, що відбулася у 2007 р., вийшла друком у 2015 р. [507].

З кінця 1990-х рр. у колишньому маєтку князя М.С. Воронцова в Алупці відбувалися наукові читання «Воронцови та російське дворянство». На них виголошувалися різнопланові доповіді, в яких розкривалася доля російського

дворянства: родоводи, біографії окремих представників вищої верстви, історії дворянських садиб. До недавнього часу наукові читання збирали дослідників історії дворянства з усієї України, стимулюючи наукові пошуки в цьому напрямі. Цьому також сприяли наукові збірки «Воронцови і російське дворянство» та «Світ садибної культури», видані за результатами читань.

З липня 2002 р. у Харкові діє Харківський приватний музей міської садиби, який випускає науковий збірник «Харківський історичний альманах», а також багато іншої літератури, в тому числі присвяченої дворянству, переважно харківському [609].

Інтерес сучасної української історіографії до генеалогії не випадковий, оскільки «роди та родини становлять первісну основу будь-якого суспільства», а генеалогія «здатна самотійно розв'язувати важливі та актуальні проблеми сучасної історичної науки» [601, с. 5]. Українські історики досліджують переважно генеалогію шляхетських родів козацького походження, причому рідко доводять виклад матеріалу до XIX ст. [506; 474; 601]. Натомість історія російського дворянства не належить до провідних тем сучасної української історіографії. У ґрунтовній статті О.П. Реєнта, присвяченій сучасним проблемам дослідження історії XIX ст., проаналізовано головні напрями досліджень істориків Інституту історії України НАН України за останні 20 років. Серед актуальних тем автор виділив економіку сільського господарства та промисловості, розвиток банківської системи, соціальну еволюцію інтелігенції, підприємців, чиновників, духовенства, купців і селян. Тобто російське дворянство в українській історіографії й досі почасти, залишається «за кадром» історичної науки [569]. За останні 20 років захищено лише кілька дисертацій, у яких аналізується розвиток, вплив і роль дворянських громад у соціально-економічному та суспільно-політичному житті різних українських губерній.

Український історик Д.Г. Каюк проаналізував особливості процесу поміщицької колонізації, специфіку нобілітаційного процесу, чисельний склад та головні етапи формування дворянства Південної України в останній чверті

XVIII – першій чверті XIX ст. [433, с. 6]. За його висновками, дворянство Катеринославської губернії на початок XIX ст. було найбільшим землевласником, бо володіло до 60% території. В умовах формування станової організації та створення імперських державних структур дворяни стали новою регіональною елітою, замінивши попередню – запорозьку. Водночас «дворянська спільнота південного краю була складовою частиною імперської соціальної еліти» [433, с. 178, 182].

У роботі української дослідниці Н.В. Суревої проаналізовано інформативні можливості джерельної бази для реконструкції становлення дворянських родів і напрямків поміщицької колонізації в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях на рубежі XVIII–XIX ст. [594, с. 2]. На думку історика, необхідні передумови поміщицької колонізації Півдня України були забезпечені Російською державою, причому місцева еліта (дворянство) формувалася двома шляхами: шляхом нобілітації та шляхом оселення на Півдні представників існуючих російських дворянських родів [595, с. 186, 187]. Хоча обидві праці не співпадають із хронологічними межами нашого дослідження, вони важливі для розуміння передумов діяльності катеринославського дворянства в другій половині XIX ст.

Жодна з робіт, присвячених дворянським громадам, що існували в українських губерніях Російської імперії, не стосується пореформеної доби. Історія дворянських громад вивчається в комплексі: від часу створення благородних зібрань наприкінці XVIII – на початку XIX ст. до моменту ліквідації у 1917 р.

Згідно з висновками І.І. Кривошеї, еволюція дворянства на Київщині була обумовлена наявністю великої кількості польських шляхтичів, чий вплив на суспільно-політичну та соціально-економічну ситуацію російський уряд намагався обмежити. Наприкінці XIX ст. це йому вдалося, але не без допомоги буржуазії, яка потіснила дворянство в багатьох сферах життя суспільства [475, с. 15]. Л.М. Казначеева дослідила особливості функціонування Волинського дворянського зібрання. Оскільки серед привілейованої верстви тут переважали

поляки, російська влада для запобігання будь-яким антиросійським виступам у регіоні заборонила діяльність губернського зібрання [426, с. 16, 18]. В.В. Павлюк проаналізував розвиток господарств магнатів Волині та дійшов висновку, що зміни, які відбувалися у великих дворянських господарствах, призводили до більшої ефективності їх роботи та поширення капіталістичних методів господарювання [542, с. 15].

В.В. Опанасенко проаналізував роль дворянства в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті Чернігівської губернії. Висновки в роботі є доволі традиційними. Автор проаналізував проекти та діяльність дворянства під час підготовки селянської реформи 1861 р. і виділив дві групи дворян: консерваторів і прогресивно налаштованих щодо скасування кріпацтва, що цілком відповідає поділу, який вже сто років застосовується в історіографії історії російського дворянства. Значну увагу історик зосередив на біографіях окремих представників дворянства, чий вплив на культурно-освітню сферу був визначальним [536, с. 11, 12, 16].

Дисертаційні дослідження Л.Ф. Циганенко та Ю.В. Константинової регіонально пов'язані з Півднем України. Л.Ф. Циганенко використала широку джерельну базу та статистичні матеріали й дослідила процес юридичного оформлення дворянства південноукраїнських губерній, яке відбувалося в межах чинного законодавства, а також соціально-економічну еволюцію дворянського стану в Катеринославській, Херсонській, Таврійській та Бессарабській губерніях від другої половини XVIII ст. до 1917 р. У роботі дано характеристику особовому складу губернських дворянських зборів та змінам, що відбувалися з ним (особовим складом) під впливом урядової політики; розкрито обставини й специфіку створення дворянського землеволодіння на Півдні України; оцінено місце й роль дворянських господарств в економічному розвитку, участь представників благородного стану в становленні промислової, транспортної та фінансової систем регіону [618, с. 44]. Аналізуючи зміни, які зачепили дворянство названих губерній у другій половині XIX ст., Л.Ф. Циганенко почасти повторила висновки, які були наведені в працях

радянських істориків, зокрема А.П. Кореліна. На думку дослідниці, реформи Олександра II призвели до ліквідації феодально-кріпосницької системи, водночас ринкові відносини, що почали зароджуватися, сприяли швидкій зміні соціальної структури населення Катеринославської та Херсонської губерній, поступовому витісненню вищої верстви з пануючих позицій у господарчому розвитку субрегіону. Більшість дворян важко адаптувалася до нових реалій і поступово втрачала позиції в економічному житті держави. Про це свідчило зменшення кількості дворянських підприємств під тиском конкуренції представників інших станів [619, с. 247, 262, 272, 290]. До характерних рис дворянства трьох південноукраїнських та Бессарабської губерній автор відносить багатонаціональний склад, який не мав аналогів у світі, з чим можна погодитися [619, с. 177]. Для характеристики дворянських громад південноукраїнських губерній Л.Ф. Циганенко для зручності використовувала термінологічну конструкцію «південноукраїнське дворянство» (в тексті монографії без лапок), яка, на нашу думку, не є вповні вдалою. В ній можна углядіти натяк на етнічну чи адміністративну прив'язку. В обох випадках це є недоречним, оскільки окремого інституалізованого «південноукраїнського» дворянства не існувало.

У дисертації Ю.В. Константинової розглянуто еволюцію дворянського землеволодіння та землекористування, проаналізовано правові засади діяльності станової організації дворянства та головні напрями і форми реалізації доброчинно-меценатської діяльності в межах Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. [444, с. 4]. На думку автора, дворянин пореформеної доби постав уже не як володар безмежних земельних угідь, який жив за рахунок земельної ренти, а як капіталіст чи фінансист, добробут якого залежав винятково від його особистого хисту та здатності швидко реагувати на зміни ринкової кон'юнктури та на вимоги часу. Дослідниця виділяє кілька особливостей, які характеризували вищу верству пореформеної доби: активізація процесу переселення дворян до міст; поява дворян, не прив'язаних до землі (підприємці, державні службовці); поповнення привілейованого стану

переважно за рахунок особистого дворянства; підтримка дворянським зібранням дворянського землеволодіння та захист інтересів стану на державному рівні; активне включення дворянства в реформування суспільства, зростання рівня освіченості серед дворян [444, с. 165, 166, 167, 168].

Праці Н.В. Суревої, Д.Г. Каюка, І.І. Кривошеї, Л.М. Казначеевої, В.В. Павлюка, В.В. Опанасенка, Л.Ф. Циганенко та Ю.В. Константинової виконані в річищі локальної історії. Їх поява свідчить про формування в українській історіографії інтересу до вивчення історії дворянських громад окремих губерній. Історики аналізують процес дворянської колонізації на Півдні України, соціально-економічну еволюцію дворянського стану від моменту інкорпорації українських земель до складу Російської імперії до моменту ліквідації благородного стану, та його вплив на суспільний, економічний й культурний розвиток різних губерній.

Соціально-економічна тематика представлена капітальною узагальнюючою працею української дослідниці Н.Р. Темірової «Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція» [599]. Вона дослідила зміни, що відбулися в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст., докладно зупинилася на питаннях ідентифікації поміщиків, формування поміщицького землеволодіння, організації та функціонування дворянських господарств.

Н.Р. Темірова відмітила зміну самого поняття терміну «поміщик». До 1861 р. цей термін використовувався для соціально-економічної характеристики переважно дворян. Такий висновок не співпадає з висновками О.Й. Дружиніної та Д.Г. Каюка щодо поміщиків Катеринославської губернії [390, с. 41; 433, с. 179]. Після 1861 р. поміщиками часто називали всіх землевласників, тобто селян, купців та іноземних поселенців [599, с. 74]. Автор аналізує вплив селянської реформи і погоджується з багатьма попередніми дослідниками про її негативний вплив на економіку поміщицьких господарств. Серед головних причин занепаду багатьох дворянських маєтків вказується відсутність дешевої робочої сили та вільних коштів. Н.Р. Темірова показує, як

під тиском обставин змінювалося соціальне обличчя поміщиків. Найбільший вплив на зміну традиційного образу поміщика-землевласника, на думку історика, здійснювало торгівельно-фінансове підприємництво [599, с. 118, 119, 217].

Еволюція поміщицьких господарств у пореформений період, на думку Н.Р. Темірової, відбувалася паралельно із селянськими. Вона (еволюція) виявилася у технічному прогресі: вдосконаленні агротехніки, покращенні системи управління маєтками, підвищенні уваги до умов праці робітників. Формування поміщицьких господарств 9-ти українських губерній мало тісний зв'язок із процесом освоєння того чи іншого регіону, яких історик виділяє три: Лівобережжя, Правобережжя та Південь [599, с. 271].

Оригінальності праці Н.Р. Темірової додає останній розділ, в якому зроблено спробу представити соціально-психологічний портрет поміщика, а також простежити доброчинно-меценатську діяльність окремих землевласників. У російській історіографії подібного роду теми є доволі поширеними та популярними. В українській історіографії Н.Р. Темірова – одна з небагатьох дослідників, які зробили спробу подивитися на поміщиків з цього ракурсу.

Робота Н.Р. Темірової свідчить, що поміщицьке землеволодіння та аграрні відносини як напрями соціально-економічної історії залишаються актуальними й на сучасному етапі.

Аграрним відносинам у пореформений час присвятили розвідку українські дослідники Ю.П. Присяжнюк та Л.М. Горенко. На їх думку, серед дворян-землевласників продовжували панувати консервативні погляди на методи господарювання, що виявлялося у порівнянні обов'язків найманого робітника з обов'язками колишніх кріпаків, а також відсутності прогресивного впливу господарства дворянина-поміщика на господарство селянина. Причому останнє часто за ефективністю переважало дворянське [563, с. 96]. Особливості господарювання в поміщицьких маєтках Правобережної України другої

половини XIX – початку XX ст. були проаналізовані в статті Л.П. Ярославської [643, с. 90–93].

Поруч із сюжетами, які можна віднести до традиційних (дворянство та селянство, дворянство і самодержавство, дворянське землеволодіння), в українській історіографії історії вищого стану пореформеного періоду досліджуються нові напрями: дворяни та підприємництво, дворяни й місто, дворянство і національна самосвідомість, соціальна історія дворянства, питання формування якісного та кількісного складу дворянства [372, с. 46–48; 387, с. 37; 501; 508, с. 89; 516, с. 90–91; 562, с. 32–38].

Вказані напрями досліджень лише починають розроблятися в українській історіографії. До того ж не всі вони стосуються пореформеного періоду історії Російської імперії. Щодо соціальної історії дворянства можна сказати, що одна з її сторін була проаналізована в солідній монографії дніпропетровського історика Т.Ф. Литвиної. Автор застосувала методи соціальної та інтелектуальної історії для аналізу взаємовідносин дворянства й селянства. Історик поставила перед собою завдання зрозуміти соціальну та економічну поведінку дворянства, як воно жило і господарювало, як вибудовувало взаємовідносини з іншими соціальними групами, в першу чергу з селянством, як пристосовувалося до нових соціально-економічних реалій, які мотивації, життєві стратегії, погляди на ключові питання суспільного життя були притаманні представникам вищого стану Російської імперії, якими були особливості соціальної ідентифікації дворянства Лівобережної України кінця XVIII – середини XIX ст. [488, с. 13, 16].

Характер змін в сфері соціальних відносин в українських губерніях в умовах модернізації суспільства на межі XIX–XX ст. дослідив дніпропетровський історик О.Б. Шляхов. Автор приділив особливу увагу процесам капіталістичної трансформації в південноукраїнських губерніях (і, насамперед, на Катеринославщині) та проаналізував процес формування буржуазії та пролетаріату [635]. На думку О.Б. Шляхова перехід до індустріального суспільства супроводжувався соціальною модернізацією,

кардинальною зміною інститутів та соціальних відносин, руйнацією станів, утворенням нових класів [635, с. 160, 300, 343]. Зокрема, одним з джерел поповнення буржуазії стало дворянство, яке мало з боку самодержавства повне сприяння у занятті бізнесом. Окрему увагу автор звернув на особливості, які характеризували підприємництво дворян [635, с. 161, 162–164].

В останні 20 років сталася помітна зміна у вивченні діяльності катеринославського дворянства в цілому та біографій окремих його представників зокрема.

У 2011 р. С.Н. Абуковим була захищена дисертація «Помісне дворянство Катеринославської губернії 1877–1905 рр.: соціально-економічний вимір». Автор поставив за мету дослідити зміни (еволюцію) соціально-економічного становища помісного дворянства Катеринославської губернії на зламі феодальної та капіталістичної епох [335]. Дослідник широко використовує статистичні джерела, аби показати кількісні зміни, що відбувалися в дворянському землеволодінні з 1877 р. до 1905 р. Аналіз соціально-економічних змін представлений через біографії кількох родин дворян-землевласників переважно Бахмутського повіту [335, с. 116–120, 134–148]. Нижньою хронологічною межею роботи є 1877 р., однак автор у кожному з розділів систематично за неї виходить, показуючи історію дворянства Катеринославської губернії від кінця XVIII ст. До головних висновків роботи можна віднести такі: у другій половині XIX – на початку XX ст. вища верства переживала глибоку кризу; сільськогосподарське виробництво залишалося провідною галуззю дворянських господарств; провінційна дворянська землевласницька еліта на зламі XIX–XX ст. залишалася досить сталою; катеринославське дворянство декларувало та відстоювало власні інтереси; помісне дворянство Катеринославщини було строкатим [335, с. 67, 92, 149, 155, 157]. Багато висновків автора, наприклад, щодо причин занепаду вівчарства та чи був привілейований стан найбільшим приватним землевласником на початку XX ст., є дискусійними.

Великий масив публікацій, переважно статей, було присвячено життю та діяльності представників дворянського стану, які мали помітний вплив на соціально-економічний, суспільно-політичний і соціокультурний розвиток Катеринославщини у ХІХ – на початку ХХ ст. [341; 440; 459; 478; 491; 494; 515].

Опубліковано кілька робіт, у тому числі й монографічних, про діячів дворянського та земського самоврядування, які були відомі активною громадською позицією: І.В. Бурхановського, М.Б. Герсєванова, А.М. Миклашевського, Я.П. Новицького, О.М. Поля, М.В. Родзянка, М.П. Урусова та інших [264; 348; 420; 463; 470; 489; 528]. У радянській історіографії ці діячі сприймалися не інакше як представники «експлуататорського класу», тому їх біографії спеціально не вивчалися. Зараз вони знову є об'єктом історичних студій. Окремим сюжетом досліджень стала благочинна діяльність дворян [437; 598].

Поруч із суто біографічними дослідженнями з'явилося чимало розвідок, присвячених окремим дворянським родам Катеринославської губернії [332; 347; 432; 452; 454; 457; 458; 462; 465; 466; 467; 468; 469; 477; 578; 620; 621; 622]. Поява біографічних розвідок, головними героями яких є дворяни та дворянські родини, – свідчення відновлення традиції, яка існувала до 1917 р. У біографіях окремих дворян та їх родин відбивається те унікальне, що дозволяє краще зрозуміти історію всього дворянського стану.

Все більше зацікавлення істориків викликають економічна та суспільна діяльність вищого стану, зміни форм і методів господарювання дворян, дворянське землеволодіння в пореформену добу, значення і роль маршалків дворянства, участь дворян у житті міста Катеринослава, ставлення до реформ Олександра II і контрреформ Олександра III, особливості проведення селянської реформи на Катеринославщині, участь у суспільно-політичному житті [330; 333; 334; 362; 381; 455; 456; 464; 471; 495; 497; 583; 592; 611; 612]. Зроблено першу спробу подивитися на повсякденне життя катеринославського дворянства [331], хоча про повноцінне розкриття цього напрямку

життєдіяльності дворянства говорити зарано. Ці роботи являють собою кластери, з яких поступово починає проглядатися цілісна історія вищого стану Катеринославської губернії.

Отже, в останні 25 років дворянська громада Катеринославської губернії увійшла до наукового дискурсу української історіографії. Триває процес накопичення фактологічного матеріалу, який показує історію катеринославського дворянства через біографії окремих його представників, історії дворянських родин, дворянські господарства. Помітні перші спроби дати оцінку ролі катеринославського дворянства в проведенні реформ Олександра II, культурному процесі періоду модернізації та глибини соціально-економічних змін, які відбувалися в дворянському землеволодінні. Однак, поки що це лише окремі епізоди, які не дають можливості скласти комплексне уявлення про соціальну роль катеринославського дворянства, його місце серед інших соціальних станів і груп суспільства, простежити еволюцію їх соціальної поведінки у пореформений період.

У російській історіографії за останню чверть століття у дослідженні історії дворянства відбувся справжній прорив: активно залучаються нові джерела, публікуються монографії, захищаються десятки дисертацій, причому ця тематика є актуальною для всіх регіонів Росії. Вища верства вивчається як на макро-, так і на мікрорівні із застосуванням різних методів та підходів, особливо активно розробляється історія локальних дворянських спільнот. Значну увагу дослідники приділяють еволюції правового становища дворян та їх станової організації в пореформений період. У 1992 р. вперше за багато років вийшла збірка документів, в якій характеризуються шляхи набуття, докази, позбавлення та відновлення прав дворянства [573].

Динаміка змін соціально-правового статусу привілейованої верстви досліджена в працях російських істориків Б.М. Миронова, Н.А. Іванової та В.П. Желтової [513; 411]. Б.М. Миронов в своїй книзі «Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII – початок XX ст.)» використав широке коло джерел, велику кількість робіт російських і зарубіжних дослідників. Автор застосовує

міждисциплінарні підходи й аналізує правове, економічне, соціальне та культурне становище, а також розглядає чисельність і соціальну мобільність, станову організацію, освіту та менталітет благородного стану [513]. Н.А. Іванова та В.П. Желтова простежили еволюцію правового статусу дворянства від часу виникнення до ліквідації. Автори дійшли висновку, що дворянська корпорація, попри свою оформленість і дієвість, була слабкою й охоплювала не більше половини дворян [411, с. 722].

Велику увагу сучасні російські дослідники приділяють вивченню суспільних настроїв, менталітету, світоглядних установок та ідейно-моральних принципів дворянства [343, с. 180, 319; 382, с. 16; 427, с. 13, 15, 20; 545, с. 230; 581, с. 30, 31, 34; 587, с. 17, 19, 20; 613, с. 7; 626, с. 159–160, 206]. Вивчення еволюції свідомості та менталітету є відносно новими напрямками досліджень в історії дворянства, які належать до інтелектуальної історії та до історії ідей. Тут широко застосовуються методи соціальної психології, загальної психології, соціології. Російські історики також працюють у галузі історії повсякдення, активно використовують методи соціальної історії. Дворянство аналізують через його задіяність у підприємництві, взаємодії з міським самоврядуванням, владою тощо [413, с. 216, 217].

Потужний імпульс у дослідженні історії дворянства отримала локальна історія (регіоналістика). Майже кожна губернія західної та центральної частин Російської імперії вже має історію своєї дворянської громади. Через діяльність губернських дворянських зібрань аналізуються всі аспекти діяльності дворянства: еволюція землеволодіння, ставлення до державної служби, петиційна діяльність, суспільне та повсякденне життя, еволюція свідомості та побуту та інше [479; 481, с. 185, 186, 188, 189; 514, с. 173, 174, 175; 490, с. 190; 531, с. 215, 216, 221–222].

Популярними сюжетами дисертацій сучасних російських дослідників є аналіз дворянської благодійності [628]. Новим напрямом у дослідженні історії дворянства є аналіз повсякденної історії: побут, сім'я, звички, традиції, норми поведінки тощо [363; 535, с. 24; 579, с. 23, 24]. Останнім часом в Росії захищено

чимало дисертацій, присвячених російському дворянству, де простежено еволюцію соціально-правового статусу, трансформацію соціально-економічного та суспільно-політичного становища дворянства [367, с. 192, 194; 446, с. 179, 187, 188; 523, с. 198; 545, с. 225, 226, 227, 228; 588, с. 155, 157; 607, с. 136, 262, 268; 626, с. 85; 631, с. 37, 295].

У працях сучасних російських істориків оцінка змін, які відбулися в дворянському середовищі, часто є діаметрально протилежною: від тези про «кризу стану», що була притаманна радянській історіографії, до визнання серйозного впливу дворянства на соціальне, культурне, економічне життя різних регіонів Російської імперії. В усіх роботах, написаних у річищі локальної історії, історики прагнуть якомога об'єктивніше представити дворянську спільноту. Помітні спроби не лише пояснити, але й виправдати дії дворян в умовах постійних змін періоду реформ Олександра II, що було відсутнє в роботах радянських істориків. Можна констатувати зміну парадигми сучасної російської історіографії у підходах до вивчення історії російського дворянства.

Поруч з роботами, в яких вивчаються регіональні дворянські громади, все більшого поширення набувають дослідження, в яких аналізується взаємодія дворянських спільнот з владою, інститутом мирового посередництва, купецтвом і чиновництвом [342, с. 357; 350; 408, с. 3, 10; 410; 481, с. 186–187; 522; 627, с. 13, 20; 634].

Таким чином, в російській історіографії останніх 25-ти років відбулися кількісні та якісні зміни в дослідженні історії дворянства. Тематика робіт багатопланова – від соціально-економічних питань до історії ментальності та повсякденності. Вивчаються регіональні особливості розвитку благородного стану у пореформений період, аналізується участь у суспільному, культурному, економічному житті; взаємодія з різними соціальними верствами, групами і класами. Відбулася переоцінка ролі й значення дворянства в історії Російської імперії.

Попри зміни у підходах, методології вивчення та кількості робіт з історії російського дворянства, українська історіографія історії пореформеного дворянства поступається російській. Напевно, тут є як суб'єктивні, так і об'єктивні обставини. Українські історики після багатьох десятиліть заборон на об'єктивне та всебічне висвітлення українських національних сюжетів, у першу чергу, приділяють увагу ключовим моментам, які мали вплив на розвиток української державності, ідентичності, культури тощо. Навіть ті роботи, які стосуються дворянства, тяжіють до вивчення й аналізу української шляхти, яка має козацьке походження. Російське ж дворянство немовби перебуває в тіні. Це ж стосується й дворянства Катеринославської губернії.

Історіографія історії російського дворянства пореформеної доби пройшла кілька етапів розвитку. В «донауковий» та на першому етапі «науково-критичного» періоду (1850-ті – початок 1920-х рр.) почався процес вивчення історії російського дворянства і, зокрема, катеринославського. Цей процес був штучно перерваний, через що протягом кількох десятиліть (1920–1950-ті рр.) дворянство взагалі не досліджувалось, що значно вплинуло на еволюцію вивчення цього проблемного поля радянською історіографією. Годі й казати, що перша узагальнююча й системна робота про російське дворянство з'явилася лише у 1979 р. На той час дворянства як стану вже понад 60 років не існувало. Винятком є американська історіографія, в межах якої у 1960–1980-х рр. сформувався потужний напрям вивчення історії російського дворянства періоду реформ Олександра II та контрреформ Олександра III. Своєрідною компенсацією за таке тривале замовчування став справжній «вибух» інтересу до вищого стану Російської імперії в останні 25 років. Досліджуються не лише традиційні теми (генеалогія, аграрна історія), а й широко застосовуються нові методики та методи дослідження: історія повсякдення, соціальна історія, мікроісторія тощо. Першість у цьому належить російській історіографії, де російське дворянство є одним із головних елементів загальноісторичного дискурсу в історії Росії. В українській історіографії історія дворянства не належить до провідних тем досліджень, але інтерес до неї постійно зростає, про

що свідчить поява кількох дисертацій з історії окремих губернських дворянських громад.

На відміну від російської та української, в сучасній англomовній історіографії історія російського дворянства майже втратила свою актуальність.

Катеринославське дворянство пореформеного періоду поки що найбільш активно досліджується через біографії окремих його представників та історії дворянських родин. Увагу істориків також привертають питання дворянського землеволодіння та участі дворян в соціально-економічному та суспільному житті Катеринославської губернії.

Соціальна роль дворянства в реформах Олександра II та контрреформах Олександра III, проблемні питання, що стояли перед дворянством у пореформений час, взаємодія з різними соціальними та етнічними групами населення все ще залишаються поза увагою дослідників.

1.3. Характеристика джерельної бази

Для виокремлення оптимальної інформації з джерельної бази дослідження необхідно було її згрупувати за суттєвими спорідненими ознаками. Для цього всі писемні джерела, на яких ґрунтується робота, ми розділили на два роди: документальні (офіційні) та оповідні (наративні) джерела.

Використані у дисертації документальні джерела за походженням, внутрішньою структурою та змістом поділені на такі головні види:

1) нормативно-правові акти (публічно-правові); 2) офіційно-діловодні джерела; 3) джерела довідкового характеру.

Законодавчі акти. До них належать правові документи верховних органів державної влади, які мають вищу юридичну силу в межах країни. Публічно-правові акти не відображають історичну дійсність у фактах. Вони регулюють юридичні норми у різних сферах державної та громадської діяльності, що дає можливість аналізувати широкий спектр питань, пов'язаних з економічним, соціальним і культурним життям населення Катеринославської губернії другої

половини XIX – початку XX ст. За видовими ознаками, походженням і змістом законодавчі акти поділяються на декілька груп:

а) «височайші» положення, рескрипти, циркуляри; б) правові акти, що закріплювали права та привілеї дворянства; в) розпорядження імперського уряду та губернської влади.

Джерела цього виду «становлять основу правових норм, які визначають характер взаємовідносин в усіх сферах життя суспільства» [423, с. 358]. Вони дозволяють розкрити особливості впровадження положень селянської, земської, судової реформ, земської контрреформи та земських дільничних начальників, а також з'ясувати, як змінювався правовий статус дворянства в суспільстві. Законодавчі акти, які стосуються правових змін дворянського стану, селянської, земської, судової, міської реформ та контрреформи земських начальників, були опубліковані в томах 9, 22, 36, 39, 45 «Повного зібрання законів Російської імперії» [97; 98; 99; 100; 115; 116; 220; 221]. Роз'яснення центральних органів влади щодо нюансів реалізації деяких реформ, а також інших питань, які стосувалися всіх регіонів Російської імперії, були опубліковані у місцевій пресі. Серед них є іменний рескрипт, що призначався Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору, якому підпорядковувався катеринославський губернатор [101; 102; 218; 219; 258; 259; 320].

Незначна кількість використаних в роботі публічно-правових актів вийшла з канцелярії катеринославського губернатора і опублікована в «Катеринославських губернських відомостях» [181; 254; 255]. Це розпорядження, які переважно стосуються призначень посадових осіб в сфері дворянського самоврядування в повітах.

Два джерела стосуються правового стану всіх російських дворян і повітових маршалків. Одне з них видано в дев'ятому томі «Зводу законів Російської імперії», інше – окремою збіркою [150].

Приватноправові акти, які також належать до числа документальних джерел, в роботі не використовувалися. Це різного роду угоди, що регулюють

майнові відносини між фізичними та юридичними особами. Оскільки задача дослідити соціально-економічні зміни (майновий стан окремих дворян, перехід власності з рук в руки, боргові зобов'язання тощо) в середовищі дворянства Катеринославської губернії не ставилася, то цей вид джерел не залучався.

Офіційно-діловодні джерела. Оскільки ці документи виникали в момент або відразу після конкретних подій, інформація в них найбільш точно відбиває реальність, що дозволяє якомога повніше розкрити зміст досліджуваних явищ суспільного життя. Офіційно-діловодна документація немовби сама є частиною (залишком) будь-якої події [565, с. 65]. Множинність різновидів діловодної документації обумовлена складною структурою державного апарату. Для зручності аналізу джерела цього виду поділені на такі групи:

а) внутрішня документація; б) прохальні документи та скарги; в) офіційне листування.

Внутрішня документація представлена матеріалами діловодства центральних, губернських та повітових установ і стосується різних аспектів діяльності Катеринославського губернського дворянського зібрання: доповідь міністра внутрішніх справ на ім'я імператора з приводу облаштування побуту катеринославських дворян; думка Державної ради щодо проведення дворянських виборів в Олександрівському та Маріупольському повітах; доповідні записки повітових маршалків дворянства міністру внутрішніх справ щодо діяльності мирових посередників і мирових з'їздів Катеринославської губернії; звіти Катеринославського губернського маршалка дворянства; протоколи засідань Катеринославського дворянського депутатського зібрання [43; 51; 56; 119; 158; 159; 188; 189; 190; 195; 196; 197; 198; 199; 200; 201; 202; 203; 204].

Діловодна документація центральних установ дозволила скласти повне уявлення про різні сфери життя суспільства та становище вищої верстви в Катеринославській губернії в пореформений період. Натомість в матеріалах діловодства губернських та повітових установ міститься значна кількість фактів і деталей, яких немає в інших джерелах. Так, сюжети, пов'язані з роботою

мирових посередників та земських начальників, висвітлюються у журналах Катеринославського губернського у селянській справі присутствія; доповідній записці мирового посередника З.Ф. Малами катеринославському губернатору щодо скарг поміщиків Верхньодніпровського повіту; пропозиціях катеринославського губернатора щодо діяльності земських начальників; звітах Катеринославського губернського жандармського управління Департаменту поліції [1; 2; 7; 10; 55; 57; 566]. Останні також дають можливість відстежити суспільні настрої в губернії в динаміці, оскільки подавалися щорічно від 1881 р. Всі названі джерела не публікувалися, бо призначалися для внутрішнього використання. Достовірність інформації, вміщеної в документах діловодства, доволі висока, оскільки їх автори, очікували на адекватну реакцію з боку центральних та місцевих органів влади щодо вирішення різноманітних проблем, з якими зіткнулося дворянство.

Особливості впровадження земської реформи та участі дворян у цьому процесі, а також діяльність представників дворянства в земських зібраннях розкриваються на підставі доповідних записок Катеринославського губернатора міністру внутрішніх справ щодо впровадження земської реформи; стенографічних звітів Катеринославського губернського земського зібрання; постанов та звітів чергових і надзвичайних повітових та губернської земських зібрань та управ; щоденників, записок, заяв Новомосковського повітового земського зібрання; журналів з'їзду земських начальників тощо [12; 31; 138; 139; 186; 191; 194; 207; 223; 228; 242; 301; 302; 303; 304; 305].

Зауважимо, що стенографічні звіти за формою належать до діловодної документації, але за змістом можуть бути віднесені до наративних джерел. У цих звітах представлена не проста констатація фактів. Вони розкривають погляди і переконання гласних земських зібрань, більшість з яких належала до дворянського стану, щодо різного роду питань суспільно-політичного, соціально-економічного, соціокультурного розвитку Російської держави та губернії, а також дозволяють з'ясувати ставлення дворян до інших соціальних

груп і частково відповісти на питання, як катеринославські дворяни визначали своє місце в суспільстві.

Документи, що відтворюють розвиток земства та участь дворян у земських зібраннях, є унікальними для вивчення генези земської справи в усіх її напрямках. У них вміщено достатньо інформації для відтворення будь-якої сторони діяльності дворян у губернському земському та повітових зібраннях Катеринославської губернії. Одна з особливостей цієї групи джерел полягає в тому, що більшість з них були опубліковані окремими виданнями. Результати засідань кожного чергового або позачергового земського зібрання відображалися в постановах, стенографічних звітах і журналах, які друкувалися через декілька місяців після події, що суттєво полегшує роботу з ними.

Другу групу офіційно-діловодних джерел складають прохальні документи і скарги. Вони дозволяють зрозуміти нагальні проблеми, які турбували дворян в різний час: клопотання катеринославського маршалка дворянства до різних міністерств у справах дворянського стану; клопотання Катеринославського губернського земського зібрання щодо покращення економічного становища землевласників і будівництва залізниці та мосту через Дніпро в Катеринославі; скарга дворянина І.М. Скрильникова на ім'я Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора з приводу зловживань Катеринославської міської думи та інші [15; 34; 36; 37; 39; 54; 62; 144].

Скарги і прохання своєю появою завдячують негативному досвіду їх авторів, які часто керувалися емоціями і представляли реальність викривленою. Оскільки частка цього виду джерел в роботі відчутна, доводилося ретельно перевіряти вміщені в них дані джерелами довідкового характеру, офіційного і приватного листування та іншими.

До третьої групи діловодної документації належить офіційне листування: катеринославського губернатора з міністром внутрішніх справ, департаментом загальних справ; маршалків дворянства Катеринославської губернії з різними міністерствами і відомствами з приводу різних питань, пов'язаних з діяльністю Катеринославського губернського дворянського та земського зібрань;

листування губернського маршалка дворянства з повітовими маршалками Катеринославської губернії з питань соціально-економічного, господарського розвитку дворянських маєтків та щодо діяльності з'їзду мирових суддів і мирових посередників та інші [17; 25; 26; 32; 33; 40; 41; 42; 46; 48; 55].

Офіційно-діловодна документація (окрім скарг і клопотань) має високий ступінь достовірності, оскільки на їх підставі влада розробляла управлінські рішення, важливі для дворян. Тож інформація, вміщена в цій групі джерел, доволі точно відбивала існуючу дійсність. Вони розкривають кількісні та якісні характеристики станового дворянського управління в Катеринославській губернії, дають можливість з'ясувати характер взаємовідносин у дворянському середовищі, визначити головні проблеми, які хвилювали дворянство, простежити зміни у ставленні дворянства до своєї ролі в суспільстві.

В офіційно-діловодних джерелах міститься інформація майже про всі аспекти діяльності дворянства у пореформений період, а також про соціально-економічний, політичний та культурний розвиток Катеринославської губернії у другій половині XIX ст. Вони дозволяють відтворити в динаміці всі етапи впровадження селянської, земської та судової реформ; розвиток земської справи, мирових судових установ та інституту земських начальників у Катеринославській губернії, а також визначити роль дворянства в їх підготовці та реалізації.

Невелика частина офіційно-діловодних джерел з досліджуваної теми була опублікована в пресі (протоколи засідань Катеринославського губернського дворянського депутатського зібрання) або окремими виданнями (протоколи, звіти земських зібрань). Оригінали цих документів не збереглися, тому друковані видання набувають значення першоджерела. Більшість офіційно-діловодних джерел по темі дослідження зберігається в архівах Москви (найширше представлений фонд 102 – департаменту поліції, який зберігається в ГАРФі), Санкт-Петербургу (найбільша кількість справ зберігається в РГІА та взята з фондів 1283 – канцелярія міністра внутрішніх справ у справах дворянства, 1284 – департамент загальних справ міністерства внутрішніх справ,

1291 – земський відділ міністерства внутрішніх справ), Києва (найкраще опрацьовані фонд 2 – Я. Новицького з ІР НБУ та фонд 265 – Г. Алексєєва з ЦДІАУ у м. Києві) та Одеси (фонд 1 – канцелярія Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора). Найгірше представлений Державний архів Дніпропетровської області, 95% документів якого було знищено наприкінці Другої Світової війни. Серед документів, що збереглися використано фонд 120 – Катеринославської губернської земської управи.

Джерела довідкового характеру можна розділити на три групи:

а) статистичні джерела; б) довідкові видання; в) облікова документація.

За визначенням джерелознавця В.В. Підгаєцького, завданням статистики є отримання узагальнюючих характеристик і виявлення закономірностей у суспільному житті в конкретних умовах місця й часу [551, с. 268].

Статистика в дослідженні використовувалася для визначення кількісного складу дворянської громади, мирового суду, земства, земських начальників у Катеринославській губернії, а також для перевірки відомостей, отриманих з інших видів джерел. Документи цієї групи представлені списками: дворян-землевласників, виставлених на продаж поміщицьких маєтків, мирових посередників, дільничних земських начальників, кандидатів у мирові судді, членів товариства сільського господарства Південної Росії та інших [24; 26; 86; 147; 173; 206; 213; 269; 272; 274; 275; 278; 286; 294; 295; 296].

Матеріали статистики належать до масових джерел і охоплюють широке коло питань: від кількості дворян в Катеринославській губернії до рівня врожайності та землеволодіння. За умови врахування допустимих похибок статистика є досить точним інструментом пізнання процесів, що відбуваються в суспільстві [423, с. 375].

Довідкові видання представлені адрес-календарями Російської імперії та Пам'ятними книжками Катеринославської губернії, які є офіційними довідковими виданнями [70; 71; 77; 209; 210; 211]. Названі видання вміщують докладну і достовірну інформацію про всі державні та самоврядні губернські й повітові установи, їх поіменний склад. Тут можна отримати статистичні дані

про склад і заняття мешканців краю, стан економіки (землеволодіння, сільське господарство і промисловість), культури (освіта) і побуту тощо. Документи довідкового характеру дали можливість виявити представницький склад катеринославського дворянства в установах, які розглядали проект впровадження селянської реформи в Катеринославській губернії; в земських зібраннях; інституті мирового суду та земських начальників тощо. Відмітимо, що деякі дані, вміщені в цій групі джерел, зокрема адрес-календарях, потребують ретельної перевірки. Це пов'язане з тим, що губернська влада несвоєчасно подавала до центральних органів влади інформацію про посадових осіб губернських і повітових установ Катеринославської губернії, тому в адрес-календарях Російської імперії часто подавалася застаріла інформація, яка перевірялася нами за архівними документами та матеріалами преси, де регулярно публікувалися призначення посадовців на губернські та повітові посади.

До облікової документації, за визначенням російського джерелознавця М.Ф. Румянцевої, відносяться матеріали фіскального, адміністративного, церковного обліку населення, а також обліку об'єктів промисловості та сільського господарства, які використовувалися для контролю реалізації управлінських рішень [418, с. 408]. В даній роботі використано таку облікову документацію: формулярні списки кандидатів на посаду губернського маршалка дворянства, дані Всеросійського перепису населення 1897 р. та перепису Катеринослава, статистико-економічні таблиці тощо [32; 33; 46; 176; 213; 300]. Ця група джерел найбільш точно відображає реальність, оскільки складалася на підставі свідчень безпосередніх учасників соціальних процесів, що мали місце в Катеринославській губернії у другій половині XIX ст.

Більшість джерелознавців виділяє ще один вид джерел – періодику. Вона складна й багатопланова, оскільки тут зустрічаються як документальні (нормативно-правові акти, офіційно-діловодні документи, статистика), так і оповідні джерела (спогади, нариси). Український джерелознавець Я.С. Калакура вказує на те, що в періодиці публікуються різноманітні за

жанрами і походженням матеріали [423, с. 111]. Через це в дисертації періодика не виділена в окремий вид джерел, а згідно зі структурою та видовими ознаками матеріалів, вміщених у пресі, розподілена та проаналізована разом з іншими видами письмових джерел. Серед газет, використаних у роботі, переважає місцева та центральна преса: катеринославські видання «Катеринославські губернські відомості», «Придніпровський край», «Катеринославський листок», «Вісник Катеринославського земства», «Верхньодніпровський земський листок»; одне одеське видання – «Одеський вісник»; два петербурзькі – «Звістка» і «Землеробська газета». Також були використані матеріали, що публікувалися в столичних журналах «Руське багатство», «Сучасник», «Руська старовина». У названих виданнях активно публікувалися катеринославські дворяни Н.К. Бахмутов, М.Б. Герсєванов, Д.Т. Гнедін, М.О. Корф, П.В. Савицький, П.А. Струков та інші. Важливість матеріалів, вміщених у пресі, полягає в тому, що в умовах слабкої збереженості архівних джерел вони подеколи є чи не єдиними свідченнями про діяльність дворян Катеринославської губернії. Велика кількість матеріалів суспільної тематики публікувалася в неофіційній частині «Катеринославських губернських відомостей», починаючи з 1888 р., коли її редакторами були випускник Санкт-Петербурзької духовної академії Ф.О. Преображенський, а згодом літератор та популяризатор історії Катеринославщини Я.Г. Гололобов. Інформація про діяльність Катеринославського дворянського зібрання регулярно вміщувалася в газеті «Придніпровський край», яка стала виходити з 1898 р.

У дослідженні широко використані оповідні (наративні) джерела. Завдяки їм можна реконструювати настрої, погляди, переконання, прагнення й цілі окремих дворян Катеринославської губернії. Наративи не обмежені офіційними формами і мають хіба що внутрішні стримуючі чинники, тому краще відображають сутність думок їх авторів. Через це вони є важливим джерелом для вивчення розумового та морального складу людей певного часу й суспільства, для розуміння психології епохи [419, с. 369].

Оповідні джерела з досліджуваної проблематики складають такі групи:

1) спогади; 2) приватне листування; 3) записки, повідомлення, проекти, доповіді, промови; 4) есе і публіцистика.

Спогади катеринославських дворян Д.Т. Гнедіна, А.М. Миклашевського, катеринославського губернського архітектора А.М. Достоевського та чиновника Катеринославської карної палати М.П. Балліна [28; 111; 112; 113; 121; 167].

У спогадах відображені внутрішні переживання та переконання дворян щодо різних важливих і рядових фактів, свідками яких вони були. Спогади писалися через багато років після описуваних в них подій, тому їх не можна вважати такими, що абсолютно точно відбивають настрої та думки, які володіли представниками вищої верстви в часи запровадження селянської чи земської реформ. Однак вони дозволяють зрозуміти загальні настрої катеринославського дворянства другої половини ХІХ ст.

До приватного листування належать листи земського начальника М.С. Папчинського, гувернантки дворян Алексєєвих Е. Коул, маршалка дворянства Бахмутського повіту Ф.О. Бантиша до П.Д. Святополк-Мирського, керуючого маєтками Алексєєва до Г.П. Алексєєва, дворянина Новомосковського повіту С.С. Деконського до Д.І. Яворницького, листування дворянина Слов'яносербського повіту П.Ф. Булацеля та губернського маршалка дворянства П.А. Струкова [11; 63; 65; 67; 134; 212; 326]. Особисті листи, на відміну від офіційних, є більш щирими й відвертими, тому через них маємо можливість побачити події очима сучасників. Головна інформація, представлена в листах, показує реакцію на важливі для суспільства або лише для окремих катеринославських дворян події та факти пореформеного періоду.

Третю групу оповідних джерел складають доповіді О.Ф. Чуйкевича, І.Д. Яковлева, П.А. Струкова, записки А.П. Струкова, Н.К. Бахмутова, проекти А.М. Миклашевського, І. Шабельського і Г. Фурсова, повідомлення М.О. Корфа, Н.І. Штанського, М.А. Унгерн-Штернберга, А.І. Гротто-Слепиковського, промови М.О. Корфа і П.Ф. Булацеля, думки та відгуки різних

дворян [64; 66; 69; 82; 83; 90; 91; 92; 117; 118; 120; 156; 169; 178; 183; 222; 249; 250; 251; 311; 314; 315; 323; 325]. Всі вони були членами Катеринославського благородного зібрання та входили до складу земських установ, тобто брали безпосередню участь у суспільно-політичних процесах, що відбувалися на Катеринославщині у другій половині XIX ст. Джерела цієї групи найбільш виразно представляють погляди катеринославських дворян на суспільно-політичні, соціокультурні та соціально-економічні процеси пореформеного періоду. Промови, доповіді, проекти тощо свого часу носили актуальний і навіть злободенний характер. Їх автори часто не стримували емоцій, публікували або виголошували думки та ідеї, які доволі точно передавали внутрішній стан, реакцію на зміни, що відбувалися в економіці дворянських господарств, статусі та ролі дворянства у суспільстві в період селянської, земської та судової реформ.

До четвертої групи наративів відносяться есе та історико-публіцистичні нариси маршалка Новомосковського повіту М.Б. Герсєванова, маршалка Маріупольського повіту П.В. Каменського, маршалка Олександрівського повіту О.Є. Канкріна [103; 104; 105; 106; 108; 109; 110; 151; 153; 154]. Есе та нариси у переліку оповідних джерел займають останнє місце, оскільки в загальному комплексі джерел складають незначну кількість, що пов'язано з загальноросійською тенденцією в структурі джерельної бази цього періоду. Есе насамперед виражає індивідуальні думки автора, що для російської дійсності було небезпечним заняттям. Тому есеїстика була витіснена публіцистикою, особиста позиція замінена суспільним інтересом [418, с. 486]. Есе та нариси є надзвичайно цікавими для розуміння ставлення авторів до важливих, на їх переконання, питань, таких, як інститут мирових посередників, найм землевласниками працівників, розвиток вівчарства, ставлення дворян до національних меншин (євреїв, німців) тощо.

Специфіка оповідних джерел полягає в тому, що вони не мають визначеної форми і структури, через що іноді важко визначити їх видові ознаки. Адже всі

оповідні джерела передають історичні явища через призму особистих спостережень авторів спогадів чи листів.

Наративи, на відміну від документальних джерел, передають колорит часу, проливають світло на цілі й спонукання людей, самоусвідомлення особистості та становлення міжособистісних взаємин. Вони є важливим джерелом для вивчення розумового та морального складу людей певного часу і суспільства, для розуміння психології епохи.

В цілому джерельна база дослідження є репрезентативною і дозволяє виконати поставлені завдання. Особливістю джерельної бази є те, що офіційно-діловодна документація представлена в дисертації найширше. Сукупність різнорідних джерел дала можливість не лише виявити неточності, які подекуди потрапляли до джерел, а й подивитися на одну й ту ж саму подію з різних сторін. Це, в свою чергу, дозволило мінімізувати вплив суб'єктивного чинника при аналізі подій, а також встановити структурні, генетичні та трансформаційні зв'язки фактів, пов'язаних з катеринославським дворянством другої половини XIX – початку XX ст.

Таким чином, методологічну основу дисертаційної роботи складають принципи історизму, об'єктивності та системності. Серед дослідницького інструментарію важлива роль відводилася загальнонауковим методам (аналіз та синтез), а також методам теоретичного дослідження (історичний, логічний та метод індуктивного аналізу). Серед головних конкретно-історичних методів у дослідженні були використані такі: історико-генетичний, історико-системний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, статистичний та біографічний. Дослідження здійснювалося в межах простору соціальної та локальної історії. Комплексне використання принципів, методів і напрямів дозволило представити широку картину соціальних відносин, головним об'єктом яких було дворянство Катеринославської губернії періоду реформ Олександра II та контрреформ Олександра III.

Історіографія питання, що вивчається в дисертації, пройшла кілька етапів розвитку. В «донауковий» та на першому етапі «науково-критичного» періоду

(1850-ті – початок 1920-х рр.) почався процес вивчення історії російського дворянства і, зокрема, катеринославського. У 1920–1950-ті рр. вивчення дворянства перебувало на маргінесі історичної науки. Лише в останні 30 років інтерес до вищого стану Російської імперії значно зріс. Досліджуються не лише традиційні теми (генеалогія, аграрна історія), а й широко застосовуються нові методики та методи дослідження: історія повсякдення, соціальна історія, мікроісторія тощо. Проблема генези дворянства Російської імперії в українській історіографії досі є певною науковою лакуною, що обумовлюється низкою суб'єктивних та об'єктивних обставин. Більшою увагою дослідників історії катеринославського дворянства другої половини XIX ст. користуються біографії окремих представників дворянства, родоводи дворян, питання землеволодіння. Питання адаптації та самоідентифікації катеринославського дворянства в нових умовах соціальних відносин, які виникли внаслідок реформ Олександра II все ще залишається актуальним.

Для розв'язання поставлених в роботі завдань була залучена різновидова (документальні та наративні), вірогідна та репрезентативна джерельна база, виявлена в архівних зібраннях України та Російської Федерації. Значна кількість документів вперше введена до наукового обігу.

Розділ 2

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ ДВОРЯНСЬКЕ ЗІБРАННЯ

2.1. Катеринославське дворянство напередодні реформ

Якщо для аналізу російського дворянства застосувати органічну теорію розвитку держави та суспільства, друга половина XIX ст. може бути охарактеризована як поступовий занепад або старість, тоді як часом найбільшого розквіту та піднесення вважається друга чверть XIX століття. Цей період мав потужний вплив на формування стереотипного уявлення про дворянство як виняткову, привілейовану верству, яка вирізнялася з-посеред інших станів і соціальних груп правовим статусом. Чимало дворян, порівнюючи дореформений та пореформений час, вважали царювання Миколи I ідеальним періодом російської історії, а існуючий лад здавався їм непохитним. Така оцінка мала цілком реальне підґрунтя, оскільки на початок 1830-х рр. припадає остаточне формування дворянського стану та його привілеїв.

У 1831 р. набуло чинності «Положення про дворянські зібрання і вибори», в якому було уточнено порядок виборів посадових осіб на дворянських зібраннях і право звернення до начальства з проханнями щодо різного роду потреб; визначено коло питань, які могли розглядатися в повітових зібраннях і число осіб, які мали право брати участь у роботі дворянських зборів; до відома дворянства перейшли місцевий суд та земська поліція, що перебували під їх контролем до 1862 р. [574, с. 427, 430–431, 435, 447]. Права й обов'язки дворян, а також інших підданих імперії були узагальнені та закріплені в «Законі про стани», підписаному Миколою I у 1832 р. Окрім правового статусу, на думку Н.І. Яковкіної, в першій половині XIX ст. «сформувалися ті риси дворянської ідеології, котрі вважаються визначальними для цього стану – поняття дворянської честі та обов'язку, високого патріотизму, моральної гідності» [640, с. 4].

Привілеї, надані владою, немовби ставили дворянство над суспільством. Хоча дворянство не було кастою, органічний зв'язок між ним і рештою суспільства був втрачений. С.О. Корф зауважив, що дворянство в період миколаївського царювання віддалилося від життя, від дійсних і реальних його запитів [451, с. 637]. Відірваність вищої верстви від суспільства була обумовлена можливостями, яких не мали інші соціальні стани: володіння землею та кріпаками, переваги в економічній діяльності, просування по службі тощо. Імперська влада створила необхідні умови для того, аби дворянин не переймався суспільно-політичними та державними питаннями й зосереджував свою увагу на господарських заняттях і службових обов'язках. Один з дворян-землевласників Катеринославської губернії – Д.Т. Гнедін – згадував, що «політичні питання нікого не цікавили» [111, с. 155].

Військова служба та служба за вибором у різних губернських і повітових установах дворянами Катеринославської губернії сприймалися як виконання важливого державного обов'язку [111, с. 153]. Кожні три роки представники вищого стану губернії, які мали на те право, збиралися в Катеринославському губернському дворянському зібранні для обговорення важливих питань. Одним з найважливіших серед них було обрання посадових осіб для служби в губернських і повітових органах влади. Станова організація дворян Катеринославської губернії, як і в усій імперії, остаточно склалася у 1830-х рр. На думку російської дослідниці Н.А. Іванової, ця організація була «створена урядом і перебувала під його контролем, використовувалась урядом для залучення дворян до виборної служби в губернії та повіті» [411, с. 150]. На думку С.О. Корфа, дворяни «понад усе ставили службу, засновану на ідеї урядової опіки та ієрархічної централізації; внаслідок цього всі інші питання мали другорядне значення» [451, с. 638]. За службу за вибором дворяни отримували чини й нагороди так само, як звичайні державні чиновники. Саме через цей нюанс О.В. Романович-Славатинський та С.О. Корф відносили дворян до служилої верстви [451, с. 638; 574, с. 492].

Доступ до служби мали не всі представники вищого стану. До участі в роботі благородних зібрань допускалися дворяни, які володіли маєтками площею 3 000 дес. землі або сотнею кріпаків; мали чин полковника чи дійсного статського радника, котрі мали при цьому не менше 150 дес. землі або 5 душ кріпаків [574, с. 436]. Тож не всі дворяни в губернії мали однакові можливості. Загалом у Катеринославській губернії на середину XIX ст. проживало 5 315 спадкових дворян (див. *додаток 1 таблиця 1*), що складало лише 0,57% від загальної кількості населення [93, с. 95]. Традиційно найбільше дворян мешкало в губернському центрі, а також у Катеринославському, Олександрівському та Павлоградському повітах.

Попри те, що служба за вибором нерідко ототожнювалася з чиновницькою, серед певної частини дворян (як правило, середньо- і дрібнопомісних) вона вважалась престижною. Власне, у декого дворянські збори асоціювалися лише з виборами. «Що таке дворянське зібрання 1850-х рр., – писав Д.Т. Гнедін, – це був з'їзд для проведення на різні посади спраглих осіб, починалися інтриги. Весь час вибори відбувалися в нескінченному кормлінні» [111, с. 157].

Водночас, помітною була певна байдужість у ставленні до станових зборів. У листуванні маршалка дворянства Катеринославського повіту Г.В. Нечаєва є два листи, в яких дворяни І.П. Герценвіц і Г.М. Значко-Яворський повідомляють йому про перепони, які не дають можливості прибути на губернське дворянське зібрання [472, с. 83–84].

Відтермінування дворянських зібрань траплялися часто. У дворян, в разі необхідності, завжди знаходилися причини для відсутності на станових зборах: відрядження за кордон або до столиць, господарські справи, погані погодні умови тощо. Врешті-решт, збори відбулися не 15 жовтня 1850 р., як намічалось, а лише у січні 1851 р.

Губернатор А.Я. Фабр, коли відкривав 14.01.1851 р. чергові дворянські збори, першочерговим і найважливішим завданням дворян бачив саме обрання посадових осіб. «Для крісел судейських, – звертався він до дворян, – так само як у частині виконавчій, потрібні люди, постійно вірні обов'язку й

справедливості. Благородному дворянству Катеринославської губернії ніколи не бракувало осіб, наділених подібними чеснотами, й мені приємно сподіватися невдовзі їх побачити на поприщі служби государеві й батьківщині» [23, арк. 236]. В даному разі губернатор вкотре нагадав вищій верстві суспільства головну мету дворянського зібрання.

Напередодні селянської реформи 1861 р. керівні посади в судах обіймали 8 дворян, які мали цивільні чини, а 16 – військові. Один був без чину (*див. додаток 1 таблиця 2*). Для деяких дворян, що вийшли у відставку, служба за вибором часто була шансом заробити чини й нагороди. Також мало значення жалування, оскільки власний маєток площею кількесот десятин не завжди давав задовільний прибуток. Водночас Катеринославське губернське дворянське зібрання відчувало й брак тих, хто хотів служити. Протягом кількох років у трьох повітах існувала вакансія в повітовому суді, а у Павлоградському повіті П.П. Зарудний виконував обов'язки тимчасово [76, с. 42].

Чи була служба за вибором привабливою для дворян Катеринославської губернії? Тут важко дати однозначну відповідь. Попри наявність вакансій і перевагу серед посадових осіб середньо- та дрібнопомісних дворян, були серед чиновників представники поважних та заможних дворянських родин. Так, на початку 1850-х рр. тривалий час головою Палати державного майна був статський радник І.І. Гладкий, Палату цивільного суду очолював статський радник Я.Я. Ковалевський, земський суд Павлоградського повіту – Д.Я. Коростовцев, повітовий суд Бахмутського повіту – М.Ф. Шабельський [75, с. 40–42], повітовий суд Катеринославського повіту – В.О. Савицький [76, с. 42]. Всі вони належали до заможних і впливових дворянських родин, відігравали помітну роль у житті губернії. Красномовно про ставлення дворян до свого права служити за вибором свідчить протест Катеринославського та Полтавського дворянських зібрань у 1839 р. проти спроб уряду заповнити вакантні посади без згоди дворянських товариств [451, с. 642]. Попри те, що дворяни нерідко нехтували власними становими інтересами і потребами

місцевого управління, вони не допускали можливості передачі урядові права обрання посадових осіб у губернії та повітах.

Особливе місце серед посадових осіб мали губернський і повітові маршалки дворянства. Зазвичай серед них були представники родовитих і шанованих родин, як, наприклад, дійсний статський радник Д.І. Алексєєв чи статський радник Б.Є. Герсєванов. Поширеним було явище обіймання посад маршалків кілька термінів поспіль. Наприклад, Д.І. Алексєєв обирався сім разів (1808–1829), Б.Є. Герсєванов – тричі (1829–1838). У другій половині миколаївського царювання посаду губернського маршалка обіймали Ф.Є. Франк (1838–1851) та К.П. Шабельський (1851–1856).

Відсутність сталого інтересу з боку дворян служити за вибором була не єдиною проблемою, яка турбувала уряд. Помітною була відсутність належної освіти серед кандидатів на виборні посади. С.О. Корф відзначав, що «більшість представників були малоосвічені й, до того ж, не знайомі з діловодством місць, які були в них у підпорядкуванні» [451, с. 640].

Д.Т. Гнедін давав схожу оцінку дворянам, які служили за вибором: «Інтелектуальний розвиток вищого стану та його світогляд мало чим відрізнявся від селянського, книга була рідкістю. Навчальних закладів, а тому й осіб, які отримали будь-яку освіту, було дуже мало. Можна сказати, що всі особи, які служили в адміністративному й судовому відомствах, були малограмотними» [111, с. 147]. Така оцінка є занадто категоричною і такою, що не вповні відповідає дійсності, хоча свідчить про певну тенденцію в розвитку інтелектуального рівня тих, хто служив за вибором дворянства. Небагато з тих, хто очолював благородні зібрання або служив за вибором дворянства, мав бодай гімназійну освіту. В найкращому випадку це був кадетський корпус. Наприклад, у 1827 р. лише маршалок дворянства Ростовського повіту Г.Г. Коваленський та суддя совісного суду Ф.Є. Франк закінчили кадетський корпус. Єдиним, хто мав цивільну освіту, був губернський маршалок дворянства Д.І. Алексєєв, який певний час навчався в Геттінгенському університеті [52, л. 1 об.–2, 6 об.–7, 17 об.–18]. Решта посадових осіб, які

служили за вибором дворянства, мали домашню освіту та досвід військової служби.

Однією з причин, яка може пояснити байдуже ставлення дворян до служби за вибором, можна назвати заняття господарством. Чимало дворян віддавали перевагу господарюванню у своїх маєтках, а не участі у виборах. Д.Т. Гнедін згадував: «Багато поміщиків середньої руки та дрібні (*землевласники – І.К.*) сиділи в маєтках і пильно стежили за відбуванням кріпаками панщини» [111, с. 155]. Контроль з боку дворян-землевласників за своїми маєтками нерідко приносив позитивні результати. Наприклад, дворянин-землевласник Бахмутського повіту І. Плещеев вирощував арнаутку, яку продавав за кордон. Левову частину прибутків давало вівчарство, продукти якого він реалізовував через власний магазин у Бердянську [215, с. 515–516]. Скотарству, особливо вівчарству, на думку члена Товариства сільського господарства південної Росії В.Г. Вільєгорського, у дворянських маєтках Катеринославщини приділялася особлива увага, а землеробство відігравало другорядну роль [89, с. 475]. Ще одним поширеним серед дворян-землевласників заняттям, яке приносило значні прибутки, традиційно було гуральництво. Майже всі винокурні в губернії належали дворянам [206, с. 206]. В даному випадку дворяни повною мірою використовували монопольне право на винокуріння.

Дворяни активно застосовували у маєтках техніку. У звіті губернатора О.К. Сіверса за 1860 р. повідомлялося, що «останнім часом запроваджені в багатьох господарствах вдосконалені знаряддя праці, як зарубіжні, так і місцеві. Потреби сільських господарів у цьому відношенні вдовольняє Депо закордонних землеробських знарядь в Катеринославі та Олександрівську, а також машинні майстерні в Катеринославі й Слов'яносербському повіті» [390, с. 54].

Тож успішні господарства серед дворян не були рідкістю. Про успіхи дворян у господарюванні писав офіцер російського генштабу В. Павлович: «Системи господарювання в тутешніх маєтках нераціональні, але там, де самі власники мають можливість спостерігати за господарством, вони вдало

застосовують їх (*системи господарювання – І.К.*) до ґрунту і клімату» [206, с. 171]. Запроваджувати нові методи господарювання та вдосконалені знаряддя праці катеринославських дворян змушували посухи й неурооди, які траплялися регулярно, а також брак робочих рук [390, с. 28, 42].

Особливо несприятливими для дворянських господарств, а також всієї Катеринославської губернії стали 1848–1851 рр., коли посухи змінювалися холерою. Ці негаразди сильно вдарили по маєтках катеринославських дворян і змусили всю увагу зосередити на подоланні наслідків природного лиха. Поміщик Верхньодніпровського повіту В.Ф. Крупянський згадував: «Немає ні хліба, ні кормів; птахи, худоба й вівці гинуть, люди від цинги та холери помирають. Збитків я зазнав більше ніж на 60 000 в цьому 1848 р. Оце вже дійсно чорний рік» [96, с. 1]. Поміщик Катеринославського повіту А. Борзенков у листі до Г.В. Нечаєва писав: «Нешастя, які спіткали маєтки наші внаслідок неврожаю хліба в минулому 1848 р. і повного винищення підніжного корму для худоби, холери та цинги, яка лютувала в народі, призвели до значних втрат у скотарстві. Біди ці великі ... На покращення добробуту маєтків і селян наших ... потрібно десятки років за умови пильної турботи власників ... Просити ж уряд про компенсацію хоча б якоїсь частини всього, що нами втрачено, ми не маємо права, окрім однієї ... милості государя імператора» [135, с. 395]. Така значна увага до проблем господарського характеру є переконливим свідченням їх важливості для дворян.

Отже, економічні негаразди, з якими доводилося стикатися дворянам, були не менш актуальними, ніж державна служба. Проблемні питання розвитку господарств виносилися на дворянські зібрання. На відкритті чергових дворянських зборів у січні 1851 р. губернатор А.Я. Фабр нагадав, що «під час відкриття минулих (1847 р. – *І.К.*) виборів, я висловив перед вами впевненість щодо постійної нашої готовності на все добре й благо. Після того сплило три роки, ознаменовані найбільш несприятливими обставинами для господарств губернії: вона була вражена трьома неврожаями, трьома епідеміями і, нарешті, падінням однієї з головних галузей сільського господарства (*вівчарства – І.К.*).

Всі ці лиха ви зустріли, боролися з ними та перенесли їх з твердістю і самовідданістю, гідними вашого звання, поки рука монарха не полегшила вашого становища» [23, арк. 236].

Обов'язки перед державою у вигляді військової або цивільної служби і труднощі економічного характеру по-своєму впливали на згуртованість привілейованого стану. Усвідомлення значимості своєї ролі в галузях адміністрування та економіки дозволяло дворянам почуватися передовою ланкою соціальної системи самодержавної Росії.

Катеринославське дворянство відчувало зв'язок з імперською владою і, як і будь-яка дворянська громада інших губерній, знала, що може розраховувати на урядову підтримку, як це було, наприклад, в несприятливі 1848–1851 роки. Натомість катеринославські дворяни завжди були готові забути про власні проблеми й об'єднатися заради захисту монархії та держави. Особливо яскраво це проявилось в період Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. Катеринославські дворяни не лише взяли активну участь у бойових діях на різних фронтах, а й надали суттєву фінансову допомогу російській армії окремими благодійними внесками і так званими «сухарними грошима» [41, л. 3].

Захист монархії та держави – то був безвідмовний метод, який нерідко використовувала імперська влада задля відвертання уваги від вузькостанових проблем. Служба й господарство були головними заняттями катеринославських дворян. Однак вони приділяли значну увагу також соціокультурній сфері. Переважно це стосувалося освітніх закладів.

Традиційно найбільша підтримка дворян зосереджувалась на допомозі Катеринославській класичній гімназії, меншою мірою дворяни підтримували повітові училища, яких на початок 1840-х рр. було шість: Катеринославське, Павлоградське, Новомосковське, Бахмутське, Олександрівське, Словоносербське. За ініціативи директора класичної гімназії Я.Я. Ковалевського та активної підтримки губернського маршалка дворянства, барона Ф.Є. Франка, при губернській гімназії у серпні 1840 р. було відкрито

благородний пансіон [373, с. 193, 194]. Тут навчалися лише діти дворян, частина яких отримувала від дворянського зібрання стипендії. Після появи благородного пансіону підтримка гімназії з боку дворянства посилилась.

У другій чверті XIX ст. катеринославські дворяни почали освоювати нове поприще, а саме – інститут попечительства навчальних закладів, який був законодавчо запроваджений у 1828 р. Першим попечителем Катеринославської класичної гімназії у 1833 р. став губернський маршалок дворянства Ф.Є. Франк. Протягом 1830-х – на початку 1850-х рр. попечителями всіх без винятку повітових училищ були лише дворяни [373, с. 145, 206–208]. Попечительство було не стільки обов'язком, скільки додатковим елементом для підняття соціального престижу, бо для багатьох дворян обов'язки попечителя почасти були не до кінця зрозумілими.

Окрім освіти, дворяни мали певний вплив на формування культурного вигляду Катеринослава. У 1838 р. катеринославські дворяни заснували Англійський клуб, який став одним з культурних осередків губернського центру. У березні 1849 р. за підтримки губернатора А.Я. Фабра та ініціативи директора класичної гімназії Я.Д. Грахова було засновано «Громадський музей», який за згодою губернського маршалка дворянства Ф.Є. Франка розмістився в домі дворянського зібрання (Потьомкінський палац) [346, с. 190–192; 364, с. 9].

Активна участь дворянства в соціокультурних проектах була помітна лише там, де цей проект надавав переваги, насамперед, вищій верстві, як, наприклад, заснування благородного пансіону при класичній гімназії або Англійського клубу.

Таким чином, найбільший інтерес дворянської верстви напередодні реформ Олександра II був помітний в таких сферах: 1) служба за вибором зокрема, й служба державі взагалі; 2) економічний розвиток маєтків; 3) освітня сфера. Тобто можемо говорити про переважно станові або дотичні до них інтереси. В цьому катеринославське дворянство не вирізнялося з-посеред інших дворянських губернських громад. Таку характеристику дав і В. Павлович, який

зауважив: «Нині дворянство (*катеринославське – І.К.*) за своїм звичаєм як громадським, так і особистим, за характером та звичками, поняттям, освітою, абсолютно схоже на цей стан в усіх інших губерніях імперії» [206, с. 259]. Протягом першої половини ХІХ ст. дворянська спільнота Катеринославської губернії стала складовою частиною імперської соціальної еліти. Єдина відмінність полягала в тому, що поміщиками на Катеринославщині і взагалі на всьому Півдні України були не лише дворяни. Д.Г. Каюк вказує на те, що «з метою прискореного залюднення краю було порушено принцип монопольного права дворянства на землеволодіння» [433, с. 179]. Через це землевласниками на Катеринославщині також були купці, козаки, чиновники, колоністи, щоправда, без права володіння кріпаками. До середини ХІХ ст. ситуація не змінилась, що відмітила О.Й. Дружиніна [390, с. 42]. Це обумовлює більш обережне використання терміну «поміщик» в представленій роботі. Замість нього вживатимемо конструкцію «дворянин-землевласник».

Друга чверть ХІХ ст. стала для дворян Катеринославської губернії найбільш сприятливим часом. Відчуття власної значимості, усвідомлення провідної ролі в житті держави, потужний вплив на сільську громаду, і не лише залежних від них селян, – все це створювало для дворян видимість певної гармонії суспільних відносин.

Водночас економічні та соціальні проблеми змушували привілейовану верству бути в постійному напруженні. Особливо тривожними стали останні роки миколаївського царювання, які співпали з Кримською війною 1853–1856 рр. Через близькість фронту бойових дій до кордонів Катеринославської губернії дворянство, втім, як і все населення, відчувало негативний вплив низки соціальних та економічних проблем, які ця війна оголила. Один з катеринославських поміщиків згадував цей час: «У 1856 р., який передував маніфесту про ліквідацію кріпосної залежності селян у Росії, був якийсь неспокійний рік, і суспільство, не знаю чому, хвилювалося та було постійно в очікуванні чогось, що неминуче мало відбутися» [263, с. 265].

2.2. Склад, повноваження, порядок та особливості роботи

Серед соціальних груп населення Російської держави наприкінці XVIII – початку XX ст. спадкові дворяни мали найбільш оформлену, стійку та дієву організацію. Реформи 1860–1870-х рр. дещо змінили ситуацію. У селян з'явилися волосні сходи, але вони перебували під постійним контролем різних інституцій. Купці, на відміну від дворян, не мали станового зібрання, яке об'єднувало б весь торговий стан. Свої інтереси вони захищали переважно в міських думах, в яких були представлені не лише купці [472, с. 92].

Створення дворянської станової організації мало кілька причин. Російський уряд бажав: 1) хоч якось організувати дворян наданням їм певних самоврядних прав; 2) залучити «вищу» верству до складу місцевого управління; 3) унезалежнити себе від втручання дворян в сферу державного управління передачею їм частини влади на місцях [447, с. 239–240].

Благородне зібрання Катеринославської губернії – станова організація дворян-землевласників, яка, як і багато інших губернських дворянських об'єднань, виникла внаслідок появи «Грамоти на права, вольності та переваги благородного російського дворянства». Згідно з нею, дворянські громади отримували права юридичної особи. Дворянству кожної губернії дозволялося збиратися і складати товариство (зібрання). Воно мало право на власний будинок, архів, печатку, секретаря, скарбницю [116, с. 349, 350]. Чергові збори товариства відбувалися кожних три роки. Заради вирішення нагальних питань дворяни могли зібратися на надзвичайні збори. Дозвіл на відкриття та завершення роботи зібрань давав міністр внутрішніх справ через губернатора.

До 1873 р. процедура отримання дозволу для проведення зборів дворянами Катеринославської губернії мала такий вигляд: губернський маршалок звертався до губернатора, а той, у свою чергу, до міністра внутрішніх справ і ставив до відома Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора [18, арк. 1, 2]. Після ліквідації у 1873 р. Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства Катеринославський губернатор щодо відкриття/закриття зібрань звертався лише до міністра внутрішніх справ [40, л. 1].

Отримання дворянами дозволу для скликання чергового чи надзвичайного засідання було формальністю, необхідною з точки зору закону. Фактично ще до отримання дозволу, за кілька місяців до виборів (як правило, у квітні) губернський маршалок через «Катеринославські губернські відомості» звертався до дворян губернії, які мали на те право, прибути на засідання дворянського депутатського зібрання [257, с. 159]. Такий порядок зберігався протягом десятиліть. Маршалок звертався до дворян Катеринославської губернії й нагадував про необхідність попереднього проведення повітових дворянських зборів, а згодом і чергового зібрання [179 с. 1].

Правом на участь у роботі благородного зібрання володіли не всі дворяни. Його були позбавлені: 1) особисті дворяни; 2) ті, що не мали нерухомого майна в губернії; 3) не внесені до Родовідної книги губернії; 4) ті, що не досягли повноліття (21 рік); 5) жінки [411, с. 134].

Брати участь у засіданнях без права обирати посадових осіб могли спадкові дворяни, які мали достатній майновий ценз (250 дес. землі). Також була категорія дворян, що обирали вповноважених для участі у виборах. Так, за списком дворян Олександрівського повіту 1859 року, в якому налічувалося 322 дворянини, лише 60 безпосередньо брали участь у засіданнях зібрання і у виборах посадових осіб, 225 – могли обрати своїх представників на вибори, 24 – могли лише бути присутніми на засіданні, 13 – взагалі не мали права брати участі у засіданні [24, арк. 4945–4974]. Тобто лише 18,5% від загальної кількості дворян Олександрівського повіту, які входили до дворянського товариства, за законом могли взяти участь у роботі зібрання. З 259 спадкових дворян Новомосковського повіту лише 40 мали право брати участь у роботі зібрання у 1860 р., що складає 15,5% [84, с. 310]. За відсутності даних по інших повітах, можна лише припускати, що там ситуація була схожою.

Протягом 1860–1890-х рр. кількість дворян із необхідним для участі у виборах майновим цензом неухильно зменшувалася через скорочення дворянського землеволодіння [269, с. 1; 599, с. 120]. Для виправлення ситуації уряд пішов на пом'якшення умов, які необхідно було виконати для участі у

роботі благородного зібрання. До скасування кріпацтва правом участі в його роботі володіли дворяни, в чийй власності було не менше 3 000 дес. землі або 100 кріпаків. Після виходу закону від 1.06.1870 р. встановлювався земельний ценз, який дорівнював земському виборчому цензу [447, с. 138, 140]. Для Катеринославщини він становив 250 дес. землі. Наприкінці XIX ст., окрім власників достатнього майнового цензу у виборах могли брати участь дворяни, які: 1) володіли у містах майном вартістю не нижче 15 тис. рублів; 2) мали земельний наділ будь-якої площі, але отримали чин полковника (VI клас) на військовій службі або дійсного статського радника (IV клас) – на цивільній; 3) прослужили повне триріччя маршалком дворянства і при цьому не володіли жодним нерухомим майном [411, с. 199].

Катеринославське губернське дворянське зібрання, виходячи з необхідності збільшення кількості потенційних учасників засідань, долучилося до процесу обговорення питання розширення прав дворян, які за майновим цензом не проходили до зібрання. На чергових зборах у вересні 1874 р. обговорювалося питання про користування правом участі у виборах осіб, які не мають класного чину, але обіймають посаду мирового судді. Зібрання визнало, що посада мирового судді відповідає 5 класу «Табелю про ранги», отже, він повинен користуватися правом участі у дворянських виборах [40, л. 41]. Однак ці кроки дали незначний ефект. Дворяни і надалі без особливого бажання відвідували губернські дворянські зібрання (див. таблицю 1).

Згідно з «Жалуваною грамотою», підтвердженою «Законом про стани» 1832 і 1857 рр., благородні зібрання передбачалося проводити взимку (грудень або січень) [174, с. 26]. Однак у 1850–1880-х рр. Катеринославське губернське дворянське зібрання відбувалося у другій половині вересня. Поясненням цьому були: 1) значна за площею територія губернії; 2) брак хороших шляхів сполучень, через що збирати дворян зі всіх кінців губернії взимку було проблематично. Щоправда, вересень теж не повною мірою вдовольняв дворянство, оскільки в цей час завершувалися літні сільськогосподарські роботи в їх маєтках. Лише після того, як у 1884 р. через Катеринослав пролягла

гілка Катерининської залізниці, ситуація змінилася. За ініціативи губерньського маршалка А.П. Струкова та після отримання дозволу від міністра внутрішніх справ час проведення дворянських зборів був перенесений на січень [47, л. 53–54, 57]. Проте у січні 1893 р. на черговому дворянському зібранні знову було піднято питання про його перенесення, тепер вже на травень [201, с. 3]. Це клопотання не було задоволене, і в подальшому чергові засідання дворян відбувалися у січні місяці аж до 1911 р., коли дворяни стали збиратися у вересні, як це було до 1893 р. [190, с. 6.].

Станове зібрання мало чітко визначену процедуру проведення засідань [472, с. 96–97]. Кількість присутніх на засіданнях губерньського дворянського зібрання у 1860–1900-х рр. ніколи не перевищувала дві сотні осіб (*див. таблицю 1*). Тож катеринославські дворяни не виявляли активності в роботі благородного зібрання [453, с. 14].

Таблиця 1

Кількість дворян, які брали участь у роботі Катеринославського дворянського депутатського зібрання протягом 1868–1902 рр. [41, л. 8.; 126; 158; 184; 197; 199; 204; 319].

Рік чергового зібрання	1868	1871	1877	1886	1889	1893	1896	1899	1902
Кількість присутніх дворян	88	71	95	96	179	125	151	119	98

Як свідчить таблиця, катеринославські дворяни не проявляли активності в роботі благородного зібрання. З тих кількох сотень, які мали право брати участь у його роботі, присутніми були зазвичай лише 70–100 осіб.

На нашу думку, однією з причин абсентеїзму дворян була відсутність впевненості в можливості вирішення своїх нагальних проблем (переважно соціально-економічного характеру) через станова організацію. Такий висновок

впливає з правових можливостей, наданих законом дворянським зібранням, які переважно мали локальний характер.

Пасивність дворян також може бути пояснена такими причинами: 1) економічна і політична роз'єднаність; 2) відсутність активної громадської позиції; 3) заможне дворянство мешкало переважно у містах і столицях і поступово втрачало зв'язок із місцевим життям; 4) дворяни, які займалися підприємництвом, не вважали за необхідне витрачати дорогоцінний час на участь у зібранні; 5) процес мобілізації дворянського землеволодіння призводив до втрати частиною дворян земельного цензу, необхідного для участі у зібранні [343, с. 146, 147].

Відсоток дворян, котрі мали право участі у роботі дворянського зібрання, відносно їх загальної кількості в губернії був надзвичайно малим. Згідно з даними останньої, десятої (1858 р.), ревізії у Катеринославській губернії мешкало 10 298 спадкових і особистих дворян (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Кількість дворян в Катеринославській губернії на 1858 р. [298, с. 267].

губернія	Дворяни спадкові		Дворяни особисті та чиновники		загалом		
	ч.с.	ж.с.	ч.с.	ж.с.	ч.с.	ж.с.	обох
Катеринославська	2986	2820	2287	2205	5273	5025	10298

Кількісне співвідношення дворян по повітах було нерівномірним. Найбільше їх мешкало в губернському центрі, Олександрівському та Слов'яносербському повітах (див. додаток 1 таблиця 3).

Спадкові дворяни незначно переважали особистих. Останні, як правило, жили в містах через те, що не мали земельних наділів у повітах. Це може бути пояснене тим, що вони походили з купців або чиновників, а дворянство отримали за певні особисті заслуги на службі. У подальші роки кількість дворян поступово зростала. У 1889 р. їх налічувалося вже 14 311 осіб (див. таблицю 3).

Кількість дворян Катеринославської губернії на 1889 р. [209, с. 436]

губернія	Дворяни спадкові		Дворяни особисті		загалом		
	ч.с.	ж.с.	ч.с.	ж.с.	ч.с.	ж.с.	обох
Катеринославська	4592	4304	2579	2836	7171	7140	14311

Під час першого Всеросійського перепису населення 1897 р. кількість дворян у губернії в порівнянні з 1858 р. зросла майже вдвічі (див. додаток 1 таблиця 4). При цьому треба врахувати, що у 1888 р. від Катеринославської губернії відійшов Ростовський повіт.

Загальна кількість дворян зростала разом із населенням губернії. Кількість мешканців Катеринославської губернії у 1858 р. складала 1 042 681 особу, а отже, відсоток представників вищого стану складав ледве 1% від загального числа населення. У 1897 р. населення губернії налічувало 2 113 674 особи, з них дворяни – 0,96%. Якщо порівняти загальну кількість дворян на 1897 р. і ту кількість дворян, яка відвідала губернське зібрання у 1896 р., то з'ясується, що безпосередню участь у справах свого стану брали 0,74% дворян.

З одного боку, такий відсоток не суперечить кількісним нормам представництва певної громади в управлінських структурах. З іншого – в дворянському зібранні не було чути голосу сотень дворян, які потенційно могли б вплинути на прийняття необхідних для себе рішень. Однією з головних функцій дворянських зборів було обрання двох категорій посадових осіб: 1) для дворянського громадського управління (губернський і повітовий маршалки, депутати та секретарі дворянського депутатського зібрання, почесні попечителі навчальних закладів, засідателі дворянських опік, посередники полюбовного розмежування), яких обирали на три роки; 2) для служби у місцевих державних закладах (члени комісій народного продовольства з 1834 р., посередники межування з 1839 р., губернські будівельні та дорожні комісії з 1851 р., члени

Дворянського банку з 1885 р.). Право бути обраним мали землевласники, які володіли нерухомим майном і досягли 25 років [411, с. 135, 138, 148].

Ключовими постатями дворянського самоврядування були маршалки – губернський і повітовий. Повітових маршалків у Катеринославській губернії було вісім, хоча протягом 1874–1888 рр. формально їх було дев'ять. Це пов'язано з тим, що 10 лютого 1869 р. з Олександрівського повіту був виділений Маріупольський повіт. Але до 1896 р. для цих повітів обирався один маршалок.

26 грудня 1872 р. департамент законів Державної Ради на підставі звернення міністра внутрішніх справ вирішив змінити кордони Олександрівського повіту виділенням із нього 2-го і 3-го станів, з яких планувалося створити Маріупольський повіт. Передбачалося обрання одного маршалка на два повіти, а опікунську раду благородного зібрання планувалося розташувати в м. Олександрівську. Маріупольський повіт отримував власне повітове земське зібрання, а окружні суди переходили з відомства Катеринославської судової палати у підпорядкування Таганрозького повітового суду [43, л. 1–1 об.]. Такий порядок існував понад 10 років. Наявність одного маршалка й опіки на два повіти вносила певну плутанину в роботу дворянського зібрання. Пропозицію щодо утворення окремої посади маршалка дворянства Маріупольського повіту вніс катеринославський губернатор Д.М. Батюшков на черговому дворянському зібранні 23 вересня 1889 р. Єдине ускладнення у вирішенні цього питання він бачив у незначній кількості дворянських земель у повіті, що могло зашкодити належному матеріальному утриманню різних дворянських установ. Зібрання вирішило провести з цього питання надзвичайне засідання [196, с. 3].

До питання функціонування дворянських установ у Маріупольському повіті повернулися лише у січні 1893 р. Доповідь на засіданні 13 січня 1893 р. зробив маршалок дворян Олександрівського і Маріупольського повітів І.В. Канкрін. Він пропонував зібранню клопотатися про створення окремої посади маршалка для дворянства Маріупольського повіту та зберегти при

цьому єдину для двох повітів дворянську опіку. Видатки на канцелярію маршалка І.В. Канкрін пропонував віднести на рахунок губернських дворянських зборів через малу чисельність землі у дворян Маріупольського повіту. Через те, що канцелярію маріупольського маршалка передбачалося утримувати за рахунок усіх дворян губернії, він пропонував запровадити процедуру його обрання всіма дворянами губернії, які мають на те право. Присутні підтримали пропозиції І.В. Канкріна, окрім однієї: гроші на канцелярію маріупольського маршалка мали збиратися з дворян Маріупольського повіту і лише у випадку нестачі коштів вони могли бути взяті з губернського дворянського збору [198, с. 3].

Першим маршалком дворянства Маріупольського повіту, обраним на черговому губернському дворянському зібранні у січні 1896 р., став Борис Валерійович Каменський. На час виборів він перебував за кордоном. Дворянин В.І. Карпов звернув увагу зібрання на цей факт і послався на закон, згідно з яким особа, яка перебуває за кордоном, не може бути обрана на посаду. Однак губернський маршалок А.П. Струков зауважив, що закон цей прийнятий ще у 1830-х роках, коли виїзд за кордон мав складну процедуру. «В теперішній час, – вів він далі, – коли можна виїздити за кордон і повертатися у будь-який час, закон цей не може бути перпоною для визнання виборів дійсними, на що вказує і практика» [205]. Оскільки новообраний маршалок не міг негайно почати виконувати обов'язки, його замінив кандидат на посаду – Петро Валерійович Каменський.

Непорозуміння під час виборів маршалків у Катеринославському дворянському зібранні траплялися, хоча й не дуже часто. На черговому зібранні 1868 року під час балотування в губернські маршалки було висунуто три кандидатури (див. *додаток 2 таблиця 1*), тоді як закон чітко вказував на те, що балотуватися мають двоє кандидатів [46, л. 2]. Така ситуація склалася через те, що губернський маршалок П.А. Струков відмовився балотуватися на наступний термін. Тоді благородне зібрання виставило дві кандидатури: маршалка дворянства Новомосковського повіту М.Б. Герсєванова і попечителя

Таганрозької гімназії П.М. Македонського. Але вони набрали однакову кількість голосів, тому зібрання ще раз просило П.А. Струкова балотуватися. Той змушений був виставити свою кандидатуру і, врешті, був обраний [17, арк. 10 зв.–11]. Катеринославський губернатор з цього приводу висловив невдоволення. П.А. Струкову довелося писати пояснювальну записку на його ім'я та пояснювати ситуацію Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору. «Я не мав бажання продовжувати моє служіння маршалком дворянства, – писав П.А. Струков, – через причини, які всім були відомі й тому ... тричі відмовився від наданої мені честі, але не міг і не мав права відмовитися, коли, після двох балотованих осіб, зібрання встало, оточило мене та вимагало у надто втішних для мене висловах, аби я дозволив собі балотуватися» [17, арк. 14–14 зв.].

Після завершення зібрання катеринославський губернатор доручив М.Б. Герсєванову, який став виконуючим обов'язки губернського маршалка, виправити неточності, допущені під час виборів [17, арк. 14]. Внутрішні протиріччя в дворянському зібранні призвели до правової колізії. В.Д. Дунін-Борковський, який був прибічником точного виконання букви закону, аби попередити подібні випадки в майбутньому, «покарав» П.А. Струкова усуненням його на певний час від виконання обов'язків.

Непорозуміння сталося й на виборах губернського маршалка у 1902 р. Дворянське зібрання двічі просило балотуватися на посаду М.І. Миклашевського, який набрав більшість голосів. Необхідно було обрати другого кандидата, як того вимагав закон. Однак другий кандидат – М.Ф. Плещєєв – не зміг набрати необхідної кількості голосів. Тоді зібрання звернулося до авторитетного діяча С.С. Деконського, аби він пішов «технічним» кандидатом (див. *додаток 2 таблиця 1*). Але той набрав більше голосів, ніж М.І. Миклашевський, а отже, став першим кандидатом на посаду губернського маршалка. С.С. Деконський змушений був у листі до губернатора Ф.Е. Келлера пояснювати, що «за станом здоров'я, майновим станом та іншими

особистими обставинами зайняти цю посаду» він не має можливості [32, л. 3–4].

Система чіткої регламентації виборів посадових осіб дворянського депутатського зібрання не давала гарантії його надійної роботи, бо внутрішні (неузгодженість позиції членів зібрання) та зовнішні чинники (вплив губернатора) легко ламали її, призводячи до непорозумінь. Оскільки обрані посадові особи, по суті, представляли центральну владу на місцях, ставлення до обранців з боку губернатора було прискіпливим і формалізованим. Такий порядок не допускав жодних «вольностей» у процесі виборів.

Окрім обрання посадових осіб для станових і адміністративних установ, благородне зібрання мало значну кількість повноважень: право виключення за безчесні вчинки, ведення Родовідних книг, утримання спільної дворянської скарбниці, подання петицій до вищих органів влади тощо. Згідно зі ст. 128 «Закона о состояниях» 1857 р., дворянське зібрання мало право виключити з лав свого члена, «який зганьблений судом або якщо ... (його – *I.K.*) безчесний вчинок всім відомий» [174, с. 31]. Катеринославське губернське дворянське зібрання застосовувало це право вкрай рідко.

На черговому засіданні 1889 року зібрання отримало від дворян Слов'яносербського повіту дві скарги на дії повітового маршалка О.О. Константинова. Землевласник В.М. Міокович скаржився, що О.О. Константинов незаконно позбавив його права брати участь у земських зібраннях, викресливши його зі списків виборців. Другою була колективна скарга, в якій група землевласників просила провести нові вибори повітового маршалка за губернським столом [47, л. 36–37].

Під час розгляду скарги О.О. Константинов подав до суду позов на осіб, які скаржилися на нього, й звинуватив їх у наклепі. Дворянське зібрання довідалося про цей факт і на наступному черговому засіданні у січні 1893 р. висловило своє обурення, заявивши, що судову владу не варто вплутувати у дворянські справи, а слід виправдовуватися перед зібранням. 108 дворян зі 125 присутніх у залі засідань проголосували за виключення О.О. Константинова з

числа членів Катеринославського губернського дворянського зібрання терміном на три роки [202, с. 4]. На цих же зборах ставилося питання про виключення дворянина М.Л. Гладкого з числа членів зібрання на три роки за «докірливі» висловлювання в газеті «Неделя» щодо дворян-позичальників. М.Л. Гладкий звинувачував їх у недобросовісному приховуванні своїх капіталів. Однак у цьому випадку зібрання вирішило справу на користь М.Л. Гладкого [202, с. 4].

Виключення дворянина зі складу станового зібрання було винятковим явищем, оскільки будь-які непорозуміння в дворянській громаді прямо впливали на її згуртованість й авторитет у суспільстві. Часте застосування такої процедури було не вигідне, в першу чергу, самому зібранню. Тому такі випадки були поодинокими і слугували своєрідним «виховним» заходом для інших дворян.

Важливим правом дворянства був розгляд справ про надання дворянського статусу і внесення нових дворян до Родовідної книги [174, с. 28]. За внесення до книги зібрання збирало з кандидатів спеціальне мито. У 1860-х роках його сума складала 60 рублів. Розмір мита за внесення до Родовідної книги був встановлений у 1868 р. [17, арк. 6 зв.]. Однак з часом, коли кількість землі в руках дворян зменшилася, а дворянська каса недоотримувала значні кошти, було вирішено збільшити мито. Окрім цього, збільшенням мита станове зібрання намагалося обмежити доступ до вищої верстви вихідців з інших соціальних станів і груп, які розбагатіли вже після 1861 р.

На черговому зібранні 1889 р. катеринославські дворяни клопоталися про збільшення мита за внесення до Родовідної книги до 300 рублів [472, с. 107]. Питання ведення Родовідних книг було із самого початку в компетенції станових зібрань. Тому втручання дворян в цю сферу уряд сприймав спокійно. Негативною була реакція російської влади на спробу окремих дворянських товариств отримати право самостійного надання дворянського статусу, минаючи Урядуючий Сенат. За законом зібрання не мало права надавати чи позбавляти дворянства. Втім, деякі катеринославські дворяни намагалися

змінити цю умову. Ще у 1868 р. на черговому губернському зібранні маршалок дворянства Верхньодніпровського повіту С.О. Лаппо-Данилевський вніс заяву, в якій висловлював ідею «обмеження прав на отримання дворянського статусу». Дворянські збори переконливою більшістю відкинули цю заяву як таку, що суперечила «Жалуваній грамоті» [17, арк. 9–9 зв.].

Думки щодо збільшення повноважень дворянських товариств у пореформений час як свого роду компенсація за втрату прав часто виникали серед представників вищого стану. Так, на черговому зібранні у 1896 р. Кірпотін просив розглянути можливість надання права особистим дворянам користуватися послугами Дворянського банку, опік та інших дворянських установ нарівні зі спадковими дворянами [203, с. 3]. Оскільки пропозиція суперечила законодавству і до того ж прозвучала від особистого дворянина, її не розглядали.

Минуло багато років перш ніж катеринославські дворяни знову повернулися до розгляду питання щодо можливості надання дворянського статусу становими зібраннями. Цього разу воно вже не викликало такої однозначної негативної реакції. У січні 1905 р. на чергових дворянських зборах серед заходів, спрямованих на посилення ролі вищого стану, було вирішено порушити клопотання про надання дворянам права обирати гідних дворянського звання землевласників з «введенням їх до складу дворянського товариства». М.В. Родзянко підтримав таку ідею і запропонував передати це клопотання до особливої комісії [33, л. 1]. Зміна у ставленні до цього питання може бути пояснена тим, що на межі XIX–XX ст. кількість нових дворянських родів помітно зростає. Це викликало занепокоєння дворянської громади, в середовищі якої виникла ідея про можливість контролювати її чисельність на губернському рівні. Як стверджував А.П. Корелін, в низці дворянських зібрань, зокрема й катеринославському, виникла думка «про необхідність обмеження припливу до (*вищої* – *І.К.*) верстви небажаних елементів, залучення найбільш близьких за поглядами і способу життя, економічно заможних осіб з інших станів, і нарешті, розширення прав станових органів у врегулюванні складу

дворянських товариств і стану в цілому» [447, с. 144]. Однак влада на таке піти не могла. Втім, у травні 1900 р. уряд погодився надати дворянським товариствам право відмовляти особам, які вислужили дворянство, але не були достатньо заможними, аби матеріально підтримувати станове зібрання [411, с. 202].

Для нормального функціонування дворянські товариства кожної губернії згідно із законом мали у своєму розпорядженні кошти, які використовувалися для вирішення внутрішніх питань. Кошти виділялися на загальні (для всіх дворян губернії) та приватні (на конкретні справи) потреби [174, с. 29]. Насправді, якщо вірити звітам маршалків, Катеринославське дворянське зібрання ніколи не ділило видатки на загальні та приватні [189, с. 65]. Наприклад, 1889 року головні статті видатків мали такий вигляд: утримання дворянського депутатського зібрання та канцелярії губернського маршалка, ремонт і утримання дворянського дому (Потьомкінського палацу), утримання членів Дворянського банку, виховний фонд (навчання бідних дворян) [85]. Зазвичай до видатків додавались пожертви на розвиток чоловічої класичної й жіночої Маріїнської гімназій, кошти для різноманітних вітальних адрес на ім'я імператора та пенсії службовцям дворянського зібрання тощо. Попри катастрофічну нестачу коштів, дворянське зібрання дозволяло собі витратити 300 рублів на вітальний адрес імператору [326, р. 118]. Ця категорія видатків мала майже сакральне значення, оскільки особа імператора в суспільній свідомості дворян обіймала особливе місце. Вітальні адреси та подарунки російським імператорам, навіть у найнесприятливіші роки, для дворян були справою честі й обов'язку.

Головним джерелом поповнення дворянської скарбниці у пореформений період було обкладання нерухомого майна внесених до Родовідної книги спадкових дворян і майна особистих дворян, які мешкали в губернії. Однак втрата значною кількістю дворян земельної власності на користь інших станів призвела до зменшення зборів, тоді як потреби установ дворянського самоврядування, наприклад, губернського маршалка, зростали.

У 1870-х рр. кілька дворянських зібрань (Володимирське, Московське, Петербурзьке, Харківське та інші) прийняли постанови щодо необхідності обкладання майна дворян, які мешкали у місті [447, с. 154]. До них долучилося й Катеринославське дворянське товариство. На черговому зібранні 1877 р. воно клопоталося про обкладання зборами майна дворян у місті та повіті будь-якої вартості, оскільки «земське майно в теперішній час і без того (*обкладене – І.К.*) значними податками, казенними й особливо земськими». Це клопотання розглядалося два роки, але так і не було задоволене через відсутність «законних підстав» [37, л. 1–1 зв., 10 зв.].

Дворяни Катеринославської губернії прагнули не лише розширити базу, але й оптимізувати порядок збору коштів до скарбниці. На тому ж засіданні (1877 р.) катеринославський повітовий маршалок звернув увагу зібрання, що «до цього часу вона (*розкладка – І.К.*) розподілялась порівну по повітах, а не за кількістю десятин», і пропонував розподілити розкладку згідно з кількістю десятин, які належать дворянам у повітах [39, л. 6об. – 7].

Про оптимізацію порядку збору повинностей говорили також на черговому зібранні 1896 року. Губернський маршалок А.П. Струков ознайомив присутніх із листом губернатора від 15 грудня 1895 р. з приводу звернення міністра внутрішніх справ щодо зміни складання кошторису приватного дворянського збору. Пропонувалося складати кошторис особливим присутством з повітових і губернського маршалків. У разі реалізації цієї пропозиції катеринославські дворяни втратили б право визначати статті видатків дворянського товариства. В.С. Коростовцев і Лаппо-Данилевський помітили в такому принципі обмеження прав дворян губернії. Д.П. Шишкін, навпаки, бачив необхідність урядового контролю. А.П. Струков пояснював, що обмеження свободи пов'язане з тим, що дворянським збором обкладаються тепер не лише спадкові, але й особисті дворяни [203, с. 3].

Питання дворянських повинностей обговорювалося на черговому дворянському зібранні 1905 року. Обговорення було ініційоване комісією міністра внутрішніх справ Д.С. Сипягіна щодо попереднього розгляду

вдосконалення дворянських установ. Потім воно розглядалося Особливою нарадою у справах дворянського стану. Нарешті, міністр внутрішніх справ, «взяв до уваги, що зміни наявного порядку обкладання дворян є одним з найважливіших питань станової дворянської організації, ... визнав за необхідне попередньо ... мати на цей предмет міркування дворянських установ» [189, с. 62–63].

Катеринославське дворянське зібрання врахувало побажання міністра й винесло на обговорення чергового засідання (1905 р.) питання про: 1) обов'язок платити збори дворянами, які не мешкають у межах губернії; 2) право участі в обговоренні питання про повинності особистих дворян; 3) встановлення додаткових повинностей для окремих повітів; 4) межі дворянських повинностей; 5) умови обкладання, які задовольняють дворянство.

Щодо першого пункту у звіті губернського маршалка безкомпромісно було зазначено, що, незважаючи на перебування деяких дворян поза межами губернії «все майно осіб дворянського стану, яке знаходиться в межах губернії, повинно сприяти покриттю загальностанових потреб даної місцевості» [189, с. 66]. Така пропозиція виходила з критичної ситуації, яка склалася в дворянському землеволодінні. Дворянське зібрання не могло допустити ще більшого скорочення площ, які обкладалися дворянськими повинностями, інакше це унеможливило б нормальне функціонування установ дворянського самоврядування.

Представники вищого стану губернії не підтримали ідею уряду щодо щільної регламентації процесу розкладки дворянських повинностей, оскільки це спричинило б «обмеження прав стану і загрожувало старовинним привілеям дворянства» [189, с. 71]. Катеринославські дворяни не заперечували необхідності контролю з боку уряду. Але, зважаючи на досвід міського та земського самоврядування, які самостійно здійснювали обкладання повинностями, благородне зібрання просило надати їм таке саме право.

Питання наповнення дворянської скарбниці залишалося актуальним весь пореформений період, оскільки без власного бюджету станове зібрання втрачало свою самостійність.

Ще однією важливою функцією дворянської організації була дворянська опіка, яка існувала в кожному повіті. Вона повинна була запобігати занепаду дворянських маєтків адміністративно-господарськими методами. Поруч із наповненням бюджету порядок функціонування опіки став ключовим, оскільки збереження станової опіки свідчило про окремішність дворян, яку вони протягом другої половини XIX ст. поступово втрачали.

Після ліквідації кріпацтва дворянські опіки були взяті під контроль уряду, який намагався реформувати їх. Обговорення цього питання затяглося на багато років. У вересні 1868 р. на чергових зборах дворянин Яковлев вніс заяву про необхідність клопотання щодо надання можливості дворянським опікам передавати свої звіти не до Палати цивільного суду, а дворянському зібранню. Бажання Яковлева було очевидним і зрозумілим: дворянські опіки мають контролювати самі ж дворяни. Однак через те, що питання про опіки перебувало на контролі уряду, зібрання не стало виносити клопотання по ньому, а надало право губернському маршалку в разі уповільнення вирішення цього питання представити його на розгляд губернаторові [17, л. 9 зв.]. П.А. Струков виконав прохання дворянських зборів і неодноразово звертався до російського уряду відносно врегулювання порядку роботи опіки [41, л. 3 об.].

Тривалий час уряд не брав до уваги численні клопотання Катеринославського та інших дворянських товариств щодо унормування роботи опік як станових установ. Більше того, у лютому 1869 р. імператор затвердив думку Державної Ради про те, що всі скарги стосовно опік мають розглядатися в Окружних судах. Катеринославське дворянське зібрання висловилося проти такої норми, оскільки «цей захід не відповідає бажанню дворянства, бо судді Окружних судів не можуть бути компетентними в опікунських справах (*дворянства – І.К.*)» [36, л. 15].

Катеринославське дворянське товариство та російський уряд порізно бачили вирішення питання роботи Дворянської опіки. В умовах реформування суспільства й держави, коли межі між станами поступово нівелювалися, уряд не бачив проблеми в передачі деяких повноважень опік судам загальної юрисдикції. Натомість катеринославське дворянство вбачало в такому підході свідчення втрати своїх прав і привілеїв.

У середині 1870-х рр. в урядових колах поступово викристалізувалася ідея створення всестанових опік. Катеринославське дворянське зібрання висловилося однозначно проти такої ідеї. На чергових зборах 1877 р. «катеринославське дворянство дійшло висновку, що така установа може завдати удару по майну, вихованню й освіті осіб дворянського походження, що неминуче настане з утворенням всестанових опік». Зібрання просило уряд зберегти станові опіки з незначним доповненням, аби скарги та непорозуміння в повітових опіках розглядалися в губернській установі, а потім усі справи стосовно опік підпорядковувалися рішенням дворянського губернського зібрання [36, л. 11 об., 12].

У 1893 р. Катеринославським дворянським зібранням була створена спеціальна комісія для розгляду проекту статуту про опіки й опікунство [198, с. 3]. Її очолив О.В. Бахіреєв, який доповів про результати роботи комісії 17 січня 1893 р. Головний принцип формування опік комісія вбачала в становості. Опікунів передбачалося призначати з шанованих людей, навіть не з дворян. Опіки мали залишатися під контролем повітових маршалків, які утворювали першу інстанцію. Другою інстанцією в цій системі мала б стати губернська опіка [202, с. 4].

Наприкінці XIX ст. Катеринославське благородне зібрання розглянуло ще два проекти, в яких дворянську опіку пропонувалося замінити або страховими товариствами, оскільки «опіки за їх сучасним устроєм, межами влади та способу завідування визнані незадовільними як урядом, так і дворянством» [69, арк. 5], або опікунськими радами [83, с. 3]. На початку XX ст. Катеринославське дворянське зібрання відхилило ідею про створення єдиної

губернської дворянської опіки замість повітових, яка була висловлена на Особливій нараді з дворянського питання [33, л. 1].

Дворянські опіки не були реорганізовані так, як того хотіло благородне зібрання. Щоправда, катеринославські дворяни й самі не могли точно визначитися, якою має бути станова опіка. Але за будь-яких умов головний критерій для існування опік дворяни вбачали у становому принципі. Таку позицію дворянства можна пояснити тим, що в разі створення всестанових опікунських організацій опіки втратять характер сімейних і попечительських закладів і набудуть адміністративно-розпорядчого характеру [411, с. 204–205]. Фактично дворяни в даному разі відмовлялися інтегруватися в загальні для всього суспільства структури і намагалися вберегти свій особливий окремішній статус.

Отже, започатковані Олександром II реформи безпосередньо вплинули на характер роботи Катеринославського губернського дворянського зібрання. Хоча головним завданням станових зборів, як і раніше, залишалася процедура обрання посадових осіб губернських і повітових установ, дворянська громада Катеринославської губернії змушена була реагувати на зміни, що відбувалися у суспільстві та державі. Незважаючи на негативні зміни, які зачіпали дворян особисто, їх активність у роботі станового зібрання була низькою. Катеринославське дворянське зібрання в пореформений період представляло незначну частину представників вищої верстви губернії. Право обирати та бути обраним мали переважно середні та великі землевласники, однак і вони далеко не завжди цим правом користувалися. Особисті дворяни взагалі не входили до станової організації. Їх спроби увійти до дворянського товариства успіхом не увінчалися.

Вплив дворянського зібрання на життя всіх дворян губернії мав локальний характер, оскільки навіть визначення його кількісного складу не входило до його компетенції. Відсутність реальної можливості вирішувати нагальні проблеми через благородне зібрання було однією з важливих причин абсентеїзму дворян. Можливості, які Катеринославське дворянське зібрання

мало за законом, використовувалися неефективно. Заходи станового зібрання в сенсі збільшення кількості дворян, які могли б брати участь у його роботі, успіху не мали через консервативність підходів щодо вирішення цього питання. Дворяни, які брали активну участь у роботі станової організації, не могли позбутися недовіри до нових дворянських родів, які з'явилися після 1861 р.

Зменшення кількості активного дворянства, а також скорочення дворянського землеволодіння призвели до скорочення бюджету дворянського товариства. Більшість пропозицій дворянського зібрання стосовно наповнення бюджету мали екстенсивний характер, спиралися на адміністративні методи, а отже, були малоефективними й не могли радикально змінити ситуації. Спроби реформування дворянських опік, які могли б певним чином вплинути на соціально-економічний стан дворянства, зазнали невдачі через неузгодженість і непродуманість дій учасників дворянських зборів.

2.3. Губернські та повітові маршалки. Характеристика соціального статусу

Центральною фігурою губернського дворянського депутатського зібрання й всього дворянського товариства був маршалок. Українські та російські дослідники історії дворянства зазвичай не приділяють окремої уваги керівникам дворянських громад і розглядають їх діяльність у контексті роботи станових зібрань. Попри те, що маршалок обирався представниками дворянського товариства, його постать варто розглянути окремо, бо саме він нерідко уособлював губернське дворянське зібрання. Маршалок мав представляти інтереси всіх дворян у відносинах із місцевими та центральними органами влади, служити об'єднуючим началом, оскільки він завжди був компромісною постаттю, яка влаштовувала більшість представників вищої верстви.

В юридичній практиці Російської імперії другої половини XIX ст. посадової особи з такою назвою не існувало. Згідно з «Жалуваною грамотою дворянству», керівник губернського чи повітового дворянства називався «предводителем» [116, с. 349]. Незважаючи на це, на Правобережній Україні та

Волині до 1830-х р. серед місцевого панства, яке в етнічному відношенні складалося переважно з поляків, для керівників повітових шляхетських сеймиків застосовувався термін «маршалок» (*marszałek*). Лише у 1831 р. спеціальним указом царського уряду польські назви станових урядовців примусово змінили, і маршалка стали називати «предводителем» [426, с. 13].

В американській історіографії термін «маршалок» (*marshal*) використовується як назва керівників повітових і губерньської дворянських громад. Причому це чи не єдиний термін з російської юридичної практики XIX ст., який не має російського звучання. Для переважної більшості робіт американських дослідників 1960–1980-х рр. поширеним явищем є застосування транслітерації до адміністративно-правової термінології часів Російської імперії. Наприклад, назви посадових осіб, адміністративних одиниць або нерухомих об'єктів чи назв міри вони передавали на письмі літерами англійської абетки: *zemsky ispravnik*, *zemsky nachal'nik*, *uezd*, *pomestia*, *desiatina*, хоча в англійській мові для цих термінів існують відповідники. Відомі американські історики Т. Еммонс і С. Беккер у своїх роботах для означення повітового маршалка дворянства вживали такого роду конструкт – «*uezd marshal*» [645, р. 58; 646, р. 270].

Використання терміну «маршалок» в українській та зарубіжній історіографії поширене явище. Причому, маршалками називали керівників дворянських зібрань як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні ще на початку XIX ст. Для Південної України така практика не була характерна. Хоча в ІР НБУ (у фонді Я.П. Новицького, який свого часу служив у повітовому дворянському зібранні Олександрівського повіту Катеринославської губернії) зберігається комплекс документів, озаглавлених так: «Папери маршалів Катеринославської губернії» [25]. Ймовірно, Я.П. Новицький, який зібрав і зберігав ці документи, озаглавив їх саме так під час роботи керівником Запорізького губерньського архіву. В будь-якому разі використання цього терміну при оформленні архівних справ говорить про існування певної традиції.

Застосування до державних посадових і станових осіб терміну «маршалок» має давню традицію в українській історії. З XIV ст. на українських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського, Корони Польської, а згодом Речі Посполитої маршалками називали найвищих посадових осіб державного управління: маршалок земський, маршалок двірський, маршалок коронний та інші. З кінця XVIII – початку XIX ст. маршалком називали місцевого губернського чи повітового предводителя дворянства [633, с. 541]. В «Енциклопедії українознавства» виборного керівника (предводителя) місцевого губернського і повітового дворянства в Російській імперії також називають маршалком [505, с. 1482]. В «Новому тлумачному словнику української мови» дається таке визначення: «Маршалок – у царській Росії представник дворянства, якого обирали на губернських і повітових зборах, який керував становими справами дворянства; предводитель дворянства» [532, с. 149]. Терміни «маршалок» і «предводитель» подані тут як синоніми.

Таким чином, зважаючи на тривалу історичну традицію використання терміну «маршалок» на українських землях, а також з огляду на існування сучасної української термінології, вважаємо можливим і доречним, а також таким, що не змінює суті поняття, застосування замість терміну «предводитель» терміну «маршалок» для означення керівників повітового і губернського дворянства Катеринославської губернії.

За сто років від часу видання «Грамоти на права, вольності та переваги благородного російського дворянства» значення посади губернського і повітового маршалків суттєво змінилося. Згідно із «Жалуваною грамотою дворянству», повітовий маршалок був наділений невеликим обсягом повноважень, які свідчили, що він лише представляв інтереси дворянської громади на повітовому рівні. Він головував у дворянській опіці та дворянському повітовому зібранні, а також складав списки дворян повіту [265, с. 36, 38].

За царювання Олександра I та Миколи I обсяг повноважень маршалків збільшився. Знавець історії російського дворянства С.О. Корф докладно

проаналізував процес зростання значення й ролі губернських і повітових маршалків дворянства у дореформений період. На його думку, окрім власне представництва дворянської громади, маршалки, по суті, стали агентами урядової влади на місцях. До звичних обов'язків у 1820–1840 рр. додалося головування в повітових опікунствах дитячих притулків, участь у засіданнях Приказу громадського нагляду та рекрутських комісій, нагляд за межуванням земель, головування в комітетах щодо заходів для припинення чуми, участь у забезпеченні військ харчами, контроль за селянською верствою та їх відносинами з поміщиками тощо [451, с. 606, 607, 608]. С.О. Корф дійшов висновку, що обсяг наданих маршалкам повноважень мав у першу чергу адміністративний, а вже потім становий характер. Головною причиною розширення участі маршалків у справах, які прямо стосувалися державної служби, він називав низький рівень підготовки російського чиновництва, який не задовольняв уряд [451, с. 612, 620].

Більшість дослідників згодна з тим, що серйозний вплив на позиції маршалка мала селянська реформа 1861 р. [447, с. 133; 544, с. 25; 645, р. 144–145]. За «Законом про стани» 1857 р. обсяг повноважень губернських і повітових маршалків був дуже широким. Губернський маршалок представляв дворянську громаду у відносинах з органами влади, вів засідання благородного зібрання, відповідав за зберігання скарбниці, брав участь у складанні Родовідної книги тощо. Окрім цього, він брав участь у роботі рекрутських присутствій, комісії з продовольства, комітетах із земських повинностей та товариства опікування в'язниками, опікунській раді, казенній палаті, посередницькій комісії для розмежування земель за взаємною згодою, губернському конезаводстві, суді [174, с. 39–40].

Повітовий маршалок складав списки всіх дворян повіту, очолював дворянську опіку, видавав підтверджувальні документи, головував у повітовому опікунстві дитячих притулків, брав участь у роботі Приказу громадського нагляду, комітету громадського здоров'я, товариства опікування в'язниками, наглядав за межуванням земель за взаємною згодою, керував

земською поліцією [174, с. 41–42]. Після 1861 р. губернський та повітові маршалки вийшли зі складу більшості названих установ через їх ліквідацію, але обсяг повноважень маршалків меншим не став.

Згідно з прийнятим у 1864 р. судовим статутом, маршалки стали брати участь у роботі Судової палати і особливого присутствія Урядуючого Сенату, касаційного департаменту Сенату. У разі відсутності губернатора губернський маршалок головував у багатьох губернських установах, до яких входив на правах члена. Тобто губернський маршалок фактично був другою особою в губернії, тоді як повітовий маршалок, по суті, був господарем повіту. Вони складали списки присяжних засідателів, з 1866 р. очолювали, відповідно, губернське та повітове земські зібрання [411, с. 214–215]. А.П. Корелін додає, що губернський маршалок виступав свого роду контролером над місцевою адміністрацією, незалежно від губернської влади [447, с. 220]. З цим можна погодитися лише частково, оскільки низка посад в центральних органах влади на місцях заповнювалася згідно з вибором всього дворянського зібрання (*див. підрозділ 2.2. дисертації*).

Під час проведення й реалізації селянської реформи губернський та повітові маршалки виконували обов'язки з її підготовки, згодом – організації селянського самоврядування, виконання посередницьких функцій між поміщиками та селянами. Всі маршалки увійшли до складу Катеринославського губернського комітету зі звільнення селян. Повітові маршалки готували списки кандидатів на посади мирових посередників і могли впливати на процедуру їх обрання. Окрім цього, губернські маршалки очолювали з'їзд мирових посередників. На чергових дворянських зборах 1868 р. на повітового маршалка були покладені обов'язки межового посередника. Про важливість цієї посади свідчить факт обговорення питання у 1866 р. на засіданні Катеринославського губернського земського зібрання, яке клопоталося про ліквідацію посади посередника розмежування за взаємною згодою, що існувала з 1839 р. Міністерство юстиції запропонувало передати обов'язки з обрання межових посередників дворянському зібранню [17, арк. 6–6 зв.].

Важлива роль відводилася маршалкам під час запровадження положень земської реформи 1864 р. Повітові маршалки увійшли до тимчасових повітових комісій, до яких були включені також повітові справники, міські голови, по одному представникові від мирового з'їзду. Комісії були зобов'язані складати списки виборців і кандидатів у гласні земських зібрань, а також оприлюднювати дані про них у «Катеринославських губернських відомостях». Після затвердження списків губернською владою відбулися вибори гласних. Згідно з «Положенням про губернські та повітові земські установи», скликання виборчого з'їзду землевласників належало до компетенції повітового маршалка. Він же головував на з'їзді земських гласних [98, с. 5].

Нерідко повітові маршалки окрім земського зібрання, очолювали ще й повітові земські управи, хоча закон цього не передбачав. У Павлоградському повіті у березні 1866 р. управу очолив маршалок А.П. Письменний і керував нею аж до дня своєї смерті у 1888 р. [40, л. 31 зв.]. У Бахмутському повіті управу очолив маршалок І.О. Карпов, а у Слов'яносербському – І.І. Гладкий [272 с. 247].

Надалі обов'язки губернського та повітового маршалків продовжували розширюватися. Згідно зі «Статутом про воїнську повинність» від 1.01.1874 р. маршалок дворянства очолив повітове з воїнської повинності присутствіє. Через чотири місяці виходить нове «Положення про початкові народні училища», згідно з яким повітовий маршалок став на чолі повітової училищної ради, а губернський маршалок – губернської. На підставі положення Урядуючого Сенату від 27.06.1874 р. повітовий маршалок очолив повітове у селянській справі присутствіє, яке замінило собою інститут мирових посередників. Після затвердження думки Державної Ради від 14.05.1885 р. маршалок дворянства очолив повітове присутствіє у справах торгівлі спиртними напоями. Нарешті, у 1886 р. він став на чолі комітету громадського здоров'я. Маршалок дворянства втратив тільки право брати участь у роботі комітетів земських повинностей і особливих присутствій у земських повинностях. З 1874 р. цей обов'язок був остаточно покладений на земства

[150, с. 8, 15, 23, 29–30, 39, 51]. На губернському рівні названі вище установи очолював губернський маршалок.

На середину 1880-х років маршалки дворянства опосередковано або прямо могли впливати на всі сфери життя губернської та повітової громад. Таке широке коло повноважень відкривало неабиякі можливості для зловживань. Хоча про серйозні зловживання маршалків даних немає, але є непрямі свідчення про перевищення ними своїх повноважень, відображені у скарзі священика з Павлоградського повіту І. Стадницького. В ній він звинуватив маршалка А.П. Письменного в тому, що той разом із ріднею захопив усі найбільш важливі посади в повітовому управлінні [1, л. 29; 472, с. 122–123].

Попри перебільшення звинувачень павлоградського священика на адресу А.П. Письменного, у скарзі було раціональне зерно, оскільки «посада повітового маршалка дворянства перетиналася майже з усіма сферами цивільного управління в повіті» [150, с. І]. Обов'язки маршалків в подальшому розширювалися. На початку ХХ ст. губернський маршалок очолив ще одну комісію для розгляду клопотань у справах про осушувальні, зрошувальні й обводнювальні заходи, повітовий маршалок – відповідну повітову комісію [411, с. 215]. Центральна влада не бачила загрози в наявності у маршалків значного обсягу повноважень. Оскільки дворянство та його керівники завжди демонстрували свою лояльність російському імператору, незначні зловживання на повітовому рівні ніколи не ставали причиною покарань керівників дворянських товариств.

Очевидно, що маршалок сам не міг виконати такий великий обсяг роботи. За законом він мав у підпорядкуванні невеличку канцелярію, яку очолював секретар. Також тут працювали писар і два канцелярські службовці [174, с. 39]. Восени 1900 р. Особлива нарада у справах дворянства пішла назустріч дворянським громадам і схвалила ідею про обрання помічника для маршалків. Державна Рада та імператор поставилися до цього з обережністю, але законом від 10.06.1902 р. дозвіл на запровадження посади помічника в тих повітах, де дворянська громада вважала це за потрібне, був даний [344, с. 243]. Це питання

обговорювалося на черговому Катеринославському губернському дворянському зібранні у 1905 р., але більшістю дворян було відхилене [33, л. 1]. На їх думку, посада керівника дворянського товариства була надто важливою, щоб допустити існування посади помічника, який міг негативно вплинути на авторитет маршалка.

Виконанню обов'язків маршалок приділяв багато особистого часу, а також зазнавав значних матеріальних витрат. Наприклад, на відрядження до Петербургу для подання клопотань та участі в різного роду аудієнціях у імператора та міністрів [472, с. 124].

Зважаючи на фінансові витрати, окремими дворянами часто порушувалося питання про можливість оплати роботи маршалків. Це питання не раз виносилося на обговорення дворянських зборів. У вересні 1868 р. на черговому зібранні Д.І. Калиновський вніс пропозицію щодо призначення губернському та повітовим маршалкам грошового утримання. Однак вона була відхилена переконливою більшістю в 91 голос проти 22 [17, арк. 10–10 зв.]. Жоден із губернських чи повітових маршалків Катеринославської губернії подібної ідеї не підтримав, бо вважав це нижчим власної гідності. Найкраще позицію з цього питання висловив новомосковський повітовий маршалок М.Б. Герсєванов. Він вважав маршалка носієм морального авторитету: «По-перше, значна кількість маршалків складається з гідних людей ... по-друге, маршалок, власне, не має жодної влади. Моральний вплив, яким він користується, базується лише на впевненості в його безкорисливості, неупередженості й на переконанні, що він служить загальній справі, а не (*окремим* – *І.К.*) особам, що він служить по честі, що він представник панівного стану» [103, с. 50]. М.Б. Герсєванов гадав, що жалування перетворить маршалка на чиновника та «знищить повагу, якою маршалки користуються зараз, у чому полягає головна причина їх морального впливу» [103, с. 50].

Відсутність платні часто ставало перепоною на шляху до цієї посади для людей гідних, але недостатньо заможних. Через це маршалками переважно ставали дворяни, які мали потужну матеріальну базу. Ця посада була не лише

почесною, але й доволі привабливою, оскільки маршалок мав реальний вплив на багато сторін суспільного життя повіту й губернії. М.Б. Герсєванов і сам із цим погоджувався й зазначав, що жодне призначення не робиться без згоди маршалка, особливо у повітах [103, с. 51].

Опонент М.Б. Герсєванова у питанні надання платні керівникам дворянства, маршалок з Херсонської губернії О.С. Ерделі вважав, що «жалування не змінить моральності маршалка. ... Маршалок витрачає свій час і відривається від свого господарства та сім'ї заради спільної справи (*і вважав, оскільки – І.К.*) депутати від дворян у Губернських комітетах у селянській справі отримували платню, то чому ж маршалок не може отримувати винагороду?» [324, с. 35, 36, 37].

З точки зору представників херсонського дворянства, суть надання маршалкам платні полягала якраз у зменшенні впливу заможної частини дворянства в системі дворянського самоврядування. М.Б. Герсєванов належав до великих землевласників, серед яких поширеною була думка, що дрібнопомісні дворяни в разі отримання можливості обійняти посаду маршалка віддадуть перевагу власним інтересам перед загальностановими, а це негативно відіб'ється на авторитеті керівника дворянської громади.

Авторитет маршалка підтримувався на різних рівнях: законодавчому, у пресі й навіть на рівні центральної влади. У 1883 р. під час коронації Олександр III звернувся до волосних старшин зі словами: «Дотримуйтеся порад і керівництва ваших маршалків дворянства» [447, с. 222].

Землевласник Олександрівського повіту І.О. Протопопов у 1881 р. під час обговорення у губернському земстві доповіді губернської земської управи щодо селянського управління та ролі маршалка в ньому зазначив, що «маршалки дворянства обіймають багато посад і завжди з гідністю виконують свої обов'язки; вони завжди вважали високою нагородою виправдати схвальну довіру, яку їм виказували» [309, с. 411].

Вплив і можливості, що їх отримували губернські маршалки, не завжди гарантували готовність дворян обійняти цю посаду. Кандидати часто

відмовлялися зайняти місце маршалка. Наприклад, у 1862 р. А.М. Миклашевський, незважаючи на настійні прохання дворянського зібрання, відмовився балотуватися на наступний термін через «домашні обставини». Вже після закінчення виборів група катеринославських дворян у листі від 3.10.1862 р. ще раз висловила свою повагу та підтримку А.М. Миклашевському: «В наполегливому проханні залишитися губернським маршалком, висловленому дворянами, які були на виборах, ви могли впевнитися, як оцінена праця ваша і яким одностайним було бажання, аби ви продовжували службу. Домашні обставини не дозволили виконати вам це прохання» [21, арк. 29].

На чергових дворянських виборах 1868 р. від обрання губернським маршалком відмовлявся П.А. Струков. «Я рішуче відмовлявся продовжувати моє служіння маршалком через деякі причини, які всім були відомі», – пояснював свою відмову П.А. Струков новоросійському і бессарабському генерал-губернатору П.Є. Коцебу [17, арк. 14–14 зв.].

На практиці не всі катеринославські губернські маршалки користувалися беззаперечною підтримкою дворянства. Одним із тих, хто втратив довіру дворянського товариства, був М.Д. Милорадович. Він став виконувачем обов'язків губернського маршалка після того, як К.П. Шабельський у 1864 р. склав із себе повноваження та виїхав з губернії. Перед цим М.Д. Милорадович очолював дворянство Катеринославського повіту. Згідно з негласною домовленістю, у випадку відсутності губернського маршалка його місце, як правило, обіймав катеринославський повітовий маршалок.

Очевидно, кандидатура М.Д. Милорадовича була тимчасовою й небажаною для дворян вже через те, що він був зятем відомого на Катеринославщині відкупника майора Г.І. Щербакова. Під час виконання обов'язків маршалка М.Д. Милорадович припустився кількох помилок, які частина дворян йому не пробачила. Так, під час приїзду до Катеринослава міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва М.Д. Милорадович не сповістив частину членів дворянського зібрання про його візит і запросив, на їх думку,

людей байдужих до інтересів дворянства. Групу незадоволених очолив землевласник Я.Я. Савельєв, який навіть запропонував виконувачу обов'язків маршалка Катеринославського повіту М.В. Ломиковському передати М.Д. Милорадовичу бажання дворян щодо зняття ним із себе звання губернського маршалка [31, л. 1].

В одній зі своїх записок від 13 лютого 1865 р. на ім'я міністра внутрішніх справ катеринославський губернатор Г.О. Вавель фон Крігер повідомляв, що «повітові маршалки в даний час дуже обурені на М.Д. Милорадовича, незадоволені його вчинками, заявляють мені про це і говорять, що у вересні (у вересні 1865 р. мало відбутися чергове дворянське зібрання – І.К.) на виборах він ніде не знайде місця між ними». М.Д. Милорадович не став чекати виборів і виїхав з губернії «за домашніми обставинами» [31, л. 25].

Абсолютно протилежною була характеристика Г.П. Алексєєва. Коли він уперше очолив дворянство Катеринославської губернії, губернатор І.М. Дурново так охарактеризував його: «Алексєєв цілком поєднує в собі якості, які відповідають цій посаді, незалежно від довіри до нього дворян, висловлене в отриманих ним ... виборчих голосах ... обрання Алексєєва є сприятливим для уряду й загалом корисним справі в усіх відношеннях» [40, л. 38–38 об.]. Характеристика І.М. Дурново, який підтримував добрі взаємини з Г.П. Алексєєвим і навіть приятелював із ним, є суб'єктивною, але загалом відображає реальне ставлення до нього дворянської громади.

Найбільшим авторитетом серед дворян Катеринославської губернії за весь пореформений період користувався А.П. Струков, якого п'ять разів поспіль обирали на посаду губернського маршалка [159, с. 3]. У 1902 р. він відмовився балотуватися на шостий термін через те, що міністр внутрішніх справ Д.С. Сипягін запропонував йому очолити Департамент у справах дворянства, який планували створити при міністерстві.

Серед маршалків пореформеного періоду найбільш досвідченим можна назвати К.П. Шабельського. Великий землевласник з Ростовського повіту, він мав чималий досвід у становому та державному управлінні, оскільки у 1850-х рр.

двічі обирався маршалком Катеринославської губернії, а протягом 1857–1861 рр. виконував обов'язки Чернігівського цивільного губернатора. Щоправда, він не вирізнявся особливою активністю в діяльності Катеринославського дворянського зібрання. Обраний у 1862 р., швидше через те, що мав зв'язки в урядових колах, він рідко бував на засіданнях, часто був у від'їздах. Уже з 1863 р. його обов'язки виконував М.Д. Милорадович, а у 1864 р. К.П. Шабельський відмовився від посади.

Загалом протягом 50 років з 1857 до 1908 р., на посаді губернського маршалка побувало 8 осіб (*див. додаток 2 таблиця 2*). Переважно це були компромісні фігури. Катеринославське губернське дворянське зібрання зазвичай мало одного кандидата, який більшою або меншою мірою влаштовував усіх (*див. додаток 2 таблиця 1*). Двоє з губернських маршалків – Г.В. Нечаєв і М.Д. Милорадович – лише виконували обов'язки маршалка до чергового дворянського зібрання. Причому обидва рази така ситуація складалася через відмову К.П. Шабельського продовжувати свою службу губернським маршалком.

На повітовому рівні обрання маршалка нерідко супроводжувалося запеклою боротьбою з використанням підтримки частини учасників зібрання, а також губернської адміністрації. Причина очевидна – прагнення отримати контроль над повітом. У кожному з 8 повітів Катеринославської губернії за право бути обраним маршалком конкурувало кілька сімей. Це призводило до тривалого утримання посади в одних руках. Втім, така традиція існувала ще в дореформений період. У 1860-х – на початку 1870-х рр. у Верхньодніпровському повіті дві групи землевласників (одна з них підтримувала представників родини Лаппо-Данилевських, інша – С.С. Потоцького) боролися за посаду маршалка [461, с. 26].

У середині 1880-х рр. у Новомосковському повіті виник конфлікт між Д.Є. Авксентьєвим, якого дворянство повіту обрало повітовим маршалком у 1883 р., і М.В. Куриліним, який на цю посаду претендував. Обрання Д.Є. Авксентьєва – землевласника Верхньодніпровського повіту – маршалком

новомосковського дворянства є унікальним для Катеринославської губернії. Зазвичай дворяни обирали повітовим маршалком землевласника зі свого повіту. Тому М.В. Курилін мав принаймні дві причини для незадоволення появою нового повітового маршалка. По-перше, Д.Є. Авксентьев не належав до дворянства повіту, отже, психологічно не сприймався як свій. По-друге, він був певною загрозою для частини дворянства повіту, яка гуртувалася навколо М.В. Куриліна задля контролю над земством.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. ареною боротьби за посаду маршалка став Бахмутський повіт, який тривалий час, по суті, був «вотчиною» родини Карпових. П'ять представників цієї родини очолювали місцеве дворянство, починаючи з 1865 до 1917 р. з незначними перервами (див. *додаток 2 таблиця 3*). В опозиції до Карпових перебував землевласник Ф.О. Бантиш, якому вдалося тричі обійняти посаду маршалка завдяки підтримці губернатора П.Д. Святополк-Мирського.

Карпови були не єдиною родиною в Катеринославській губернії, представники якої регулярно обиралися маршалками дворянства, тим самим закріплюючи за собою керівні позиції в повіті. Головування в повітовому дворянському зібранні стало своєрідною сімейною справою для багатьох дворянських родин. У Бахмутському повіті Карпови очолювали дворянство майже 30 років, у Верхньодніпровському – у 1860-х рр. першість тримали Лаппо-Данилевські, з 1883 до 1917 р. (з невеличкою перервою) Бродські, у Катеринославському – Малами, в Олександрівському – Канкріни, в Павлоградському – А.П. Письменний та його зять В.С. Коростовцев. Часто дворянство обирало повітовим маршалком по кілька разів поспіль одну особу (див. *додаток 2 таблиця 3*).

Отже, багаторічне управління повітовим дворянством за наявності великого обсягу повноважень перетворило маршалка на господаря повіту, чий вплив на ситуацію в освітній, медичній, соціальній та інших сферах життя був справді визначальним. Маршалок займав виняткову позицію, яка перетворювала його на авторитетну фігуру в губернії та повіті. За своїм

впливом маршалок перевершував дворянське зібрання, яке його обирало. Саме тому до кандидатів у маршалки представники вищої верстви Катеринославської губернії висували серйозні вимоги: освіта, заможність, управлінський досвід, придворне звання. Такі вимоги усували можливість посісти посаду керівника дворянського товариства для дворян середньо- чи малоземельних, навіть за умов наявності хорошої освіти та досвіду в управлінні. Спроби урівняти шанси середніх та великих землевласників у боротьбі за посаду шляхом введення платні за виконання обов'язків успіхом не увінчалися. Платня у значної кількості дворян асоціювалася з чиновниками, ставлення до яких було негативним.

Губернський маршалок завжди був компромісною фігурою, тому серйозного протистояння під час виборів чергового кандидата не помічено. Інакшою була ситуація в повітових дворянських зібраннях, де за посаду маршалка велася безкомпромісна боротьба. В значній мірі це було пов'язане з тими можливостями, які отримали маршалки внаслідок реформ Олександра II. Селянське та земське управління, мировий суд та інше перебували під контролем повітових маршалків, перетворюючи його на центральну фігуру в повітській адміністрації. Припускаємо, що такий порядок був запроваджений свідомо, оскільки дворянство протягом багатьох поколінь демонструвало свою відданість монархії. До того ж імперська влада завжди відчувала брак кваліфікованих кадрів. В обмін на відданість та професійне виконання обов'язків на чолі повітової адміністрації імперська влада не зважала на дрібні порушення та зловживання з боку маршалків.

Таким чином, посада маршалка у пореформений час стала ще привабливішою. Це призвело до того, що протягом багатьох років губернське та повітове дворянство очолювали представники кількох родин (Бродські, Канкріни, Карпови, Малами, Миклашевські, Родзянки, Струкови), що дозволяє говорити про існування елемента спадковості у функціонуванні інституту маршалків на Катеринославщині.

2.4. Тенденції внутрішньостанових відносин

Важливим для розуміння особливостей та ефективності роботи губернського дворянського зібрання є ступінь його згуртованості. Адже вміння знаходити компромісні рішення впливало на становище вищої верстви. Питання єдності й монолітності дворянської громади відносилося до вирішальних в розумінні «дворянського питання» в цілому. Публіцисти другої половини XIX ст. наполягали на тому, що дворяни були єдиними в своїх діях, однак ця єдність, на їх думку, похитнулася у пореформений час [431, с. 13, 14; 430, с. 9; 537, с. 4; 543, с. 26, 30; 544, с. 5, 17].

Сучасні російські та американські дослідники підкреслюють соціальну неоднорідність дворянства [482, с. 23, 25; 535, с. 20; 579, с. 23, 24; 626, с. 189, 199; 631, с. 24; 645, р. 143; 646, р. 17; 652, р. 43]. Так, А.П. Корелін чітко визначав, що «через всі шари і групи (*дворянства* – *І.К.*) проходили лінії класових градацій». Він виділив чотири категорії дворян-землевласників: дрібнопомісні, які володіли площею до 100 десятин землі, середньопомісні – від 100 до 500 десятин, великі – від 500 до 1 000 десятин і найбільші – від 1 000 до 5 000 десятин [447, с. 50, 62, 131].

За російським законодавством дворяни поділялися на дві основні нерівнозначні за своїми правами групи: спадкові та особисті, які входили до різних списків, складених повітовими маршалками. Так, за списком дворян Новомосковського повіту 1886 року спадкових дворян у повіті нараховувалося 106 осіб, особистих – 100 осіб [13, арк. 6–10 зв.]. Особисті дворяни за законом не мали права брати участь у роботі станових установ вищої верстви.

Серед спадкових дворян також існувала градація за ознакою участі у роботі дворянського депутатського зібрання. За списком 1859 р. дворяни Олександрівського повіту поділялися на 4 розряди: 1) ті, що мали право безпосередньо брати участь у виборах і взагалі у справах станового зібрання; 2) які мали право голосу у справах зібрання та обирали вповноважених для участі у виборах; 3) що мали право брати участь у справах зібрання, окрім

виборів; 4) які не мали нерухомого майна і не брали участі в справах зібрання та виборах [24, арк. 4945– 4974].

Поділ на групи і розряди, в основу якого був покладений майновий ценз, не сприяв єдності дворянського стану. Однак така градація була передбачена законодавством, тому серйозних суперечок на цьому ґрунті серед дворян не виникало.

Непорозуміння, що нерідко перетворювалися в протистояння, стали виникати з часу запровадження положень селянської реформи. Одна з найгостріших конфліктних ситуацій, в якій зіткнулися інтереси катеринославських дворян, виникла у Верхньодніпровському повіті у 1862 р. Мировий посередник шостої ділянки З.Ф. Малама не знайшов спільної мови з родиною великих землевласників Лаппо-Данилевських. Останні були відомі в повіті своїм зневажливим і байдужим ставленням до кріпаків, і таке ставлення не змінилося після скасування кріпацтва.

З.Ф. Малама неодноразово звертав увагу Олександра та Петра Лаппо-Данилевських на необхідність по-людськи ставитись до колишніх кріпаків, однак поміщики ніяк не реагували [55, л. 57]. Схожим було ставлення до найманих робітників, яких П.О. Лаппо-Данилевський змушений був взяти для виконання сільськогосподарських робіт після того, як велика кількість звільнених селян пішла від нього. Тривалий час вони не отримували провізії, тому залишили економію поміщика та звернулися до мирового посередника З.Ф. Малами. В результаті П.О. Лаппо-Данилевський звинуватив мирового посередника в тому, що той не повернув робітників до маєтку [55, л. 58 об.–59].

Лаппо-Данилевські подали до Катеринославського губернського у селянських справах присутствія три скарги на З.Ф. Маламу. Присутствіє не могло не відреагувати на скарги впливової дворянської родини, але рішення його було своєрідним. З.Ф. Малама змушений був залишити посаду мирового посередника й увійшов до складу Губернського у селянських справах присутствія. По суті, неугодного мирового посередника «вижили» з повіту, оскільки Лаппо-Данилевські вважали, що З.Ф. Малама став на бік селян замість

того, щоб відстоювати інтереси поміщиків. З.Ф. Малама та представники родини Лаппо-Данилевських, хоч і належали до однієї дворянської громади мали діаметрально протилежні підходи до розв'язання селянського питання.

Подібний конфлікт на ґрунті невдоволення діями мирових посередників виник у Новомосковському повіті. Однак, на відміну від Верхньодніпровського повіту, місцевим мировим посередникам вдалося усунути з посади маршалка дворянства М.Б. Герсєванова, який критикував їх роботу. Він був відомий своїм негативним ставленням до одного з важливих положень селянської реформи, яким запроваджувалась посада мирового посередника. Міркування щодо положень реформи М.Б. Герсєванов виклав у доповідній записці. Схожі записки склали дворяни Г.Б. Герсєванов та Л.І. Коростовцев. Автори «Записок» пропонували поставити мирового посередника в більшу залежність від голови мирового з'їзду, очолюваного повітовим маршалком дворянства, і натякали, що більшість мирових посередників є малоосвіченими й обіймають посаду заради жалування, що вони, мовляв, не знають місцевості, на відміну від поміщиків [56, л. 15–16]. Маршалок дворянства Катеринославської губернії А.М. Миклашевський не підтримав пропозиції М.Б. Герсєванова й став на захист мирових посередників.

В іншій записці на ім'я катеринославського губернатора Г.О. Вавель фон Крігера М.Б. Герсєванов піддав критиці мирових посередників Новомосковського повіту В. Бикова та М. Куриліна [30, л. 3 об]. Хоча записка була конфіденційною, губернатор повідомив її зміст дворянам Новомосковського повіту. Критика дій мирових посередників з боку М.Б. Герсєванова викликала обурення серед представників вищої верстви повіту й негативно вплинула на його авторитет [30, л. 2 об.–3]. М.Б. Герсєванов з цього приводу писав, що «начальник губернії всупереч своєму благородному характеру та службовому обов'язку, прочитав в губернському присутствії конфіденційну записку, яка призначалася для особистих міркувань губернатора... Коли б він погодився зі мною, то читання записки могло принести лише користь, але, оскільки зроблено всупереч мені, то читання не

могло призвести ні до чого, окрім незадоволення» [30, л. 2 об.–3]. Проти М.Б. Герсєванова утворилася опозиція, і в кінці 1866 р. новомосковське повітове дворянське зібрання замість нього обрало нового маршалка – Олексія Олександровича Гана [228, с. 73].

Гостру неприязнь дворян-землевласників до мирових посередників можна пояснити тим, що останні стали уособленням негативних змін (втрата частини землі та кріпаків, а також зменшення впливу на селянську громаду), які принесла дворянам селянська реформа. Хоча мирові посередники були такими ж землевласниками, їх вважали зрадниками станових інтересів. Така позиція деяких дворян (брати Лаппо-Данилевські, М.Б. Герсєванов, Л.І. Коростовцев), до певної міри, була ірраціональною, адже мирові посередники виконували імператорську волю, яка для всіх дворян була священною. Судова реформа 1864 р. також викликала в дворянському середовищі суперечності. У 1869 р., коли у Верхньодніпровському повіті почали діяти мирові судові установи, голова повітового з'їзду мирових суддів, відомий громадський діяч О.М. Поль, влаштував з цього приводу святковий вечір. На вечорі між поміщиком М.С. Романовським і О.М. Полем стався конфлікт, який ледь не призвів до дуелі. Завдяки заяві родича О.М. Поля, С.С. Потоцького, «прийнятими з боку справника заходами запланована дуель не відбулась, а з боку поліції відкрито судову справу проти порушників благопристойності в громадському зібранні та зроблено дізнання про намір вищезазначених осіб битися на дуелі» [31, л. 131].

О.М. Поль займав принципову позицію щодо обрання кандидатур на посади дільничних та почесних мирових суддів. Це призвело до конфлікту з маршалком верхньодніпровського дворянства С.О. Лаппо-Данилевським. О.М. Поль вважав, що С.О. Лаппо-Данилевський не мав права обіймати посаду судді, оскільки в нього не було відповідної освіти та досвіду роботи [60, л. 34]. Якщо конфлікт О.М. Поля з М.С. Романовським лежав у морально-етичній площині, то другий виник на ґрунті боротьби за посаду повітового маршалка між С.О. Лаппо-Данилевським та С.С. Потоцьким. Такого роду суперечки не

сприяли єдності дворян і не додавали їм авторитету насамперед в очах влади, а також міщан, купців, селян та інших.

Не було одностайним сприйняття дворянством «Положення про дільничних земських начальників» 1889 р., яке, здавалося б, мало вдовольнити потреби благородного стану. Голова губернського жандармського управління вказав у звіті на протести, які лунали з боку «передових» дворян щодо дарованих імператором пільг. Після появи вітальної адреси, підтриманої більшістю дворянського зібрання, присяжні засідателі Катеринославського окружного суду ухвалили рішення зібрати 75 рублів сріблом задля увічнення пам'яті Олександра II, який здійснив судову реформу, що запроваджувала інститут мирового суду [6, л. 1 об.]. Такий жест свідчив про неоднозначне ставлення окремих дворян до контрреформ Олександра III.

Найбільш помітними були суперечки між дворянами після запровадження положень земської реформи 1864 р. Вже у перший рік роботи Катеринославського губернського земського зібрання серед його членів виник конфлікт, який призвів до відставки губернської земської управи. Між собою не погодилися члени управи С.О. Коростовцев, І.Д. Яковлев та голова управи Д.Н. Бразоль [463, с. 22]. В наступні роки конфліктні ситуації між дворянами у земстві були досить частими. Так, у лютому 1868 р. між гласними губернського земства від Верхньодніпровського повіту О.М. Полем, С.С. Потоцьким, С.С. Маєвським і М.І. Маламою, з одного боку, та губернським маршалком П.А. Струковим – з іншого, виникло непорозуміння з приводу дострокового закриття грудневої сесії губернського земства 1867 р. В цьому питанні дворяни, які входили до складу губернського земства, розділилися на дві групи. Одна, на чолі з О.М. Полем, вважала закриття сесії незаконним. Інша, що підтримувала П.А. Струкова, не вбачала в цьому жодних порушень. Дворян розділила лояльність/нелояльність губернській владі, яка розпорядилася закрити зібрання. В даному разі закриття засідань зашкодило дворянам, оскільки земство приймало рішення, які були важливими й для вищого стану.

На 12-му черговому губернському земському зібранні у жовтні 1877 р. дворян розділило питання про заборгованість Катеринославського дворянського зібрання перед губернським земством в розмірі 24 000 рублів [472, с. 138–139].

Всі роки існування земства дворяни постійно утворювали групи, оскільки мали різні підходи до вирішення актуальних питань, а іноді й через вікову різницю. У 1888 р. начальник Катеринославського жандармського управління Д.І. Богинський доповідав начальнику департаменту поліції, що дворянство, хоча й залишається вірним монархії, але «молодь ставиться з певною зверхністю і навіть зі зневагою до влади та старших взагалі. Вони не вірять в досвідченість останніх і вважають їх перепорою до прогресу та успіху земських справ. Єдності в цій верстві немає зовсім, чому підтвердженням служать останні вибори маршалка дворянства. Виявляється нині, що дворянство було поділено тоді на 12 груп, зовсім протилежних одна одній, і якщо й дійшли згоди, то лише завдяки злій критиці й глузуванням, котрим було піддано дворянство» [4, л. 4 об. – 5].

У 1890 р. Д.І. Богинський знов піддавав критиці дії дворян: «Дворяни замість того, щоб бути готовими завжди з гідністю відбити всі злі нападки й показати себе гідними представниками передової верстви, інтригами (*та – І.К.*) брудними наклепами (*один проти одного – І.К.*), які висловлюються вголос, не соромляться, навіть під час земських зібрань, і лише дають підстави зловтішатися людям» [6, л. 2].

Постійним джерелом конфліктів було протистояння так званих «передових» земців та консерваторів. Перші прагнули до збільшення ролі земств у суспільному житті губернії, другі – намагались перетворити земство на інструмент задоволення в першу чергу інтересів дворянства, тобто власних потреб.

На початку діяльності земських установ Катеринославської губернії серед найбільш активних гласних був барон М.О. Корф. Він прагнув перетворити земство на структуру, що повинна була працювати на благо всього населення.

Він виступав за розширення повноважень земських установ і надання їм більшого значення [31, л. 81 об.]. У лютому 1868 р. на засіданні губернського земства проти М.О. Корфа виступили представники «консервативного» крила зібрання, до числа яких належали голова зібрання П.А. Струков, гласні Д.Н. Бразоль, М.Б. Герсєванов, І.Я. Нестелей, Г.Л. Синьогуб. За їх участі під час обрання голови губернської земської управи кандидатура М.О. Корфа була відхилена. Через 4 роки М.О. Корф не зміг пройти до Олександрівського повітового земського зібрання по курії землевласників. У листі до Х.Д. Алчевської він писав: «20 травня я урочисто був забалотований в повітові гласні двома третинами голосів на виборчому з'їзді землевласників Олександрівського повіту. Не варто дивуватися тому, що могла зібратися згря негідників і за допомогою балотування позбутися чесної людини» [546, с. 60].

Деякі дворяни-землевласники не підтримали ідеї М.О. Корфа щодо неприпустимості надання їм привілеїв. Він виступив проти створення переваг, які б давали дворянам право не відбувати підводну повинність і проходити до земського зібрання без виборів. М.О. Корф вважав використання привілеїв для себе образливим і був проти того, аби хтось інший ними користувався [360, с. 61].

Так само не був сприйнятий земцями «консервативного» табору голова губернської земської управи В.І. Карпов. Молодий і перспективний гласний у грудні 1900 р. був знятий з посади, оскільки його занадто «радикальні», на думку деяких дворян-земців, ініціативи не були до вподоби більшості губернського земства [463, с. 140–141].

Отже, внутрішні суперечності, які існували в дворянському товаристві, найбільше були помітними саме в земських установах. Розкол дворянства проявився в майновому розшаруванні, вікових відмінностях, світоглядних переконаннях. Не зупиняло навіть те, що своїми діями дворяни дискредитували себе перед представниками інших соціальних груп, які входили до складу земського зібрання.

Роз'єднання дворянства внаслідок земської реформи було неминучим. Поруч з романтиками, які прагнули за допомогою земств змінити на краще соціально-економічний стан Катеринославської губернії, у земському зібранні була велика група дворян-землевласників, котрі планували через земські установи покращити своє матеріальне становище. Тож слушною є думка Ю.Б. Соловйова, який серед причин, що призводили до поділу дворянської верстви на окремі групи, називав реформи Олександра II. «В діяльності земства виявилась вся неоднорідність дворянства, неузгодженість інтересів різних його фракцій», – вважав він [591, с. 192, 218].

З дореформеного часу традиційним залишалося протистояння між різними дворянськими угрупованнями за впливи в повіті та губернії, яке точилося в повітовому та губернському дворянському зібраннях. У підрозділі 2.3 дисертації йшла мова про конфлікт між виконуючим обов'язки губернського маршалка М.Д. Милорадовичем і групою дворян на чолі з поміщиком Я.Я. Савельєвим, який мав місце у 1864 р. [31, л. 8 об.–9]. Черговий конфлікт був розв'язаний після обрання нового губернського маршалка П.А. Струкова, відносини якого з дворянством губернії теж не склалися. Так, під час його відрядження до Санкт-Петербурга Я.Я. Савельєв виконував обов'язки губернського маршалка. У листопаді 1868 р. він уклав з міською думою Катеринослава контракт на облаштування водогінної машини в Потьомкінському саду, що належав дворянству. П.А. Струков повернувся з Петербургу й заявив про незаконність рішення, яке прийняв Я.Я. Савельєв. Однак того підтримала більшість повітових маршалків дворянства. Різка позиція П.А. Струкова в цьому питанні, як зазначав катеринославський губернатор, «набула великого значення, тому що збурила громадську думку проти Струкова» [31, л. 124–125 об.]. П.А. Струков вважав, що в цій ситуації його авторитет губернського маршалка зневажений, і запідозрив Я.Я. Савельєва у прагненні головувати над губернським дворянством. Втім, на думку губернатора, Я.Я. Савельєв не перевищував повноважень і діяв на користь спільного блага [31, л. 125 об.–126]. Неприязнь між Я.Я. Савельєвим і

П.А. Струковим зберігалася й надалі. Коли у 1869 р. в Катеринославській губернії створювалися мирові судові установи, Катеринославське повітове зібрання на чолі з Я.Я. Савельєвим не підтримало кандидатури П.А. Струкова та Г.П. Алексєєва на посаду мирових суддів [31, л. 139–140].

Внутрішні суперечності між дворянами проявлялися не лише на губернському рівні. Протягом всього пореформеного періоду найбільше конфліктів між дворянами виникло під час виборів повітових маршалків. Протягом 1860–1870-х років у Верхньодніпровському повіті в боротьбі за місце повітового маршалка тривало напружене протистояння між родиною Лаппо-Данилевських та землевласником С.С. Потоцьким. У 1862–1864 рр. С.С. Потоцькому вдалося потіснити С.О. Лаппо-Данилевського з посади повітового маршалка. Однак у 1866 р. останній знову обійняв цю посаду, тоді як Созонт Потоцький був обраний головою повітової земської управи. У 1871 р. С.С. Потоцький знову став повітовим маршалком і випередив при цьому ще одного представника родини Лаппо-Данилевських – Петра Олександровича. Боротьба дворян за посаду швидше демонструвала прагнення отримати контроль над повітом, а не бажання втілити якісь ідеї щодо покращення соціально-економічного положення дворянства.

Під час наступних губернських дворянських зборів у вересні 1874 р. П.О. Лаппо-Данилевський використав епізод зі скаргою поміщика Верхньодніпровського повіту поручника О. Бородаєвського на дії маршалка С.С. Потоцького і привселюдно відмовився визнавати останнього маршалком: «Після заяви Бородаєвського я вважаю безчесним бути під вашим головуванням» [40, л. 6]. Цим конфлікт не був вичерпаний. Наступного дня (21.09.1874 р.) С.С. Потоцький через хворобу не був присутній в залі дворянського зібрання, й місце маршалка зайняв кандидат на посаду П.О. Лаппо-Данилевський. Коли він оголосив початок виборів, піднявся поміщик О. Ставровський і звернувся до голови зібрання зі словами: «Вчора ви вважали безчестям бути під головуванням Потоцького, а сьогодні я, уповноважений іншими дворянами, оголошую, що ми вважаємо безчестям бути

під вашим головуванням» [40, л. 6 об.]. Ображений П.О. Лаппо-Данилевський вийшов із зали, і верхньодніпровське дворянство знову обрало повітовим маршалком С.С. Потоцького.

В середині 1880-х рр. процедура обрання маршалка викликала конфлікт серед дворян Новомосковського повіту. Початок цього протистояння був покладений наприкінці 1883 р., коли посаду повітового маршалка обійняв Д.Є. Авксентьев. Він же очолив повітове земське зібрання, а восени 1884 р. став новим головою повітової земської управи [237, с. 29]. У Новомосковському повіті його кандидатура була сприйнята частиною дворян неприхильно, наслідком чого став конфлікт інтересів [460, с. 135–139].

У боротьбі за посади дворяни часто використовували губернську владу. На рубежі XIX–XX століть дворянство Бахмутського повіту було свідком боротьби за владу між Ф.О. Бантишем та родиною Карпових. Карпови володіли великими за площею маєтками, вугільними копальнями, а також посідали всі значні посади в Бахмутському повіті: Олександр Олександрович до 1899 р. був повітовим маршалком дворянства, з 1900 р. – головою повітової управи, з 1907 р. дворянство очолив Костянтин Іванович. Федір Олександрович Бантиш перебував в опозиції до Карпових і змагався з ними за контроль над повітом. Оскільки матеріально він програвав Карповим, то залучив собі в союзники катеринославського губернатора П.Д. Святополка-Мирського. До 1899 р. Ф.О. Бантиш був головою повітової управи, коли за підтримки губернатора став маршалком дворянства.

Ф.О. Бантиш намагався закріпитися на посаді повітового маршалка й наприкінці 1901 р. знову звернувся до П.Д. Святополка-Мирського, який на той час обіймав посаду заступника міністра внутрішніх справ. В листі від 11 грудня 1901 р. Ф.О. Бантиш писав Петру Дмитровичу: «Ананій Петрович Струков повідомив мені, що граф Келлер (*Федір Едуардович Келлер, катеринославський губернатор – І.К.*) представить мене до придворного звання. Знаю, що повинен за це дякувати Вам ... Для мене це має велике значення. Ви знаєте, що завдяки цій царській милості я, дай Боже, буду обраний в маршалки і очищу нарешті

повіт, до якого я прив'язаний, від цієї карповської партії й дам (*повітовій земській – І.К.*) управі можливість вільно зітхнути та працювати» [11, л. 8–8 об.].

Боротьба за посади часто прикривалася благородними помислами, але засоби й принципи, які при цьому використовувалися, не завжди були порядними. У пореформений час посада повітового маршалка дворянства стала неймовірно привабливою для багатьох представників вищого стану, внаслідок чого й виникало протистояння між різними родами та групами дворян. У 1893 р. начальник Катеринославського жандармського управління Д.І. Богинський констатував: «Серед дворян існує, на превеликий жаль, відчуття та явна незгода й ворожість» [8, л. 4].

Конфлікти, суперечки та протистояння, які супроводжували життя катеринославського дворянства у пореформений час, мали місце в соціальній, економічній, адміністративній та особистісній сферах. Отже, приналежність до вищої верстви не перетворювала її представників на групу, згуртовану спільними інтересами з єдиною метою та завданнями.

В середовищі дворянства Катеринославської губернії не помічено серйозних конфліктів лише на етнічному ґрунті. Це пояснюється тим, що від початку колонізації Вольностей Запорозьких російським імперським урядом наприкінці XVIII ст. катеринославське дворянство формувалося як багатоетнічна спільнота. Конфлікт на етнічному ґрунті проявився лише раз під час польського повстання 1863–1864 рр., але він був ліквідований ще в зародку.

У грудні 1863 р. в Новомосковському повіті під час публічного танцювального вечора судовий слідчий А. Косовський та чиновник з особливих доручень при губернаторові І.І. Баранович погрожували мировим посередникам Й.Т. Дверницькому та Й.Й. Свенцицькому (останні двоє за етнічною приналежністю поляки), щоб ті передали повітовому маршалку М.Б. Герсєванову, що вони «за дії проти польської партії його застрелять або заріжуть» [30, л. 2]. Під тиском дворян, свідків цієї розмови, Й.Т. Дверницький та Й.Й. Свенцицький склали з цього приводу заяву, наслідком чого стало

звільнення із займаних посад І.І. Барановича та А. Косовського. Окрім цього, перший був переведений на службу до Курської губернії. В свою чергу, один із заявників – Й.Й. Свенцицький потрапив у немилість до віце-губернатора М.І. Барановича, який доводився старшим братом І.І. Барановичу [14, л. 2 зв., 197 зв.]. Ні до, ні після цього непорозумінь подібного роду більше не виникало.

Це був лише епізод, але показовий для характеристики відносин всередині катеринославського дворянства. Дворяни, за підтримки губернської влади, загасили конфлікт і продемонстрували, що вони можуть і вміють об'єднуватися попри різні погляди та інтереси. В інших сферах дворянам не вдавалося так само успішно розв'язувати конфліктні ситуації.

Однією з причин відсутності серйозних суперечок на ґрунті етнічної неоднорідності є формальна рівність перед законом всіх спадкових дворян, які традиційно відносили себе до благородного стану Російської імперії. Різне етнічне походження не заважало членам благородного зібрання в період запровадження реформ Олександра II спокійно співпрацювати разом: прибалтійські німці, барони М.О. Корф і П.Ф. Беллінсгаузен, грузини М.Б. Герсєванов і О.С. Гангєблов, росіяни П.А. Струков і О.О. Карпов, молдавани О.Ф. Бантиш і Г.М. Булацель, українці В.В. Кащенко і М.Д. Мізко, серби О.В. Депрєрадович і М.П. Сабо, грек В.Г. Христофоров та інші.

Отже, катеринославське дворянство у пореформений час рідко досягало компромісу, що є свідченням його неоднорідності. Це призводило до появи різних угруповань. Дослідники історії російського дворянства поділ на групи пояснюють по-різному. Соціальні стратифікації, запропоновані американськими та російськими дослідниками, спираються на якесь одне явище, що лежало в площині суспільної чи економічної активності дворянства. Такий поділ не відображає всього комплексу суперечок, які існували в дворянському товаристві. Адже серед великих землевласників (взяти хоча б М.В. Родзянко і В.І. Карпова) теж виникали суперечки, через які вони опинялися по різні сторони протистояння [482, с. 23, 25; 535, с. 20; 631, с. 24; 646, р. 4–5; 652, р. 43;].

Аби зрозуміти природу конфліктів у дворянському середовищі, необхідно враховувати сукупність причин, які відображали соціальні, економічні, особистісні, політичні та інші уподобання представників вищого стану. До таких причин можна віднести: 1) різницю в правах спадкового і особистого дворянства; 2) вплив матеріальної складової, адже дворяни, які володіли незначними за площею земельними наділами або взагалі не володіли землею, не мали права брати участь у роботі дворянських зібрань; 3) вікові розбіжності, які часто призводили до непорозумінь між молодшими і старшими представниками дворянського товариства; 4) різний світогляд і погляди на майбутній розвиток соціальної, економічної, суспільно-політичної складових Російської держави; 5) різне ставлення дворян до реформ, які проводилися Олександром II, і контрреформ Олександра III; 6) неприязнь на ґрунті боротьби за вплив над повітовими управлінськими структурами в дворянському і земському самоврядних інституціях.

До 1861 р. дворянство також не було монолітним і одностайним у своїх діях, однак реформи Олександра II посилили протиріччя, що існували в дворянській громаді. Формальна юридична рівність дворян не гарантувала їх єдності у діях. Внутрішні непорозуміння між різними групами дворян приховувалися, оскільки в очах російської влади наростання конфліктів могло означати послаблення традиційної соціальної бази самодержавства, що в свою чергу, звузило б можливості апеляції до уряду з боку дворян.

Таким чином, реформи 1860–1870-х рр. загострили протиріччя всередині дворянської громади, через що дворяни витрачали багато сил та енергії на боротьбу за утвердження свого впливу в земстві, мировому суді, становому самоврядуванні, а не на вирішення злободенних для вищого стану проблем.

2.5. Головні напрями діяльності у 1860–1890-х рр.

2.5.1. «Вигоди і потреби» Катеринославського губернського дворянського зібрання у 1860–1870-х рр.

Обрання губернського і повітового маршалків, а також інших посадових осіб дворянського самоврядування та органів місцевої влади, яке відбувалося в депутатському зібранні, було важливим, але не настільки актуальним питанням у сприйнятті дворянства, як економічне становище окремих господарств і стану в цілому. Економічні проблеми змушували дворян забувати час від часу свої суперечки та вносили об'єднуюче начало в роботу засідань дворянського зібрання. Тому важливо розглянути напрями діяльності, шляхи, якими дворяни намагались вирішити першочергові проблеми, ступінь активності Катеринославського губернського дворянського зібрання.

Катеринославське дворянське депутатське зібрання, як і будь-яка інша організація, регулярно мала справу з різноманітними проблемами. Однак селянська реформа поставила на перше місце питання системного характеру, оскільки в перспективі вони могли призвести до суттєвого послаблення, а то й нівеляції ролі дворянського стану в суспільстві.

Ще до реалізації реформи 1861 р. на порядок денний дворянського зібрання було винесено питання про доступ до дешевих кредитів. Такий кредит місцеві дворяни хотіли отримувати у Катеринославському земському банку, який вони планували заснувати. Тема заснування земельних іпотечних банків найбільш активно обговорювалася в багатьох благородних зібраннях Російської імперії. Її актуалізація була пов'язана з двома основними причинами: 1) старі кредитні установи ліквідовувалися; 2) загальні економічні умови кардинально мінялися [447, с. 162]. Тобто дворяни втратили дармову робочу силу й дешеві кредити, які держава видавала під заклад землі, а без доступних кредитів нормальне функціонування дворянських господарств було неможливе.

Питання про заснування в Катеринославі банку порушив губернський маршалок А.М. Миклашевський. Він двічі звертався до повітових маршалків з

пропозицією зібратися та обговорити розроблений ним проект банку: перший раз у червні 1860, другий – у березні 1861 р. Однак повітові маршалки не відреагували на заклик А.М. Миклашевського [21, арк. 18–18 зв.]. Тоді він звернувся безпосередньо до міністра фінансів з проханням відкрити в Катеринославі контору Державного банку. На думку Андрія Михайловича, контора мала надавати землевласникам позики на таких умовах: 1) під заклад врожаю на загальних банківських умовах під поручительство двох або більше землевласників; 2) під викупні свідоцтва за їх собівартістю на визначений у свідоцтві термін; 3) під заклад пшениці, насіння льону, іспанської вовни, вина, яке виготовлялося на винокурнях поміщиків; 4) через поручительство маршалка дворянства або земської поліції в тому, що поміщик дійсно збирається продавати продукти, вироблені в його маєтку [21, арк. 20–20 зв.].

На думку А.М. Миклашевського, його пропозиції мали б стимулювати господарську активність дворян-землевласників. Розрахунок був на те, що хороший врожай дасть можливість отримати позику, достатню для подальшого розвитку маєтків. Це, в свою чергу, спонукало б дворян до більш ефективного використання наявних ресурсів і поставило їх добробут в пряму залежність від вміння господарювати на землі. Щоправда, виникало багато питань, пов'язаних зі зберіганням та продажем врожаю, який дворяни-землевласники віддавали під банківську позику. За умови реалізації цього проекту дворяни гарантовано знімали з себе проблему реалізації вирощеного врожаю і перекладали її на контору Державного банку, який на таке не пішов би. Це була одна з головних причин, через яку проект не був реалізований.

Ще одне звернення А.М. Миклашевський направив міністру державного майна та керуючому справами Міністерства фінансів у травні 1861 р. В ньому він просив надати землевласникам можливість користуватися позиками з капіталу сільської промисловості. На обидва прохання були отримані негативні відповіді. Статс-секретар М.Х. фон Рейтерн повідомив, що для заснування контори банку в Катеринославі немає можливості [21, арк. 21 зв.]. Міністр держмайна пояснив, що капітал сільської промисловості в розмірі 90 тис.

рублів, передбачений для видачі позик з метою вдосконалення господарств землевласників Південної Росії, вже вичерпаний. Міністр роз'яснив, що громадський капітал поселян Південної Росії призначений для видачі позик тим, хто тільки-но оселяється в губернії [21, арк. 25 зв.–26]. Не допомогло у справі й запевнення А.М. Миклашевського, що поручителем дворян-позичальників стане весь землевласницький стан губернії. Тоді він від імені благородного зібрання подав клопотання, аби платежі від дворянства в цьому році були відкладені на рік через негаразди в губернії. Маршалок клопотався й про відтермінування публічних продажів маєтків, які були закладені в кредитних установах, і тих господарств, де поміщики не дійшли згоди із селянами щодо викупу [21, арк. 24 зв.]. Під час чергових дворянських зборів у вересні 1862 р. А.М. Миклашевський ще раз безуспішно спробував реалізувати свою ідею заснування банку і подав на розгляд проект статуту поземельного банку [21, арк. 26 зв.]. Після цього він облишив спроби переконати дворян в необхідності його заснування, оскільки на наступний термін він вже не балотувався. Втім, ідея заснування банку продовжувала цікавити дворянство.

Влітку 1865 р. в Катеринославі дворяни зібралися обговорити свої поточні питання. Дійсний статський радник М.П. Жданов запропонував створити Товариство поземельного кредиту, до якого, окрім дворян, мали б увійти й купці. Передбачалося, що купці візьмуть участь у товаристві своїми капіталами, а дворяни – земельною власністю. Та представники обох станів з недовірою поставилися до цієї ідеї, оскільки дворяни побоювалися, що основні прибутки отримають купці, а купці не вірили в спільне підприємство без гарантій уряду.

Землевласники і капіталісти вдруге зібралися на квартирі О.Є. Канкріна та зійшлися на тому, що їм необхідна допомога уряду. Вони домовилися винести питання заснування поземельного банку на розгляд чергового дворянського зібрання у вересні 1865 р. Під час його роботи була створена спеціальна комісія, яка вирішила просити уряд виділити капітал в розмірі 100 тис. рублів для відкриття в Земському банку Херсонської губернії спеціального рахунку, яким могли б користуватися лише дворяни Катеринославської губернії на

пільгових умовах [31, л. 34, 34 об., 38, 40]. Уряд грошей не виділив, але дозволив їм користуватися послугами банку на загальних засадах. Такий варіант розв'язання питання відсутності дешевих кредитів не вповні вдовольнив благородне зібрання.

Ідея заснування власного поземельного банку була актуалізована з відкриттям земських установ. Новий губернський маршалок П.А. Струков у грудні 1865 р. представив міністру внутрішніх справ записку з проханням перетворити капітал народного продовольства, зібраний з поміщицьких селян, у фонд Катеринославського поземельного банку. Це клопотання розглядалося на засіданні Державної Ради, яка дійшла висновку, що капітал народного продовольства слід передати новоствореним земським установам і використовувати його лише для важливих цілей, наприклад, під час неврожаю [244, с. 58]. Такі умови не влаштовували благородне зібрання, оскільки воно сподівалося користуватися банківськими кредитами в будь-який час. Тож в даному питанні дворяни могли розраховувати лише на підтримку земства. Навесні 1866 р. П.А. Струков надіслав до всіх повітових земств листи, в яких повідомлялося про намір відкрити в Катеринославі поземельний банк. Він просив всі повітові зібрання дати по одному представникові до комісії, яка повинна була займатися складанням статуту банку [78, с. 34].

Питання про заснування поземельного банку було підняте на першому Катеринославському губернському земському зібранні у 1866 р. До земських гласних звернувся А.М. Миклашевський, який був ініціатором цього проекту: «Питання про земські банки, в теперішній час, є життєво необхідним для нас питанням, між тим, протягом багатьох років справа не просувається, тепер всі сподівання на нас» [244, с. 27].

При розгляді проекту за основу був взятий статут банку, розроблений землевласником Катеринославського повіту та повітовим гласним П.М. Миклашевським. За статутом передбачалося, що 1) банк засновується для видачі позик і прийому внесків. Позики видаються під заклад нерухомої власності: землі, заводів, будинків тощо; 2) для забезпечення акуратної виплати

відсотків по закладних листах створюється основний або збірний капітал, який складається за призначенням губернського земського зібрання; 3) позики видаються під заклад нерухомості за затвердженою земським зібранням ціною, визначеною для кожної місцевості; 4) позика видається на термін від 30 до 49 років; 5) з продовольчого капіталу Катеринославської губернії виділяється в позику на 10 років 100 тис. рублів для оборотного капіталу; 6) не виплачені за позиками платежі очікуються 2 місяці під 2/3 відсотки [244, с. 52, 53, 64, 55].

Земське зібрання схвалило проект. Його обговорення в земському, а не в дворянському зібранні свідчило, що дворяни не змогли досягти мети через станову організацію, тому спробували вирішити це питання через всестанову інституцію. Якщо порівнювати згадуваний вище проект контори Державного банку А. Миклашевського та проект поземельного банку П. Миклашевського, окрім деталей, була в них суттєва відмінність. Першим проектом передбачалося мотивувати дворян розвивати господарства, натомість другий підштовхував їх до отримання «легких» грошей в обмін на власну нерухомість. Так пізніше й сталося, коли дворяни отримали можливість закладати маєтки в Дворянському банку.

Протягом двох років П.А. Струков їздив до Петербургу клопотатися щодо реалізації цього проекту. У січні 1869 р. на черговому земському зібранні він повідомив гласним, що мав розмову з виконувачем обов'язків міністра внутрішніх справ князем О.Б. Лобановим-Ростовським і виклопотав у нього на довгострокові кредити 100 тис. рублів і додатково 100 тис. рублів на короткострокові кредити. Проект врешті був розглянутий в департаменті економії Державної Ради, потім повернувся до Міністерства фінансів і знову розглядався Державною Радою [225, с. 2]. Хоча проект ще не був затверджений, П.А. Струков доповів про результати своїх поїздок на дворянському зібранні у вересні 1869 р. й отримав схвальну оцінку своїх дій [17, арк. 7 зв.–8].

У 1869 р. питання про заснування земського банку ще раз розглядалося в губернському земському зібранні. З цього приводу була створена фінансова комісія, член якої Я.Я. Савельєв підготував доповідь. Він констатував, що, по-

перше, дворянство «за відсутності банківської допомоги, заскочене зненацька через свою непередбачливість, доведене було до згубного стану, що за незначну допомогу лихварських послуг мусить платити вже не відсотки, а рвати на шматки свої маєтки». По-друге, він висловлював жаль з приводу того, що не вдалося заснувати поземельний банк, який мав би видавати дворянам довгострокові кредити. «Ми потребуємо короткотермінового кредиту», – підсумовував Я.Я. Савельєв [229, с. 321, 323–324]. Нарешті, Яків Якович послався на затверджений Міністерством фінансів проект земського банку і запропонував губернському земському зібранню клопотатися про заснування відразу трьох банків: губернського в Катеринославі для обслуговування Катеринославського, Верхньодніпровського, Новомосковського і Павлоградського повітів, а також двох повітових – в Бахмуті (мав надавати послуги землевласникам Бахмутського, Слов'яносербського та Ростовського повітів) та в Олександрівську (для Олександрівського і майбутнього Маріупольського повітів). Розробку проекту банків, на думку Я.Я. Савельєва, слід було доручити спеціальній земській комісії. Для їх подальшої реалізації передбачалося обрати двох депутатів, які повинні були клопотатися в Петербурзі щодо позитивного вирішення питання [229, с. 325–328]. Багаторічні клопотання Катеринославського дворянського та земського зібрань закінчились нічим. Катеринославський дворянський банк так і не був створений. Дворянство змушене було вдовольнятися послугами земського банку сусідньої Херсонської губернії.

Невдача з ідеєю заснування банку засвідчила відсутність важелів впливу з боку благородного зібрання на уряд Російської імперії, а також небажання імперської влади йти назустріч клопотанням губернського дворянства, залишаючи його сам-на-сам з труднощами. Представники вищого стану Катеринославської губернії на цьому не зупинилися й шукали інших шляхів отримання дешевих кредитів. У вересні 1871 р. на черговому дворянському зібранні П.А. Струков запропонував відкрити дворянський банк власними силами й використати для створення статутного капіталу гроші, які уряд був

винен їм за сухарі, поставлені під час Кримської війни 1853–1856 рр. [21, арк. 27; 41, л. 3; 40, л. 40 об.; 42, л. 1–1 об.; 38, л. 2]. Однак зібрання не пристало до думки свого маршалка і постановило розподілити виділені гроші між повітами згідно з кількістю наданих дворянами кожного повіту сухарів [41, л. 3–3 об.].

У 1870-х рр. губернське дворянське зібрання спробувало отримати дозвіл на користування кредитами Державного банку нарівні з купецтвом. Обґрунтування було таким: «Відсутність дешевого кредиту – одна з причин занепаду сільськогосподарської промисловості, тоді як купці та фабриканти мають цей кредит, і тому дворяни беруть кредит у приватних осіб, в акціонерних та інших банках під 10-15%. ... Якщо не допустити дворян користуватися кредитом, більшість дворянських маєтків найближчим часом розориться остаточно й буде продана» [39, л. 9, 21–21 об.]. Але дворянство не могло не знати, що у Державному банку кредити видавалися лише під торгові операції, а земельна власність не могла служити підставою для видачі кредитів, тож уряд вкотре відмовив у клопотанні.

Потік клопотань катеринославського дворянства щодо створення можливостей для користування дешевим банківським кредитом став зменшуватися після появи Херсонського та Бессарабсько-Таврійського земських банків, але припинився лише у 1885 р. У червні 1885 р. був затверджений статут, а через півроку почав діяти Державний дворянський земельний банк. Катеринославське відділення банку було відкрите 7 грудня 1885 р. Вже наступного року банк видав катеринославським дворянам 90 позик під заставу 122 731 десятин. Загалом в імперії було видано 2 172 позики під заставу 1 640 210 десятин [173]. Відкриття Дворянського банку було своєрідною відповіддю влади на численні клопотання дворянських громад різних губерній. Тож катеринославське дворянство, певною мірою, теж прислужилося появі цієї інституції.

Ще однією проблемою, що виникла після ліквідації кріпацтва і залишалась актуальною весь пореформений період, був пошук дешевої робочої сили, яку

нелегко було знайти, а ще важче було домовитися про ціну. Тож протягом багатьох років катеринославське дворянство наголошувало на необхідності прийняття вигідних для них законів в цій сфері. А.М. Миклашевський наполягав на вирішенні цього питання, що особливо гостро постало після 1861 р. [21, арк. 23 зв.–24 зв.]. Однак, як і у випадку з банком і дешевими кредитами, катеринославське дворянство не змогло чітко сформулювати свої задачі в цьому питанні й переконати уряд у нагальності його вирішення.

Після втрати дармових робочих рук дворяни-землевласники змушені були пристосовуватися до нових соціально-економічних умов. Аби виконати сільськогосподарські роботи в своїх великих за площею маєтках, дворянам доводилося наймати на роботу людей зі своїх колишніх кріпаків, а частіше – з прийшлого люду, який шукав собі сезонної роботи. Часто траплялися непорозуміння, що призводили до припинення робіт в розпал жнив. Землевласники через це зазнавали збитків. Винуватцями були як дворяни, так і наймані робітники. Причина непорозумінь полягала у відсутності дієвого законодавства, яке б узгоджувало дії землевласників і найманих робітників.

Найбільш активно над цим питанням працював маршалок Новомосковського повіту М.Б. Герсєванов. Він зіткнувся з цією проблемою як землевласник і посадова особа, що повинна була стояти на захисті інтересів вищого стану. Влітку 1864 р. в Новомосковському повіті склалося декілька конфліктних ситуацій між землевласниками та сільськогосподарськими робітниками, головною причиною яких М.Б. Герсєванов вважав позбавлення дворян-поміщиків поліційних функцій. Землевласники за законом не мали права затримувати сезонних працівників, що, на думку М.Б. Герсєванова, врешті-решт і призводило до конфліктів [106, с. 8]. Він вважав, що конфлікти виникають лише за ініціативи найманих робітників.

Свої думки щодо унормування стосунків землевласників та найманих працівників М.Б. Герсєванов виклав в газеті «Весть». Головна ідея полягала в налагодженні належного контролю за сезонними робітниками та оплатою їх праці. При підготовці пропозицій з цього питання М.Б. Герсєванов спирався на

власний досвід, який свідчив, що наймані працівники зазвичай приходили до Новомосковського повіту з Полтавщини. Він пропонував завчасно списуватися з маршалками дворянства відповідних повітів Полтавської губернії задля того, щоб під їх контролем формувалися артїлі працівників. Артїлі, очолювані отаманами, мали б утворюватися з мешканців однієї волості (общини). Після закінчення робіт отаман мав отримати позначку у мирового судді Новомосковського повіту про виконані роботи, після чого артіль могла повертатися до свого повіту, де й отримувала б повний розрахунок за виконані роботи [107, с. 10].

Така увага до необхідності залучення сезонних працівників з Полтавщини була викликана тим, що селянство Катеринославської губернії вимагало високу платню за виконання сільськогосподарських робіт, тоді як полтавські селяни погоджувалися на нижчу оплату своєї праці. Таким чином, катеринославські дворяни використовували елемент конкуренції на ринку праці задля вирішення проблеми дешевих робочих рук.

М.Б. Герсєванов визнавав, що його пропозиції занадто складні й обтяжливі, але до цього, на його думку, змушували обставини. За таких умов ніхто не міг запобігти зловживанням з боку того ж землевласника, мирового судді або маршалка дворянства. Суперечки, які виникали між землевласниками й сезонними робітниками, М.Б. Герсєванов пропонував вирішувати у мировому суді. В свою чергу, він рекомендував обирати мирових суддів з числа великих землевласників на загальних зборах дворян-землевласників відповідної волості терміном на один рік. Їм повинні були підпорядковуватися сільські й волосні старости, соцькі та інші. Для затримання порушників у волості слід було облаштувати острог. Щомісяця мирові судді повинні збиратися під керівництвом маршалка дворянства в повітовому місті або там, де є ярмарок, для вирішення всіх суперечок, які виникли за відповідний термін між сільськогосподарськими робітниками та землевласниками [107, с. 10]. М.Б. Герсєванов фактично пропонував віддати контроль за процесом винаймання сезонних робітників в руки представників вищої верстви.

Очевидно, що це було вигідно дворянам, але навряд чи найманих працівників задовольнила б така ідея. Тож пропозиції залишилися на папері.

Певний час питання про найману робочу силу в благородному зібранні не ставилося на порядок денний, оскільки дворяни мали змогу обговорювати його в земських установах. У січні 1869 р. А.М. Миклашевський та О.М. Свистунов подали губернському земському зібранню доповідну записку, в якій наголошували на необхідності клопотатися щодо розширення мережі залізниць в Катеринославській губернії. В іншому разі губернія могла залишитися без найманих працівників [225, с. 116].

Дискусія щодо зобов'язання найманої робочої сили виконувати умови особистого найму була піднята на черговому губернському земському зібранні у 1872 р. Гласні О.М. Поль, П.М. Миклашевський та М.М. Демочані висловили пропозицію, яка зводилася до законодавчого врегулювання договірних умов між господарями-землевласниками і робітниками [231, с. 18, 152].

Особливо гостро питання про найманих працівників постало під час роботи чергового дворянського зібрання у вересні 1877 р. Катеринославське дворянство склало спеціальну записку на ім'я міністра внутрішніх справ «Про якнайшвидше видання правил про найм робітників». В записці відмічалось, що відсутність нових правил найму робітників є однією з «причин занепаду сільськогосподарської промисловості». Очевидно, мова йшла не про всі господарства, а лише про маєтки дворян-землевласників, які через брак вільних рук нерідко втрачали частину свого врожаю, оскільки не мали можливості його зібрати. Причину вони вбачали в недобросовісності сезонних робітників, які «розуміли крайню потребу в них наймача, (через що – І.К.) ставали неймовірно вибагливими, недбалими й за найменшого зауваження з боку наймача кидали роботу, забирали навіть завдатки та уходили впевнені, що не залишаться без заробітків» [39, л. 15–15 об.]. Катеринославські дворяни скаржилися, що за таких правил найму землевласник перебуває в повній залежності від «сваволі найманого працівника», і робили висновок, що такий ненормальний стан вказує на необхідність якнайшвидшого видання таких правил найму, за яких права

наймача та найманого працівника будуть однаково забезпечені [36, л. 10–10 об.].

В Міністерстві внутрішніх справ проект про найманих працівників так і не одержав підтримки, оскільки уряд побоювався, що виконання пропозицій землевласників призведе до загострення соціальних протиріч. Однак дворянство й надалі намагалося переконати уряд в необхідності прийняття вигідних для нього правил найму. Для розв'язання цього питання катеринославські дворяни вирішили діяти через земство. У 1878 р. в губернському земстві була створена особлива комісія, яка запропонувала приєднатися до клопотання губернського дворянства про спорудження залізниці, що забезпечила б приплив робочої сили. Висновок комісії збігався з думкою дворянського зібрання: «Розв'язання цього питання (*найманих працівників – І.К.*) може позитивно вплинути на встановлення міцних відносин між наймачами і працівниками» [233, с. 499–500].

Ідея законодавчого оформлення відносин землевласників і найманих сільськогосподарських робочих була пов'язана зі спорудженням мережі залізниць, яке стало для земства та дворянства одним з найбільш актуальних у 1870-х рр. М.Б. Герсєванов, П.М. Миклашевський, а згодом О.М. Поль доводили земству, що будівництво залізниці в разі збільшить приплив робочої сили до губернії.

З 1872 р. питання спорудження залізниці, яка б зв'язала через Катеринослав лінію Лозово-Севастопольської дороги з гілкою Знам'янсько-Миколаївської дороги, постійно було під контролем Катеринославського губернського земства. У 1873 р. депутати від земства – дворяни Я.Я. Савельєв, П.О. Янченко і О.М. Поль подали першу записку, в якій обґрунтовували необхідність спорудження залізниці. Депутати земства переконували, що залізниця покращить виробничі потужності не лише Катеринославської губернії, але й всієї Російської держави. Втім, економічна могутність Росії хоч і турбувала дворян-земців, але не була основною причиною потреби в спорудженні цієї залізниці. Зменшення доходів дворянських господарств

внаслідок реформи 1861 р., відсутність довгострокових і короткострокових кредитів, які були необхідні для найму сільськогосподарських працівників, зменшення цін на вовну, ліквідація права продажу вина – ось справжні причини, які спонукали дворянство й земство клопотатися про залізницю [141, с. 1, 3]. Схожі записки були подані у 1875 і 1877 рр. В аргументацію клопотань була внесена одна правка. Тепер необхідність спорудження залізниці пояснювалась ще й тим, що вона повинна була зв'язати кам'яне вугілля Донецького басейну та поклади залізних руд Кривого Рога [142, с. 5; 143, с. 3; 144, с. 2]. У квітні 1875 р. імператор Олександр II визнав необхідним будівництво названої залізниці, однак втілення цього рішення затрималося через російсько-турецьку війну 1877–1878 рр.

У 1877 р. до прохань губернського земства приєдналося дворянське зібрання. На черговому засіданні дворяни підготували клопотання про необхідність спорудження Донецької кам'яновугільної залізниці, яка мала зв'язати мінеральні багатства губернії. «Можливо, спорудження цієї дороги, – наголошувало зібрання, – зможе підняти добробут Катеринославської губернії» [36, л. 3 об., 6]. Окрім клопотання про залізницю, дворянське зібрання підготувало цілу низку звернень, які мали б покращити економічне становище губернії в цілому та вищої верстви зокрема. Така активізація благородного зібрання була пов'язана з різким погіршенням економічної ситуації в маєтках катеринославських дворян [36, л. 1–2 об.].

Не менш важливими, ніж дешеві кредити, наймана робоча сила та спорудження залізниці, були питання про зміну правил винокуріння та підтримку вівчарства. Реформа 1861 р. завдала серйозного удару по монополії дворянства на право виробляти в своїх маєтках горілчані вироби. Внаслідок зменшення дворянського землеволодіння, появи конкурентів з інших соціальних станів, які переводили виробництво спиртних напоїв на промисловий рівень, та взяття винокуріння під контроль держави, менше ніж за 20 років в дворянських маєтках кількість винокурних заводів скоротилася зі 173 до 11 одиниць [36, л. 6 об.].

Винокуріння давало дворянам додатковий прибуток, який часто дозволяв підтримати свої господарства в нових соціально-економічних умовах. Тому в 1877 р. дворянське зібрання клопоталося про зміну правил винокуріння і пояснювало це не стільки потребами дворянства, як потребами всієї губернії. Оскільки більшість дворян-землевласників змушена була закрити винокурні, це вдарило по скотарству, бо худобу відгодовували в тому числі й відходами винокурного виробництва, так званою бардою (суспензією). В свою чергу, скорочення скотарства призвело до зменшення посівів деяких злаків, що використовувалися для відгодівлі худоби. Тим самим, на думку дворян, зазнавало удару й землеробство. Від скорочення кількості винокурних заводів і скотарських ферм постраждало також селянство, яке традиційно наймалося сюди для підробітку в зимовий період [36, л. 6 об.–7]. В своєму поданні дворянство представило картину скрутного становища всього населення Катеринославської губернії, а не лише вищого стану.

Критичною, на думку учасників дворянських зборів, була ситуація й у вівчарстві. Свого часу воно приносило чималі прибутки дворянам, але відсутність дешевих кредитів, наявність дорогої найманої робочої сили, збільшення податків на землю, дроблення дворянських маєтків та конкуренція австралійської вовни призвели до погіршення умов розвитку вівчарства на Катеринославщині [39, л. 20 об.]. В клопотанні, підготовленому дворянським зібранням у 1877 р., пропонувалося збільшити митний тариф на вовну та її сурогати, які ввозили з-за кордону [36, л. 8 об.].

Скорочення поголів'я овець у дворянських господарствах вплинуло на їх економічний стан. Це спонукало катеринославських дворян вдатися до використання преси, щоб винести проблему розвитку вівчарства на Півдні України на широкий загаль і донести свою позицію до російського уряду. У 1870 р. вийшло відразу дві публікації з цього приводу. Одна належала П.А. Струкову, інша – О.Є. Канкріну. П.А. Струков навів дані про зростання імпорту дешевої вовни в Росію, що сильно вдарило по вітчизняному вівчарству. Він звертався до уряду з надією, що той підніме тариф на імпорту

(австралійську) вовну і збереже «настільки корисну й необхідну промисловість». За даними П.А. Струкова до Росії у 1867 р. було ввезено 140 000 пудів неєвропейської вовни, у 1868 р. – 265 000 [311, с. 220, 224]. Скорочення вівчарства констатував землевласник Олександрівського повіту граф О.Є. Канкрін (щоправда, він не вказував жодних цифр на підтвердження своєї думки). Основну причину скорочення вівчарства він вбачав у зниженні тарифу на імпорту вовну, яка стала витісняти вітчизняну. Серед наслідків цього кроку він бачив також і розорення працівників, які наймалися на роботу у вівчарні до катеринославських землевласників [154, с. I].

Представлена П.А. Струковим і О.Є. Канкріном картина не зовсім відповідала дійсності. У 1870-х рр. дворяни продовжували активно займатися розведенням овець, хоча зменшення поголів'я було помітним. З 1860-х років через названі вище причини поголів'я овець в губернії дійсно скорочувалося. Однак це стосувалося тонкорунного вівчарства, яким займалися переважно в дворянських маєтках [472, с. 161]. Скорочення винокуріння та вівчарства дійсно мало місце, але переважно у маєтках дворян-землевласників середнього достатку. Великі землевласники, зокрема Г.П. Алексєєв, навіть наприкінці ХІХ ст. продовжували успішно займатися вівчарством [67, арк. 8; 326, р. 40]. Щоправда, у благородному зібранні зауважували факт більшої стабільності великих дворянських маєтків, до яких належало господарство Г.П. Алексєєва. Незважаючи на представлену Катеринославським дворянським зібранням невтішну картину загального занепаду економіки губернії та ще більш негативні прогнози, уряд не відреагував на них так, як того хотілося дворянству. З усіх поданих у 1877 р. клопотань уряд повністю задовольнив лише одне. У 1884 р. була введена в дію Катерининська залізниця, яка мала велике значення не лише для представників вищого стану.

Однією з причин відмови уряду з більшості клопотань було розуміння того, що дворяни намагалися представити свої клопотання як важливі для всього населення й держави. О.Є. Канкрін писав з цього приводу: «Я добре знаю той неспростовний аргумент, що лихо та економічні збитки, які вражають

один стан, власне поміщика, не є ще спільним лихом, оскільки на його місце прийде інший, на місце іншого прийде третій і так далі, хоч би й з іншого стану». О.Є. Канкрін та інші дворяни усвідомлювали це, однак не могли змиритися з розоренням дворян-землевласників, оскільки занепад дворянських господарств, на їх думку, обов'язково призведе до розорення робочого люду, а «лихо, яке вразить добробут робочого класу, важко й не скоро виправиться; воно відіб'ється зубожінням народу та занепадом його моральних сил» [154, с. V]. Підкреслювання дворянами свого тісного зв'язку з «робочим людом» було одним з найбільш переконливих аргументів (з точки зору дворян) щодо необхідності захисту й збереження стану землевласників.

Отже, ліберальні реформи Олександра II зумовили появу незворотніх процесів у соціально-економічному устрої Російської держави в цілому та становищі вищого стану зокрема. Катеринославське дворянство опинилося в незвичній для себе ситуації. Внаслідок ліквідації кріпацтва дворяни втратили своє привілейоване становище в економічній сфері: кріпаки вийшли на волю, володіння землею та заняття винокурінням вже не було їх монополією, виникла серйозна проблема з отриманням дешевих кредитів. Але найголовнішим було те, що уряд майже не реагував на численні клопотання дворянства.

Протягом 1860–1880-х рр. Катеринославське губернське дворянське зібрання шукало виходу з нової для себе й країни соціально-економічної ситуації. В його стінах було обговорено безліч питань, які, на думку представників благородного стану, мали б покращити економічне становище дворян-землевласників. Причини, через які дворянство так і не змогло покращити своє економічне становище, були різними. Перша – це відсутність єдності в середовищі дворянства. Навіть у відстоюванні вузькостанових інтересів дворянство не змогло знайти спільних рішень задля збереження та укріплення своїх економічних позицій. Друга причина – спроби вирішити свої проблеми за рахунок інших соціальних верств та держави, що проявилось під час обговорення питань зміни правил винокуріння та зменшення тарифів на закордонну вовну. Деякі важливі питання дворянство перенесло до земських

установ і тим самим продемонструвало неспроможність дворянських зібрань розв'язувати поставлені перед собою задачі самотужки. Також катеринославські дворяни почали використовувати можливості преси, аби через засоби масової інформації представити свою позицію уряду. Щоправда, робили вони це не дуже активно.

Жодне з порушених катеринославським дворянством питань щодо розв'язання економічних проблем не було вирішене власними силами. Це свідчило про неефективність методів, які використовувалися задля досягнення мети. Російський уряд пішов назустріч дворянам Катеринославської губернії в реалізації двох проектів: спорудженні залізниці та заснуванні Дворянського банку, який став надавати дворянам дешеві кредити. Однак ці проекти мали загальнодержавне значення, тож заслуга дворян в даному випадку була незначною.

2.5.2. Заходи катеринославського дворянства щодо зміцнення соціально-економічного становища у 1880–1890-х рр.

В останні два десятиліття XIX ст. Катеринославське дворянське зібрання не змінило тактики своєї роботи. На першому плані залишалися питання економічного характеру, оскільки спроби покращити становище дворянських господарств, які зібрання здійснювало протягом 1860–1870-х років, були безуспішними. Низка проблем дворянства, такі, як скорочення землеволодіння, відсутність дешевих кредитів і найманої робочої сили, незручні правила винокуріння та торгівлі вовною, залишалися актуальними й у 1880–1890-х рр. Більше того, до старих проблем додалися нові. Однією з найбільш відчутних стала поступова втрата землі.

З 1861 р., протягом наступних 30-ти років, кількість землі, яка перебувала у власності дворян, неухильно скорочувалась. Якщо на 1861 р. в губернії було 2 159 земельних володінь дворян-поміщиків, яким належала 2 658 331 десятина, то у 1892 р. дворянських маєтків налічувалося 1 778, а кількість землі становила 1 964 438 десятин [269, с. 1]. Таку ситуацію представники вищої верстви

оцінювали як критичну, оскільки земля була основним мірилом не лише багатства, але й належності до благородного стану. Зважаючи на це, губернський маршалок А.П. Струков у записці на ім'я Миколи II підняв ключове для катеринославських дворян питання: «чи потрібно дворянство?» [69, арк. 6]. З тим самим питанням, але вже до Катеринославського зібрання, звернувся землевласник Бахмутського повіту О.В. Бахіреєв [322, с. 4].

Для підтримки дворянського землеволодіння в період царювання Олександра III було видано кілька законодавчих актів, які свідчили про певну актуалізацію дворянського питання. Так, 21.04.1885 р. імператор підписав рескрипт про заснування Дворянського банку, пізніше затверджений Державною Радою. У листопаді 1891 р. створено Спеціальну комісію для розробки заходів з укріплення дворянського землеволодіння, яку очолив член Державної Ради М.С. Абаза [591, с. 203].

Заходи імперської влади мали певний ефект. У 1890-х рр. в Катеринославській губернії сповільнилося скорочення дворянського землеволодіння. На святковому обіді, який відбувся у січні 1899 р., губернський маршалок А.П. Струков повідомив, що протягом 1896–1899 рр. доходи губернського дворянського зібрання зменшувалися лише на 39 тис. рублів щорічно, тоді як до цього дворянська скарбниця втрачала щороку близько 100 тис. рублів. Уповільненню своїх втрат дворяни мають завдячувати переважно розвиткові гірничорудної та гірничозаводської промисловості [261].

Попри те, що дворянське землеволодіння поступово скорочувалося, дворяни на кінець XIX ст. продовжували залишатися найбільшими власниками земель (*див. таблицю 4*).

Поглянемо на шляхи виходу із ситуації, які пропонувало дворянство Катеринославської губернії протягом двох останніх десятиліть XIX ст. Особлива увага представників вищого стану в цей час була зосереджена на обтяжливих податках, дробленні та збільшенні кількості маєтків, які продавалися.

Категорії земельних власників Катеринославської губернії на 1897 р. із зазначенням кількості володінь і землі, яка їм належала [299, с. 2].

№ п/п	Соціально-економічна група	Кількість володінь	Площа, дес.	% до загальної площі землі в губернії
1	Дворяни	1610	1437014	53,6
2	Поселяни-власники	756	351330	13,1
3	Сільські громади	743	323595	12,1
4	Купці	243	210770	7,9
5	Селяни	2249	184901	6,9
6	Міщани	406	69674	2,6
7	Акціонерні товариства	39	60484	2,3
8	Іноземці	25	15129	0,6
9	Духовенство	43	4613	0,2
10	Інші	129	20756	0,8
Всього		6247	2677244	100

У вересні 1886 р. чергове дворянське зібрання ініціювало перед урядом клопотання про ліквідацію податку, встановленого у 1882 р. Згідно з ним, майно, яке переходило у спадок, підлягало обов'язковому оподатковуванню [217, с. 306–307]. А.П. Струков від імені зібрання подав клопотання безпосередньо на ім'я імператора. В ньому дворяни просили скасувати податок «заради збереження родових статків, не лише з егоїстичною метою, але й для того, аби продовжувати вірну службу Престолу і Батьківщині» [188, с. 6, 9]. Головною причиною появи цього клопотання була відсутність вільних коштів і обігових капіталів, що згубно впливало на дворянське землеволодіння. Через це «виплата навіть 1% від вартості маєтку була обтяжливою». В клопотанні підкреслювалося, що «дія положення 1882 р. прямо суперечить духу закону про родове майно» [188, с. 7, 8]. Особливо обтяжливим, на думку дворян, цей податок міг стати для дворянських маєтків, які протягом нетривалого часу змінювали власника (перепродавалися) кілька разів.

Уряд податок не скасував, але врахував зауваження, яке стосувалося багаторазового продажу одного маєтку. Через рік Міністерство фінансів

повідомило А.П. Струкова, що представлене клопотання на даний момент задоволене бути не може, але імператор дозволив не стягувати податок або ж надавати пільги тим маєткам, які протягом короткого часу змінили кількох власників [188, с. 10–11].

Ще одним рішенням, яке, на думку благородного зібрання, могло допомогти збереженню дворянського землеволодіння, було запровадження заповідних маєтків. Ідею їх створення озвучив полтавський маршалок О.В. Мещерський [80, с. 3–4]. Передбачалося надати можливість дворянам виділяти зі своїх маєтків ділянку землі, яка могла передаватися одному з нащадків (зазвичай старшому сину) без можливості її продажу. Тим самим дворянське землеволодіння, нехай в скороченому обсязі, але гарантовано зберігалось. «Коли батько, – пояснювалося у рішенні Полтавського дворянського зібрання, – після своєї смерті зможе заповісти подальше ведення справ одному з синів, якого він вважає найбільш здібним, тоді зміцнення дворянського землеволодіння є можливим» [80, с. 3].

Частина дворян-землевласників Катеринославської губернії підтримала ідею своїх сусідів й у травні 1888 р. провела надзвичайне зібрання, де обговорила питання створення заповідних маєтків [49, л. 13]. Необхідність його вирішення обумовлювалась також великою заборгованістю багатьох дворянських маєтків у різних банках. Один із дописувачів «Катеринославських губернських відомостей» назвав заборгованість найважливішою причиною тяжкого становища землевласників [81, с. 1].

А.П. Струков в доповіді на зібранні констатував: «Щорічно певна частина землі переходить безповоротно з володіння членів дворянського стану до осіб з інших станів», що призводить до втрати деякими дворянами помісних прав. Тобто скорочення землеволодіння призводило до скорочення числа членів, які потенційно могли брати участь у діяльності дворянського зібрання. Але найбільше А.П. Струкова хвилювало не зменшення дворянських маєтків, а втрата дворян-землевласників, «чия корисна діяльність була доведена століттями і не піддається сумніву» [321, с. 3]. Інакше кажучи, дворяни, які

вважали себе опорою самодержавства, втрачали зв'язок із землею, а отже, кількість тих, хто міг вірно служити імперії, скорочувалася.

В необхідності створення заповідних маєтків дворяни бачили дві основні причини: 1) продаж землі за борги; 2) поділ маєтків на маленькі наділи між родичами. Зважаючи на це, надзвичайне дворянське зібрання вирішило клопотатися про створення заповідних маєтків на таких підставах: 1) кожен дворянин губернії може заповідати одному із синів (чи доньок за відсутності синів) на умовах невідчужуваності 600 дес. землі із садибою; 2) той, хто отримав у власність заповідний маєток, одержував би право його передачі одному із синів на тих же умовах; 3) у випадку смерті власника заповідного маєтку без заповіту маєток мав би перейти старшому сину чи доньці; 4) умови заповідності не припиняються навіть в разі встановлення опіки над маєтком; 5) перебування маєтку під закладом банку не може слугувати перепорою для створення заповідного маєтку [322, с. 7].

Хоча більшість благородного зібрання висловилося за створення заповідних маєтків, були й такі його учасники, які виступали проти цього. Землевласник Бахмутського повіту П.О. Карпов звернув увагу на те, що надзвичайне зібрання не дуже представницьке, і варто почекати чергового зібрання, на якому буде більше дворян: тоді можна буде почути більше думок. П.О. Карпов вважав, що запровадження заповідних маєтків «розділить дворян на повноправних і безправних (*а також – І.К.*) створить становий поділ і, що найважливіше, внесе розлад у сім'ю» [322, с. 6]. В даному епізоді, втім, як і в багатьох інших, помітні спроби частини дворянського зібрання, яке вирізнялося своїми консервативними підходами до вирішення проблем, виступити від імені всього стану. Тенденція до вирішення питань невеликою групою представників вищої верстви була притаманна не лише катеринославським дворянам [343, с. 319].

Врешті-решт, питання про заповідні маєтки було оформлене у вигляді клопотання, яке протягом наступних років А.П. Струков неодноразово та безуспішно подавав на розгляд уряду [188, с. 16]. На початку 1898 р.

А.П. Струков за пропозицією М.С. Абазі подав на розгляд Особливої наради у справах дворянства свій варіант створення заповідних маєтків. Більшість членів наради схилилася до ідеї виділення для майорату лише частини землі із загальної площі маєтку. Решту землі, на думку членів наради, мали б успадкувати інші члени родини. А.П. Струков був не проти такого варіанту, але переконував М.С. Абазу також у необхідності влаштування заповідних маєтків на основі нероздільності, оскільки для добре влаштованих маєтків такий варіант не втратив свого значення й підтримується багатьма представниками вищої верстви. Головний аргумент катеринославського маршалка полягав у тому, що «неподільність здатна суттєво вплинути на цілісність дворянського землеволодіння» [35, л. 1, 2]. Водночас власник заповідного маєтку був би зобов'язаний протягом певного періоду виплатити іншим членам родини грошову компенсацію за спадок, який вони не отримали [35, л. 2 об.].

Протягом 1887–1893 рр. схожі клопотання подали більше десяти дворянських товариств. Питання заповідності обговорювалося в комісії М.С. Абазі (1895 р.), на нараді губернських маршалків дворянства (1896 р.), в Особливій нараді у справах дворянства (1898 р.), у Державній Раді (1899 р.). Нарешті, 25 травня 1899 р. імператор Микола II затвердив проект Державної Ради, внаслідок чого заповідність стала доступною спадковим дворянам, які володіли маєтками середнього розміру [344, с. 115, 120]. Попри прагнення деяких представників благородного стану Катеринославської губернії оформити систему майорату на законодавчому рівні, ідея про заповідні маєтки не набула популярності. Заповідні маєтки не лише вносили розлад в дворянське товариство, як про це говорив П.О. Карпов, але й обмежували тих дворян, які володіли заповідними маєтками, в можливості розпоряджатися ними на власний розсуд. Причини негативного ставлення до системи майорату слід шукати в такому: 1) рішення про створення заповідних маєтків не мало широкої підтримки, оскільки було прийняте консервативною більшістю дворянського зібрання; 2) спроби створити заповідний маєток призводили до сімейних

конфліктів; 3) заповідний маєток не можна було продати, тоді як дворяни конче потребували грошей.

Ще одним напрямом зусиль для збереження дворянського землеволодіння була заборона продажу дворянських маєтків поселянам-власникам, до яких зазвичай відносили колишніх німецьких колоністів. На черговому дворянському зібранні у січні 1893 р. було підготовлене клопотання до Міністерства внутрішніх справ про заборону поселянам купувати землі в Катеринославській губернії [48, л. 1]. Дворяни небезпідставно звертали увагу на це питання, оскільки поселяни-власники за період царювання Олександра III значно збільшили свої володіння за рахунок купівлі дворянських маєтків (*див. таблицю 4*). 37 дворян подали з цього приводу клопотання. Однак частина Катеринославського губернського дворянського зібрання виступила проти такого роду прохань і подала до Міністерства внутрішніх справ клопотання, в якому висловилася проти заборони поселянам-власникам купувати землю у дворян. Катеринославський губернатор В.К. Шліппе побачив в цьому небезпеку, бо таке прохання могло похитнути в очах Міністерства «ступінь важливості й нагальності думки більшості» [48, л. 3].

Пропозиція щодо заборони продажу дворянських маєтків поселянам, так само, як ідея створення заповідних маєтків, для значної кількості представників вищої верстви мала більше негативних, аніж позитивних сторін. Поселяни-власники та селяни найбільш активно скуповували землі дворян, які володіли незначними за площею маєтками. Ведення господарства в таких маєтках не приносило значних прибутків, тож їх продаж і здача в оренду часто залишалися єдиним джерелом отримання готівки.

На тому ж зібранні були розглянуті більш конструктивні пропозиції щодо покращення стану дворянського землеволодіння. П.М. Миклашевський та І.Д. Яковлев подали на розгляд товариства дві записки, в яких пропонували шляхи збереження дворянського землеволодіння. П.М. Миклашевський пропонував зменшити заборгованість дворянських маєтків за рахунок

зменшення відсоткової ставки за кредитом. Однак зібрання цю та інші пропозиції, висловлені у записці, залишило без обговорення [201, с. 3].

Натомість пропозиції І.Д. Яковлева були зустрінуті прихильно. В записці був представлений деталізований проект, яким передбачалося стабілізувати ситуацію у сфері дворянського землеволодіння. Основна ідея полягала в тому, що Катеринославське благородне зібрання виділяє кошти на купівлю кількох сотень десятин землі, на яких передбачалося селити збіднілих дворян. І.Д. Яковлев пропонував взяти 82 000 рублів з дворянського виховного фонду для купівлі 1 000 десятин на перший час, а згодом щороку купувати ще по кілька сотень десятин.

За проектом передбачалося створення своєрідної колонії, яка повинна була жити за детально прописаними правилами: 1) земля для колонізації має бути вільною від будь-яких позик (бути заповідною); 2) представники вищої верстви повинні просити дозволу для поселення на цій території; 3) дворяни самі мусять займатися своїм господарством; 4) наділ могли отримати сімейні дворяни не молодші 40 років; 5) ґрунти розподіляються за вказівкою губернського маршалка на орні, сінокісні тощо; 6) планування садиби відбувається на розсуд маршалка; 7) ділянка під садибу виділяється в розмірі 5 десятин; 8) виділений масток повинен бути в спадковому користуванні по прямій лінії; 9) під польову землю виділялося 45 десятин; 10) кожна колонія повинна обрати старшого терміном на 3 роки; 11) колонія виконує всі повинності: дворянські, державні, земські; 12) нагляд за колоніями здійснюватиме губернський маршалок; 13) торгівля спиртним заборонялась; 14) торгувати в лавках дозволялося лише дворянам [325, с. 3–4].

І.Д. Яковлев прагнув врятувати дворян від розорення за рахунок значного обмеження свободи дій потенційних дворян-колоністів. Автор проекту, розробляючи чітку регламентацію устрою колоній, по суті, визнавав неспроможність деяких дворян розв'язати власні проблеми самотужки. У членів благородного зібрання це не викликало тривоги. 17 січня 1893 р. на черговому засіданні проект І.Д. Яковлева було розглянуто й вирішено збирати з

кожної десятини дворянської землі по 1 копійці для створення капіталу, за який планувалося купувати землю для бідних дворян майбутньої колонії [325, с. 3].

Таким чином, проект був покликаний влаштувати життя тих представників вищої верстви, які через певні обставини не здатні були утримувати свої господарства, за рахунок всього катеринославського дворянства. До того ж ймовірність налагодження прибуткового господарства «дворянами-невдахами» на виділених землях було під великим питанням.

З часом катеринославське благородне товариство все більше усвідомлювало, що заходи, які воно намагалося втілити в життя, не можуть кардинально змінити ситуацію без підтримки уряду. На черговому дворянському зібранні 1896 р. знову піднімалося питання про заповідні маєтки, загальний стан дворянства, заходи щодо вдосконалення роботи Дворянського банку, соло-вексельні кредити, створення спеціальних управлінь для керування дворянськими маєтками, на яких лежав борг [125].

Активну дискусію викликала записка А.П. Струкова щодо способів подолання негараздів, які спіткали катеринославське дворянство. Губернський маршалок робив висновок, що вища верства, аби відтермінувати розорення, змушена шукати «опори зовні ... *(при цьому – І.К.)* не претендувати на жертви всієї держави» [69, арк. 3]. Він відкидав звинувачення в тому, що дворяни не здатні вести власні господарства, і наводив кілька причин, які призвели до розорення дворянства: 1) зниження цін на хліб під впливом кон'юнктури світового ринку; 2) високі ставки за кредитами у 5-6%; 3) сильна конкуренція вівчарству Катеринославської губернії з боку Австралії; 4) велика кількість податків: державні, земські, дворянські [69, арк. 3 зв.]. Отже, дворяни бачили причини своїх негараздів у несприятливих зовнішніх обставинах. «Теперішній стан дворянства не є результатом його недоліків, – робив висновок А.П. Струков, – а є прямим наслідком економічних умов країни за останні 35 років» [69, арк. 6]. На думку А.П. Струкова, труднощі, що охопили дворянство наприкінці XIX ст., мали об'єктивний, а не суб'єктивний характер.

Губернський маршалок пропонував кілька заходів, які могли б покращити положення дворян: 1) замість публічного продажу родових маєтків провести їх тимчасовий секвестр і передати під контроль спеціальних управлінь, які повинні бути створені в кожній губернії, де є відділення Дворянського банку; 2) створити страхові товариства, оскільки дворянські опіки не в змозі докорінно змінити ситуацію із маєтками, які обтяжені боргами; 3) зменшити залізничні тарифи; 4) розширити залізничну мережу; 5) обкласти податками господарства в залежності від їх прибутковості; 6) впорядкувати робоче питання; 7) здешевити сільськогосподарські машини та знаряддя праці [69, арк. 4 зв., 5, 6].

В проекті були представлені пропозиції, які вже три десятиліття обговорювалися в благородному зібранні, але так і не знайшли логічного завершення: реформування дворянських опік та унормування робочого питання. Введення секвестру дуже нагадувало ідею про заповідні маєтки.

А.П. Струков передрікав, що у випадку невиконання викладених у записці умов стануться серйозні зміни в соціально-економічній, суспільно-політичній та соціокультурній сферах держави. По-перше, дворянську землю викуплять іногородці, так званий безстановий елемент (німці-переселенці та євреї). По-друге, ліквідація дворянського землеволодіння призведе до зміни тисячолітніх традицій, економічних умов та зменшення кількості дворян, внаслідок чого стане менше культурних господарств. По-третє, вищий стан «не в змозі буде задовольнити вимоги держави, які досі висувалися до нього на всіх щаблях ієрархічної драбини і місцевого управління». По-четверте, з ліквідацією дворянських маєтків зникнуть додаткові місця заробітку для селян, оскільки вони більше не зможуть найнятися до землевласників на роботу. Губернський маршалок ставив риторичне питання: «чи виграє держава і народ від заміни дворянства новим елементом?» [69, арк. 4, 4 зв.].

Такого роду песимістичні настрої сприймалися не всіма представниками вищої верстви. Невідомий автор виклав свої міркування щодо основних положень доповіді в газеті «Російські відомості» та журналі «Вісник Європи».

На кожен аргумент А.П. Струкова автор наводив контраргумент. Він дивувався, як землевласник міг зважитися на позику в Дворянському банку під 4,5%, якщо середній прибуток у дворянських маєтках протягом десятиріччя складав лише 3%. Автор сумнівався, що на розорення господарств вплинули виключно зовнішні чинники, і вважав, що «сам господар має більше шансів виправити становище господарства, ніж державна установа, під опікою якої опиниться багато маєтків». Невідомий автор заперечував думку А.П. Струкова, що пропоновані заходи з підтримки дворянства не вдарять по інтересах держави. Він робив висновок, що «без жертв всієї держави здійснення проекту А.П. Струкова абсолютно немислиме» [182].

Автор статті не зміг знайти в доповіді А.П. Струкова відповіді на запитання «Чому держава має „рятувати” дворянство»? Таким чином, спроби А.П. Струкова представити проблеми благородного стану як проблеми всієї держави успіху не мали, оскільки селянське землекористування та землеволодіння колишніх німецьких колоністів та купців, на відміну від дворянського, перетворювалися на потужний компонент економічного розвитку Російської імперії.

У 1896 р. на розгляд Катеринославського дворянського зібрання було подано ще один проект під назвою «Про необхідні заходи полегшення становища дворян, що заборгували, і впорядкування дворянського земельного кредиту» землевласника Новомосковського повіту Н.К. Бахмутова. Він теж вважав, що зменшення дворянської земельної власності залежало від зовнішніх причин: 1) високі відсотки за кредитами у приватних банках, які не дають можливості погасити займи; 2) падіння цін на хліб від 1885 р.

Для подолання кризи у дворянському землеволодінні Н.К. Бахмутов запропонував таке: 1) дозволити Дворянському банку надавати кредит розміром 85–90% від вартості маєтку; 2) заборонити відчуження частини маєтку (від 5 до 10%), незалежно від суми боргу; 3) не віддавати приватним кредиторам маєтки протягом 3 років за бажанням власника; 4) утворити ліквідаційний комітет з дворян повіту, який би допомагав зберігати маєтки за

допомогою капіталу, що має сформуватися від обкладання податком дворянських маєтків згідно з постановою дворянського зібрання від 18.01.1893 р.; 5) надати більшу самостійність місцевим відділенням Дворянського банку; 6) клопотатися про зменшення термінових платежів позичальників колишнього Товариства взаємного поземельного кредиту; 7) у випадку продажу частини землі зобов'язати Дворянський банк продавати її селянам через Селянський банк [82, с. 3].

Пропозиції Н.К. Бахмутова переважно були спрямовані на мінімізацію фінансових втрат дворян, які не змогли вдало розпорядитися взятими в банку кредитами. Складається враження, що автор проекту не вірив у спроможність вищої верстви втримати маєтки в своїх руках. Навіщо банкові ризикувати і надавати дворянину-землевласнику кредит в розмірі 80% вартості маєтку, коли практика показувала, що дворянин-позичальник не міг повернути значно меншої суми відсотку? Для чого створювати ліквідаційний комітет, якщо в кожному повіті діяла дворянська опіка? Проект Н.К. Бахмутова був більше схожий на страховку для дворян-банкротів, а не на інструмент для подолання кризи в дворянському землеволодінні.

Попри відсутність конструктивних ідей в проектах І.Д. Яковлева, А.П. Струкова та Н.К. Бахмутова, імперська влада взяла їх до уваги, оскільки вони були не єдиними в своєму роді. В російському уряді були зареєстровані десятки подібних проектів від різних дворянських товариств. У 1896 р. міністр внутрішніх справ подав на розгляд імператора клопотання Катеринославського благородного зібрання щодо розробки заходів до облаштування побуту поміщицького дворянства [51, л. 82]. Микола II під час коронації, яка відбулась у червні 1896 р., наголосив на тому, що потреби дворянства не будуть забуті [591, с. 227]. У травні 1897 р. вийшов указ про зменшення платежів позичальників Дворянського банку. Тим самим було частково задоволено одне з прохань катеринославського дворянства. Ще через два роки (1899 р.) вступив у силу закон про заповідні маєтки.

Однак заходи імперської влади лише частково вдовольнили дворянство. Як вказує Ю.Б. Соловйов, частина дворян була незадоволена тим, що відсоток за позиками Дворянського банку був зменшений лише на 0,5% [591, с. 245]. Потік схожих клопотань соціально-економічного характеру від дворянських товариств щорічно зростав.

Для систематизації, обробки численних прохань та заспокоєння вищої верстви у квітні 1897 р. була створена Особлива нарада у справах дворянського стану під керівництвом голови Кабінету міністрів І.М. Дурново [344, с. 102]. Дворянські зібрання (серед них було й катеринославське) намагалися вплинути на роботу Особливої наради. Вони надсилали до неї нові пропозиції й проекти. Під час роботи Катеринославського дворянського зібрання у січні 1899 р. свої міркування щодо покращення ситуації у дворянському землеволодінні знову подав Н.К. Бахмутов. Він радів появі Особливої наради, яка вивчала потреби дворянства, однак вважав, що обговорення проблем дворянства неможливе без участі самого дворянства, «бо не можна лікувати хворого, передусім не спитавши його про причини й хід хвороби» [83, с. 3].

Цього разу Н.К. Бахмутов зробив акцент на ідеї утворення так званих опікунських рад в усіх повітах губернії. На його думку, вони повинні були: 1) допомогти дворянам розплатитися з боргами; 2) заборонити продавати протягом щонайменше 5 років земельні володіння, які перейдуть у відання опікунських рад; 3) створити невідчужуваний мінімум землі та родового маєтку. Водночас цивільні права дворян, чії господарства будуть під опікою, не могли бути обмежені. Фонд опікунських рад передбачалося створити за підтримки держави, яка повинна видати позику в розмірі 1 млн. рублів під 3,5% у Державному банку, а також коштів, отриманих від обкладання податком дворянських земель по 3 копійки з десятини [83, с. 3].

Опікунські ради нагадували дворянські колонії, які планувалося створити за проектом І.Д. Яковлева. Вони так само обмежували соціально-економічні можливості дворян. Поява подібних проектів продемонструвала відсутність у дворянському товаристві ідей, які б відповідали вимогам часу. Заяви ж про те,

що пропоновані проекти жодним чином не впливають на цивільні права дворян, не відповідали дійсності.

У відповідь на проект Н.К. Бахмутова в газеті «Приднепровский край» з'явилася замітка невідомого спадкового дворянина. Численні клопотання дворянства автор називає «Ієреміадою». Він критикує проект і звертає увагу на те, що Н.К. Бахмутов пропонує перекласти проблеми збіднілого або розореного дворянства на плечі заможних представників вищої верстви і держави, що, по суті, є благодійністю. Дворяни тут порівнюються з селянами, які мають право на невідчужування земельної власності, що «підкреслює безпомічність, інертність і розумове малолітство селян» [222, с. 2]. Автор пропонував дворянам зменшити свої бюджети (в першу чергу видатки) і відмовитися від ідеї запуску процедури невідчужуваності майна, оскільки в цьому, на переконання автора, полягають головне зло і причина збідніння дворян [222, с. 2].

Інакшими за змістом виглядають міркування барона М.А. Унгерн-Штернберга. Він усвідомлював наявний незадовільний стан дворянського землеволодіння і пропонував капіталізувати маєтки, чітко визначивши їх вартість. Це дало б змогу точніше оцінити вартість землі за наявними прибутками, а не за її абстрактною цінністю. М.А. Унгерн-Штернберг пропонував переглянути й зменшити майновий ценз, який складав 250 десятин, оскільки невдовзі не залишиться дворян, які матимуть право балотуватися до земств, мирового суду та інших інституцій. Також він писав про перспективи розвитку гірничої промисловості й вдосконалення сільського господарства [314, с. 1–2]. Попри те, що пропозиції М.А. Унгерн-Штернберга були не деталізовані й більше схожі на роздуми та рефлексії, вони були більш раціональні та конструктивні, ніж проекти Н.К. Бахмутова чи І.Д. Яковлєва.

Особлива нарада у справах дворянського стану закінчила свою роботу в 1901 р., але вирішити всі проблемні питання вищої верстви вона не змогла. Тож дворяни продовжили практику подання петицій. Незважаючи на заходи, які втілював уряд задля покращення ситуації у дворянському землеволодінні,

катеринославське дворянство продовжувало втрачати землю. На початку XX ст. у землеволодінні Катеринославської губернії сталася зміна, яка засвідчила втрату дворянством першості серед власників землі (див. таблицю 5).

Таблиця 5

Землеволодіння в Катеринославській губернії на 1903 р. [86]

№ п/п	Соціальна група	Площа, дес.	% до загального числа землі
1	Сільські громади	2148645	37,86
2	Дворяни	1243642	21,9
3	Селяни	652760	11,5
4	Поселяни-власники (німці)	272215	4,79
5	Купці	205464	3,62
6	Міщани	62205	1,09
7	Духовенство	43513	0,76
8	Греки	9740	0,17
10	Інші	194122	3,42
Всього		5674515	

Вищий стан Катеринославської губернії реагував на кількісне зменшення дворянського землеволодіння і намагався робити кроки, які, на його переконання, повинні були виправити ситуацію. Однак ті заходи, які пропонувалися благородним зібранням та окремими його представниками, не можна назвати вдалим. Більшість пропозицій, представлених у проектах І.Д. Яковлєва, А.П. Струкова та Н.К. Бахмутова, були спрямовані не на пошук внутрішніх резервів та конструктивних рішень, а на допомогу урядові, й ґрунтувалися на двох ключових постулатах: 1) заможна частина дворянства повинна поділитися з бідною; 2) держава заради збереження позицій вищої верстви мала створити якомога сприятливіші й комфортніші умови для існування дворянського землеволодіння (заповідні маєтки, позики з малими відсотками, відтермінування виплат за кредитами тощо).

Головна ідея проектів, ініційованих катеринославським дворянством, полягала у необхідності збереження всіма доступними засобами дворянського землеволодіння, а з ним і всього стану. На надзвичайному зібранні,

присвяченому питанню заснування заповідних маєтків, О.В. Бахіреєв сказав, що, попри ослаблені засади існування дворянства, воно «не може бути кинуте за борт лише через модні ліберальні віяння, оскільки цей стан складає продукт історичного життя народу, ... що дворянство ще може і повинно стати у пригоді державі» [322, с. 3].

В численних промовах і проектах було багато патетики, віри в свою важливу роль в Російській державі, а також трагічних передбачень для всього її устрою, якщо дворянство втратить свої позиції. У січні 1899 р. на черговому дворянському зібранні А.П. Струков закликав присутніх: «Ми повинні любити нашу землю-годувальницю не за її капітальну вартість, а за неї саму, і пам'ятати, що земля – це запорука добробуту цілої низки прийдешніх за нами поколінь, а капітальна вартість – це тимчасова зручність ... нехай дворянство збереже вірність, честь і правду ... того, хто стоїть ... на чолі землеробської діяльності багатомільйонного народу, в якості освіченого його керівника і обізнаного представника його потреб» [261]. Виглядало все так, ніби держава повинна допомогти дворянам не заради них самих, а заради всіх соціальних станів і прошарків та самої Російської держави, оскільки дворянство – це єдина сила, яка зберігає традиції та устрій всього державного організму.

Пропоновані проекти та міркування щодо ролі благородного стану в Російській імперії не відображали думку всієї маси дворянства. Але думка тих, хто мав дещо інший погляд на майбутній розвиток дворянських господарств (відхилений проект П.М. Миклашевського та міркування П.О. Карпова і М.А. Унгерн-Штернберга), не бралася до уваги, оскільки альтернативні пропозиції сприймалися як свого роду загроза єдності дворянського стану.

Протягом 1880–1890-х рр. характер діяльності Катеринославського губернського дворянського зібрання майже не змінився. Як і в попередні двадцять років, дворяни в першу чергу розраховували на підтримку держави й не надто сподівалися на власні сили та співпрацю з іншими станами. Саме через такі свої дії дворянське товариство нерідко виглядало безпорадним, а

відсутність у консервативної більшості креативного підходу у вирішенні економічних проблем лише погіршувало становище.

Таким чином, у другій половині XIX – початку XX ст. Катеринославське губернське дворянське зібрання не змогло стати місцем акумуляції сил дворянської громади для збереження свого значення в нових соціально-економічних та суспільно-політичних умовах пореформеної Росії.

Головні причини цього явища такі: по-перше, не всі активні дворяни мали змогу брати участь у роботі станових зборів через відсутність необхідного цензу або через брак часу і бажання відвідувати їх; по-друге, слабка мотивація, бо благородне зібрання в очах частини дворянства виглядало менш ефективним, ніж, скажімо, земське зібрання, в якому вони могли впливати на різні сторони життя губернії; по-третє, відсутність згуртованості в дворянському середовищі, що нерідко призводило до конфліктних ситуацій; по-четверте, розрахунок переважно на зовнішню підтримку, про що свідчать десятки клопотань до російських уряду та імператора. Суперечності проявлялися на різних рівнях і напрямках взаємодії представників вищого стану: від вікових до ідеологічних розбіжностей.

Протистояння між різними групами мало місце у губернському та повітових дворянських зібраннях і, навіть виходило за межі дворянського товариства до інституту мирових посередників, мирового суду, земства. Дворянська громада рідко об'єднувалася заради спільної мети і не сформувала єдиної політичної позиції навіть під загрозою поступової нівеляції високого соціального та економічного статусу.

Характерно, що Катеринославське губернське дворянське зібрання за рівнем впливу на соціально-економічне та суспільно-політичне життя губернії суттєво поступалося повітовим та губернському маршалкам. Останні мали більше важелів впливу в освітній, медичній, соціальній та інших сферах життя суспільства, в основному через особисту участь в роботі багатьох адміністративних та самоврядних установ. Повітового маршалка пореформеного періоду можна назвати «господарем» повіту. Саме через такий

високий статус посада повітового маршалка майже в усіх повітах роками монополюно утримувалась в руках кількох сімей.

Дворяни Катеринославської губернії підтримали реформи Олександра II, однак не змирилися з окремими їх положеннями. Вони намагались своїми діями скоригувати соціально-економічні умови, що виникли після 1861 р. Основними інструментами, за допомогою яких представники вищої верстви намагались впливати на самодержавну владу, були петиції. Більшість з них носила суто економічний характер, що свідчило про важливість саме цього напрямку в діяльності благородного зібрання. Помітним було прагнення катеринославських дворян зберегти якомога більше повноважень і привілеїв в соціально-економічній та суспільно-політичній сферах за рахунок держави та інших станів.

Розділ 3.

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ДВОРЯНСТВО В ПРОЦЕСІ РЕФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА

3.1. Емансипація селян у сприйнятті катеринославського дворянства

Започатковане у 1861 р. реформування системи відносин на селі було першим кроком самодержавної влади в напрямі ліквідації усталеного соціально-економічного устрою. Зламати традицію, яка складалась десятиліттями, виявилось непросто, про що свідчить поява кількох правових актів, які мали на меті змінити відносини між дворянами і селянами, сформувати нову систему волосного управління, запровадити новий судоустрій. Тож реформу 1861 р., судову 1864 р. створення губернського й повітового у селянській справі присутствій 1874 р., запровадження інституту земських начальників 1889 р. слід сприймати як ланки одного ланцюга.

Зважаючи на те значення, яке дворянство надавало своїй ролі в Російській державі, в першу чергу як землевласницького стану, принциповим є розв'язання питань, пов'язаних з включенням його представників до нових установ місцевого самоврядування та суду і трансформацією системи господарювання на землі.

Оцінки селянської реформи 1861 р. в історіографії часто діаметрально протилежні. Втім всі дослідники погоджуються, що скасування кріпацтва було важливою віхою в житті тогочасного суспільства [329, с. 4, 7; 382, с. 16; 393, с. 39; 395, с. 125, 150; 405, с. 230; 406, с. 38, 42; 430, с. 7; 431, с. 5; 435, с. 116, 132; 447, с. 236; 450, с. 110, 158–159; 543, с. 10; 544, с. 16; 556, с. 75, 101, 181; 563, с. 90; 568, с. 22; 584, с. 27, 42; 599, с. 118; 626, с. 138; 632, с. 58; 646, р. 33, 350, 420; 645, р. 13, 54; 650, р. 62, 195; 652, р. 3, 4; 654, р. 35, 44–45].

Зважаючи на значну кількість наукових праць з історії впровадження селянської реформи 1861 р. в Росії в цілому, а також на Катеринославщині зокрема [362; 484; 550; 554; 566; 608], зосередимо увагу на тих аспектах, які є маловідомими або не вивченими взагалі: 1) сприйняття катеринославським

дворянством реформи; 2) питання формування громадської думки з цього питання серед дворян; 3) дворянські проекти звільнення селян; 4) участь дворян у проведенні реформи.

Початок широкому обговоренню питання емансипації селян дав виступ Олександра II перед маршалками дворянства Московської губернії 30 березня 1856 р. Імператор звернувся до губернського маршалка П.П. Воєйкова й висловив намір скасувати кріпацтво: «Порядок володіння душами, який існує, не може залишатися незмінним. ... Прошу вас обдумати, як би зручніше це виконати. Передайте мої слова дворянам для міркування» [271, с. 228–229].

Невдовзі слова царя стали обговорюватися в усіх дворянських зібраннях імперії. У січні 1857 р. був створений Секретний комітет у селянській справі, діяльність якого була гласною. Дворяни Катеринославської губернії теж не стояли осторонь цього важливого для них питання. У травні 1856 р. в «Катеринославських губернських відомостях» був надрукований циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 15 квітня 1856 р. під назвою «Про внутрішній благоустрій Росії» [172, с. 209–210].

У документі міністр звертався до всіх губернаторів і маршалків дворянства із закликом сприяти виконанню «священної справи ... [й] звернути увагу на побут і потреби всіх станів ... для зміцнення їх матеріального добробуту ... звернути прискіпливу увагу на підтримку в селянах повної покори їх поміщикам» [172, с. 209–210]. В циркулярі ще не йшлося про зміну кріпосного статусу селян, але було очевидно, що самодержавна влада готувала громадську думку до майбутніх змін.

Протягом 1857 р. було видано кілька документів, які засвідчили серйозність намірів імперської влади щодо змін в селянському питанні. 20 листопада 1857 р. Олександр II підписав рескрипт Віленському воєнному губернатору В.І. Назімову, а також Гродненському і Ковенському генерал-губернаторам про створення губернських комітетів для обговорення майбутньої долі кріпаків. Одночасно цей рескрипт був розісланий всім губернаторам і губернським маршалкам дворянства, а згодом опублікований у пресі. У грудні

1857 р. подібний рескрипт отримав Санкт-Петербурзький генерал-губернатор. Після цього дворянські зібрання Нижегородської та Московської губерній також виявили бажання організувати комітети з покращення побуту селян, на що отримали дозвіл імператора. Протягом січня–березня 1858 р. ці рескрипти та інформація про створення дворянських комітетів були надруковані в «Катеринославських губернських відомостях» [101; 260, с. 69–70].

Інформація щодо змін, які мали відбутися у взаємовідносинах дворян-поміщиків та селян, стала доступною для ознайомлення всім катеринославським дворянам, і це справило на них «приголомшливе враження». А.В. Флоровський зауважив, що дворяни хвилювалися через можливе усунення їх від участі в підготовці звільнення селян [608, с. 34–35].

Після появи рескрипту В.І. Назімову катеринославське дворянство активізувалося й висловило бажання створити комітет, подібний до тих, які з'явилися у Віленській, Санкт-Петербурзькій та інших губерніях. 28 грудня 1857 р. жандармський офіцер М.К. Риндін повідомив шефу корпусу жандармів, що багато катеринославських поміщиків звернулися до нього з приводу підготовки будь-якого секретного розпорядження і висловлюють думку про необхідність наслідування прикладу названих губерній, і що для посилення спокою корисніше самим поміщикам випередити селян, гадаючи, що цим отримують від них велику довіру, й останні спокійніше будуть очікувати подальших розпоряджень уряду.

Дворяни звернулися до губернатора за дозволом зібратися, щоб обговорити це питання. Д.П. Пойда, який навів цей документ, пояснював бажання катеринославських дворян заснувати комітет страхом перед селянськими виступами [552, с. 85].

Будь-які соціальні зміни призводять до зіткнення різних інтересів, що часто спричиняє конфлікти. Тож побоювання дворян перед можливими селянськими заворушеннями були небезпідставними. Д.П. Пойда, який досліджував селянські заворушення на Катеринославщині, навів чимало прикладів непокори селян своїм поміщикам [554, с. 89–95]. Однак не лише

реальний чи ефемерний страх підштовхував дворян до необхідності взяти під контроль емансипацію селян. В умовах підготовки селянської реформи дворян в першу чергу турбували питання економічного характеру, а не селянські заворушення. До того ж керівники дворянського самоврядування Катеринославської губернії не поспішали з утворенням комітету з облаштування побуту селян. Це, зокрема, свідчило про відсутність страху перед реформою серед вищого стану.

Виконувач обов'язків губернського маршалка Г.В. Нечаєв зволікав з підготовкою адресу до імператора щодо створення губернського дворянського комітету. У грудні 1857 р. він спеціально їздив до Полтавської та Чернігівської губерній, де зустрічався з місцевими губернськими маршалками і обговорював можливі подальші дії [552, с. 87–88]. Поведінка Г.В. Нечаєва в цій ситуації свідчила про його надзвичайну обережність. Він не належав до прибічників емансипації селян і висловлював тривогу щодо можливих негативних наслідків від їх звільнення для дворян-поміщиків, а також для самих селян. У травні 1857 р. Г.В. Нечаєв «прагнув сприяти уряду в досягненні спільного блага [заради] покращення долі класу робочих людей», тому звернувся до міністра внутрішніх справ з доповідною запискою, в якій виклав свою позицію [19, арк. 38]. В ній серед іншого пропонувалося: «1) не міняти кріпосного стану селян, які перебувають у власності поміщиків, і не порушувати основних прав власників стосовно своїх селян, перейменувати їх у селян, які перебувають в залежності від поміщиків; 2) теперішній капітал у вигляді селян, які належать поміщикам, протягом цього часу (30 років – *І.К.*) може остаточно бути виплаченим з відсотками, за умови точного виконання повинностей на користь поміщика наявними і новонародженими селянами, на підставі чинних законів; 3) селян, яких не продадуть, залишити під новою назвою в попередньому стані й відносинах з поміщиками» [19, арк. 42–42 зв., 44, 44 зв.]. Ці пропозиції фактично передбачали, що потрібно залишити поміщицьких селян у кріпосному стані ще на 30 років, але подавались з найкращими намірами та щирою турботою про селян, оскільки Г.В. Нечаєв розумів, що «нічого не

мінати неможливо, бо селяни можуть стати зовсім байдужими до діяльного життя» [19, арк. 44 зв.].

Сумніви губернського маршалка свідчили про його внутрішній вибір між відсутністю бажання щось реально змінювати і розумінням необхідності щось-таки міняти, в основному під тиском верховної влади.

Повітові дворянські зібрання, що відбулися в лютому–березні 1858 р., також показали бажання катеринославських поміщиків опікуватися селянським питанням, але водночас продемонстрували неготовність до кардинальних змін. Дворяни Ростовського повіту висловили такі міркування: 1) вся земля, яка належить власникам, залишається недоторканою їх власністю, а селяни наділяються кожні три роки певною кількістю десятин пропорційно до цінності землі й оброку, який вони платять; 2) присадибна ділянка зі спорудами, викуплена селянином у поміщика, за бажанням останнього перетворюється знову на його власність після виплати селянином викупної позики; 3) право власності на особу селянина зберігається протягом часу, який необхідний для виплати селянином поміщицького капіталу та процентів шляхом виплати оброку або відробітку, незалежно від платежів на користь скарбниці за користування землею і придбання садиби [550, с. 13].

Про недоречність наділення селян землею говорив і катеринославський повітовий маршалок І.М. Миклашевський. Він вважав, що це могло призвести в майбутньому до відмови селян працювати на поміщиків. «Коли земля селянська відокремиться від поміщицької й повним розпорядником її будуть самі селяни, – зауважував він, – то неминуче наступить безлад, який призведе до збитків як селян, так і поміщиків» [381, с. 141–142].

Позиція Г.В. Нечаєва, дворян Ростовського повіту та деяких повітових маршалків свідчила, що поміщики не приховували наміру залишити за собою право розпоряджатися працею селян ще на деякий час. З подібними антиреформаторськими настроями катеринославські дворяни зібралися 12 березня 1858 р. на надзвичайне зібрання повітових маршалків у Катеринославі,

де було вирішено просити дозволу на відкриття губернського комітету з влаштування селянського побуту.

5 квітня 1858 р. імператор «із задоволенням визнав доказ прагнення катеринославського дворянства до покращення становища своїх селян» та іменним рескриптом на ім'я Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора дозволив катеринославському дворянству сформувати спеціальний комітет. Членів комітету повинно було обрати місцеве дворянство – по два від кожного повіту, ще двох членів повинен був призначити губернатор. На чолі комітету мав стати губернський маршалок [102, с. 154].

У травні–червні 1858 р. на повітових благородних зібраннях члени й кандидати до комітету були обрані (див. *додаток 3 таблиця 1*), а в липні відкрилося надзвичайне губернське дворянське зібрання [552, с. 88, 89]. Сучасник подій П.З. Веселовський зазначив, що «до складу комітету увійшли здебільшого кращі сили губернії» [87, с. 1].

Всі дворяни стали членами комітету не випадково. По-перше, до комітету увійшли всі повітові маршалки як представники вищої верстви. По-друге, майже всі члени комітету були великими землевласниками й володіли більше ніж 1 000 десятин землі (окрім Ф.І. Мігріна), через що всі вони а priori вважалися лояльними до самодержавної влади. По-третє, подальша їх біографія свідчить, що більшість з них і після 1861 р. продовжувала займатися активною громадською діяльністю в земських зібраннях, установах мирового суду, дворянському самоврядуванні. Троє з них стали почесними громадянами різних міст Катеринославської губернії. До певної міри можемо погодитися з П.З. Веселовським, що до комітету пройшли якщо не найкращі, то принаймні активні представники дворянського стану, для яких питання соціального устрою не були байдужими.

Такі події, як поїздка губернського маршалка Г.В. Нечаєва, дворянські зібрання, утворення губернського комітету, на перший погляд, свідчили про інтерес вищої верстви до селянської справи. Цей інтерес і справді був наявний,

але серед вузького кола інтелектуалів та небайдужих до цього питання представників привілейованого стану.

Ліберально-демократичний дух панував серед членів «Піквікського клубу», який виник у 1858 р. завдяки М.П. Балліну (у 1858 р. заступник голови Катеринославської губернської палати кримінального суду), В.М. Єлагіну (учасник Кримської війни, письменник), М.М. Стопановському (перекладач Катеринославського губернського правління). На думку професора Г.К. Швидько, поява названого клубу в умовах загального очікування та піднесення в кінці 50-х рр. XIX ст. була однією з ознак розбурханого життя в Катеринославі [630, с. 34]. Хоча прибічниками клубу були кілька місцевих дворян, серед яких і відомі громадські діячі О.М. Поль та М.Д. Мізко, вплив «півків» на обговорення селянського питання не був прямим. Їх в першу чергу цікавили питання покращення морального клімату в суспільстві та культурно-просвітницька робота.

Про опосередкований вплив «півків» говорить і дослідниця Д.З. Аванесян, яка згадує редактора неофіційної частини «Катеринославських губернських відомостей» Ігнатія Барановського, близького до учасників клубу та прихильників ідей Просвітництва [336, с. 186]. Завдяки І. Барановському в «Катеринославських губернських відомостях» було опубліковано велику кількість матеріалів, присвячених питанням підготовки селянської реформи.

Окрім «Піквікського клубу», вплив якого обмежувався переважно Катеринославом, в повітах існували гуртки дворян-землевласників, що виникали стихійно. В своїх маєтках повітові поміщики зустрічалися й говорили про селянську реформу та про можливі зміни в становищі селян. Про один такий гурток згадує історик О.О. Кізеветтер. Він наводить лист поміщика Новомосковського повіту до приятеля, в якому автор описує загальний настрій у середовищі дворян-поміщиків, які раптом зацікавилися селянським питанням, стали писати різноманітні проекти, в яких пропонували рецепти щодо здійснення таких змін, які б не зачепили нічийих інтересів. «Хочеться усім, аби і кози були ситі, і сіно цілим», – писав він [435, с. 128].

Очевидно, не названий О.О. Кізеветтером поміщик (припускаємо, що це міг бути М.Д. Мізко) прихильно ставився до ідеї скасування кріпацтва. Свою позицію поміщик аргументував так: «Будь-який здоровий розум усвідомлює, що теперішній порядок і безглуздий, і аморальний, і не лише збитковий для обох станів, але безумовно є непереборною перепорою до всілякого розвитку. Є в нас маленький гурток приятелів, які співчують і розуміють один одного і трохи думають. Гаряче ми взяли за обговорення кращого порядку, який у нас міг би бути, кращих відносин нас, власників, із селянами нашими, але, на жаль, перший крок, перше зіткнення з владою, зруйнував усе. Видно, ще довго чекати наших кращих днів» [435, с. 128].

У листі поміщика згадується заборона обговорення селянського питання. Можливо, губернська влада з пересторогою ставилася до несанкціонованих зібрань і намагалась обмежити процес обговорення емансипації межами спеціально створеного комітету. Поява подібних гуртків свідчила про непідробний інтерес дворян до селянської реформи. Щоправда, голоси дворян, які вірили у необхідність безумовного звільнення селян, тонули в загальному хорі голосів дворян-поміщиків, які прагнули хоча б на деякий час зберегти *status quo* у відносинах із селянами або очікували компенсацію за втрату дармових робітників. Дворянин Олександрівського повіту Д.Т. Гнедін згадував: «Прогресивні (*дворяни – І.К.*) говорили, що для блага Росії старий лад повинен бути змінений, що кріпосне право віджило свій час і має бути знищене; інші, навпаки, говорили, що для заспокоєння умів та попередження можливих заворушень необхідно прийняти найсуворіші заходи і посилити владу поміщиків, оскільки час звільнення ще не прийшов» [111, с. 160].

Попри актуальність селянського питання, воно не превалювало у справах дворян Катеринославської губернії. Про нього згадували під час офіційних дворянських зібрань, обговорювали у вузькому колі провінційних поміщиків та «Піквікському клубі», ним переймалися повітові маршалки. В інший час дворян цікавили звичні для них питання.

Настрій та атмосферу, що панували в середовищі катеринославських дворян, зобразив у своїх творах один з «півків» – В.М. Єлагін. У повісті «Губернський карнавал» він показав суспільство Катеринослава й губернії перших років губернаторства О.К. Сіверса (1857–1862 рр.), коли в Російській імперії розпочалося обговорення селянського питання. З твору стає очевидним, що для «аристократичного товариства» звичними залишалися всілякого роду розваги – від званих обідів до театральних вистав. Про підготовку реформи мова майже не йшла, хоча вже в лютому 1858 р. у Петербурзі запрацював Головний комітет у селянській справі, створений на базі Секретного комітету.

Лише раз герой повісті – М.Ф. Безсудний (його прообразом послужив голова Катеринославської палати кримінального суду М.І. Зарудний) згадав у розмові з персонажем Котовим (прообразом Котова послужив засновник клубу «Півків» в Катеринославі М.П. Баллін) про емансипацію селян. На думку М.Ф. Безсудного, емансипація була необхідною, але натомість дворян треба було наділити іншими правами [133, с. 206].

Схожою була позиція поміщика Я.Я. Савельєва, який зазначав, що за умови звільнення селян із землею «справедливо було б винагородити землевласників за відмову від необхідної їм праці, яка може призвести до розорення господарства» [20, арк. 31 зв.].

Хоча «Губернський карнавал» належить до творів красного письменства, наведені в ньому свідчення цілком корелюються з реальними фактами. Їх підтверджують А.М. Достоевський та М.П. Баллін. Перший протягом 1860–1865 рр. обіймав посаду губернського архітектора в Катеринославі й залишив спогади про цей час [122, с. 271–272]. М.П. Баллін, який добре знав катеринославську губернську еліту, у спогадах називав м. Катеринослав часів підготовки селянської реформи «танцювальним містом» [28, арк. 59; 630, с. 55].

Підтвердження словам В.М. Єлагіна також можна знайти в «Катеринославських губернських відомостях», де у березні 1858 р. була вміщена така інформація: «Весь зимовий сезон ми не писали про місцеве громадське життя ... ми захоплені загальним потоком веселості й вихором

задовольняють, які супроводжують наше життя до Великого Посту» [164, с. 1]. Далі автор повідомляє, що загальний потік веселості, «проти звичаю, був пожвавлений присутністю членів Комітету з покращення побуту поміщицьких селян. На деякий час вони замешкали в губернському місті з сім'ями й за всіх серйозних і напружених занять не забували доставляти люб'язним сімействам своїм всілякі задоволення, доступні у провінції. Окрім балів і вечорів, у деяких наших аристократів ... відкриті були салони для обідів і балів ... графа А.К.С. (губернатор Олександр Карлович Сіверс – *І.К.*), І.М. (катеринославський повітовий маршалок Ілля Михайлович Миклашевський – *І.К.*), Я.Я.С. (відомий громадський діяч, в майбутньому міський голова Катеринослава Яків Якович Савельєв – *І.К.*)» [164, с. 1]. Ймовірно, організований у 1858 р. губернський Комітет з покращення побуту поміщицьких селян не вніс суттєвих коректив у звичний ритм життякатеринославського дворянства та губернського центру.

На середину XIX ст. Катеринослав, попри те, що був центром губернії, залишався невеликим за кількістю населення, мав слаборозвинену інфраструктуру й був провінційним за соціально-культурним виглядом містом. На 1859 р. тут проживало всього 17 тис. мешканців, діяла дюжина навчальних закладів, з яких майже половина мала духовний статус [292, с. 1]. На 1858 рік в місті не було жодного книжкового магазину.

Громадська бібліотека була закрита у 1851 р. за розпорядженням губернатора, щоправда, книжковий фонд залишився. Завдяки М.П. Балліну громадська бібліотека була відновлена у 1858 р. Шефство над нею взяли голова Катеринославської палати кримінального суду М.І. Зарудний, маршалок дворянства Катеринославського повіту І.М. Миклашевський та інші дворяни [177, с. 1–2].

Брак культурно-освітніх закладів в Катеринославській губернії був відмічений під час складання матеріалів для географії та статистики офіцерами Генерального штабу у 1862 р.: «Допоміжні засоби до освіти в губернії доволі бідні» [206, с. 255]. Єдиним пристойним навчальним закладом в губернії

залишалась Катеринославська класична гімназія, куди потрапляли далеко не всі дворянські діти.

До початку роботи Катеринославського губернського комітету з покращення побуту селян з'явилося кілька проектів, в яких пропонувалися рецепти щодо змін кріпосного стану селянства. У лютому 1858 р. до Ростовського дворянського зібрання було подано проект поміщика Г.В. Фурсова, яким передбачалося надання звільненим селянам двох десятин землі для піших і чотирьох десятин – для тих, хто мав волів. Всю землю, яку передбачалося відвести під селянські садиби, пропонувалося відмежувати в одному місці, аби землі селян не межували з маєтками дворян-землевласників. Вартість відведеної землі визначали за найвищою ціною. На випадок непорозумінь і для контролю за виконанням селянськими громадами відробітків на користь поміщиків пропонувалося обирати в кожному повіті по чотири дворянщини в якості станових приставів [250, с. 68, 69–70].

Ще більш консервативний проект подав до Ростовського дворянського зібрання поміщик Іван Шабельський. Основна ідея його проекту полягала у тому, що «селяни повинні перебувати в повному послууху у поміщика, а без цього порядку в їх побуті, а також в господарстві бути не може». Така аргументація ґрунтувалася на тому, що «багатство російського дворянина складається з земель, населених селянами» [251, с. 71, 73]. І. Шабельський вважав, що лише тоді, коли російський імператор вирішить зробити селян вільними, необхідно буде закласти селян із землею в спеціально створених кредитних установах. В свою чергу, селяни отримають можливість викупити себе. Селяни будуть поступово виплачувати визначену кредитною установою ціну і ставати вільними. Таким чином, селяни з часом стануть вільними хліборобами, а дворяни-поміщики отримають за втрачених селян винагороду [251, с. 73].

Свої думки щодо майбутнього селян і поміщиків виклав і Я.Я. Савельєв. У спеціальній записці він вказував на задовільні побутові та господарські умови, в яких перебували кріпосні селяни Катеринославської губернії, а тому вважав,

що для нормального існування для них буде достатнім наділ землі площею дві десятини. Я.Я. Савельєв наголошував, що кріпацтво було встановлене державою. Отже, саме держава мала нести відповідальність за порушення прав власності поміщиків, і у випадку звільнення селян повинна була задовольнити потреби дворянства [20, арк. 30 зв.–31].

Ще один проект був складений новомосковським маршалком дворянства А.М. Миклашевським. Найважливішим постулатом цього проекту є ідея збереження за дворянами права власності на всі сільськогосподарські угіддя, які б вони в разі необхідності надавали селянам у тимчасове користування. Окрім цього, селянам в жодному разі не дозволялося продавати свої хати стороннім особам без дозволу поміщика. А.М. Миклашевський пропонував надати можливість селянам брати в оренду додаткову кількість землі (окрім тієї, яку дозволялося викупити за законом) за оброк або роботу на користь поміщика [249, с. 74–75].

В проекті також була норма, котрою передбачалося звільнити більшість земель дворян від застав. «Цінність землі, яка зростає, робить ці застави для нас вкрай обтяжливими, а тому вважаю, – писав А.М. Миклашевський, – варто просити уряд віднести наші борги до тієї пропорції землі, яка є достатньою для забезпечення позики, ... іншу ж землю звільнити від застави» [249, с. 76]. Автор проекту усвідомлював, що запропоновані заходи навряд чи сподобаються селянам, й просив уряд тимчасово посилити заходи безпеки в губернії. «Воля батька-поміщика повинна бути замінена міцним устроєм земської поліції», – робив висновок автор проекту [249, с. 77]. Оскільки він згодом став губернським маршалком дворянства, більшість його пропозицій увійшли до підсумкового документу, який підготував губернський комітет з покращення побуту селян.

Проекти Г. Фурсова, І. Шабельського, А. Миклашевського та записка Я. Савельєва майже не враховували інтересів селян. Всі пропозиції були спрямовані лише на захист економічних інтересів дворянства. Наділ у дві десятини, який пропонували Г. Фурсов та Я. Савельєв, не міг задовольнити

потреби селян, оскільки така незначна кількість землі не давала змоги прогодувати родину. А. Миклашевський роз'яснив, чому селянам передбачалося виділити так мало землі за викуп. Поміщики розраховували на те, що селяни, аби прогодувати родину, змушені будуть брати землю в оренду, за яку відпрацюватимуть на поміщика, або платити йому оброк.

В проектах дворян до головних можна віднести три головні пункти: 1) земля повинна залишатися під контролем поміщиків; 2) після звільнення селян дворяни-землевласники мають бути забезпечені достатньою кількістю робочих рук для ведення господарства; 3) заборгованості дворянських маєтків за кредитами мають бути ліквідовані, оскільки більшість дворян ліквідувати свої борги була не в змозі. Останні дві позиції залишатимуться актуальними для дворян-землевласників до початку ХХ ст.

Отже, перед початком роботи Катеринославського губернського комітету зі звільнення селян дворяни погоджувалися звільнити кріпаків, але після виконання ними низки обтяжливих умов.

27 липня 1858 р. представники вищої верстви Катеринославської губернії взяли за обговорення майбутньої долі кріпосного селянства в дворянському комітеті. Серед його членів активністю виділялися новомосковський маршалок А.М. Миклашевський та верхньодніпровський поміщик О.М. Поль. Вони подали до комітету спільний відгук, в якому виклали свої міркування щодо «загальних начал редакційних комісій», які працювали в Санкт-Петербурзі. На думку авторів відгуку, члени редакційних комісій не запропонували для Катеринославської губернії прийнятних умов в контексті зміни відносин «поміщик-селянин»: «В розглянутих нами працях редакційних комісій, – говорилося у відгуку, – ми не знайшли тих благодійних начал поступовості захисту справедливих інтересів власників і особистих прав селян, які були покладені государем в підґрунтя реформи» [183, с. 98].

Зауваження стосувалися переважно майбутніх повинностей селян, які мали звільнитися внаслідок реформи [472, с. 207–208]. Авторів відгуку не зовсім влаштовувала ідея переводу селян на оброк, оскільки «кріпосна праця складає

основний капітал поміщицького господарства, і майбутня обробка [землі] буде залежати від дводенної панщини тимчасовозобов'язаної повинності селян». Оброк, на думку А.М. Миклашевського та О.М. Поля, міг замінити обов'язковий відробіток лише за умови його гранично чіткого перерахунку [183, с. 81].

Однією з норм реформи, яка викликала найбільше суперечок і зауважень з боку дворян, була норма, за якою контроль за виконанням повинностей тимчасовозобов'язаних селян мали б здійснювати не самі поміщики, а спеціально створені установи (після 1861 р. ця задача була покладена на мирових посередників). Автори відгуку застерігали, що в такому випадку замість влади поміщика селяни перетворяться на кріпаків чиновників та сільських начальників. На переконання А.М. Миклашевського і О.М. Поля, влада дворянина-землевласника над селянином більш органічна, ніж влада чиновника, оскільки «найдрібніша справа або скарга місцевим установам внесе розлад в природній хід господарських робіт і занять» [183, с. 82, 83].

А.М. Миклашевський та О.М. Поль застерігали, що реалізація пропозицій редакційних комісій на теренах Катеринославської губернії принесе розорення і занепад поміщицьких господарств, що, в свою чергу, позначиться на багатстві Російської держави [183, с. 87]. Втім, як зазначали автори відгуку, катеринославське дворянство готове принести свій добробут «у жертву [заради] покращення побуту селян», оскільки подальше існування кріпацтва призведе до ворожнечі між дворянами і селянами, що «швидше розорить поміщиків, погіршить становище селян і вб'є сільське господарство та промисловість в Катеринославській губернії» [183, с. 87, 98].

Відгук є яскравою ілюстрацією суперечливого стану, в якому перебували дворяни. З одного боку, вони не могли вступити в прямий конфлікт з владою в питанні звільнення селян і розуміли, що воно неминуче. З іншого боку, катеринославські дворяни намагалися мінімізувати свої втрати від скасування кріпацтва і пропонували проекти, які вступали в протиріччя з самою ідеєю звільнення поміщицьких селян.

Зазначимо, що А.М. Миклашевський та О.М. Поль, попри їх почасті антиреформаторські пропозиції, не належали до числа послідовних противників реформи. Напевно, найбільшим прибічником подальшого існування кріпосних відносин на селі був М.Б. Герсєванов, який у 1859 р. очолив новомосковське повітове дворянство. Він належав до тієї частини вищої верстви, яка вважала прикріплення селян до землі за часів Б. Годунова та існування кріпацтва протягом більше ніж двох століть державною необхідністю. Водночас він був не проти звільнення селян, але вважав, що це треба робити поступово. «Не можна знищити тривікову постанову одним розчерком пера», – писав він [108, с. 20–21, 24].

М.Б. Герсєванов піддав критиці роботу членів редакційної комісії, бо вважав, що вони ґрунтують положення селянської реформи на соціалістичному началі, яке призведе до підриву прав самодержавства й загальної «пугачовщини». Оскільки члени комісії цього не бачили, він звинуватив їх у некомпетентності, незнанні реальності, а положення, яке вони розробили, називав утопічним [108, с. 25, 30, 46].

М.Б. Герсєванов вказав на необхідність кореляції положень редакційних комісій і запропонував свій варіант реформи. По-перше, весь процес її запровадження мав би відбуватися під контролем дворян-землевласників, які знають місцеві умови. По-друге, селяни самі повинні були викупувати себе, причому суму викупу повинно було визначати благородне зібрання відповідної губернії. М.Б. Герсєванов не сприймав ідеї передачі землі селянам без викупу і вважав це духом соціалізму. На його переконання, запровадження викупу призведе до появи вільних селян, що пом'якшить їх відносини з поміщиком, водночас зменшить кількість залежних селян і, як наслідок, вони потребуватимуть менше наділів землі. По-третє, сума викупу повинна бути такою, аби викупитися могли лише заможні селяни, але з часом цю суму планувалося зменшувати. По-четверте, після емансипації поліційні функції повинні були залишитися у дворян-землевласників, оскільки надання селянам самоврядування він вважав передчасним, бо вони не зможуть скористатися цим

правом і «почнуть пиячити, прийде голод і Пугачовщина». Колишні кріпаки, на думку М.Б. Герсєванова, не зможуть жити обшинним життям, їм потрібен захист, інакше кажучи, все повинно було залишатися на патріархальних началах. По-п'яте, необхідно було залишити панщину [108, с. 5–6, 14–15, 22, 24, 37, 42, 48].

За проектом, запропонованим М.Б. Герсєвановим, звільнення селян, по суті, відкладалося на невизначений термін. Селяни, як і раніше, залишалися під владою поміщика, а звільнитися могли лише ті, хто міг це зробити і до 1861 р. Він виступав проти надання самоврядних прав сільському старості й виведення селян з-під контролю поміщиків і пророкував, що дворянин в разі втрати влади над селянином стане схожий на однодворця й буде позбавлений політичного впливу [108, с. 24, 31–33]. Саме через таку антиреформаторську позицію М.Б. Герсєванов небезпідставно отримав ярлик «кріпосника» і «консерватора».

Лише дворянство, на переконання М.Б. Герсєванова, було справжньою опорою самодержавної монархії в Росії. Тому селянську реформу, яка позбавляла вищу верству багатьох привілеїв, він вважав такою, що базувалася на ідеях, ворожих монархічному началу [108, с. 9]. Незважаючи на те, що деяким членам губернського комітету зі звільнення селян ідеї М.Б. Герсєванова імпонували, його пропозиції не могли бути взяті за основу.

Комітет завершив роботу 27 лютого 1859 р., а другого червня подав свій проект покращення становища селян на розгляд уряду. Його головні позиції значно відрізнялися від основних положень майбутньої реформи. За проектом Комітету, колишні кріпосні селяни перетворювались на «тимчасовозобов'язаних», які мали право протягом 12-річного терміну викупити свою присадибну ділянку землі з дозволу поміщика (за реформою термін викупу не визначався). Якщо земля не викупувалася, вона знову переходила у власність поміщика. Всі «тимчасовозобов'язані» селяни, які отримували наділ, протягом восьмирічного терміну повинні були відробляти панщину (за реформою – всього два роки) [552, с. 93]. Таким чином, проект,

розроблений Катеринославським губернським комітетом, мало що змінював у долі селянства.

Попри те, що проект максимально враховував інтереси дворянства, в.о. губернського маршалка Г.В. Нечаєв не погодився з представленими пропозиціями. В листі до в.о. Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора від 7 березня 1859 р. він вказував, що «перетворення кріпосного стану в тимчасовозобов'язаний, без надання цьому стану на час тимчасовозобов'язаного становища всіх прав, якими користуються інші податні стани, повинне бути виконане умовно: щодо селян – забезпеченням їх осілістю й наділом землі в користування; щодо поміщиків – непорушним збереженням їх господарств, котрі складають державне багатство, і при цьому від самого початку занять Комітету я відмітив, що думки мої щодо цього предмету (*звільнення селян – І.К.*) не відповідають думці інших членів» [130, с. 3]. Г.В. Нечаєв був переконаний в необхідності дотримання прав власності землевласників та невтручанні місцевих повітових присутствій у справи, які залежали від прав поміщика та селянина [130, с. 4].

Хоча проект був підготовлений під керівництвом Г.В. Нечаєва, він його підписав з багатьма застереженнями й повідомив про це в спеціальному листі до міністра внутрішніх справ, в якому заявив, що побут селян слід покращувати без шкоди добробуту дворян [130, с. 2]. Його позиція в селянському питанні була однією з причин, через яку у вересні 1859 р. губернським маршалком став А.М. Миклашевський. Саме він представляв проект Катеринославського комітету у Петербурзі й увійшов в історію катеринославського дворянства як маршалок, який втілював у життя положення селянської реформи. Складається враження, що для цього А.М. Миклашевського й обрали, оскільки вже у 1862 р. його замінив К.П. Шабельський.

А.М. Миклашевський був вдалою кандидатурою для реалізації положень селянської реформи. Великий землевласник, який походив з відомої на Катеринославщині родини, він мав підтримку та авторитет серед місцевого панства. Хоча А.М. Миклашевський був противником радикальних заходів у

селянському питанні, він послідовно виконував настанови самодержавної влади. Він був не просто контролером або спостерігачем, але й брав активну участь у роботі комітету, а з 1861 р. спеціально створеного присутствія, на яке було покладено завдання втілити в життя положення селянської реформи.

Як зауважив О.О. Кізеветтер, дворянські зібрання 1859 р. супроводжувалися низкою інцидентів політичного характеру. Це було спричинено урядовим циркуляром, який забороняв обговорення селянського питання після того, як губернські комітети з покращення селянського побуту закінчили свою роботу. Дворяни вважали неприпустимим втручання уряду в обговорення ними своїх потреб. Такий дещо протестний настрій представників вищої верстви проявився також і під час роботи першого скликання дворян до Петербургу [435, с. 134, 135].

У другій половині 1859 р. Міністерство внутрішніх справ отримало всі дворянські проекти з пропозиціями щодо облаштування долі селян. Після цього до столиці, з дозволу імператора, були запрошені представники дворянських громад (по два від кожної губернії) для остаточного вироблення проекту положення про селян. Перше скликання дворян у листопаді–грудні 1859 р. носило занадто бурхливий та ліберальний (з точки зору уряду) характер.

На відміну від благородних зібрань, що відносилися до «ліберальних» (наприклад, Тверське і Ярославське), Катеринославське губернське дворянське зібрання, яке відбулося у вересні 1859 р., пройшло спокійно. Тут були обрані два депутати, які мали представляти Катеринославську губернію під час обговорення проекту селянської реформи в Петербурзі. До депутації від катеринославського дворянства були обрані губернський маршалок дворянства А.М. Миклашевський та його брат І.М. Миклашевський. Але в останній момент І.М. Миклашевського замінили на О.М. Поля, який добре зарекомендував себе під час роботи Комітету [29, л. 1 об.].

Представники від Катеринославщини потрапили до числа депутатів другого скликання, яке, на відміну від першого, мало консервативно-охоронний характер. Вони взяли участь у роботі редакційних комісій, де розглядався

остаточний варіант проекту з влаштування побуту поміщицьких селян. Першого лютого 1860 р. Олександр II зустрівся з ними у Зимовому палаці Санкт-Петербургу. На питання царя щодо готовності катеринославських дворян до майбутніх змін А.М. Миклашевський заявив, що «селяни терпляче чекають, але дворяни зі страхом і трепетом очікують рішення своєї долі» [168, с. 226].

Пізніше А.М. Миклашевський згадував, що «депутати другого скликання особливо послужили вірою й правдою вітчизні та визнавали всю важливість і святість свого покликання, не злякалися вказати й очистити від положень редакційних комісії, в яких проглядалися комуністичні начала» [168, с. 225]. На думку А.М. Миклашевського, до «комуністичних начал», розроблених редакційними комісіями, належали: 1) низька оцінка садіб, які переходили у власність селян; 2) завелика площа наділу, який селянин міг отримати за викуп; 3) позбавлення поміщиків права визначати розмір ділянки під викуп і суму викупу.

Коли А.М. Миклашевський у вересні 1862 р. звітував перед губернським дворянським зібранням, він сказав: «Ми постійно мали на увазі спільні інтереси та благополуччя двох близьких станів, ми зі всією відвертістю намагались вказати на все те, що неприйнятне для місцевих умов Катеринославської губернії ... що праця редакційної комісії, в застосуванні до Катеринославської губернії в теперішньому її вигляді без змін, відповідно до вказаних місцевих особливостей порушує права власності поміщиків, *(але в той же час – І.К.)* продовження кріпосної залежності селян ставить їх у ворожі відносини до *(дворян-землевласників – І.К.)* і породжує загальну недовіру до уряду, швидко розорить поміщиків і погіршить побут селян і вб'є сільськогосподарську промисловість» [21, арк. 13 зв.].

В підсумковій записці, підписаній 37 депутатами, серед яких були А.М. Миклашевський та О.М. Поль, на розгляд редакційних комісій виносилося 10 пропозицій-побажань: 1) підготовчий період для влаштування нових поземельних відносин визначався у 3 роки; 2) протягом цих 3 років устрій поміщицьких маєтків мав би залишатися без суттєвих змін; 3) поміщикам

надавалося право добровільно домовлятися із селянами щодо вартості та якості землі; 4) уряд мав визначити загальні умови викупу й оцінки землі; 5) дозволити поміщикам продавати землі під викуп за цінами, визначеними урядом; 6) оцінка землі має відбуватися через посередницькі оціночні комісії, викуп має ґрунтуватися на реальній вартості землі, в залежності від місцевих умов; 7) якщо поміщик не виявить бажання передати селянам землю в обов'язковий викуп, селяни мають перейти на казенні землі; 8) уряд має право викупувати землю для селян за згодою місцевих дворянських зібрань; 9) надати право поміщикам відмовитися від продажу земель під викуп, якщо умови не дозволяють цього зробити; 10) доручити право викупу особливим місцевим банківським установам або кредитним товариствам [21, арк. 14 зв.–16]. Більшість вказаних пропозицій не були взяті до уваги, але А.М. Миклашевський ставив собі та О.М. Полю в заслугу те, що їм таки вдалося трохи пом'якшити кінцеві положення редакційних комісій.

Весною 1860 р. депутати роз'їхалися по домівках, а Головний комітет у селянській справі продовжував свою роботу ще до осені. Лише у грудні 1860 р. міністр внутрішніх справ повідомив всім губернаторам про необхідність проведення підготовчих робіт з введення нового «Положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності». 7 грудня 1860 р. Міністерство внутрішніх справ надіслало катеринославському губернатору О.К. Сіверсу листа, в якому зазначалось, «що з майбутнім перетворенням побуту поміщицьких селян необхідно до видання законоположень вжити попередні заходи для того, щоб ці положення після їх затвердження могли бути приведені в дію. Височайше наказано: створити у Катеринославській губернії, під Вашим особистим головуванням, особливу Тимчасову комісію з губернського маршалка дворянства, керуючого палатою держмайна, губернського прокурора, двох членів з місцевих дворян-поміщиків після попереднього з вами узгодження, ... і двох членів з місцевих дворян-поміщиків, обраних зібранням губернського й повітових маршалків дворянства» [59, л. 1]. Губернатору пропонувалося обрати до комісії досвідчених поміщиків, які вже мали можливість проявити себе у

Комітеті з влаштування селянського побуту. Для цього необхідно було скласти списки дворянських маєтків і вказати імена поміщиків та кількість ревізьких душ. На основі отриманих даних визначалися кандидати до комісії, яким можна було довірити вирішення такої важливої справи, і повідомити про це міністру внутрішніх справ.

12 січня 1861 р. у Катеринославі зібрались маршалки дворянства всіх повітів для обрання кандидатів до губернського у селянській справі присутствія. З числа претендентів, запропонованих губернатором О.К. Сіверсом, маршалки обрали 5 кандидатів: генерал-майора, маршалка дворян Новомосковського повіту М.Б. Герсєванова, титулярних радників Я.Я. Савельєва та О.М. Поля, поручника П.Н. Абазу та ротмістра А.О. Фітінгофа [59, л. 9].

Найбільше голосів набрав М.Б. Герсєванов. О.Г. Строганов охарактеризував його з найкращого боку, але зауважив, що при введенні в дію Положення про селян він як маршалок дворянства буде більш необхідний у повіті, ніж у губернському присутствії. Міністр внутрішніх справ підтримав О.Г. Строганова, через це до губернського присутствія замість М.Б. Герсєванова потрапив О.М. Поль. Основна причина відмови М.Б. Герсєванову насправді полягала не в тому, що він був маршалком дворянства, а в тому, що його позиція у питаннях реалізації селянської реформи не влаштовувала ні генерал-губернатора, ні російський уряд.

У записці до міністра внутрішніх справ С.С. Ланського від 30.01.1861 р. генерал-губернатор О.Г. Строганов, посилаючись на думку О.К. Сіверса, таким чином характеризував М.Б. Герсєванова: «Між тим цей чоловік відомий відсталими й ворожими поглядами на селянську справу, які він висловлював не лише на словах і письмово, але навіть в друкованих творах, він не був в числі членів губернського комітету у селянській справі й не має необхідних знань в сільському господарстві, нещодавно залишив військову службу, яку розпочав у молодості» [59, л. 4 об.–5].

Губернатор як представник центральної влади не лише повинен був дати характеристику кандидатам, відібраним дворянством, але й не допустити потрапляння до присутствія кандидатур, які могли внести деструктивне начало в його роботу. Тож відбір був ретельним, а характеристики майбутніх членів якнайповніші.

На основі відомостей, наданих О.К. Сіверсом, О.Г. Строганов також охарактеризував інших кандидатів у члени присутствія. Найбільш прихильною була характеристика маршалка дворянства Бахмутського повіту А.О. Фітінгофа, який, на думку генерал-губернатора, був «гідний за інших розумом, освітою, досвідом, набутим ним в званні маршалка дворянства, а також за знаннями в господарстві, що привело його маєток до відмінного благоустрою і свідчить про особливу сумлінність його керування» [59, л. 5].

Позитивними були характеристики Я.Я. Савельєва та П.Н. Абази. «Поручник Абаза входив до Губернського комітету. Мав обмежені статки, але довів свій маєток до відмінного благоустрою, що свідчить про його потяг до сільських занять і про набуті через те пізнання у застосуванні в господарстві різних вдосконалених знарядь та занятті скотарством» [59, л. 5 об.]. Про Я.Я. Савельєва було сказано, що він належав до числа людей освічених, сумлінних і таких, що знаються на сільському господарстві. Однак у підсумку О.Г. Строганов віддав перевагу О.М. Полю, який, як зазначено у записці, «має на це невід'ємне право, оскільки він володіє тими ж якостями (*і має досвід роботи – І.К.*) у складі Губернського комітету у селянській справі, після обрання якого був викликаний до Санкт-Петербурга, де міг близько ознайомитись з поглядами уряду» [59, л. 5–5 об.].

Остаточний склад Тимчасової губернської комісії був таким: голова – губернатор О.К. Сіверс; члени: 1) губернський маршалок А.М. Миклашевський, 2) керуючий палатою держмайна М.В. Компанійщиков, 3) губернський прокурор В.В. Граве; призначені губернатором: 4) ротмістр, барон А.О. Фітінгоф; 5) колезький асесор К.З. Буницький; за вибором маршалків дворянства: 6) Я.Я. Савельєв; 7) О.М. Поль [160, с. 2].

Російський уряд при формуванні складу губернського присутствія враховував два важливі чинники: досвід у господарюванні та підтримка самодержавної влади. Тому до присутствія потрапили дворяни, які вважалися в губернії вправними господарями і водночас підтримували необхідність змін у відносинах «поміщик–селянин». На нашу думку, жоден з членів Катеринославського губернського присутствія у селянській справі не був щирим прихильником пропонованих самодержавною владою змін, що підтверджує викладена вище інформація про спроби А.М. Миклашевського, О.М. Поля, Я.Я. Савельєва та інших мінімізувати втрати поміщиків від скасування кріпацтва. Навіть через 10 років О.М. Поль нарікав на те, що наслідком реформи 1861 р. було падіння всіх галузей господарства дворян-землевласників [303, с. 58–60]. Втім, скасування кріпацтва всі члени присутствія та більшість дворян сприйняли більш-менш спокійно. Про стан загального піднесення згадував губернський архітектор А.М. Достоевський: «Маніфест 19 лютого 1861 р. про звільнення селян урочисто був прочитаний в Соборі (*Свято-Преображенському соборі у Катеринославі – І.К.*) 26 лютого чи 5 березня у неділю (*маніфест був оприлюднений 13 березня – І.К.*). Я з дружиною був у Соборі, і пам'ятаю, що слова Маніфесту глибоко всіх вразили. Настрій в усіх прошарках суспільства був цілком радісний та святковий, і не було стану, котрий би щиро не долучився до цього Свята» [123]. Про спокійне сприйняття Маніфесту писалося в «Катеринославських губернських відомостях»: «Спокій і порядок ніде не були порушені. ... простий народ перебував виключно під впливом одного тихого відчуття вдячності» [160, с. 1].

Губернатор О.К. Сіверс у зверненні до повітових маршалків закликав і надалі зберігати спокійний хід справи, в якій поміщики та селяни залежали один від одного, тому «необхідний моральний зв'язок між обома станами, що ґрунтується, з одного боку, на впевненості селян у щирому бажанні дворян сприяти виконанню розпоряджень уряду, з другого – завбачливій дбайливості поміщиків вселити до себе поміж колишніми кріпаками приязнь і повагу» [160, с. 1]. Губернатор не хотів, аби тривкий спокій перетворився на серйозний

конфлікт. Досвід останніх років, коли дворянство Катеринославської губернії не завжди демонструвало свою готовність слідувати за вказівками уряду в справі емансипації, не вселяли в нього впевненості. Тому він ще раз нагадав про важливість виконання положень селянської реформи.

До єднання станів закликала й преса. В першій половині 1861 р. в «Катеринославських губернських відомостях» було вміщено більше десятка матеріалів під назвою «Земська справа». Більшість з них були розраховані на те, аби переконати інтелігентну публіку в позитивному характері змін, що відбулися після оприлюднення положень реформи. Звільнення селян кваліфікувалося як відновлення історичної справедливості. «Великий заклик до єднання станів ... навіки закрити ту безодню, відкриту руками Петра I внаслідок історичної необхідності», – повідомлялося в одній зі статей [146, с. 1–2].

Незважаючи на всі зусилля влади, серед дворян Катеринославської губернії ще залишалися ті, які продовжували складати проекти, писати звернення й записки з метою повернення вищій верстві хоча б частини тих важелів впливу на соціально-економічну ситуацію, що вони мали до 1861 р. Катеринославське у селянській справі присутствіє отримало записки М.Б. Герсєванова та поміщика Олександрівського повіту М.Г. Синьогуба, в яких автори намагалися довести необхідність збереження влади поміщиків над кріпаками [552, с. 99].

Записка М.Б. Герсєванова через свою різкість навіть не була занесена до журналу. В ній критикувалося Положення 19 лютого 1861 р., яке, на думку М.Б. Герсєванова, забрало у поміщиків поліцейську владу над селянами, чим спричинило селянський рух. М.Г. Синьогуб особливо наголошував на тому, що проводити селянську реформу у маєтках дрібнопомісних дворян немає жодної можливості, оскільки ліквідація кріпацтва призведе до їх розорення [552, с. 99–100].

Деякі дворяни звернулися безпосередньо до російського уряду. У листопаді 1861 р. маршалок дворянства Павлоградського повіту Л.І. Коростовцев подав на ім'я міністра внутрішніх справ записку під назвою

«Про запровадження виборного начала при обранні членів від дворянства до губернського у селянській справі присутствія». Він зазначав, що обрання членів присутствія в губернії працює погано, що видно з того, як часто міняються члени присутствія. Л.І. Коростовцев критикував порядок обрання членів присутствія, коли кандидатуру визначали лише повітові маршалки, через що до присутствія часто потрапляли люди випадкові або й такі, які шукали собі вигоди, пов'язані з жалуванням та службовими перевагами. Він вважав, що членів присутствія та кандидатів до них повинні обирати за списками, складеними з'їздами дворян. Загальні дворянські зібрання обирали б двох кандидатів, яких потім затверджував маршалок [56, л. 1, 3–3 об.].

Отже, не всі дворяни зустріли Маніфест від 19 лютого 1861 р. прихильно. В даному випадку деякі представники дворянського стану не проявили традиційної лояльності до самодержавної влади. Однак така позиція не стала підґрунтям для формування бодай невеликої групи дворян, яка потенційно могла б висунути російському уряду вимоги соціально-економічного або суспільно-політичного характеру. А.В. Флоровський зауважив, що власне «лояльність і відданість (*престолу* – *І.К.*) не дозволили ... обуренню деяких дворянських кіл перетворитися на реальні та формальні об'єднання» [608, с. 35]. Тож все обмежалося критичними записками кількох незадоволених дворян, голос яких не був підтриманий.

21 березня 1861 р. відбулося перше засідання Катеринославського губернського у селянській справі присутствія. Протягом наступних 13 років воно займалося вирішенням різних питань, пов'язаних із впровадженням положень селянської реформи: від упорядкування форми уставної грамоти до порядку виділення наділів та визначення повинностей. Багато часу було присвячено введенню в дію інституту мирових посередників, який став черговим об'єктом критики з боку катеринославських дворян.

Нарешті реформа набула чинності. Її спокійний і мирний хід дворяни ставили собі в заслугу. «Щасливе й мирне закінчення всієї справи, – згадував А.М. Миклашевський, – повністю належить російському дворянству ... честь

державного перевороту, який спокійно завершився, повністю повинна належати дворянам-поміщикам» [168, с. 225–226]. Термін «державний переворот», який вжив А.М. Миклашевський, не можна вважати політичним, оскільки він розумів під ним зміну соціального устрою в державі, а не зміну державного ладу.

Таким чином, селянська реформа 1861 р. запустила в Російській імперії незворотні процеси, які призвели до суттєвих зрушень в усіх сферах життя суспільства. Одним з головних наслідків реформи стало вивільнення значної енергії всіх станів суспільства (в першу чергу дворян) задля вирішення важливої соціальної проблеми.

Катеринославське дворянство включилося в цей процес. Активну участь в підготовці та впровадженні селянської реформи брало близько сотні дворян, що можна вважати значною кількістю, якщо зважати на те, що на початок реформи земельною власністю в Катеринославській губернії володіли близько 2 300 дворян [313, с. 45]. До них можна віднести членів благородних зібрань, Комітету з облаштування побуту селян, губернського у селянській справі присутствія, авторів різного роду проектів і записок. Саме вони й складали ту критичну масу, котра формувала громадську думку. Напередодні та в перші роки запровадження реформи дворяни порушили кілька важливих для себе питань, які залишалися актуальними до 1905 р., такі, як брак вільних робочих рук, потреба в доступних кредитах, надання дворянам ширших можливостей у місцевому самоврядуванні.

Вектор громадської думки катеринославських дворян рідко виходив за межі, визначені самодержавною владою. Але широке обговорення селянського питання, яке для імперської влади завжди було важливим, свідчило про формування у дворянському середовищі нової свідомості. За короткий час дворяни навчилися формулювати стійкі вимоги, що часто йшли врозріз з установками центральної влади, й захищати тим самим свою позицію. Ці вимоги не були революційними або безкомпромісними і, врешті-решт, більшість з них так і не була реалізована. Але, коли вони відчували нові

можливості, які надавала селянська реформа, дворяни вже не зупинилися, як це, наприклад, сталося у 1767 та 1825 рр., а продовжували активно впливати на соціально-економічні та суспільно-політичні процеси в державі. Більшість з тих дворян, які взяли участь у підготовці та впровадженні реформи, в подальшому увійшли до складу земських установ, мирового суду, інституту земських начальників тощо.

Реформа розділила катеринославське дворянство на кілька груп, ставлення яких до неї мало деякі відмінності: противників, які не сприймали реформу (Г.В. Нечаєв, М.Б. Герсєванов); компромісників, готових підтримати будь-які проекти влади, за умов певної компенсації (А.М. Миклашевський, О.М. Поль, Я.Я. Савельєв); прибічників, які безумовно вірили в необхідність емансипації (Д.Т. Гнедін, М.Д. Мізко). Такий умовний поділ можна назвати природним, оскільки і до, і після реформи дворянство не вирізнялося монолітністю. Процес реформування суспільства просто посилив роз'єднаність вищої верстви.

Загальна позиція катеринославського дворянства щодо емансипації селян в основному мала суб'єктивний характер. Інтереси кріпосних селян в проектах і записках майже не відображалися, що має логічне пояснення. Дворяни-землевласники просто не готові були до втрати частини своїх соціальних та економічних переваг. Але імперська влада використовувала різноманітні важелі впливу, а також апелювала до прагнення дворян завжди служити державі, й провела реформу, яка зачепила соціально-економічні інтереси дворянства та селянства й призвела до оновлення та посилення державного організму.

3.2. Участь дворян в роботі інституту мирових посередників

Одним з важливих елементів селянської реформи 1861 р. був інститут мирових посередників, який створювався згідно з «Загальним положенням про селян, що вийшли з кріпосної залежності». Поруч з губернським у селянських справах присутствієм та повітовим мировим з'їздом на мирових посередників покладался обов'язок впровадження положень реформи, а також вирішення

особливих справ, пов'язаних з новим типом відносин, які склалися між колишніми поміщиками і тимчасовозобов'язаними селянами [97, с. 143].

Постать мирового посередника та сам інститут мирового посередництва вже півтора століття користується значною увагою дослідників, які дають різні оцінки цим ключовим елементам селянської реформи 1861 р. [365, с. 4–5; 395, с. 150; 430, с. 5; 447, с. 183; 449, с. 251; 450, с. 170–171, 172; 543, с. 9; 556, с. 176; 584, с. 42].

В останні 30–40 років з'явилося кілька наукових праць, повністю присвячених їх діяльності, яка розглядалась в кількох площинах: 1) як засіб проведення на місцях аграрної політики в інтересах дворянства; 2) як механізм прийняття компромісних рішень; 3) як засіб контролю за станом російського села та настроями селян; 4) як інструмент запобігання соціальних конфліктів [388, с. 123, 127; 408, с. 3; 526, с. 15; 600 с. 186; 605, с. 167, 174, 176].

Діяльність мирових посередників Катеринославської губернії не вивчалась, але в історіографії є кілька праць, де є загальна оцінка їх роботи [495, с. 137–138; 550, с. 39; 552, с. 101; 566, с. 1].

Інститут мирових посередників в Катеринославській губернії запрацював влітку 1861 р. Згідно з «Положенням про губернські та повітові у селянських справах установи» мирові посередники наділялися широкими повноваженнями. Вони мали право: 1) розбирати суперечки, скарги, непорозуміння між поміщиками і тимчасовозобов'язаними селянами; 2) розбирати скарги селян на волосні сходи та їх посадових осіб; 3) затверджувати волосного старшину; 4) карати осіб сільського і волосного правління штрафом або арештом до 7 діб; 5) стягувати недоїмки з селян через земську поліцію по скарзі поміщиків за неналежне відбування селянами повинностей [99, с. 204, 205]. Всі рішення, прийняті мировими посередниками, розглядалися на повітовому мировому з'їзді, до якого входили всі мирові посередники повіту. З'їзд очолював повітовий маршалок дворянства [99, с. 213].

Кандидатами на посаду мирового посередника могли стати тільки дворяни, оскільки лише вони як власники земельних господарств розбиралися в аграрних

відносинах. Майбутні мирові посередники повинні були мати високий майновий (земельний) і освітній цензи: спадкові – володіти земельним наділом площею 500 десятин, або 150 десятин за умови наявності вищої освіти, котра давала право на чин XII класу; особисті – володіти земельним наділом площею 1 000 десятин. Списки кандидатів склалися повітовими маршалками дворянства, подавались на розгляд спочатку повітового дворянського зібрання, потім – губернатора. Затвердження на посаді відбувалося наказом Урядуючого Сенату [99, с. 203]. Остання норма прирівнювала мирового посередника до губернського маршалка, який теж затверджувався на посаді наказом Сенату.

Незважаючи на відсутність матеріальної винагороди (виділялося лише 1 500 рублів на канцелярію) і можливості отримання чинів, посада мирового посередника мала свої привабливі сторони. Вона давала реальну владу над колишніми кріпаками і достатню незалежність від губернської та повітової адміністрації, а також від органів дворянського самоврядування. За задумом законодавців, потенційним мировим посередником міг стати в міру амбітний, достатньо забезпечений, з хорошою освітою поміщик, який не шукав високооплачуваної посади й чинів і розумів необхідність змін, які запроваджувалися урядом.

Міністр внутрішніх справ С.С. Ланской у березні 1861 р. розіслав губернаторам циркуляр, в якому чітко роз'яснив, кого уряд хотів би бачити серед мирових посередників: «Моральні якості, якими мав володіти мировий посередник, показує сама їх назва. Головне їх призначення – бути примирювачем і суддею інтересів обох станів. Настільки високе покликання не може бути з успіхом виконуване особами, які своєю попередньою діяльністю або взагалі своїм образом думок проявили себе енергійними і виключно прибічниками інтересів лише одного стану, ще менше звичайними шукачами штатних місць, які по службі переслідують лише особисту мету та власні, нерідко, корисливі цілі» [450, с. 171].

Частина катеринославського дворянства поставилася до посади мирового посередника так, як того очікував уряд. Відомий освітянин, мировий

посередник і земський діяч з Олександрівського повіту Д.Т. Гнедін, вважав, що «реформа надала поміщикам *[можливість]* самим влаштовувати свої відносини з селянами “сімейним чином” заснуванням мирового інституту ... там, де кріпацтво пустило коріння, посередники були кріпосниками, але все ж до їх числа потрапили кращі люди» [112, с. 18]. Д.Т. Гнедін згадував: «Думка, що я буду провісником свободи, що я можу принести користь стражденним, що я один з органів, який закликає народ до нового життя, переповнила радістю моє серце ... я із задоволенням згадую це дорогоцінне трирічне служіння ідеї звільнення від рабства ... *(можна було обманути селян або розізнати поміщиків, але – І.К.)* ... Я обрав бути справедливим і не відступати від «Положення» ... Я турбувався лише про те, аби покращити побут селян ... Я впевнений, що більша частина посередників була сповнена бажанням щось зробити для селян» [112, с. 19, 23, 29].

Поміщик Олександрівського повіту І.О. Протопопов через 20 років після скасування кріпацтва згадував: «Я пам'ятаю дуже добре і вважаю, що більшість, знайома з колишніми мировими посередниками, також знає, що справа ця провадилась людьми енергійними, діловими, які забували про все, аби принести користь ... вплив мирових посередників був дуже великим» [309, с. 413].

Землевласники Олександрівського повіту поділилися своїми спогадами, в яких дії мирового посередника оцінювалися позитивно. Вони вірили у важливу місію скасування кріпацтва й щиро поставилися до необхідності послужити суспільству. Власне, саме на таких людей, як Д.Т. Гнедін та І.О. Протопопов, розраховував російський уряд, коли створював інститут мирових посередників.

Іншої думки про посередників був маршалок дворянства Новомосковського повіту М.Б. Герсєванов. В одній зі своїх записок до губернатора він наголошував на тому, що дехто з мирових посередників «діє у своїх рішеннях на шкоду справедливим і законним вимогам землевласників й через те породжує багато скарг від останніх ... довіра селян набувається з

порушенням обов'язку, закону та інтересів верстви, до якої належать самі посередники!» [56, л. 4].

Хоча сприйняття селянської реформи з боку дворян Катеринославської губернії не було однозначним, безпосередні учасники запровадження її положень і через багато років пам'ятали те піднесення, яке панувало в дворянському середовищі в часи існування інституту мирових посередників.

21 березня 1861 р. відкрилося перше засідання Катеринославського губернського у селянській справі присутствія. Його вів катеринославський губернатор О.К. Сіверс. До складу присутствія увійшли губернський маршалок дворянства А.М. Миклашевський, керуючий палатою держмайна М.В. Компанійщиков, в.о. губернського прокурора О.С. Жданов, представники дворян від уряду А.О. Фітінгоф та К.З. Буницький, а також представники дворян від губернії Я.Я. Савельєв і О.М. Поль. Одним з питань, які були розглянуті під час засідання, було рішення про необхідність складання повітовими маршалками списків дворян, які мали право обиратися на посаду мирових посередників [160, с. 2, 3].

Надзвичайні повітові збори дворян відбулися в квітні–травні 1861 р. Тут було складено списки кандидатів, а також визначено кількість мирових дільниць. Катеринославський повіт був поділений на 4 дільниці, Бахмутський – 10, Верхньодніпровський – 7, Новомосковський – 6, Олександрівський – 8, Павлоградський – 5, Ростовський – 4, Слов'яносербський – 8.

Протягом 1861 р. робота інституту мирових посередників тільки налагоджувалась. Влітку всі мирові дільниці отримали мирових посередників, почалась непомітна й копітка робота. Селяни здебільшого не знали, чого чекати від реформи, поміщики ж вичікували й розраховували, як мінімум, на станову солідарність мирових посередників.

Протягом наступних двох років дворянам довелося здійснити важку роботу: 1) скласти і ввести в дію уставні грамоти; 2) створити селянське громадське управління; 3) організувати губернські та повітові у селянській справі установи. Ці організаційні заходи визначалися «Положенням», тому

протягом дворічного перехідного періоду селяни змушені були перебувати в стані тимчасовозобов'язаних [498, с. 134].

У травні 1861 р. до мирових посередників звернувся мировий посередник третьої ділянки Ростовського повіту П.М. Хоментовський: «Вступаючи на посаду, вважаю за приємний обов'язок заявити про бажання виконувати покладені на мене обов'язки неупереджено і не зважаючи на особи, в межах затвердженого на найвищому рівні Положення, [додаючи] що поміщики повинні самі роз'яснювати селянам їх права й обов'язки» [486]. П.М. Хоментовський нагадав мировим посередникам, що не лише вони, але й поміщики мають проводити роз'яснювальну роботу серед селян щодо їх майбутньої долі.

Ситуація, як згадував Д.Т. Гнедін, була складною та делікатною. Характер служби посередника був новим, а його роль не до кінця з'ясована. Мировий посередник хоч і належав до поміщиків, мусив оголосити землевласникам, що вони більше не поміщики, а їх колишні селяни – не кріпаки, а сусіди. «Поміщик відчував свою владу над селянином, – згадував Д.Т. Гнедін. ... Вся ця сила була ще вчора, а тепер посередник оголошує, що ... ваша влада знищена навіть над дворовими ... Я із вдячністю згадую землевласників, всі угоди яких з селянами закінчилися тихо і мирнолюбно» [112, с. 19, 27, 28].

Не всі дворяни-землевласники зустрічали мирового посередника з розумінням. Наприкінці 1861 р. стало очевидно, що посередникам не вдалося переконати всіх поміщиків виконувати норми «Положення». В свою чергу, поміщики усвідомили, що не зможуть зробити мирових посередників своїми союзниками. За спогадами Д.Т. Гнедіна, положення селянської реформи були не до душі дійсному статському раднику Оресту Степановичу Євецькому і, хоча поміщик був не проти звільнення селян, передачу їм землі називав порушенням права власності. О.С. Євецький вважав, що «селяни – повні невігласи і не зможуть скористатися свободою, а тому необхідно бути обережними з ними, до того ж в пору літніх робіт не варто порушувати порядок» [112, с. 20]. При цьому він схвалював дії мирових посередників

Павлоградського повіту, які приховали від селян звільнення від панщини підлітків і неповнолітніх до 18 років.

В Павлоградському повіті дії мирових посередників теж викликали незадоволення поміщиків, але на певному етапі маршалку дворянства вдалося взяти під контроль повітовий мировий з'їзд. На думку частини дворян Павлоградського повіту, серед яких виділявся М.Б. Герсєванов, один з мирових посередників – молодий і недосвідчений колезький секретар Ю.П. Ришков – під час виконання своїх обов'язків проявив себе, з точки зору дворян, неналежним чином. Відомий публіцист М.Є. Салтиков-Щєдрін, який писав про цей випадок, зазначав, що для дворян «мировий посередник Р. (Ю.П. Ришков – І.К.) кудись гне, але не туди, куди хочеться павлоградським дворянам» [266, с. 506].

Ю.П. Ришков з розумінням ставився до селян, що не влаштовувало колишніх поміщиків. На боці мирового посередника стояв Л.І. Коростовцев, однак у вересні 1862 р. маршалком дворян Павлоградського повіту обрали А.П. Письменного й на першому ж мировому з'їзді, як пише М.Є. Салтиков-Щєдрін, Ю.П. Ришкову «прочитали сильну нотацію, а на інший день, на приватному з'їзді дворян, ще сильнішу» [40, л. 29 об.; 266, с. 507].

Дворяни вказали мировому посереднику на помилкове розуміння його обов'язків і натякнули, кому він насправді має служити. Ю.П. Ришков не став йти всупереч бажанню представників вищої верстви. На мировому з'їзді повітовий маршалок висловився за те, аби мирові з'їзди були справді мировими. У зверненні до дворян він наголосив: «Завдяки вам, шляхетні дворяни, в мене повинна бути сила й значення для дій заради спільного блага» [266, с. 508]. Епізод з мировим посередником Ю.П. Ришковым на сторінках газети «Новий час» виклав М.Б. Герсєванов. Він був відомий своїми консервативними поглядами на селянську реформу, а отже, не міг стати на бік посередника, який сумлінно виконував її положення.

Поява посадової особи, яка стала посередником між поміщиком і селянами, та ще й була виведена з-під юрисдикції повітових маршалків дворянства, не влаштовувала М.Б. Герсєванова. З цього приводу в листопаді

1861 р. він мав розмову з губернатором О.К. Сіверсом, який його не підтримав. Потім він мав зустріч з Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором О.Г. Строгановим, а пізніше спеціально їздив до Петербургу на аудієнцію до міністра внутрішніх справ П.А. Валуєва [56, л. 19 об.]. Свої думки М.Б. Герсєванов також виклав у доповідній записці. Під його впливом подібні записки склали брат Миколи Герсєванова Георгій, який очолював верхньодніпровське дворянство, і маршалок дворян Павлоградського повіту Любим Іванович Коростовцев.

На думку авторів записок, мирові посередники діяли не в інтересах поміщиків. «Деякі з них, – йшлося в записці М.Б. Герсєванова, – діють в своїх рішеннях на шкоду справедливим і законним вимогам землевласників і через те породжують велику кількість скарг від останніх» [56, л. 4]. До мирових посередників висувалися надумані звинувачення в тому, що ті не завжди до кінця присутні на мирових з'їздах, листуються безпосередньо з губернським присутством, не надають звітів з'їзду, який не має чіткого уявлення про діяльність посередників. М.Б. Герсєванов вважав, що такий стан речей неприпустимий, і пропонував зробити такі кроки: 1) надати головам повітових мирових з'їздів право атестувати посередників перед губернським присутством; 2) у випадку якихось порушень представляти вчинки посередника на обговорення повітового дворянського зібрання; 3) заборонити мировому посереднику здійснювати будь-які розпорядження без рішення мирового з'їзду; 4) на з'їздах посередник повинен був звертатися безпосередньо до голови з'їзду, й вже той мав робити відповідні розпорядження у конкретних випадках [56, л. 6 об, 7]. Всі ці пропозиції не лише суперечили основним положенням селянської реформи, але й, фактично, позбавляли мирового посередника можливості впливати на процес звільнення селян.

М.Б. Герсєванов та його однодумці найбільше були незадоволені тим, що мировий посередник не підлягав контролю благородного зібрання. На його думку, посередники, виведені з-під контролю повітових маршалків, «являють собою в багатьох випадках не передбачені законом не лише адміністративну,

але й юридичну інстанцію ... вони навіть не зобов'язані надавати мировому з'їзду докладної звітності ... для обговорення з'їздами» [56, л. 5]. М.Б. Герсєванов, який очолював дворянство Новомосковського повіту, визнавав, що повітовий маршалок де юре майже не впливав на мирового посередника.

М.Б. Герсєванов та інші автори записок пропонували поставити мирового посередника в більшу залежність від голови мирового з'їзду, очолюваного повітовим маршалком дворянства. Більше того, в записках були висновки, які ображали честь і гідність мирових посередників, серед яких було багато шанованих дворян. Автори записок натякали, що більшість мирових посередників – люди малоосвічені (*див. додаток 4 таблиця 1*), які обійняли посаду посередника заради жалування, що вони не знають місцевості, на відміну від поміщиків [56, л. 15–16].

З копією однієї з записок, підписаної Л.І. Коростовцевим, ознайомився губернський маршалок А.М. Миклашевський. Він звернувся листом до Л.І. Коростовцева й висловив своє здивування тим фактом, що обвинувачення в корисливості та заграванні з селянами впало на людей, обраних за участі всіх маршалків дворянства, в тому числі й губернського. А.М. Миклашевський заявив, що не поділяє «настільки образливий погляд ... на якості та дії цілого стану посередників, про яких громадська думка та факти свідчать зовсім інше» [56, л. 22]. «Мені здається, – вів далі Андрій Михайлович, – вся їх нагорода повинна складатися в усвідомленні того, що їх чесна праця приносить суспільну користь ... Такий аналіз записки свідчить, що вона могла бути складена під впливом відомих лише Вам окремих випадків ... Ані губернське присутствіє, ані громадська думка, ані я в якості маршалка дворянства Катеринославської губернії далеко не поділяємо вищевикладених думок про посередників» [56, л. 22 об.]. Записка також була надіслана на ім'я міністра внутрішніх справ. П.А. Валуєв не дав їй ходу як такій, що суперечила «Положенню» 19 лютого [56, л. 19].

Через кілька років після появи згаданої записки М.Б. Герсєванов написав ще одну на ім'я голови губернського у селянській справі присутствія, очолюваного катеринославським губернатором Г.О. Вавель фон Крігером. В записці він дав оцінку діям всіх посередників, яких не назвав в записці 1861 р. Серед них він найбільше критикував В.П. Бикова, котрий, на думку М.Б. Герсєванова, не відповідав званню посередника, та М.В. Куриліна, який, хоча й вів справу добре, застосував одного разу військову силу до селян, як вважав М.Б. Герсєванов, без необхідності [30, л. 3 об.]. Водночас діяльність посередників Й.Т. Дверницького та Й.Й. Свенцицького він все ж оцінював позитивно.

Наприкінці 1863 р. всі катеринославські поміщики підписали уставні грамоти. Однак ця процедура відбулась не без проблем. Мали місце численні непорозуміння між мировими посередниками і дворянами-землевласниками. Наприклад, мировий посередник шостої діляниці Верхньодніпровського повіту колезький секретар Захар Федорович Малама своїми діями викликав незадоволення поміщиків Лаппо-Данилевських, маєток яких лежав біля с. Гуляй-Поле [26, арк. 4а.]. Губернатор О.К. Сіверс характеризував З.Ф. Маламу як людину здібну, чесну, яка гаряче співчуває селянській реформі та користується повагою більшості верхньодніпровського дворянства [55, л. 34 об.]. Наступник О.К. Сіверса, П.О. Извольський, вважав З.Ф. Маламу одним з найкращих мирових посередників губернії, бо він турбувався про покращення побуту селян [55, л. 35 об.].

Коли З.Ф. Малама приступив до виконання обов'язків, він зіткнувся з протидією поміщиків Лаппо-Данилевських. Всі законні дії мирового посередника поміщики ігнорували і не виконували положень реформи 1861 р. У жовтні 1862 р. З.Ф. Малама вказав О. Лаппо-Данилевському на те, що тимчасовозобов'язані селяни, які працювали в його економії, не отримують належного харчування та одягу, й прохав виправити ситуацію. Поміщик не відреагував на прохання, тому З.Ф. Малама своєю владою звільнив селян (жінок, які працювали в маєтку) від зобов'язань перед поміщиком [55, л. 57].

Ще одна конфліктна ситуація виникла з найманими робітниками економії Петра Олександровича Лаппо-Данилевського біля с. Удачного. Власник не виконував зобов'язань перед найманими працівниками, бо не видавав їм провізії. Через це вони залишили економію і, не маючи засобів до існування, звернулись до мирового посередника З.Ф. Малами. Той дав їм грошей, щоб вони мали можливість деякий час протриматися, та спробував вмовити їх повернутися до економії. Однак працівники відмовились це зробити, тоді П.О. Лаппо-Данилевський звинуватив мирового посередника в тому, що той не повернув їх до маєтку. З.Ф. Малама відкидав ці звинувачення й пояснював, що не мав таких повноважень, оскільки він не був поліцейським чиновником і не мав права силою повертати найманих працівників, а лише діяв методами усного переконання [55, л. 58 об.–59].

Лаппо-Данилевські були незадоволені діями З.Ф. Малами ще й через те, що він дізнався про порушення не від самого поміщика, а від волосного старости, який свого часу був кріпаком Лаппо-Данилевських. Поміщики подали до губернського у селянських справах присутствія три скарги на дії З.Ф. Малами. Мировий посередник пояснював присутствію, що поміщик не реагував на його письмові звернення. До того ж перевірка скарг на поміщика з боку селян через волосних старшин практикувалась майже всіма мировими посередниками, оскільки інакше зробити було й неможливо [55, л. 60].

Про непереконливість скарг Лаппо-Данилевських свідчить і те, що вони були подані більше ніж через півроку після згадуваних подій. Скарги були розглянуті у травні 1863 р. в Катеринославському губернському у селянських справах присутствії. В своєму рішенні присутствіє зазначило, що «Малама своїми діями стосовно Лаппо-Данилевських не виправдав святості свого призначення, діяв з явним обтяженням їх участі в усіх випадках, де від його розпоряджень прямо залежали значні інтереси старовинної та влаштованої економії» [55, л. 54]. В даному випадку присутствіє зайняло сторону поміщиків, хоча посередник діяв в межах закону й намагався захистити селян.

Конфліктна ситуація була розв'язана таким чином. Присутствіє, що діяло на догоду поміщикам, піддало роботу З.Ф. Малами критиці. У відповідь посередник відмовився від посади й увійшов до складу губернського у селянських справах присутствія. По суті, Лаппо-Данилевські «вижили» з повіту неугодного їм мирового посередника, оскільки його дії відповідали інтересам селян, а не поміщиків.

На час зняття З.Ф. Маламою обов'язків мирового посередника більшість поміщиків Верхньодніпровського повіту вже уклала з селянами уставні грамоти, тож його звільнення не вплинуло на процедуру їх підписання. Однак «витіснення» З.Ф. Малами з дільниці є показовим в розумінні ставлення деяких поміщиків до постаті мирового посередника.

З.Ф. Малама був не єдиним посередником у Верхньодніпровському повіті, якому перешкождали виконувати обов'язки. У Верхньодніпровському повіті поміщиця Олександра Дебробек не лише не бажала підписувати уставну грамоту і наділяти селян землею, але й образила мирового посередника п'ятої дільниці С.С. Потоцького [14, арк. 77]. У травні 1862 р. він доповідав міністру внутрішніх справ: «Аби прискорити час закінчення цієї справи для вигоди селян і підтримки довіри останніх до мирового посередника, я вважав за необхідне особисто з'явитися до губернського присутствія ... і клопотатися, аби були застосовані заходи приборкання подібних дій сваволі ... Причому вважаю за обов'язок доповісти, що губернському присутствію вже були заявлені письмово факти, де мировий посередник через бездоганне виконання службових обов'язків піддавався образам з боку власника, але за цією скаргою губернське присутствіє не задовольнило ображеного ... Цьому сумному явищу сприяє й та обставина, що двері нашого губернського присутствія зачинені для прохачів і, якщо немає вільного доступу мировому посереднику, то власники і селяни зовсім його не мають» [55, л. 3 об.].

Як свідчать епізоди з З.Ф. Маламою та С.С. Потоцьким, мирові посередники стикалися з труднощами не лише при узгодженні позицій землевласників і тимчасовозобов'язаних селян. Губернське присутствіє також

часто не реагувало на звернення посередників і зволікало з прийняттям рішень, чим нагадувало роботу адміністративних установ, тобто, уподібнювалося чиновникам, до яких дворяни ставилися презирливо.

Не склалися відносини між поміщиками і мировими посередниками й у Ростовському повіті. Поміщиків Я.А. Андрєєва, О. Ковалинську, братів Пеленкіних, Е. Перстіані, К.П. Орловську, І.П. Дьяконову, Г.П. Ковалинського, О.П. Тіммермана не задовольняла робота посередника третьої ділянки П.М. Хоментовського та посередника другої ділянки К.П. Іванова. Поміщики склали листа на ім'я повітового маршалка Є.М. Ковалинського з проханням зменшити кількість мирових ділянок в повіті через незначну завантаженість мирових посередників. У, здавалося б, логічному поясненні був підтекст. Поміщики просили скоротити 2-у і 3-ю ділянки, де діяли ліберальні, на їх думку, посередники, щоб позбутися їх у такий спосіб.

Є.М. Ковалинський, відомий своїм негативним ставленням до селянської реформи, в свою чергу, звернувся до губернатора. У листі від 16 лютого 1862 р. губернатор відповів: «Не можу розділити викладених вами аргументів зі скорочення у Ростовському повіті мирових ділянок. В Ростовському повіті ... справа складання та введення в дію уставних грамот уповільнилась. ... до губернського присутствія поступила лише одна уставна грамота поміщика Іванова ... з отриманих мною даних від мирових посередників [видно], що власники ділянок не надають уставних грамот» [487]. Попри невдачу, ростовські поміщики не припиняли своїх спроб позбутися небажаних посередників, але успіху не досягли. П.М. Хоментовський та К.П. Іванов продовжили виконання своїх обов'язків до середини 1860-х років, коли кількість мирових ділянок була зменшена у законодавчому порядку.

Про необхідність неухильного виконання уставних грамот йшлося в листі маршалка Олександрівського повіту О.М. Наковальніна. Наприкінці листопада 1861 р. він повідомляв мировому посереднику шостої ділянки Д.Т. Гнедіну, що «керуючий Міністерством внутрішніх справ в конфіденційному розпорядженні від 19 жовтня пояснював, що для успішного ходу справи зі складання уставних

грамот необхідно, аби на перший раз були прийняті заходи щодо точного дотримання умов, встановлених цими грамотами ... Будь-яке послаблення, виявлене однією зі сторін, не можна не визнати однозначно негативним ... Начальник губернії ... прохав (*мирових посередників – І.К.*) суворо спостерігати, аби всі умови грамот мали точне застосування» [26, арк. 1–2].

Роз'яснень, подібних тим, які дали О.К. Сіверс та О.М. Наковальнін, в період запровадження реформи було зроблено чимало. Губернська влада та благородні зібрання мусили зважати на сильну позицію мирових посередників, закладену в «Положенні». Оскільки посередники у своїх діях були достатньо незалежними від дворянського зібрання та губернської адміністрації, поміщики могли піддати мирових посередників переважно психологічному впливові.

З-поміж посередників були й такі, які діяли в інтересах поміщиків. Мировий посередник Ростовського повіту І.П. Сарандинакі мав родинні стосунки з великими землевласниками, які належали до противників селянської реформи, часто діяв однобічно, хоча й не виходив за межі «Положення». Ще один посередник з Ростовського повіту, К.О. Холяра, був відвертим реакціонером, прибічником застосування військ для заспокоєння селян. Також не завжди вдало діяв посередник Новомосковського повіту М.В. Курилін, який одного разу застосував військову силу проти селян. Однак загальний настрій більшості представників повітових мирових з'їздів свідчив про непідробне бажання довести реформу до логічного завершення.

Радикальна зміна соціальних відносин, що відбувалася на початку 1860-х років, не могла обійтися без конфліктів, оскільки зачіпалися інтереси всіх учасників процесу розкріпачення. Напевно, умови, в які були поставлені мирові посередники, дозволили їм виконати покладену на них місію, попри небажання деяких поміщиків швидко міняти усталений устрій. В цьому посередникам сприяла губернська влада, яка мусила виконувати настанови уряду, а також керівники губернського та повітових дворянських зібрань. Д.Т. Гнедін писав, що «об'єднанню мирового інституту сприяли повітовий маршалок О.М. Наковальнін і неодмінний член присутствія М.І. Зарудний» [112, с. 25].

Найбільшу підтримку та вдячність за належне виконання обов'язків посередники отримували від селян у вигляді вітальних адрес та подяк [472, с. 238].

Російський уряд також оцінив роботу мирових посередників. Дев'ять посередників і дев'ять кандидатів в мирові посередники Катеринославської губернії були нагороджені відзнаками за виконання своїх обов'язків з втілення в життя положень селянської реформи [566, с. 132]. Дехто був нагороджений орденом, наприклад, посередник Новомосковського повіту Й.Т. Дверницький [259 с. 342]. Тож варто погодитися з Д.Т. Гнедіним, який вважав, що «більша частина посередників була пройнята бажанням щось зробити для селян» [112, с. 29].

Перший призов мирових посередників своє завдання виконав. Уставні грамоти були підписані, поміщицькі селяни перейшли в стан тимчасовозобов'язаних. Однак залишалось ще багато справ. Наприклад, у 1863 і 1866 рр. на мирових посередників було покладено обов'язок вирішити питання з удільними і державними селянами. Але основне завдання було виконане, тому в липні 1863 р. прийнято проект «Про скорочення кількості та складу мирових у селянських справах установ» [605, с. 178].

25 березня 1866 р. згідно з положенням Головного комітету з облаштування сільського стану було визначено, що кількість селян на одну мирову ділянку не може перевищувати 25 000 осіб [256, с. 722]. Внаслідок цього кількість мирових ділянок в Катеринославській губернії зменшилася більше ніж вдвічі – з 52 до 24 (див. *додаток 4 таблиця 2*). Більшість активних посередників пішли працювати до мирового суду та земських зібрань (див. *додаток 4 таблиця 1*).

З роками все більш очевидною ставала необхідність реформування інституту мирових посередників. «Кращі сили» вже давно залишили мировий з'їзд, який втрачав свою динаміку й вже не міг позитивно впливати на розвиток сільського управління. З 1873 р. мирові посередники взагалі займалися лише зборами податків [531, с. 87]. Тому було вирішено ліквідувати цей інститут. 27

липня 1874 р. рішенням імперського уряду мирові посередники і з'їзди розпускалися. Замість них створювалися губернські й повітові у селянських справах присутствія, на які покладался обов'язок завершити унормування поземельних відносин між поміщиками/державою і селянами. Від дворян до цих установ призначалися обов'язкові члени, однак вони не мали тих повноважень, якими свого часу володіли мирові посередники. Обов'язкові члени залежали від губернської адміністрації та прирівнювалися до чиновників Міністерства внутрішніх справ [605, с. 182].

Рефлексії дворян щодо цієї зміни проявлялися ще тривалий час. Під час роботи XVI чергової сесії Катеринославського губернського земського зібрання, на якому обговорювалося питання про порядок обрання обов'язкових членів до нових губернських і повітових у селянській справі присутствій, чимало гласних порівнювали їх з інститутом мирових посередників, але не на користь перших. Гласний від Бахмутського повіту О.Ф. Бантиш говорив, що «з ліквідацією влади поміщика, необхідно було ... охоронний вплив замінити іншим чинником. Він створив цей чинник в селянському самоврядуванні ... під піклуванням посередника. Інститут цей, в більшості випадків, віднісся добросовісно до виконання покладених на нього задач. І, мабуть, завершив би розпочату ним службу, якби йому в цьому не завадили. Широка влада посередника ... та повна відмінність його від оточуючого бюрократичного середовища нарешті замінили цю живу діяльність мертвим ділом присутствія» [309, с. 400–401]. З О.Ф. Бантишем погоджувався гласний від Бахмутського повіту М.О. Ковалевський: «Після ліквідації інституту мирових посередників, селянські установи почали занепадати ... мирові посередники бажали допомогти селянам і, коли бачили будь-яке неподобство, вони говорили, і це повинно було бути виконане ... колегіальне повітове присутствіє не має такої влади» [309, с. 430].

Незважаючи на те, що перші три роки існування інституту мирового посередництва були найважчими через велику кількість складної та нервової роботи, з 52 мирових посередників Катеринославської губернії змінилися лише

12 (23%), найбільше – у Бахмутському повіті (див. додаток 4 таблиця 2). П'ятеро мирових посередників пішли через об'єктивні обставини. П.С. Гаврилов і О.М. Наковальнін у 1862 р. були обрані маршалками дворянства Бахмутського і Олександрівського повітів відповідно і, за законом, повинні були залишити посаду посередника. З.Ф. Малама звільнився під тиском поміщиків, С.С. Гангеблов серйозно захворів і фізично не міг виконувати покладених на нього обов'язків, П.Н. Абаза у 1862 р. помер. Отже, лише кілька осіб не витримали напруження та звільнилися. Попри широкі повноваження, підтримку губернської та центральної влади, позиція мирових посередників мала вразливі місця. Це постійний тиск з боку поміщиків, регулярні нотації, а нерідко й осуд зі сторони повітових дворянських зібрань, необхідність частих роз'їздів дільницею для розбору різного роду суперечок, що призводило до нервового перенапруження. Такий моральний, фізичний і нервовий тиск можна було витримати за наявності непохитних переконань у справі, яку робили мирові посередники. Зазначимо, що п'ятеро з 52 осіб служили селянській справі від початку й до кінця: Й.Т. Дверницький у Новомосковському повіті, К.Е. Марк – Олександрівському, Р.М. Коростовцев – Павлоградському, К.О. Холяра – Ростовському, І.П. Мусін-Пушкін – Слов'яносербському.

Дворянами також рухали й психологічні мотиви. По-перше, звільнення селян сприймалося як моральний обов'язок поміщиків перед кріпаками, свого роду відновлення історичної справедливості. По-друге, дворяни були достатньо освічені, аби здійснювати зміни, передбачені реформою. По-третє, самі дворяни вважали, що вони не мали меркантильних інтересів, як купці або чиновники. По-четверте, посада мирового посередника давала реальну владу над процесом звільнення селян, і ніхто не міг завадити виконувати обов'язки, якщо, звичайно, кандидат не зважав на реакцію поміщиків і не порушував закон. В цьому ключ до розуміння ставлення дворян до мирового посередництва: наявність достатньої влади, аби мати можливість здійснювати дії заради покращення суспільства.

Тобто, ставши мировим посередником, дворянин міг, в межах розумного, не лише висловлюваннями, але й діями демонструвати свою громадську позицію в такому дражливіму для імперської влади питанні, як селянське. В цьому полягала основна мета російського уряду: дати дворянам відчуття значимості їх ролі в суспільних відносинах, аби вони не спрямували свої зусилля на боротьбу проти реформи, яку проводила самодержавна влада.

Вища верства вперше після скликання Катериною II народних представників всіх станів (окрім кріпаків) для складання нового зводу державних законів отримала можливість висловити свою думку щодо соціально-правового будівництва держави. Цим правом катеринославські дворяни скористалися й сформуvalи під час підготовки і проведення селянської реформи громадську думку. Її носіями, не в останню чергу, були мирові посередники. Водночас імперська влада дозволила сформуватися цій громадській думці й повною мірою скористалася ініціативою дворянства та його бажанням «служити суспільству». Імператор Олександр II, який започаткував процес реформування суспільства, пустив громадську думку у потрібне для держави річище й змінив за її допомогою усталений соціальний устрій та модернізував країну.

3.3. Катеринославське дворянство в процесі формування всестанових судових установ

Селянська реформа істотно змінила соціальну структуру населення Російської імперії. Звільнені селяни більше не підпорядковувалися владі колишніх поміщиків. Останні перетворилися на землевласників і втратили свої привілеї. Судова реформа 1864 р. стала логічним продовженням селянської реформи, оскільки після скасування кріпацтва необхідно було виокремити судову владу від адміністративної. Відносини між різними соціальними групами тепер мали бути врегульовані на інших юридичних началах, які передбачали формальну рівність всіх перед судом. Дворяни взяли в реалізації

реформи активну участь, а новоутворені судові установи (мировий суд) вплинули на формування нових суспільно-правових відносин на селі.

Процес підготовки та впровадження судової реформи в достатній мірі вивчені в історіографії [378; 557; 603; 625]. Маловивченим залишається питання ролі помісного дворянства, зокрема й катеринославського, у втіленні її положень на місцях. Новий судоустрій ліквідовував важливий привілей, за яким дворяни підлягали окремому суду. Після судової реформи вища верства потрапила під юрисдикцію загальностанових судів [100, с. 181]. Тож відповіді на питання, як катеринославське дворянство зустріло судову реформу та наскільки активну участь брало в її реалізації, є важливими для розуміння змін, які відбувалися з представниками колишнього привілейованого стану.

20 листопада 1864 р. Олександр II підписав проект судової реформи. Вже у 1865 р. почала діяти комісія, яка розробила план її реалізації. У 1866 р. судові статuti були введені в 10 губерніях (Санкт-Петербурзька, Московська, Новгородська, Псковська, Владимирська, Калузька, Рязанська, Тверська, Тульська, Ярославська). Протягом 1867 р. нові судові установи з'явилися на Катеринославщині [253, с. 42]. На території Бахмутського і Слов'яносербського повітів було створено судові округи, що підпорядковувалися Харківській судовій палаті, сформованій у 1867 р. В інших повітах Катеринославської губернії нові судові установи почали діяти навесні 1869 р. Наприкінці 1868 р. в Верхньодніпровському, Катеринославському, Новомосковському, Олександрівському, Павлоградському повітах було створено особливі повітові присутствія, де обговорювалися питання введення нових правил існування суду: поділ повітів на мирові дільниці; функціонування мирового з'їзду; визначення осіб, які мали право балотуватися на посаду суддів; рівень грошового утримання суддів тощо. Результати обговорень усіх повітових присутствій поступали на розгляд Катеринославського губернського особливого присутствія. Вже у лютому 1869 р. в більшості повітових земських зібрань було обрано перші склади повітових з'їздів мирових суддів.

Хоча новостворений мировий суд був всестановим, шанс потрапити до його складу для недворян був мінімальний. Перелік осіб, які отримали це право, складали повітові маршалки дворянства й подавали на затвердження до Міністерства юстиції [472, с. 245].

За законом до компетенції виборних мирових суддів відносилися справи, що належали до категорії цивільного права й деякі дрібні кримінальні злочини. Вищою інстанцією над мировими судьями був мировий з'їзд, що існував у кожному повіті та складався з числа мирових суддів. Важливі справи розглядали окружні суди. Апеляції на їх рішення розглядали судові палати. На території Катеринославської губернії розповсюджувалася юрисдикція трьох судових палат – Катеринославської (Верхньодніпровський, Катеринославський, Новомосковський, Олександрівський, Павлоградський), Таганрозької (частина Олександрівського повіту і Ростовський) і Харківської (Бахмутський і Слов'яносербський). Найвищою інстанцією над мировими судьями був Урядуючий Сенат з касаційними департаментами [100, с. 185].

Визначені судовим статутом умови робили малоймовірним потрапляння до мирового суду людей з податних станів (селян, міщан, купців). А.П. Корелін зауважив, що, попри всестановість нового суду, його було віддано до рук помісного дворянства [447, с. 189]. Наскільки правильним є це твердження стосовно Катеринославської губернії можна судити за даними з *таблиця 6*, в якій представлено соціальний склад кандидатів на посаду мирового судді у чотирьох повітах.

Таблиця 6

Станова приналежність кандидатів на посаду мирового судді по Катеринославській губернії у 1868 р. [283; 285; 286; 287].

№ п/п	Повіт	Всього кандидатів	Дворяни	Купці	Не з'ясовано
1.	Бахмутський	-			
2.	Верхньодніпровський	46	46		
3.	Катеринославський	-			

4.	Новомосковський	53	46	5	2
5.	Олександрівський і Маріупольський	70	65	4	1
6.	Павлоградський	58	58		
7.	Слов'яносербський	-			

Дворяни переважали серед кандидатів через очевидні причини. В судових статутах були закладені положення, які обмежували можливості представників інших станів потрапити до суду, через що дворяни перебували у привілейованому становищі. Після ліквідації кріпацтва минуло надто мало часу для того, щоб поруч з дворянством з'явилася інша соціальна група, яка могла б конкурувати з ним у забезпеченості землею, освітньому рівні та кар'єрних можливостях.

У лютому 1869 р. відбулися позачергові повітові земські зібрання, на яких було обрано дільничних і повітових суддів, розмір матеріальної винагороди для них та остаточно визначено кількість судово-мирових дільниць. Серед обраних дільничних суддів були лише дворяни, а поміж почесних відомо лише про трьох купців у Катеринославському та двох купців в Олександрівському і Маріупольському повітах [191, с. 180; 253, с. 81, 83]. Дворяни і надалі переважали серед дільничних та почесних мирових суддів (див. таблицю 7).

Серед дільничних мирових суддів представлені лише дворяни. Серед почесних мирових суддів дворяни складали більше 90%, купці – 5,7%, почесні громадяни – 1,4%, різночинці – 0,7%. Найбільше почесних мирових суддів від непривілейованих груп суспільства було в Ростовському повіті. Це пояснюється тим, що Ростов-на-Дону належав до великих торгових центрів, де значну частину заможних мешканців складали саме купці, які мали суттєвий вплив на соціально-економічний розвиток міста й повіту.

Мирові судді Катеринославської губернії на 1875 р. [71, с. 28–29, 33–37, 43, 50, 57, 65–66, 75, 80–81, 85–86].

№ п/п	повіт	Дільничні мирові судді		Почесні мирові судді			
		дворяни	інші	дворяни	купці	почесні громадяни	різно- чинці
1	Катеринославський	6	-	21	-	1	-
2	Новомосковський	3	-	23	1	-	-
3	Павлоградський	5	-	20	-	-	-
4	Бахмутський	5	-	10	-	-	-
5	Слов'яносербський	4	-	6	-	-	-
6	Ростовський	8	-	14	5	1	-
7	Маріупольський	5	-	11	-	-	1
8	Олександрівський	5	-	16	2		
9	Верхньодніпровський	4	-	8	-	-	-
Всього		45	-	129	8	2	1

Оскільки дворяни переважали в новоутвореній системі мирового суду, закономірним є питання: яким було їх ставлення до реформованого суду? Наскільки органічно представники вищої верстви суспільства, які до 1861 р. мали окремий суд, інтегрувалися до нових всестанових судових установ?

Одним з дільничних суддів Слов'яносербського повіту від часу появи тут мирових судових установ у 1867 р. став Федір Михайлович Булацель (1831–1901). Під час чергового обрання на посаду мирового судді він звернувся до повітового земського зібрання й сказав: «У низці всіх великих реформ нинішнього царювання суд головний і до того ж суд швидкий, правий та рівний для всіх станів є справжнім здобутком суспільства. Мировий суд робиться справжнім надбанням суспільства ще й тому, що особа, на яку покладається обов'язок судді, обирається земством, тобто самим суспільством. Мировий суд є відповідальним не лише перед законом, але й перед суспільством» [64, л. 1].

Таке схвальне ставлення до судової реформи не може бути пояснене лише вдячністю самодержавній владі, яка ініціювала проведення реформ. Ф.М. Булацель не належав до лібералів, був великим землевласником, у 1877 р. його обрали маршалком дворянства Слов'яносербського повіту [127]. Він вважав, що своєю участю в роботі мирового суду та земства він приносить користь усьому суспільству [64, л. 1 об.].

З ентузіазмом зустріли судову реформу і в інших повітах. У Верхньодніпровському повіті одним з найактивніших членів повітової особливої комісії був відомий громадський діяч, великий землевласник, Олександр Миколайович Поль (1832–1890), який всіляко намагався сприяти запровадженню положень судової реформи [470, с. 91–92]. В Олександрівському повіті активністю відзначався Володимир Михайлович Коростовцев, який належав до відомої в Катеринославській губернії родини дворян-землевласників. Він підготував доповідь про кількість і межі мирових діляниць. Його пропозиція щодо поділу Олександрівського повіту на два округи по п'ять діляниць була прийнята повітовим зібранням [253, с. 57–58].

Дехто з дворян вбачав у реформі й можливе її практичне значення. Барон Адам Олександрович Фітінгоф на одному з засідань Бахмутського повітового земського зібрання висловив думку про те, що після обрання мирових суддів зникне необхідність в інституті мирового посередництва [136, с. 86–87]. Для декого з дворян мирові посередники, які з'явилися після ліквідації кріпацтва, нагадували про втрату панівного становища поміщиків над селянами. Тому такі, як А.О. Фітінгоф, готові були підтримати судову реформу, якщо вона позбавить їх присутності мирових посередників.

Чим пояснити, що колишні поміщики, які спочатку втратили право володіти кріпаками, а внаслідок судової реформи ще й право на окремий суд, сприйняли ідею реформування суспільства? О.Д. Пазухін вважав, що підтримкою реформ, в першу чергу селянської, дворянство довело свою відданість монархії [543, с. 9, 10]. М.П. Чубинський вважав, що реформи Олександра II викликали піднесення суспільства, яке вбачало в судовій

діяльності не службу, а покликання [625, с. 262]. Т. Еммонс зазначив, що ставлення дворян до своєї ролі в суспільстві змінилося під впливом освіти [646, р. 33].

Частково погоджуємося з твердженням Т. Еммонса щодо ролі освіти в зміні ставлення дворян до суспільно-політичних процесів в країні. Ф.М. Булацель, О.М. Поль, В.М. Коростовцев були людьми нової генерації. Ф.М. Булацель закінчив Харківський університет у 1852 р., служив мировим посередником у 1861–1864 рр. [578, с. 25]. О.М. Поль закінчив Дерптський університет у 1854 р., брав участь у роботі Катеринославського у селянських справах присутствія [470, с. 180, 181]. Попри те, що вони народилися у часи царювання Миколи I, коли російське самодержавство було сильним як ніколи, освіту й перший досвід державної служби вони отримали у передреформений час, коли суспільство все більше усвідомлювало необхідність змін.

Про освітній рівень дворян, які мали право балотуватися на посаду мирового судді, можна судити з *таблиці 8*.

Таблиця 8

Освітній рівень кандидатів на посаду мирового судді у Верхньодніпровському та Павлоградському повітах [286; 287]

№ п/п	Повіт	Загальна кількість кандидатів	Освіта, досвід служби					
			Академія Гене- рального штабу	Уні- вер- си- тет	Ліцей, гімназія, приват- ний пансіон, училище	Школа юнкерів, кадетський корпус, пажеський корпус, школа гвардійський прапорщиків	Служба в держав- ній установі або мировим посеред- ником	Не з'ясо- вано
1.	Верхньодніпровський	46		10	11	20	5	
2.	Павлоградський	59	1	31	8	12	6	1

Дворяни з середньою чи вищою освітою переважали (61 проти 43) над тими, хто не закінчив навчальних закладів або мав військову освіту. Кандидати на посаду мирового судді представляли далеко не всю привілейовану верству, але їх кількість була достатньою, аби створити в дворянській громаді критичну масу, яка завдяки своїй активності визначала суспільно-політичні настрої вищої верстви пореформеної Росії. В перші роки після запровадження положень судової реформи багато яскравих представників катеринославського дворянства обіймали посади дільничних або почесних мирових суддів [472, с. 250–251].

Про авторитет мирових суддів, який постійно зростав, говорив земський гласний від Олександрівського повіту І.О. Протопопов: «Мирові судді з кожним роком набувають все більшої поваги, це видно з того, що з кожним роком вирішується все більше справ» [309, с. 415].

Іншої думки щодо ролі мирових суддів був начальник Катеринославського губернського жандармського управління. В політичному огляді за 1886 р. він так і не зміг дати відповіді на те, «якою повагою в суспільстві користуються мирові судді» [4, л. 57]. Спочатку він навів приклади з практики кількох суддів, які неупереджено й зі знанням справи вели судові засідання, а також згадав суддів, які такими чеснотами не вирізнялися. Наприклад, він згадав чотирьох суддів в Бахмутському повіті, які за своїми моральними і професійними якостями не відповідали званню мирового судді: «Погорєлов (*Іван Павлович – І.К.*) занадто зловживає спиртним, Василь Олексійович Коптєв теж любить випити, недалекий за розумом і розвитком, обраний партією землевласників Карпових, щоб мати зайвий голос на своєму боці у випадку розгляду справ, які зачіпають інтереси Карпових ... Олексій Васильович Депрерадович занадто повільно розглядає справи ... Іван Семенович Педанов ... користується незнанням законів сторонами, які судяться, і знаходить причини для відкладання справ доти, доки не прийде слушний момент для виграшу справи його протеже адвокату» [4, л. 56–56 об.]. Напевно, жоден суд не обходиться без зловживань, що й відмітив у звіті начальник жандармського управління. Однак

більшість мирових суддів виконувала свою роботу по совісті, й загальна тенденція свідчила про те, що дворяни переважно позитивно впливали на розвиток суду й судової системи в цілому.

В новому суді представники вищої верстви виступали не лише в якості суддів. Судовою реформою 1864 р. був запроваджений інститут присяжних засідателів, кандидатів до якого обирали за жеребом по декілька десятків чоловік на один квартал. Кожні три місяці склад присяжних мінявся. Закон не дозволяв поєднувати посади мирового судді й присяжного засідателя, тому дворяни віддавали перевагу суддівській посаді й рідко ставали присяжними. Ухилення дворян від участі в суді в якості присяжних пояснюється тим, що ця роль не була настільки матеріально привабливою й почесною, як посада мирового судді [529, с. 184].

Служба в мировому суді за своєю суттю була схожа на роботу в земських установах. Багато дворян сприймали роботу в мировому суді та земському зібранні як громадське служіння. Однак і чиновницька служба традиційно залишалася привабливою для катеринославських дворян [472, с. 253].

При розгляді історії впровадження судової та інших реформ виникає ще одне питання: наскільки імперський уряд враховував інтереси привілейованої верстви? Т. Тарановські переконаний, що головна ідея реформи полягала в тому, щоб розділити владу з іншими елітарними угрупованнями суспільства [597, с. 312]. Ми не поділяємо цієї тези й схильні погодитися з думкою С. Беккера, який вважав, що Російська держава втратила інтерес в дворянах і, коли проводила реформи, захищала в першу чергу свої інтереси. Дворянство ж в міру можливостей пристосовувалося до нових суспільних реалій [645, р. 54].

У 1869 р. положення судової реформи вступили в силу на всій території Катеринославської губернії, яка була поділена на судово-мирові округи, а ті, в свою чергу, – на дільниці. На середину 1870-х років існувало 45 дільниць: Катеринославський судово-мировий округ – 6, Верхньодніпровський – 4, Новомосковський – 3, Павлоградський – 5, Олександрівський – 5, Бахмутський – 5, Слов'яносербський – 4, Ростовський – 8, Маріупольський – 5 [208, с. 55–

56]. Після того як у 1887 р. відділився Ростовський повіт, діляниць стало 37 [209, с. 391–398].

Отже, протягом 1867–1869 рр. в Катеринославській губернії почали діяти нові судові установи, сформовані переважно з представників вищої верстви. Купці та вихідці з інших соціальних груп складали серед членів мирових судових з'їздів незначну кількість. Однак перевага дворян в органах нового суду була суто номінальною, оскільки більшість суддів вбачала свою роль у служінні земству (суспільству), а не дворянській верстві. Завдяки дворянам мировий суд сприяв поступовому стиранню кордонів між соціальними групами.

Таким чином, попри певну упередженість дворянства до всестанової інституції, якою був мировий суд, інтеграція катеринославських дворян до нових судових установ відбулась органічно. Більше того, в перші роки існування мирового суду представники вищої верстви йшли до нього з певною долею ентузіазму та вірою у важливість цієї справи для всього суспільства. Трохи згодом стало помітним бажання уникнути обов'язків дільничних мирових суддів. Дворяни почали віддавати перевагу посаді почесного мирового судді, яка не так вимагала точного виконання обов'язків, як додавала солідності статусу представника дворянського стану в суспільстві.

Не зважаючи втрату привілеїв внаслідок селянської та судової реформ, дворянство Катеринославської губернії, принаймні, його активні представники, брало безпосередню участь під час підготовки та запровадження нових судових установ. Загалом роль благородного зібрання у запровадженні судової реформи другорядна. Воно навіть було усунуте від процесу формування складу мирового суду, а повітові маршалки лише складали списки кандидатів на посади мирових суддів та де-не-де очолили повітові мирові з'їзди. Провідну роль грало земство. Ті дворяни, які входили до числа земських гласних, під час впровадження судових статутів діяли як представники всього суспільства, а не лише дворянського товариства.

3.4. Дворяни у складі інституту земських начальників

Запровадження інституту земських начальників стало одним з кроків російського уряду Олександра III назустріч дворянству, яке прагнуло збільшення свого впливу на органи місцевого управління. Хоча «Положення про земських дільничних начальників» (далі – «Положення») відноситься до контрреформ, метою яких було коригування змін, започаткованих ліберальними реформами Олександра II, насправді посада земського начальника своїм корінням сягала часів діяльності мирових посередників. Земський начальник поєднував в собі обов'язки мирового посередника та мирового судді й був їх своєрідним поєднанням.

Інститут земських дільничних начальників, запроваджений однією з контрреформ Олександра III, на даний момент досить докладно вивчений як в історичних, так і в правознавчих студіях [351; 374; 398 с. 366–401; 447; 485; 591]. Однак роль і місце дворянства в умовах запровадження нових правил адміністративного управління, внаслідок контрреформи 12 липня 1889 р., дослідники окремо не розглядали.

Ключовими засадами «Положення», підписаного імператором Олександром III 12 липня 1889 р., були вимоги до кандидатів у земські начальники. Вони схожі на ті, які висувалися до мирових посередників і мирових суддів: віковий ценз – 25 років; володіння земельною власністю в повіті або садибою; вища освіта (втім, середня теж допускалась), служба маршалком дворянства не менше трьох років чи на посаді мирового посередника, мирового судді або членом присутствія у селянських справах [220, с. 511].

До головних обов'язків земського начальника відносилися: 1) нагляд за селянським громадським управлінням; 2) охорона безпеки і громадського порядку за відсутності повітового справника чи станового пристава, а також керівництво повітовою поліцією (поліцейські урядники, сотські, десятські); 3) розгляд скарг селян; 4) розгляд всіх присудів волосних і сільських сходів; 5) нагляд за мирськими капіталами, опікою сиріт; 6) опіка над господарським

благоустроєм і моральними настроями селян; 7) виконання обов'язку мирового судді та обов'язкового члена повітового у селянських справах присутствія в особливих випадках; 8) розгляд цивільних позовів на суму до 500 рублів, а також деякі дрібні кримінальні злочини. За невиконання наказів земський начальник міг накласти арешт до 3 діб або штраф до 6 рублів [220, с. 513–515, 517].

Сучасник контрреформи М.П. Семенов звернув увагу на подібність повноважень земського начальника та мирового посередника. Однак він визнав, що земський начальник був більш залежним від губернської влади [584, с. 52]. Справді, земський начальник мав ширше коло обов'язків і більшу адміністративну й поліцейську владу над селянами. Мировий посередник виконував власне посередницькі функції та мав доволі обмежену владу над селянами, але більшу свободу від впливу губернської влади [99, с. 204–206]. Земський начальник входив до складу повітового з'їзду, але, для запобігання можливим зловживанням, він не міг увійти до складу повітового земського зібрання від сільської громади своєї дільниці [220, с. 512, 519].

У рік підписання Олександром III «Положення» катеринославське дворянство зібралося на чергове засідання у вересні 1889 р., де було обговорено багато поточних питань, які розглядалися регулярно і зазвичай не викликали великого зацікавлення [47, л. 18, 25, 30–38; 196, с. 3; 197, с. 3]. Як правило, чергові збори відвідували близько 100 дворян. Однак цього разу до Потьомкінського палацу з'їхалося майже 200 представників вищого стану Катеринославщини [197, с. 3]. Активізація катеринославських дворян була викликана виданням «Положення». Губернатор Д.М. Батюшков, коли відкривав зібрання, нагадав, що адміністративне значення виборних представників дворянства розширюється. Губернський маршалок дворянства А.П. Струков додав, що акт 12 липня 1889 р. є прямим наслідком розуміння імператором потреб народу в тому, щоб російське дворянство, як і колись, зберігало перше місце у справах місцевого управління і суду [195, с. 3]. На завершення А.П. Струков зачитав присутнім вітальний адрес на ім'я імператора

Олександра III. Зібрання вислухало адрес «в глибокому благоговінні стоячи і виголосило одностайне гучне “ура”» [197, с. 3]. В адресі катеринославського дворянства висловлювалася «безмежна вдячність за виказану велику милість – визнання історичних заслуг вищої верстви, при цьому дворянство підкреслило, що воно приймає вираження верховної волі обожнюваного монарха не суєтними думками про першість стану, а в усвідомленні святості покладених на дворянство обов’язків, воно постарается не шкодувати сил і вірно виконати волю государя на благо Росії» [197, с. 3]. Таке пафосне звернення до імператора є типовим зразком дворянських адрес, які символізували вірнопіддані почуття й прагнення виконати волю самодержця, тим більше, якщо ця воля співпадала з бажаннями самих дворян.

Очевидно, що дворянство відчувало посилення своєї ролі в місцевому управлінні. Від 1861 р. воно прагнуло цього і, здавалося, нарешті отримало те, що було свого часу втрачено внаслідок селянської реформи. Втім, оцінка дворянами «Положення» не була такою одностайною. Це відмітив начальник губерньського жандармського управління Д.І. Богинський у своєму огляді. Він писав, що «передові» дворяни часто висловлюють незадоволення пільгами, дарованими «Положенням». Група дворян, до якої входили присяжні засідателі Катеринославського окружного суду, збрала 75 рублів сріблом задля увічнення будь-якою дією пам’яті Олександра II, що здійснив судову реформу по запровадженню інституту мирового суду [6, л. 1 об.].

Отже, не всі дворяни бажали збільшення своїх адміністративних повноважень. Можливо, «передові» дворяни розуміли, що від цього закону в основному вигравали не так дворяни, як держава, яка посилювала свій контроль на місцях, а селянство, в свою чергу, потрапляло під контроль дворянства.

Протягом кількох місяців тривала підготовча робота до втілення основних положень контрреформи: повітові маршалки дворянства складали списки кандидатів, які губерньська влада перевіряла на відповідність вимогам закону; губерньське присутствіє ділило повіти на дільниці; за погодженням з

губернатором обиралися кандидатури земських начальників, яких затверджував міністр внутрішніх справ.

Першого вересня 1890 р. в Потьомкінському палаці зібралися земські начальники. До них звернувся новий губернатор В.К. Шліппе: «Дворянству дарована державним вождем нашим нова велика довіра. На маршалків дворянства покладено важку, але благородну задачу, якою можна пишатися! Вам, панове земські начальники, вручено тверду урядову владу, котра повинна об'єднати в собі: піклування, охорону благопристойності, безпеки і прав приватних осіб на ділянцях ваших. ... Церква, школа, лікарня, притулок повинні користуватися теплою турботою земського начальника». Своє слово сказав і губерньський маршалок А.П. Струков на обіді, влаштованому на честь земських начальників. До слів губернатора він додав, що «з цього часу політична репутація [дворянського] стану, ... визначення ступеню його придатності, перебуває частково у ваших руках» [317, с. 2].

Перші персони Катеринославської губернії ще раз окреслили коло повноважень, наданих дворянам «Положенням». Насправді виділені губернатором напрями – опікування церквою, школою та іншим – не вповні відповідали обов'язкам, покладеним на земських начальників. Тут губернатор висловив радше своє побажання, оскільки опікування школами, лікарнями, притулками більшою мірою відносилось до прерогатив земств. А.П. Струков, відомий своєю відданістю самодержавству і належністю до консервативного дворянського табору, дав зрозуміти, що від того, як дворяни виконують покладені на них обов'язки, буде залежати їх майбутнє. Складалося враження, що до цього часу самодержавна влада не повністю довіряла дворянству, а інститут земських начальників був запроваджений як свого роду тест на відданість.

Для багатьох катеринославських дворян запровадження інституту земських начальників насправді стало своєрідним критерієм довіри до них з боку імперської влади. Один із земських начальників Катеринославського повіту Г.Т. Гаркушевський в зверненні до селян порівнює обов'язки земського

начальника з обов'язками батька сімейства: «Вищим начальством я призначений земським начальником на вашу діляницю і за царським велінням на мене покладена влада як батька сім'ї, як вашого начальника-покровителя, захисника та судді» [262, с. 1]. Г.Т. Гаркушевський так визначав для себе обов'язки земського начальника: турбота про сільськогосподарський устрій; припинення між селянами пияцтва, бійок, крадіжок, грабунків, потрав чужих лук; охорона сиріт, вдів; піклування про старих та убогих; оберігання селянської моралі; спостереження за навчанням дітей у «страху Божому». Схоже, що таке його ставлення до своїх обов'язків було щирим, і він просив Господа допомогти йому виконати вищу волю царя, аби виправдати покладену на нього довіру [262, с. 2].

Для радянської історіографії такі, як Г.Т. Гаркушевський, були типовими представниками вищого стану: віддані й слухняні виконавці царської волі. Натомість сучасник Г.Т. Гаркушевського М.Б. Герсєванов таких дворян відносив до найкращих людей Росії [108, с. 59]. Григорій Тимофійович Гаркушевський (1842 – після 1916 р.) належав до сім'ї великих землевласників. Його батько – губернський секретар Тимофій Тихонович – володів маєтком площею 3 025 десятин. Сам Григорій Гаркушевський закінчив Харківський університет, у 1882 р. мав 1 424 десятини землі в Катеринославському повіті [22, арк. 55; 295, с. 62, 65]. До роботи на посаді земського начальника він ставився серйозно й віддавав їй чверть століття.

Г.Т. Гаркушевський не був схожий на слухняного виконавця царської волі. Він справді вбачав своє покликання в опіці над селянством, як і багато інших земських начальників Катеринославської губернії. За його сприяння в Томаківці (вона входила до складу четвертої діляниці) з'явилися земська лікарня, агрономічний пункт, кілька шкіл, народна аудиторія та бібліотека-читальня [623, с. 185, 187]. Та Григорій Тимофійович все ж вирізнявся серед своїх колег, оскільки на початку ХХ ст. його земська діляниця вважалася передовою не лише в Катеринославському повіті, але в усій губернії.

Колега Г.Т. Гаркушевського Микола Самсонович Папчинський, який теж багато років виконував обов'язки земського начальника другої ділянки в Катеринославському повіті, турбувався про кращий устрій сільських господарів не менше. В листі з приводу виходу в світ першого номеру «Вестника Екатеринославского земства» він наголошував на тому, що сільським господарям потрібна допомога земства та створеної у 1890-х рр. агрономічної служби. «Хотів би бачити, – писав він, – на його сторінках (*видання – І.К.*) вказівки потужних засобів у справі захисту нашого пригніченого господарства від ворогів внутрішніх і зовнішніх» [212, с. 11]. Зрозуміло, що слова М.С. Папчинського стосувалися не лише селян. Тут мова йшла здебільшого про дворян-землевласників, але занепокоєння станом сільського господарства свідчило про зацікавлення Миколи Самсоновича як земського начальника у покращенні загальної ситуації в цій галузі.

Про необхідність поширення агрономічних знань серед населення писав земський начальник третьої ділянки Слов'яносербського повіту барон М.А. Унгерн-Штернберг. Він пропонував влаштувати дослідні поля у власному маєтку для того, щоб знайомити селян своєї ділянки з результатами застосування нових методів господарювання. Також він мав плани щодо заснування селянського сільськогосподарського товариства задля обміну знаннями в аграрній галузі [315, с. 2].

У висловлюваннях та пропозиціях Г.Т. Гаркушевського, М.С. Папчинського та М.А. Унгерн-Штернберга поруч з прагненнями патерналістського характеру помітне щире бажання змінити на краще селянські господарства. Їм імпонувала роль начальника-батька над селянами, які, на їх думку, самотужки не могли підняти свої господарства на належний рівень.

Серед них було багато великих землевласників: штаб-ротмістр М.С. Папчинський, який володів маєтком площею 1 197 десятин; колезький радник Іван Михайлович Яковлев – 3 199 десятин; титулярний радник Олексій Васильович Депрерадович – 1 288 десятин; губернський секретар Василь Олексійович Коптєв – 1 127 десятин; губернський секретар Григорій

Григорович Коваленський – 1 219 десятин [278, с. 40, 68; 268, с. 48; 300, с. 385]. Малоймовірно, що вони шукали для себе посаду з високим жалуванням і можливістю просування по службі.

Серед земських начальників були й титуловані особи: барони М.П. Беллінсгаузен, М.В. фон Гельмерсен, М.А. Унгерн-Штернберг, князі В.Б. і М.Б. Манвелови. Дехто з числа земських начальників, обраних у 1890 р., згодом посів важливі посади у дворянському та земському самоврядуванні, як-от І.К. Абаза, у 1906–1912 рр. голова Катеринославської губернської земської управи; І.П. Магденко, у 1900–1911 рр. голова Новомосковської повітової земської управи; П.О. Ган, який у 1899–1905 рр. очолював дворянство Новомосковського повіту.

Великі землевласники, які могли собі дозволити не йти на службу, серед земських начальників складали третину складу (17 з 54), тож їх присутність свідчила про прагнення дворян «виконати волю монарха й послужити державі та народу» в якості представників місцевої влади в селянському управлінні (див. додаток 5 таблиця 1). Багато новообраних земських начальників в різний час служили дільничними чи почесними мировими суддями, входили до складу повітових і губернського земського зібрань, були попечителями освітніх та медичних закладів. Тобто громадська робота була для них звичним заняттям.

Шістнадцять дворян стали земськими начальниками завдяки майновому цензу своїх батьків, дружин або інших родичів. Деякі дворяни мали закладені маєтки. Наприклад, земський начальник Маріупольського повіту П.О. Синьогуб та Павлоградського повіту Ю.П. Ришков заклали маєтки у Харківському земельному банку [247, с. 158; 248, с. 3]. Земський начальник Олександрівського повіту І.Я Колосов походив з родини, яка офіційно була віднесена до числа бідних дворянських родів [27, арк. 13 зв.]. Зазвичай для таких дворян служба на цій посаді була одним із способів покращити матеріальне становище (див. додаток 5 таблиця 1).

Майже половину земських начальників складали відставні військові, причому більшість з них – в чинах штаб-ротмістра, штабс-капітана, поручника

(див. додаток 5 таблиця 2). Зазвичай такі чини отримували дворяни, які вийшли у відставку після нетривалого періоду служби. Як правило, це були молодші сини дворян-землевласників, яких до служби в армії підштовхнули обставини (неможливість отримати пристойну освіту, відсутність власного великого земельного наділу, небажання йти служити на дрібні чиновницькі посади). Після отримання чину не нижче IX–X класу такі дворяни йшли у відставку й намагалися знайти себе в різних інституціях місцевого або державного управління. Реформи Олександра II та контрреформи Олександра III надали можливості в цьому напрямі: земство, мировий суд, губернські і селянські присутствія, інститут земських начальників. Тут можна було отримати задовільну матеріальну винагороду та можливість просуватися щаблями «Табелю про ранги». Водночас представники вищої верстви посаду земського начальника не вважали чиновницькою, що було важливим чинником, з огляду на негативне ставлення дворян до всіх державних службовців.

Відставні військові мали незначну перевагу серед земських начальників. Колишні військові, на відміну від цивільних, мали менший досвід господарювання в маєтках, а також володіли меншими площами землі. Отже, посада земського начальника була для них своєрідною страховкою в умовах скорочення дворянського землеволодіння.

Інститут земських начальників Катеринославщини почасти був представлений цілими сім'ями. Наприклад, брати Віктор та Микола Борисовичі Манвелови, які очолювали дільниці у Верхньодніпровському повіті; Микола, Павло і Віктор Порфіровичі Лабінські, які служили у Верхньодніпровському, Новомосковському і Маріупольському повітах відповідно [211, с. 8, 9, 10].

Всього на 1890 р. Катеринославська губернія мала у своєму складі 8 повітів і була поділена на 54 земські дільниці (див. додаток 5 таблиця 1). Три дільниці залишились вакантними, що свідчить про неоднотайне бажання дворянства служити на цій посаді. Через 10 років з 51-го продовжували службу 18 дворян. Попри те, що у 1890-х роках дворяни могли знайти місце на службі у

земстві або в дворянському самоврядуванні, більше третини дворян 10 років поспіль виконували покладені на них обов'язки земських начальників.

На думку начальника жандармського управління полковника Д.І. Богинського, земські начальники сумлінно виконували свої обов'язки. Він вважав, що «добра інституція земських начальників все більше ... набуває довіри з боку більшості селян» [8, л. 3]. В одному з наступних звітів він назвав найкращих і найбільш ефективних земських начальників, які працювали в Маріупольському повіті: Петра Олексійовича Синьогуба та Євгена Андрійовича Іванова [7, л. 3].

Схожу характеристику новоствореному інституту давав у звіті губернатор В.К. Шліппе: «Положення про земських начальників за короткий час показало своє позитивне значення. Безперервно спостерігаючи за діяльністю повітових з'їздів земських начальників і волосних судів, я був присутній неодноразово у волосних судах під час розгляду справ ... На моє глибоке переконання, зобов'язаний засвідчити, що земські начальники засвоїли дух закону й стали ближче до народу, безумовно доступними, справедливими начальниками і попечителями. Більшість земських начальників набули вже повної довіри народу» [50, л. 25 об.–26].

Офіційні особи Катеринославської губернії у своїх звітах зазвичай не приховували правдивого стану справ, тож інститут земських начальників був позитивно сприйнятий у суспільстві. Певна новизна, піднесення серед дворян і спроби виступити покровителями селян створили навколо посади земського начальника ореол суспільно значимого служіння.

Однак наведені відгуки можуть бути справедливими тільки стосовно перших років діяльності земських начальників. В подальшому між начальниками і селянами все частіше виникають непорозуміння, оскільки обсяг влади над селянською громадою, наданої «Положенням», був настільки значний, що без зловживань не обходилося. Це стало однією з причин зібрання з'їзду земських начальників Катеринославської губернії у 1903 р. С. Беккер, цитуючи графа С. Вітте, вказував, що ідея Олександра III про благородного

поміщика, який справедливо буде судити селян своєї ділянки, є ілюзією. Таких поміщиків від самого початку було дуже мало [344, с. 218].

Начальник губерньського жандармського управління у звіті за 1891 р. вказав на порушення з боку окремих земських начальників. «На перших порах діляничні земські начальники, – доповідав він, – взялися за виконання обов’язків з повною енергією, обережністю та розсудливістю, через що змогли завоювати прихильність народу, й лише кілька з них з неналежним тактом взялися за виконання своїх обов’язків. Земський начальник першої ділянки Новомосковського повіту Тарловський (*Дмитро Михайлович – І.К.*) – людина нервова та метушлива, не володіє тактом для підняття свого авторитету, дав привід волосному сходу чинити активний спротив у виборі суддів; інший дозволив собі палити на церковній паперті; третій побив німця за те, що той не зняв перед ним шапки; четвертий не розібрався у справі й звинуватив сільського старосту, налаяв його та зірвав з грудей знак» [7, л. 2 об.–3].

Критика, щоправда, дуже обережна, з’явилась і у звіті губернатора за 1893 р.: «Що стосується характеру та напрямку діяльності земських начальників, то можливо, що в деяких доволі рідкісних випадках вона грішить з боку формальностей, але неправди, недоліки легко усуваються повітовими з’їздами і губерньським присутствієм». Головним, на думку губернатора, було те, що наявність земських начальників створила умови легшого доступу до суду для селян. Тепер вони мали суд на місці, тож їм не треба було більше їздити за десятки верст, «оскільки доступність суду прямо пропорційна відстані від нього» [57, л. 1 об. – 2].

«Положення» було сприйняте дворянами Катеринославської губернії неоднозначно, хоча спочатку переважали піднесений настрій та ентузіазм. Губерньська влада під час втілення засад «Положення» зустрілася з труднощами, які мали місце в інших губерніях Росії, головною з яких була відсутність достатньої кількості бажаючих обійняти посаду земського начальника, про що свідчить тривала наявність кількох вакансій.

На початку ХХ ст. піднесений настрій змінився рутинною повсякденною службою, яка давала незначну матеріальну винагороду. У жовтні 1903 р. протягом чотирьох днів під керівництвом губернатора Ф.Е. Келлера проходив з'їзд земських начальників, на якому зібралися представники з усієї Катеринославської губернії. Мета з'їзду полягала у координації діяльності земських начальників щодо «об'єднання керівних начал для однакового застосування тих чи інших статей і вказівок закону, які по-різному застосовуються не лише в різних земських дільницях, а й в окремих волостях однієї дільниці» [137, с. 10].

На з'їзді було розглянуто багато проблемних питань, з якими постійно мали справу земські начальники під час роботи: про порядок накладання стягнень та можливості їх оскарження; про визнання старших писарів при земському начальникові державними чиновниками; про справи, які могли виходити за межі юрисдикції земських начальників; про порядок притягнення до відповідальності покараних осіб; про бажаність обрання на посади в сільському управлінні грамотних селян та багато іншого [137, с. 10–12; 138, с. 8–10; 139, с. 20–25].

Земські начальники постійно мусили вирішувати різноманітні складні питання. Це вони робили на власний розсуд, оскільки не все було прописане у законі. Така практика часто призводила до непорозумінь, скарг, що не додавало привабливості посаді. До того ж протягом багатьох років матеріальна винагорода не збільшувалась, навіть попри те, що у 1901–1903 рр. Російська імперія пережила кризу, й економічна ситуація змінилася. Почався відтік кадрів, і питання про земських начальників знову стало актуальним. На черговому дворянському зібранні 1905 р. його підняв губернський маршалок М.І. Миклашевський. Він охарактеризував ситуацію, що склалась у повітах: «Вимоги, які ставлять перед земським начальником, настільки різноманітні та значні за обсягом, що ці посади через мізерність утримання являють собою малопривабливу службу, а тому помітне падіння самого інституту». М.І. Миклашевський звернув увагу на те, що молоді дворяни, які закінчують

університет, не бажають займати місце земського начальника, спочатку через молодий вік, бо цього не дозволяв зробити віковий ценз, а потім через небажання міняти службу в різних місцевих та центральних владних установах, де вони робили кар'єру [189, с. 129, 131]. Для розв'язання існуючих проблем губернський маршалок пропонував знизити віковий ценз з 25 до 20 років, збільшити число земських діляниць та підвищити матеріальне утримання земських начальників [189, с. 128, 131].

До проблем інституту земських начальників Михайло Ілліч також відніс зовнішні втручання різних авторитетних угруповань дворян. Одна частина дворян підтримувала повітових маршалків, інша – земських начальників, оскільки останні у своїх волостях мали чималий авторитет серед населення. Губернський маршалок пропонував тісніше зв'язати цей інститут з вищою верствою, оскільки, на його переконання, він (інститут) вже давно перестав бути суто дворянським. Він наводив дані про те, що в деяких губерніях 12–24% посад земських начальників обіймали недворяни [73, с. 8–11]. Також він говорив про необхідність наділення повітових маршалків правом реальної перевірки діяльності земських начальників [189, с. 129, 130].

Пропозиції губернського маршалка пояснювалися тим, що він разом з консервативною частиною благородного зібрання, попри широкі повноваження земських начальників, надані їм законом, хотів володіти повним контролем над місцевим управлінням, тому вбачав втрату позицій там, де цього не було. Прагнення губернського маршалка до ще більшого контролю над інститутом земських начальників не відповідало реальному стану речей. Дворяни за 15 років від запровадження посади земського начальника втратили до неї інтерес. Через це М.І. Миклашевський побоювався, що їх місця займуть представники інших соціальних груп.

Спочатку фінансова та кар'єрна привабливість посади земського начальника переважали, оскільки 2/3 дворян належали до числа дрібно- та середньопомісних землевласників або проходили за майновим цензом своїх родичів. Однак напередодні Першої Російської революції для цих

землевласників інститут земських начальників за рівнем впливу на місцеве управління та матеріальними можливостями до певної міри втратив свою актуальність. Водночас третина складу земських начальників формувалася з великих землевласників, для яких матеріальна складова та адміністративні можливості не були пріоритетними, тому вони зазвичай залишалися на посадах. Для них головною була можливість завоювати своїми справами не адміністративний, а моральний авторитет серед мешканців дільниці, яку вони очолювали. Отже, можна говорити про елемент покликання та громадського обов'язку, який проглядається у виступі земського начальника четвертої дільниці Катеринославського повіту Г.Т. Гаркушевського [262, с. 2].

Внаслідок контрреформи підсилилась роль губернського та особливо повітових маршалків дворянства. Але їх вплив мав локальний характер, оскільки принципові рішення приймалися на рівні уряду, меншою мірою – губернатора. Контрреформа 1889 р. носила компромісний характер. Самодержавний уряд, за своєю природою авторитарний, хоч і потребував опори «престолу і монархії», якою вважалася вища верства, проте не планував передавати до рук спадкового дворянства всю повноту влади на місцях. Тому, з одного боку, спадкові дворяни отримали адміністративну та елементи поліційної влади над селянами, повітовий маршалок, увійшовши до повітового з'їзду, а губернський – до губернського, отримали додаткові важелі впливу на селянське управління. З іншого боку, земські начальники більше, ніж мирові посередники, залежали від волі губернатора й, по суті, використовувалися в якості державних чиновників зі всіма атрибутами: жалуванням та відповідним нагородженням чинами за службу. Дворяни, які з XVIII ст. намагалися відсторонитися, так би мовити, «втекти» від державної (чиновницької) служби, напрочуд вдало були залучені до неї російським урядом уявною реальністю влади над місцевим управлінням, яку дворянство вбачало в законі від 12 липня 1889 р.

Отже, реформа 1861 р. змінила вектор соціального розвитку всієї Російської імперії і, разом з тим, кардинально вплинула на долю вищої верстви

суспільства. Зміни, привнесені селянською реформою в традиційний устрій дворянського соціуму, були сприйняті неоднозначно. Переважна більшість дворян Катеринославської губернії, хто щиро, а хто через обов'язок, позитивно поставилася до намірів самодержавної влади змінити систему соціальних відносин. Лише незначна кількість поміщиків не погодилась з положеннями реформи, запропонованої імперським урядом. Втім, вони не заперечували необхідності змін, просто, на їх переконання, характер змін мав бути не настільки радикальним.

Хоча зміни торкнулися всіх дворян-землевласників, більшість з них залишалася інертною під час обговорення, підготовки і запровадження положень селянської реформи. В дворянському середовищі утворилася критична маса акторів, яка відігравала помітну роль в діяльності комітету з покращення побуту поміщицьких селян, губернського у селянській справі присутствія та інституту мирових посередників. Почасти до складу названих установ входили одні й ті самі діячі. Загалом же кількість активних представників катеринославського дворянства не перевищувала двох сотень осіб.

Своє небайдуже ставлення до ідеї реформування суспільних відносин найбільш повно та яскраво представники вищої верстви проявили в складі інституту мирових посередників. За весь період існування цієї структури в ній взяли участь 87 дворян (див. додаток 4 таблиці 1, 2). Саме завдяки їм селянська реформа, хоча й не без труднощів, але була реалізована на місцях. В основі мотивації зайняти посаду мирового посередника рідко були егоїстично-меркантильні наміри. В основному дворян підштовхувала віра в можливість своїми вчинками не лише змінити, але й покращити відносини в суспільстві. Таке дещо ідеалістичне бачення своєї ролі було притаманне основній масі посередників так званого «першого призову» (1861–1863 рр.). Втім, шляхетні наміри щодо скасування кріпацтва мали не всі дворяни. Мирових посередників, до певної міри, можна вважати виключенням з загальної маси катеринославських дворян, серед яких панували скептичні настрої щодо

наслідків реформи. Через це між мировими посередниками та дворянами-поміщиками часто виникали суперечки і непорозуміння.

Великі землевласники та керівництво благородних зібрань, як і більшість мирових посередників, брали активну участь в облаштуванні устрою селянських громад. Однак в першу чергу їх цікавили питання контролю за процесом запровадження селянської реформи та збереження впливу дворян-землевласників на селян, які до 1861 р. перебували під їх контролем. Тож утримання більшості контрольних функцій над селянськими громадами було необхідною умовою для суспільного самоствердження дворян. Для контролю над селянством дворяни використовували інститути мирового суду, земських начальників і, меншою мірою, мирового посередництва.

Інтерес до мирового суду серед катеринославських дворян не був таким стійким і поширеним, як до інституту мирових посередників. Тож, якщо мировими посередниками часто ставали через бажання виконати волю імператора, то в мировому суді дворяни вбачали самореалізацію своїх амбіцій задля підвищення соціального статусу.

Найбільш прагматично дворяни поставилися до інституту земських начальників. Вони рідко шукали в посаді земського начальника можливості реалізації своїх ідей. Тут чіткіше проглядались наміри отримання чинів для тих, хто не хотів йти на державну службу, та намагання збільшити свій вплив в суспільстві.

Інститути мирових посередників, мирового суду та земських начальників були проявом формалізації відносин у системі публічного управління. У цих інститутах проглядалася ієрархія, яку складали начальник (дворянин) і підлеглий (селянин).

Розділ 4

ДВОРЯНСТВО В НОВИХ УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

4.1. Дворянство в системі земського самоврядування

До 1861 р. стани російського суспільства займали різні щаблі соціальної ієрархії, де дворянство перебувало на вищому з них. Після 1861 р. дворяни опинилися в іншому оточенні, яке частково складалося з тих самих суб'єктів: селян, купців, міщан, духовенства, однак змінився не лише характер їх взаємодії та статус, але й додалися нові соціальні групи та класи (буржуазія, робітники, технічна інтелігенція).

Селяни поступово виходили з-під впливу колишніх поміщиків, купці енергійно вторгалися у сфери, які раніше контролювали тільки дворяни (винокуріння, землекористування). У землекористуванні серйозну конкуренцію колишнім поміщикам почали складати євреї та німецькі колоністи. У суспільстві відбувалась динамічна зміна умов взаємин соціальних та етнічних груп. Нова система відносин, яка формувалась, ламала звичний для вищої верстви устрій, через що їм довелося шукати шляхи адаптації в цих умовах. Найбільш помітним місцем, своєрідним майданчиком, де яскраво проявилися особливості пристосування дворянства до нових соціальних відносин, можна назвати земство, куди увійшли всі стани російського соціуму.

Виникнення інституту земського самоврядування безпосередньо пов'язане з ліквідацією кріпацтва. Після того, як селяни були виведені з-під влади поміщиків, виникла потреба в реорганізації адміністративно-господарського управління та соціального устрою держави. Ці заходи були здійснені в межах земської реформи, яка втілювалася в життя від 1864 р. Необхідність її проведення була усвідомлена владою ще до 1861 р. Інститут земського самоврядування не лише охопив всі сфери життя суспільства (окрім політичної), а й суттєво трансформував губернське господарське управління. До складу новостворених земських установ увійшли представники тих соціальних груп, які до 1861 р. не брали участі в державному управлінні

(селяни, купці). Питанням розвитку земства й ролі дворянства в ньому історики приділили чималу увагу. Більшість дослідників, які вивчали історію розвитку земських установ, сходиться на тому, що вплив та перевага дворян у земстві були беззаперечними [434, с. 148; 447, с. 210, 212, 215; 496, с. 38, 39; 616, с. 213; 626, с. 271, 275; 638, с. 665, 667].

Про участь катеринославських дворян у роботі земських установ згадували Б.Б. Веселовський та А.І. Лохматова. Б.Б. Веселовський показав деякі найбільш яскраві, на його думку, епізоди з діяльності Катеринославського губернського та деяких повітових земських зібрань і зробив висновок, що «катеринославське земство – це типове земство аграріїв (*тобто землевласників – І.К.*)», де панувала «недовіра до третього елемента (*тобто селян, купців, буржуазії, службовців – І.К.*) ... майже повна відсутність демократичної інтелігенції серед гласних» [361, с. 272, 287]. А.І. Лохматова загалом дала позитивну оцінку роботи земства Катеринославщини, відмітивши, що воно «вдало поєднувало місцеві інтереси з місцевими можливостями і з відповідно невеликим, але самовідданим загоном працівників, що присвятили земській справі і свої сили, і своє здоров'я, а іноді й життя» [496, с. 157–158].

Підготовка земської та селянської реформ розпочалася одночасно. 25 березня 1858 р. при Міністерстві внутрішніх справ була створена особлива комісія, яка повинна була скласти проект перетворення повітових і губернських установ та розробити законодавство для місцевого самоврядування. Комісію очолив заступник міністра внутрішніх справ М.О. Мілютін, якого у квітні 1861 року змінив міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв. 15 березня 1862 р. комісія останнього подала на розгляд Ради міністрів «Короткий нарис положення про земські установи». Згідно з цим документом, новим земським установам передавались лише справи народного продовольства та громадського піклування в губернії. Народна освіта, охорона здоров'я й утримання пошти – те, чого найбільше домагалися землевласники у своїх клопотаннях, – залишалось поза компетенцією земств. Лише під тиском громадської думки та із зростанням соціальної напруженості комісія

П.А. Валуєва в наступні два роки роботи внесла деякі корективи до свого проекту.

З липня до грудня 1863 р. проект розглядався на засіданнях Державної ради, а вже після цього виправлений і доповнений документ було подано на підпис царю. С.Я. Цейтлін та Н.М. Пірумова стверджували, що земська реформа була свого роду компенсацією поміщикам за втрату влади над селянами [549, с. 28; 616, с. 199]. Інакше оцінює реформу В.Б. Лінкольн, який вважає, що вища верства очікувала компенсації за втрату влади над кріпаками у вигляді посилення їх впливу на справи у провінції. Однак голова комітету з розробки земської реформи П.О. Валуєв не міг цього допустити, оскільки це підривало владу уряду на місцях [650, р. 101].

Висновок про дворянську сутність реформи впливає з самого «Положення про губернські та повітові земські установи» (далі – «Положення»), яким встановлювався високий майновий ценз, котрий відсікав чималий відсоток населення (в тому числі й багато малоземельних дворян) від участі в роботі земських установ. Мінімальна кількість землі, яка надавала право брати участь у виборах, встановлювалась у межах 200 десятин [338, с. 204]. Для Катеринославщини ця норма була вищою і становила 250 десятин [157, с. 2].

Скликання з'їзду уповноважених відносилося до компетенції повітового маршалка, він же головував на з'їзді виборців, а також очолював земське зібрання, а губернське земське зібрання мав очолювати губернський маршалок дворянства [98, с. 5, 6, 7]. Маршалок дворянства також складав списки виборців. Сільські з'їзди відкривав мировий посередник, який належав до дворянського стану. Він же затверджував рішення з'їзду [98, с. 6].

У квітні 1865 р. на ім'я катеринославського губернатора В.Д. Дуніна-Борковського поступило повідомлення з Міністерства внутрішніх справ з пропозицією «вжити заходів до введення затвердженого першого січня минулого року Положення про губернські та повітові земські установи» [44, л. 1 об.]. Губернатор, який давно вже чекав наказу про введення земств, відразу

ж взявся до його виконання. 15 травня 1865 р. була відкрита Катеринославська тимчасова губернська комісія (далі – губернська комісія), про що В.Д. Дунін-Борковський повідомляв у доповідній записці на ім'я міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва: «На виконання пропозиції Вашої Високоповажності від 20 минулого квітня маю честь доповісти, що 15 цього травня мною відкритий тимчасовий губернський комітет, заснований для місцевих розпоряджень з введення в дію Положення» [44, л. 3].

Перше засідання губернської комісії 15 травня 1865 р. було організаційним. На ньому губернатор ознайомив членів комітету з розпорядженням міністра внутрішніх справ і окреслив порядок роботи з введення в дію «Положення». Начальник губернії просив повітових маршалків дворянства, а також суддів (в тих повітах, де маршалки на той момент були відсутні) негайно створити і відкрити повітові тимчасові комісії (далі – повітова комісія), голови яких після початку роботи комісій повинні були взятися за складання списків виборців [165].

До складу комісій окрім повітових маршалків дворянства (на правах голів цих комісій), також входили повітові справники та міські голови, по одному представникові від мирових з'їздів та губернської палати державного майна. Покладені на повітові комісії завдання передбачалося виконати у місячний термін. Протягом травня–червня 1865 р. комісії були відкриті в усіх повітах Катеринославської губернії. Вони займалися складанням списків виборців, відомостей про сільські товариства, а також визначенням термінів проведення попередніх з'їздів для виборців усіх трьох станів, які були визначені «Положенням». Згідно з документом, гласні поділялися на три категорії. До першої відносилися повітові землевласники, до другої – міські виборці, до третьої – виборці сільських виборчих з'їздів [98, с. 6].

До листопада 1865 року губернська комісія отримала від повітових комісій всю необхідну інформацію, згідно з якою попередні виборчі з'їзди мали відбутися в усіх повітах губернії протягом листопада–грудня 1865 р., а в деяких повітах – у січні 1866 року [44, л. 66; 175]. Після проведення виборчих з'їздів

комісії склали списки обраних до повітових земських зібрань і подали їх на затвердження до губернської комісії. Після перевірки поданих списків губернська комісія визначила дату відкриття земського зібрання у кожному повіті, а після отримання згоди з боку міністра внутрішніх справ губернатор дозволив повітовим маршалкам дворянства відкривати земські зібрання. 22 лютого 1866 р. відкрились земства у Катеринославському, Верхньодніпровському, Новомосковському і Павлоградському повітах. В Олександрівському, Бахмутському, Слов'яносербському і Ростовському повітах земські зібрання відкрились 5 квітня.

Катеринославські дворяни зустріли появу нового самоврядного інституту позитивно. Вони розраховували, що завдяки земству роль і значення вищої верстви зросте, а також покращиться соціально-економічна ситуація в губернії. Дворяни брали активну участь у реалізації положень реформи. Повітові та губернський маршалки, як і передбачалося законом, увійшли до повітових комісій. Ті дворяни, які за майновим цензом отримали право брати участь у виборах гласних, долучилися до виборчого процесу, а потім увійшли до складу повітових та губернського земств. Особливо активним, на думку А.П. Кореліна, було так зване «ліберальне дворянство», яке від 1860-х рр. зробило земство ареною своєї діяльності [447, с. 136]. Напевно, під лібералами, на яких вказує А.П. Корелін, слід розуміти таких, що прагнули за допомогою земства змінити усталені попередніми поколіннями традиції в суспільстві. Дослідник початку ХХ ст. Ф. Невський з цього приводу зазначав, що «у людей старого покоління, які багато років жили у дореформеному часі, виникало занепокоєння, щоб новостворене самоврядування не стало рубати з плеча багатовіковій устої російського побуту. З іншого боку, були й перебільшені надії на земське самоврядування» [527, с. 2].

Автор нарису про Катеринославське повітове земство писав, що «всі вони (дворяни-землевласники – *І.К.*) чудово зрозуміли, що в земстві для декого з'являється можливість застосувати на практиці свої інтелектуальні зусилля, а для інших – зайнятися покращенням економічного добробуту і, особливо,

сільського господарства» [473, с. 1–2]. Більш демократичні та ліберальні думки висловлював відомий освітянин барон М.О. Корф. В статті, присвяченій виникненню земських установ, він розповів про особливості «Положення», а також висловив думку, що в земстві «дворянин, селянин зберуться, щоб клопотатися не лише за себе, але за те, аби всім мешканцям було краще і справедливіше. ... Земські зібрання будуть господарями: повітове – на весь повіт, а губернське – на всю губернію» [157, с. 3].

Отже, частина катеринославських дворян очікувала початку роботи земств з деяким побоюванням, однак були й такі, котрі вбачали в них потенційні можливості для соціального та економічного розвитку губернії.

Керівники дворянства під час відкриття перших земських зібрань дякували імператорові за даровану милість і закликали земців діяти в межах закону. На першому губернському земському зібранні маршалок дворянства П.А. Струков у вступній промові сказав: «Ми входимо в нове коло громадської діяльності. Його величність не лише закликав всі стани держави до участі в земських справах, а й віддав місцеве земське самоврядування кожної губернії в безпосереднє розпорядження всіх станів на основах і в межах, вказаних ... в положенні про земські установи». Далі він підкреслив, що «земська справа тісно пов'язана з нашими потребами» [244, с. 10]. П.А. Струков в першу чергу звертався до гласних дворян, оскільки в губернському зібранні на той момент вони складали майже 90% від всього складу зібрання. Він запевняв присутніх, що земською реформою російський імператор надав їм широкі можливості в управлінні господарськими справами губернії.

Маршалок дворянства Павлоградського повіту А.П. Письменний висловив підтримку заходам Олександра II, пов'язаним з втіленням в життя земської реформи. Він закликав зібрання працювати разом з іншими установами губернії та повіту заради спільного блага. «Якщо будемо діяти твердо й неухильно, – звертався він до земців, – в межах прямих наших обов'язків, ми досягнемо єдності у відносинах з підлеглими начальствами і установами ... За умови спільних дій, які відповідають встановленому законами порядку, справи

земства увінчаються успіхом» [207, с. 1]. Він натякав, що земство не повинне мати власну позицію, а лише діяти узгоджено з центральними органами влади.

Великою новою справою назвав утворення земських установ маршалок дворян Катеринославського повіту Я.Я. Савельєв [301, с. 56]. Маршалок дворян Новомосковського повіту М.Б. Герсєванов був «глибоко впевнений, що земство є нова, жива сила Росії, що йому належить велике майбутнє, я вірний слуга земства» [229, с. 26]. Дещо патетично та ідеалістично висловився землевласник Олександрівського повіту Д.Т. Гнедін: «Будемо любити і плекати наше новонароджене дітище – земство, виховаємо його в дусі християнської любові, справедливості, чесності, працелюбства ... Нехай звикає воно працювати для загального добра» [267, с. 267–268].

М.О. Корф у промові, виголошеній під час обіду з нагоди відкриття першого губернського земського зібрання, назвав цей день великим днем в історії Катеринославщини. Він закликав земців виконувати свої обов'язки на совість. Найбільш важливим обов'язком земців він назвав «впровадження почуття законності у свідомість народу» і закликав земців власним прикладом виховувати в народі це почуття [66, л. 1–1 об.].

Своє розуміння ролі земств висловив П.М. Миклашевський: «Государ імператор, коли створював земські установи, немовби говорив майбутнім діячам: Я доручаю вам громадську опіку, по-перше, тому що вона здійснювалася адміністрацією в багатьох місцевостях незадовільно; по-друге, хоча вся нерухома власність належить невід'ємно вам (*дворянам – І.К.*), не можна залишати абсолютно ні з чим і тих моїх підданих, яким за волею долі не дісталася й клापтя землі» [303, с. 116]. Позиція П.М. Миклашевського відображала думку тих дворян, які бачили у земстві своєрідну компенсацію за втрату влади над селянами.

Таким чином, думки щодо новоствореного земства та напрямів його розвитку різнилися: від визнання необхідності слідувати букві закону до усвідомлення необхідності широкої участі гласних в галузях соціально-

економічної сфери. Єдине, що об'єднувало всіх гласних дворян, – це в цілому позитивне ставлення до цього нового інституту.

До складу перших повітових земських зібрань увійшли представники всіх станів, яким це право надавалося законом. Кількісний склад перших повітових земських зібрань та процентне співвідношення соціальних груп у них представлені в *таблиці 9*.

Таблиця 9

Кількісні показники станового представництва в повітових земських зібраннях Катеринославської губернії у 1866 р. [275; 276; 277].

№ п/п	Повіт	Соціальний стан: кількість/відсоток										Всього
		дворяни		духовні особи		купці		селяни, поселяни		почесні громадяни,		
1	Бахмутський	34	66,5%	2	4%	2	4%	13	25,5	-	-	51
2	Верхньодніпровськи	17	53%	-	-	1	3,5	14	43,5	-	-	32
3	Катеринославськмй	24	54,5%	3	7%	3	7%	12	27%	2	4,5%	44
4	Новомосковський	24	48%	-	-	5	10%	20	40%	1	2%	50
5	Олександрівський	28	46,5%	3	5%	2	3,5%	27	45%	-	-	60
6	Павлоградський	27	56%	2	4,5	6	12,5	13	27%	-	-	48
7	Ростовський	17	41,5%	2	4,5%	9	22%	9	22%	4	10%	41
8	Слов'яносербський	19	63%	1	3,5%	1	3,5%	9	30%	-	-	30
Всього		190	53,5%	13	3,5%	29	8%	117	33%	7	2%	356

У Верхньодніпровському, Катеринославському та Павлоградському повітових земствах представники вищої верстви мали незначну кількісну перевагу над іншими соціальними групами. В Новомосковському, Олександрівському і Ростовському ситуація була протилежною: тут дворяни поступалися кількісно представникам інших станів. Лише у Бахмутському і Слов'яносербському повітах дворяни склали 2/3 повітових земських зібрань.

За даними, наведеними Б.Б. Веселовським, кількісні показники представництва дворян в усіх повітових земських зібраннях Російської імперії трохи відрізнялися. У 1865–1867 рр. у 29 губерніях, де були запроваджені земства, дворяни складали трохи більше 40% (див. *таблицю 10*).

При порівнянні таблиць 9 та 10 помітно, що в Катеринославському земстві дворяни складали більше половини зібрання, тоді як загальна кількість представників «вищого» стану в усіх земських зібраннях Російської імперії ледь перевищувала 40%. Перевага дворян в земських зібраннях

Катеринославської губернії пояснюється об'єктивними причинами. В багатьох губерніях кількість дворян була незначною, отже до земств більше шансів мали потрапити представники інших соціальних груп. Так, в Таврійській губернії на 1859 р. було 396 землевласників, у Петербурзькій – 1 509, у Вітебській – 1 571. В той же час в Катеринославській – 2 448 [313, с. 45]. Тож перші повітові земства Катеринославської губернії були більш продворянськими. Можливо, саме такого результату очікували автори земської реформи: дати перевагу в складі нового земства дворянському землеволодінню [616, с. 213].

Таблиця 10

Кількісні показники станового представництва в земських зібраннях Російської імперії у 1865–1867 рр. [360, с. 49].

№ п/п	Соціальний стан	Кількість	Відсоток
1.	дворяни	4962	41,68
2.	духовні особи	774	6,5
3.	купці	1242	10,43
4.	міщани	54	0,45
5.	селяни	4581	38,41
6.	невідомі	302	2,53
Всього		11915	100

Кількість представників дворянства в земських зібраннях не обов'язково відображалася на кількісному складі виконавчого органу земства – управи. Перші повітові земські управи, обрані весною 1866 р., включали переважно дворян (див. таблицю 11).

Таблиця 11

Кількісні показники станового представництва в повітових земських управах Катеринославської губернії у 1866 р. [272; 290]

№ п/п	Повітова земська управа	Соціальний стан: кількість/відсоток								Всього
		дворяни		чиновники		купці		селяни		
1	Бахмутська	4	100%	-	-	-	-	-	-	4
2	Верхньодніпровська	4	80%	-	-	-	-	1	20%	5
3	Катеринославська	3	60%	1	20%	-	-	1	20%	5
4	Новомосковська	3	60%	-	-	1	20%	1	20%	5
5	Олександрівська	4	80%	-	-	-	-	1	20%	5
6	Павлоградська	2	50%	-	-	1	25%	1	25%	4
7	Ростовська	2	50%	1	25%	1	25%	-	-	4
8	Слов'яносербська	3	75%	1	25%	-	-	-	-	4
Всього		25	69,5%	3	8%	3	8%	5	14%	36

Суто дворянською була лише Бахмутська управа. В Павлоградській та Ростовській управах взагалі був паритет між представниками вищого стану та інших верств. Однак очевидно, що до складу управ входило ще більше дворян, ніж до повітових зібрань.

Якщо в повітових земствах представники вищої верстви мали незначну перевагу, то в губернському земському зібранні вона була більш ніж переконливою і складала близько 90% від загальної кількості гласних (див. таблицю 12).

Таблиця 12

Кількісні показники станового представництва в Катеринославському
губернському земському зібранні у 1866–1888 рр.

[45; 230; 231; 232; 233; 235; 238].

Катеринославське губернське	дворян		Духовні особи		Купці		Селяни, поселяни		Почесні громадяни, міщани		Всього
1866	53	88%	2	3,5%	2	3,5%	2	3,5%	1	1,5%	60
1870	57	88%	-	-	4	6%	2	3%	2	3%	65
1872	59	91%	-	-	3	4,5%	2	3%	1	1,5%	65
1875	57	93,5%	-	-	1	1,5%	2	3,5%	1	1,5%	61
1878	58	89,5%	-	-	3	4,5%	2	3%	2	3%	65
1881	57	89%	-	-	2	3%	1	1,5%	4	6,5%	64
1888	52	96%	-	-	2	4%	-	-	-	-	54

У перші 25 років діяльності Катеринославського губернського земства дворяни мали в ньому суттєву перевагу над іншими станами суспільства. Г.О. Герасименко, який спеціально займався історією земства, стверджував, що такий результат був закономірним, оскільки самодержавство завдяки системі виборів земських гласних, запроваджений реформою 1864 р., забезпечило цю перевагу [369, с. 9]. Слід враховувати, що через фінансові можливості та особистісні характеристики земці зі стану селян дуже рідко відвідували засідання. Ці чинники наклали відбиток на діяльність цієї інституції.

Серед голів і членів Катеринославської губернської земської управи були лише представники вищої верстви. Трохи більший відсоток дворян у Катеринославських земських установах помітний наприкінці XIX ст., після того, як Олександр III запровадив у червні 1890 р. «Положення про губернські

та повітові земські установи» – так звану земську контрреформу. Оскільки дворяни були виведені в окремий виборчий з'їзд, це дало підставу деяким історикам стверджувати, що російський імперський уряд, готуючи цю реформу, прагнув закріпити перевагу дворян у земстві [591, с. 192; 617, с. 91, 138–139].

Формально нове положення про земства зберігало становий принцип формування зібрань. Утворювалися три з'їзди, або курії, виборців: 1) під головуванням маршалка дворянства спадкові та особисті дворяни; 2) під головуванням міського голови – мешканці міст, представники благодійних і навчальних закладів, торгових і промислових товариств та компаній; 3) сільські товариства [218, с. 1–2]. Дворяни могли потрапити до земських зібрань через вибори як у першому, так і у третьому з'їзді (курії).

Нове положення про земства не тільки визначало кількість і склад з'їздів, але й чітко окреслювало кількість гласних, які могли пройти від кожної курії. По Катеринославській губернії дворяни повинні були скласти 148 гласних з 261 (див. таблицю 13).

Таблиця 13

Кількісні показники станового представництва в Катеринославському
губернському земському зібранні у 1890 р. [219, с. 2]

№ п/п	Повіт	Від 1 з'їзду	Від 2 з'їзду	Від сільських товариств	Всього
1	Катеринославський	20	6	10	36
2	Олександрівський	20	4	10	35
3	Бахмутський	20	6	10	36
4	Верхньодніпровський	17	6	9	32
5	Маріупольський	12	3	6	21
6	Новомосковський	22	3	11	36
7	Павлоградський	20	6	10	35
8	Слов'яносербський	17	4	9	30
Всього		148	38	75	261

В законі була закладена норма, яка передбачала кількісну перевагу дворянства за будь-яких умов. У 1891 р. відбулися вибори повітових земських гласних, згідно з якими дворяни склали 57% від загального числа гласних. Кількість гласних у повітових земствах не завжди відповідала визначеній законом. Це пояснюється тим, що до зібрання без виборів входили представники удільного та духовного відомств, а також від управління державного майна. В Маріупольському й Новомосковському земствах нестача повного числа гласних була викликана тим, що права обраних представників не були визнані. Ростовський повіт не увійшов до таблиці, оскільки у 1887 р. він відійшов до Області Війська Донського. Дані Катеринославського і Новомосковського повітів взяті за 1893 р., оскільки дані за 1891 р. недоступні (див. таблицю 14).

Таблиця 14

Кількісні показники станового представництва в Катеринославській губернській земській управі у 1891–1893 рр. [132; 194, с. 1–3; 280; 281; 282].

№ п/п	Повітове земство	Соціальний стан: кількість/відсоток										Всього
		дворяни		духовні особи		купці		селяни, поселяни		Почесні громадяни, міщани та інші		
1	Бахмутське	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Верхньодніпровське	17	53%	-	-	3	9,5%	9	28%	3	9,5%	32
3	Катеринославське (1893)	22	56,5%	1	2,5%	5	13%	10	25,5%	1	2,5%	39
4	Маріупольське	10	52,5%	-	-	3	16%	6	31,5%	-	-	19
5	Новомосковське (1893)	22	62,5%	-	-	2	6%	11	31,5%	-	-	35
6	Олександрівське	20	59%	-	-	2	6%	11	32%	1	3%	34
7	Павлоградське	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Слов'яносербське	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всього		91	57%	1	0,5%	15	9,5%	47	29,5%	5	3,5%	159

Частка дворян в повітових земствах зросла менше, ніж на 5 відсотків. Отже, закон про вибори від 1890 року не змінив ситуацію радикально. У деяких земствах, як, наприклад, у Верхньодніпровському, частка дворян взагалі не змінилася. Незначні зміни щодо кількості представників вищої верстви сталися й у губернському земстві. Якщо у 1870–1880-х рр. дворяни в середньому складали 89–93%, то у 1890-х рр. – 96% (див. таблицю 15).

Кількісні показники станового представництва в Катеринославському губернському земському зібранні у 1892 р., 1899 р. [240, с. 63–65; 245, с. 3–6].

Катеринославське губернське	Дворяни і чиновники		Духовні особи		Купці		Селяни, поселяни		Почесні громадяни, міщани		Всього
1892	43	89,5%	1	2%	1	2%	-	-	2	6,5%	47
1899	48	96%	1	2%	1	2%	-	-	-	-	51

Відсоток представників вищої верстви в губернському земстві не відрізнявся від тієї кількості, яку вони мали у зібранні до виходу «Положення» від 12.06.1890 р. Відмінність полягала в тому, що зі складу губернського земства зникли селяни. Отже, контрреформа 1890 р. незначно змінила представництво дворян в земстві.

Перше губернське земське зібрання було урочисто відкрите губернатором В.Д. Дуніним-Борковським 15 вересня 1866 р. Автор нариса, присвяченого 50-річчю Катеринославського губернського земства, Н. Мамадишський писав щодо цього: «Вперше помісні люди, землевласники і землероби отримали право загального, спільного обговорення й вирішення місцевих вигод і потреб» [503, с. 3].

На початку діяльності земських установ серед колишніх поміщиків було помітне піднесення та бажання щось змінити на краще в губернії. Про це згадував багаторічний гласний Олександрівського повітового земства Д.Т. Гнедін: «Гласні першого скликання були окрилені однією ідеєю – зробити щось корисне, помітним було прагнення до спільного блага» [113, с. 159].

На першому губернському земському зібранні під час обрання голови губернської управи, яким став Д.Н. Бразоль, гласний від Ростовського повіту І.О. Янович звернувся до нього з такими словами: «Напучуємо вас і ваших співробітників, членів управи, одностайним дружнім бажанням досягти повного успіху в майбутній праці й здійснити для нашої губернії благо, якого бажає Росії Государ імператор» [244, с. 84].

Ймовірно, великі сподівання деяких земських гласних на початку роботи зібрання призвели до непорозуміння між його активними членами і

губернською владою. На першому засіданні Катеринославського губернського земства деякі гласні від дворян спробували переконати більшість висунути вимоги про надання земським установам ширших повноважень і свободи дій. Декому не подобалися значні контрольні повноваження губернського начальства. Для відкриття зібрання потрібно було мати дозвіл міністра внутрішніх справ, відкривав і закривав засідання губернатор, він же, за поданням земств, призначав голів губернської та повітової управ. Існувало багато обмежень, що ускладнювали роботу земств і унеможливлювали їх незалежне фінансове існування, як-то: заборона обкладання податком доходів від торгівлі та промислів, можливість проведення ярмарків терміном не більше ніж 14 днів тощо.

«Порушниками спокою» у відносинах між владою та новими громадськими установами стали три гласні: барон М.О. Корф, голова Верхньодніпровської повітової управи С.С. Потоцький і член тієї ж управи О.М. Поль. У щотижневій записці до міністра внутрішніх справ катеринославський губернатор В.Д. Дунін-Борковський писав, що під час проведення засідань Катеринославського губернського земського зібрання «Корф переслідував мету – розширення прав земських установ і збільшення їх значення. Тоді як Потоцький і Поль, з яких перший мав обмежену освіту, а другий виховувався у Дерптському університеті, є постійними супротивниками уряду, намагаються підірвати довіру до нього в суспільстві, їх дії у Верхньодніпровському повіті, де вони збуджують у населення неповагу до поліцейської влади і взагалі до адміністрації, і постійні суперечки з місцевим маршалком дворянства ... вже привернули мою увагу, і я вважаю цих двох осіб шкідливими, тим більше, що вони керуються у своїх діях нечесними переконаннями і негожими поглядами. Всі спроби цих двох осіб у губернському зібранні, спрямовані до тієї ж мети – підбити громадськість проти уряду, залишаються не тільки безуспішними, але й викликають осуд цих спроб» [31, л. 81 об.–82]. Характеристика губернатором трьох згаданих дворян є занадто емоційною та суб'єктивною й не відбиває реального стану речей,

оскільки жоден з них не виступав проти влади. Однак загальне спрямування записки все ж відбиває настрій, який панував у новоствореному земстві.

Найбільш активним гласним серед згаданих губернатором був М.О. Корф. Ще під час засідання Олександрівського повітового земського зібрання у доповіді він наголошував: «Мені здається, що за бажання та успішності земства користуватися наданими йому правами, влада губернатора не така вже й безмежна» [78, с. 102]. М.О. Корф підкреслив, що будь-який протест губернатора може потягнути за собою цивільний позов. Водночас він зауважив: «Все, що було вище сказане, не має анінайменшого стосунку до тієї особи, яка нині обіймає посаду начальника губернії» [78, с. 103].

Віра частини гласних дворян у великі можливості земства була сприйнята В.Д. Дуніним-Борковським насторожено, через що він і був змушений висловити тривогу в щотижневій записці міністру внутрішніх справ. Звичайне непорозуміння згодом спричинило конфлікт між губернатором та деякими земськими гласними, наслідком чого стало дострокове закриття губернатором другого чергового губерньського земського зібрання 4 грудня 1867 р.

Конфлікт виник в губерньській земській управі. Один з членів управи, гласний від Павлоградського повіту С.О. Коростовцев, на якого було покладено обов'язок завідування богоугодними закладами, подав прохання про відставку. В заяві до Катеринославського губерньського земства він виклав своє бачення проблеми, яка полягала в тому, що земська управа залишила у розпорядженні старшого лікаря Стадіона господарську частину богоугодного закладу, хоча ця прерогатива належала земській управі. До того ж Стадіон здійснював постачання закладу із порушеннями (хворим надавалося неякісне харчування), на що С.О. Коростовцев звернув увагу управи. Однак управа не відреагувала належним чином, більше того, остання звинуватила С.О. Коростовцева в дріб'язковості. В результаті він відмовився виконувати обов'язки члена управи через те, що «управа, видаючи свого члена, який їй не догодив, на образі без покарання будь-якій сторонній особі, принижує гідність звання члена (*управи – І.К.*)» [228, с. 155]. Д.Н. Бразоль та ще один член управи І.Д. Яковлєв

намагалися виправдати свої дії й навіть постановили звільнити старшого лікаря Стадіона, причому не за наявні порушення, а за неповагу до авторитету управи. Справа набула розголосу. Свою роль зіграв також негативний висновок ревізійної комісії про те, що «дії та результати діяльності управи не відповідають очікуваням» [472, с. 312].

Перед початком роботи чергового земського зібрання у жовтні 1867 р. всі члени управи на чолі з головою Д.Н. Бразоєм подали у відставку. Після цього В.Д. Дунін-Борковський припинив роботу чергового земського зібрання через відсутність кворуму. Частина земців вважала закриття зібрання перевищенням повноважень губернатора та голови зібрання. У доповідній записці від 21 листопада 1867 р. В.Д. Дунін-Борковський пояснював, що «на першому засіданні (*земського зібрання – І.К.*) була збуджена протидія правилам, наданим голові, і губернський маршалок після засідання особисто передав мені своє невдоволення на виявлену неповагу до нього деякими гласними, які діяли під впливом членів губернської управи» [31, л. 101].

У подальшому непорозуміння між губернатором і гласними траплялися, але подібних серйозних протиріч вже не виникало. Наприклад, під час XXV чергового губернського земського зібрання гласні проявили мовчазний пасивний протест, оскільки губернатор на відкритті засідання заявив, що земство за 25 років мало що зробило. З ініціативи М.Л. Гладкого, О.Ф. Бантиша і П.О. Карпова губернатор та інші місцеві сановники не були запрошені на два офіційні обіди, які традиційно проводилися в приміщенні губернського земства [7, л. 6 об.].

На XXVII губернському земському зібранні голова Бахмутської повітової управи О.О. Карпов висловив незадоволення тим, що губернатор не визнав права гласного від Новомосковського повіту В.С. Кисличного на посаду члена губернської управи. Щоправда, протест пояснювався тим, що сам О.О. Карпов незадовго до цього не був затверджений на посаді маршалка повітового дворянства [8, л. 8 об.].

Згадані епізоди були радше непорозуміннями, ніж протистоянням між гласними дворянами і губернською владою. Переважно влада й земці намагалися діяти спільно. У 1871 р. під час відкриття чергового губернського земського зібрання губернатор І.М. Дурново подякував дворянам за активну участь у запровадженні нових судових установ і закликав дворян діяти спільно з владою: «Смію висловити сподівання, що і під час теперішніх виборів катеринославське дворянство доведе, що воно завжди готове надавати урядовим заходам сприяння завдяки своїм охоронним і надійним силам» [167]. До спокійного розгляду справ закликали й керівники земських зібрань. Маршалок Павлоградського повіту А.П. Письменний звернувся до повітових гласних і підкреслив, що у співпраці з владою «ми тим скоріше досягнемо повного здійснення всіх планів Великого перетворювача Росії, вказаних у положенні про земські установи» [207, с. 1].

Губернатор, деякі повітові маршалки та окремі «консервативні» гласні намагалися заспокоїти ситуацію, аби в середовищі земців не з'явилося й натяку на окрему думку, яка відрізнялася б від офіційної. Тому застосовувалися заходи від усних переконань до закриття засідань земських зібрань.

За винятком випадку з достроковим закриттям зібрання, представники дворян-землевласників у земському зібранні ніколи не намагалися піддати сумніву авторитет влади, навіть у дрібницях. Під час XV чергової сесії губернського земства, коли мова зайшла про плату за користування мостом через р. Дніпро в Катеринославі, дехто з гласних висловив ідею про скасування цієї плати. Більшість зібрання зійшлася на тому, що скасування імператорської волі немислиме. Гласний І.Я. Нестелей наголосив: «Найвища воля для нас є святою для виконання» [308, с. 337]. За рік до цього П.О. Карпов нагадав земцям, що невдовзі має виповнитися 25 років з дня вступу на престол Олександра II, який провів земську реформу, що дала право на самоврядування. Це «право, – звертався він до гласних, – відіграє не останню роль, цим правом ми користуємося зараз ... (*пропоную – І.К.*) висловити нашу вірнопіддану відданість за піклування про благо вітчизни і про нас в межах цілої Росії» [307,

с. 22–23]. Так само компліментарно відгукнувся П.О. Карпов на 10-ти річну діяльність губернатора І.М. Дурново та запропонував заснувати на кошти земства дві стипендії його імені: одну – в притулку для сиріт, іншу – в класичній гімназії. Зібрання прийняло цю пропозицію одноголосно [307, с. 35, 36].

Показовим є ставлення земства до уряду в період російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Під час війни завжди гостро стояло питання продовольства. Уряд чекав від земства підтримки, і воно погодилося її надати. Гласний Ф.І. Мігрін висловив думку, що «обов'язок земства продемонструвати свою готовність сприяти уряду в усуненні перепон ... для прожитку своєї армії» [305, с. 314]. Його підтримав М.М. Ланшин: «Питання війни – наше питання, ... уряд повинен очікувати від нас допомоги» [305, с. 316].

На XXV черговій сесії губернського земства голова управи В.І. Карпов зробив доповідь «Про клопотання щодо перегляду законодавства про душевнохворих». Вона викликала неоднозначну реакцію голови зібрання А.П. Струкова, який вважав, що земство не вправі вказувати уряду на необхідність змін у державному правовому регулюванні. А.П. Струкова підтримав гласний від Бахмутського повіту Віктор Іванович Карпов [226, с. 66–67].

Таким чином, конфлікти, які скоріше були дрібними суперечками, хоча й виникали час від часу, але не впливали на загальні рівні відносини катеринославського земства з губернською та центральною владою. Тут проявлялась сутність вищої верстви, яка не уявляла себе поза межами системи імперської самодержавної влади. Катеринославське земство намагалось діяти суто в межах закону, однак при цьому поступово втрачало свою динамічність. Це відзначив начальник Катеринославського жандармського управління Д.І. Богинський. У звіті за 1884 р. він повідомляв, що земські установи «в Катеринославській губернії анітрохи не просунулися вперед у сенсі вдосконалення в самоврядуванні, а навпаки, здається, з кожним роком стають більш статичними у своїй діяльності» [2, л. 3]. У звіті за 1885 р. він відмітив, що

незадоволення, яке завжди проявлялося серед гласних з приводу занадто вузьких прав, наданих земству, вщухло: «Безпомилково можна сказати, що так званий ліберальний клас немовби збентежений спокоєм-затишшям, яке відновилося після коронації, і головне поміркованістю, котра відбилася в нашій пресі» [3, л. 1 об.]. Врешті, у звіті констатовано, що «в напрямку і діяльності земського і міського самоврядування ... та ж апатія до суспільного блага й облаштування, та ж недобросовісність, ті ж егоїстичні цілі. Винятком є голови земських повітових управ: Катеринославської – Кранц (*Іван Миколайович – І.К.*), Новомосковської – Авксентьєв (*Дмитро Єлисейович – І.К.*), яким вдалося розбудити увагу гласних до забезпечення та розширення сільських шкіл, лікарняної частини, облаштування пошти та інше. ... Останні повітові земські з'їзди показали знову, що земців цікавлять лише особисті погляди, гласні ... з ліберальним відтінком, якщо й ратують у зібранні про благоустрій ... то лише з метою показати себе діячами віддаленими і взагалі не схильними до лібералізму» [3, л. 2 об., 3].

Через два роки тональність звіту не змінилась. «В напрямі діяльності міського і земського самоврядування ... ніяких змін, – писав начальник жандармського управління, – ... ті ж корисливі прагнення та егоїзм, лицемірство. З числа земців люди „передові” (як називаються ліберали) обмежуються лише розмовами, пропозиціями різних проектів, але коли не досягають своєї мети, нарікають на бездіяльність членів земства» [4, л. 3].

Таким чином, у перші роки роботи земств катеринославські гласні дворяни постійно проявляли ініціативу, прагнули до збільшення своєї ролі в земському самоврядуванні. Однак наприкінці XIX ст. катеринославське земство зарекомендувало себе слухняним виконавцем урядових розпоряджень та охоронцем суспільного ладу, на що вказав у своєму звіті начальник жандармського управління [9, л. 4 об.–5]. Б.Б. Веселовський відмітив, що на межі XIX–XX ст. в Катеринославському губернському земстві запанувала більшість, яка складалась з великих землевласників, на чолі з Михайлом

Володимировичем Родзянком і Віктором Івановичем Карповим, які витіснили ліберальну управу на чолі з Володимиром Івановичем Карповим [361, с. 278].

Д.Т. Гнедін порівнював Катеринославське земство з людиною, яка спочатку нагадувала молодого «прогресиста», а згодом перетворилася на «старого зашкарублого чиновника» [113, с. 158]. Ю.Б. Соловйов, аналізуючи ситуацію після впровадження положення про земства 1890 р., відніс Катеринославське земство разом з Бессарабським і Симбірським до таких, де панували кріпосники [591, с. 192–193]. Зважаючи на перевагу дворян в катеринославських земських установах та консервативний напрямок думок (особливо в останні два десятиліття XIX ст.) більшості гласних, характер діяльності зібрання не завжди відповідав інтересам всього населення губернії.

Попри значну перевагу дворян у губернському земському зібранні, в документах земства чітко проглядається одна досить популярна для гласних теза, яка постійно виголошувалась ними, – це теза про всестановість земства і необхідність діяти в інтересах всіх соціальних груп, які складають зібрання. Наприклад, під час обговорення питання про відкриття банку в Катеринославській губернії у декого з гласних виникло занепокоєння, що ним у першу чергу скористаються купці та промисловці, які вважалися спритнішими за землевласників. На це гласний Я.Я. Савельєв відповів, що «купці, міщани і селяни складають частину земства. Якщо ми будемо ділити земство на стани, то земська справа стане немислимою. Ще банк не існує, а між нами вже з'явилися ревності» [301, с. 173, 179–180]. В іншому своєму виступі Я.Я. Савельєв не був настільки демократичним і заявив, що дворянство є старшим членом земства [229, с. 321].

Мова про пріоритетність представників вищої верстви в земстві заходила часто, особливо коли обговорювалися питання, що зачіпали землевласників. На VII сесії губернського земства серед іншого говорили про найманих робітників. П.М. Миклашевський опонував більшості зібрання, яке наполягало на першочерговості захисту землевласників, і звернувся до гласних: «Ми представляємо не один стан, а ціле земство ... для нас повинні бути однаково

дорогі інтереси і землевласників, і міст, і сільських товариств» [303, с. 70]. Про необхідність враховувати інтереси всіх станів говорили в Новомосковському повітовому земстві. Селяни повіту через своїх представників звернулися до земства з проханням відкрити в кожній волості госпіталь на шість ліжок, де землевласники були б попечителями. У губернському земстві вирішили, що це питання станове й не може бути покладене на земства [303, с. 11–12]. Д.Т. Гнедін з іронією згадував цей епізод: «Додумалися новомосковці (*гласні Новомосковського повітового земства – І.К.*), що за допомогою до лікаря можуть звертатися лише дворяни, а мужик до самого себе або знахаря» [113, с. 167].

Розмови щодо спільності земської справи часто закінчувалися там, де зачіпалися інтереси дворянства. Наприклад, під час обговорення питання про наслідки неврожаю, який охопив Катеринославську губернію у 1878 р., гласний О.М. Поль висловив думку: «Я вважаю, що губернське земство має обов'язок у рівній мірі допомагати, протегувати і турбуватися про інтереси всіх членів, які складають земство». Водночас він зауважив, що становище у землевласників критичніше, ніж у селян, тому пропонував в першу чергу допомогти першим, оскільки «селяни ... мали свій спеціальний капітал» [306, с. 25]. Селяни справді мали страховий капітал у вигляді сільських магазинів, однак і дворянське зібрання мало власні кошти, тому в даному випадку позиція О.М. Поля не була об'єктивною. Схоже питання піднімалося на XV сесії губернського земства. Гласні обговорювали можливість надання потерпілим селянам субсидій. Однак гласний І.В. Ліпко-Парафієвський заявив, що «ми клопочемося за селян. Але ми покликані турбуватися про добробут всього земства» [308, с. 129].

На всестановості земства наголошувалося не лише в контексті допомоги селянським господарствам, але й при обговоренні фінансування міської інфраструктури та освіти. В питанні будівництва казарм у Катеринославі, яке стосувалося переважно міських мешканців, частина гласних висловилося проти надання фінансової підтримки. Лише П.М. Миклашевський говорив про необхідність участі земства в цій справі, оскільки «кожне місто утворює

частину земства, кожен губернський гласний є представником не лише якогось стану землевласників або селян, або міста, а представником всіх трьох груп населення» [309, с. 204–205]. На XVI сесії було піднято питання про надання фінансової підтримки для відкриття гімназії у Феодосії. О.Ф. Бантиш висловив сумнів щодо доцільності виділення коштів на спорудження ще однієї гімназії, до того ж в іншій губернії: «Мені здається сумнівним, щоби земство – всестанова установа, мала достатньо підстав виділяти кошти на потреби вищої та середньої освіти, допоки потреби початкової освіти залишаються незадоволеними» [309, с. 188]. В гімназіях навчалися переважно діти дворян і міщан, тому гласні дворяни надавали їм більшої уваги. О.Ф. Бантиш вважав, що земство має підтримувати початкові школи, де навчалися селянські діти.

Якщо справа стосувалася селян, міщан або купців, гласні від землевласників часто знаходили причини, аби відкласти її, й аргументували відмову необхідністю підтримки всіх станів. Дворяни, які перебували в губернському земстві, постійно підкреслювали, що земство є всестановою інституцією, в якій за законом ніхто не мав пріоритету. Подібна риторика час від часу звучала в земському зібранні. Напевно, інакше й бути не могло, оскільки заяви про пріоритет будь-якого соціального стану у всестановій інституції були б порушенням закону. Питання полягає в іншому: наскільки послідовно представники дворян-землевласників у земстві дотримувалися всестанового принципу в реальності?

На першому губернському земському зібранні маршалок дворянства Верхньодніпровського повіту С.О. Лаппо-Данилевський висунув ідею, якою передбачалося надання великим землевласникам права потрапляти до земських зібрань без виборів. Він аргументував це тим, що «люди з великими статками мають більше коштів просвітити себе, незалежність їх майнового стану дає їм більше незалежності в їх діях ... такі люди необхідні земству для того, щоб заснувати його на твердому ґрунті; до цього часу в нашій вітчизні на чолі адміністрації, суду стояло російське багате дворянство» [244, с. 48]. Аргументи, висловлені С.О. Лаппо-Данилевським, не були оригінальними. Та суть їх

полягала в тому, що дворянство відчувало, що після 1861 р. поступово втрачає соціально-економічні позиції, й намагалося обґрунтувати своє монопольне право на адміністративний, економічний та соціальний контроль над окремими територіями Російської імперії. С.О. Лаппо-Данилевський пропонував змінити виборне начало, яке було закладене в «Положенні», на догоду вищій верстві, при чому обґрунтовував це вірною службою самодержавству.

Таке розуміння С.О. Лаппо-Данилевським місця дворянства в земстві не було характерним для гласних Катеринославської губернії. Наприклад, в Олександрівському повітовому земстві ідею С.О. Лаппо-Данилевського зустріли негативно. У спільній заяві 9-ти повітових гласних, серед яких можна згадати графа О.Є. Канкріна та барона М.О. Корфа, було зазначено: «Ми цінуємо довіру своїх виборців і сподіваємося служінням нашим спільній справі мати її й надалі, ми вважали б для себе образою, якби нас зробили гласними лише за нашу власність» [267, с. 214].

Епізод з С.О. Лаппо-Данилевським свідчив про існування серед певної частини дворянства відверто консервативних поглядів, які не могли бути реалізовані в земстві. На думку гласного В.Г. Христофорова, земці були обрані для вирішення соціально-економічних проблем всього населення Катеринославської губернії. Він вважав земське зібрання «священним», зобов'язаним «допомагати тим людям, які є нужденні, а саме класу землевласників» [301, с. 175]. Автор нарису про перші роки діяльності земства Ф. Невський зазначав, що перші діячі губернського земства запланували низку заходів щодо охорони і підтримки поміщицьких господарств. Він вважав, що добробут великих землевласників неодмінно відобразиться на селянських господарствах [527, с. 2].

Справжнє ставлення дворян до свого місця й значення в земстві чітко проявлялося під час розгляду різних першочергових і другорядних питань. Одним з важливих питань, які стояли перед землевласниками, було створення банку, де вони мали б можливість брати дешеві кредити. На першій сесії Олександрівського повітового земського зібрання А.П. Товбич та Воронцов

представили проект поземельного банку. Зібрання позитивно поставилося до проекту й доручило А.П. Товбичу клопотатися щодо нього у губернському зібранні [78, с. 34].

У губернському зібранні проект А.П. Товбича не підтримали. Натомість обговорили проект поземельного банку П.М. Миклашевського, який підкреслював, що «банк буде існувати для користі всього земства» [244, с. 56, 58]. Насправді ж банк був потрібен в першу чергу дворянам-землевласникам. З цим питанням до Петербургу їздив М.Б. Герсеванов, а згодом Я.Я. Савельєв, який неодноразово зустрічався з міністром фінансів. «Я також просив звернути увагу, – доповідав Я.Я. Савельєв у земстві, – з приводу клопотання у міністра фінансів щодо затвердження проекту поземельного банку, міністр дав мені право передати зібранню, що Катеринославський банк буде затверджений раніше за інші банки, і що він передав таку ж обіцянку губернському маршалку дворянства» [302, с. 123, 132].

Проект поземельного банку катеринославські дворяни спочатку намагались реалізувати через благородне зібрання. Однак реалізація проекту затягнулася, тому його вирішили подати від імені земства й представити таким, що був потрібен всьому населенню губернії.

Земці намагалися розв'язати проблему відсутності дешевих кредитів не лише за допомогою створення банків. До того ж ця проблема у 1870-х роках перестала бути актуальною, оскільки у 1864 р. почав діяти Земський банк Херсонської губернії, який поширив свою дію і на Катеринославщину. Майже через 10 років утворився ще один – Бессарабо-Таврійський земельний банк. Однак вказані фінансові установи не задовольняли землевласників через високі відсотки. На VII черговому земському зібранні Верхньодніпровського повіту гласний О.М. Поль запропонував створити товариство взаємного кредиту «на засадах існуючих вже в Росії подібних товариств» [224, с. 41]. Земство підтримало О.М. Поля, і з свого боку прохало його, С.С. Потоцького та Я.Г. Даниленка «скласти проект статуту товариства, клопотатись перед урядом про затвердження цього статуту і просити у губернського земства позику з сум

губернського земського капіталу» [224, с. 41]. Під час роботи VII чергового губернського зібрання цю ідею підтримав П.М. Миклашевський: «Утворення товариства взаємного кредиту в усіх повітах є однією з нагальних потреб землеволодіння» [303, с. 234].

Представники вищої верстви нерідко використовували земство задля клопотань щодо погашення позик, взятих у поземельних банках під заставу маєтків. Борги зростали і не було можливості їх погасити. На XIII сесії губернського земства О.М. Поль, який мав закладений маєток, звернувся до губернського зібрання з пропозицією клопотатися перед урядом про надання землевласникам відтермінування за платежами і нарахуванням недоїмок до капітального боргу [306, с. 712]. В подібній відстрочці могли бути зацікавлені лише дворяни-землевласники. Тож земство в даному випадку використовувалося лише в інтересах одного стану за рахунок інших.

Через два роки гласний А.П. Письменний знову підняв питання про заборгованість маєтків землевласників. Його підтримав П.М. Миклашевський, який заявив, що «земське зібрання не може ставитися байдуже до складного становища тих землевласників, котрі обтяжені платежами в теперішній час ... його (зібрання – *І.К.*) гідність це добробут всіх платників ... зібрання повинне просити про захист для землевласників» [308, с. 683]. Цієї ж думки дотримувався гласний М.М. Ланшин, за даними якого, в банках було закладено понад 2/3 маєтків землевласників. «Мені здається дивним, – говорив він, – якщо земство не почує потреби власників маєтків, закладених у банку ... через неврожаї й головним чином тими неправильними угодами, які були укладені з банкірами, наше суспільство може розбитися на пух і порох» [308, с. 683, 684–685]. М.М. Ланшин закликав зібрання просити уряд захистити позичальників від власників закладних листів. Зібрання підтримало цю пропозицію.

Вже вкотре інтереси дворян-землевласників подавалися як інтереси всього земства. Селяни також потребували кредитів, оскільки безземелля/малоземелля цієї верстви було однією з гострих проблем. За рік до описаної вище ситуації, на XIV сесії було підняте питання кредитування селян для купівлі землі.

Гласний С.С. Потоцький погодився, що «справа ця корисна як для селян, так і для поміщиків. Але, що стосується цього питання, то воно не підлягає розгляду губернського зібрання, оскільки, якщо дати одній громаді, завтра з'явиться ще одна. Якщо допомога буде надана селянам, то й землевласники можуть з'явитися з таким самим проханням» [307, с. 335–336].

Натомість гласні І.Я. Нестелей та І.М. Кранц висловилися за надання допомоги селянам, бо без неї їх господарства розоряться. Губернський маршалок Г.П. Алексєєв також співчував селянам, однак поскаржився на те, що земство не настільки багате, аби допомогти їм в цій «чудовій і корисній справі» [307, с. 336]. Тож зібрання відхилило клопотання про кредит селянам і не запропонувало інших шляхів покращення ситуації.

Отже, попри численні запевнення у необхідності підтримки всіх станів суспільства, дворяни не готові були захищати інтереси селянства чи купецтва без власної вигоди. Деякі дворяни, наприклад, П.М. Миклашевський або О.Ф. Бантиш, намагалися переконати земців, що допомоги потребують всі мешканці губернії, однак вони були в меншості й не впливали на формування загальної позиції.

Дворянські інтереси зачіпалися й під час обговорення питання про воєнні присутствія, які були створені в усіх губерніях після воєнної реформи 1874 р. В повітах їх очолювали повітові маршалки дворянства, які потребували коштів для виконання поточних обов'язків. Зазвичай маршалки витрачали власні кошти, що негативно відбивалося на економічному становищі їхніх маєтків. На IX черговому засіданні губернського земства під час обговорення питання функціонування воєнних присутствій гласний Я.Я. Савельєв звернув увагу гласних на те, що для нормальної роботи цих установ потрібні кошти. Він наголосив на тому, що повітові маршалки дворянства працюють на користь вищої верстви, а задля виконання обов'язків у воєнному присутствії їм доведеться працювати ще більше, для чого їм будуть потрібні чиновники, і «ми мимоволі повинні прийти до асигновки цього видатку» [304, с. 119].

Думку Я.Я. Савельєва підтримав маршалок дворянства Новомосковського повіту Г.Д. Мізко, який вважав, що без канцелярії цю справу вести буде неможливо. О.М. Поль зауважив, що це справа особиста, натомість Г.Д. Мізко відніс її до розряду спільних справ [304, с. 153, 158]. Ситуація була неоднозначною. З одного боку, кошти пропонувалося надати канцелярії повітового маршалка дворянства, але, з іншого, військові присутствія мали справу з представниками всіх станів. Більшістю голосів асигновка все ж була здійснена, що показало наміри дворян перекласти фінансові витрати маршалків на земство.

Актуальним питанням, яке постало перед вищою верствою після 1861 р., була відсутність дешевої та залежної робочої сили. Йому приділялося чимало уваги на земських зібраннях. Вперше це питання озвучив гласний О.М. Короленко на сесії Катеринославського губернського земства у грудні 1869 р. У повітах його теж обговорювали. Бахмутське земське зібрання доручило гласному Ф.А. Нордбергу клопотатися щодо розробки положення про найм сільських робітників. У клопотанні пропонувалося захистити право наймача перед робітником, оскільки «ми всі потерпаємо від невиконання робочими угоди про найм» [301, с. 215, 217]. Обов'язок наглядати за виконанням угод, укладених з найманими робітниками, Ф.А. Нордберг пропонував покласти на губернське у селянській справі присутствіє та мирових посередників [301, с. 222, 223]. Питання вивчалось тривалий час. Лише в 1872 р. секретар зібрання П.О. Янченко представив доповідь губернської управи під назвою «Про зобов'язання робочих до виконання умов особистого найму». Доповідь викликала дискусію, в якій О.М. Поль наголосив, що в останні 10 років всі галузі господарства падають, і однією з причин називав незручні відносини, в які поставлені господарі (дворяни-землевласники) до своїх працівників, хоча визнавав, що поміщики теж розміщували працівників у поганих бараках. «Всі ми землевласники, не кажу капіталісти ... перебуваємо в руках у працівників», – підкреслював він [303, с. 60]. С.С. Потоцький взагалі оцінив ситуацію оригінально. Він погоджувався з тим, що треба чимось

убезпечити землевласників від «експлуатації (виділення І.К.) робітників» [303, с. 68].

Єдиним, хто виступив на захист найманих працівників, був П.М. Миклашевський, який вважав, що їх теж треба охороняти від сваволі наймачів: «Треба захистити робітника від землевласника, який не виконує умов, ... уряд неухважно ставиться до наших прохань, бо у нас проводилися інтереси лише одного стану ... в повітових земствах ще можна допустити захист одного стану, але не в губернському» [303, с. 70]. П.М. Миклашевський розумів, що його думка може бути сприйнята гласними дворянами неправильно, тому застеріг зібрання: «Сподіваюсь, що сказане не збудило жодної станової делікатності ... я й сам належу до землевласників і не думав кидати тінь на цей стан» [303, с. 69]. У відповідь на таку пропозицію О.М. Поль зауважив, що «нині землевласники у нас: дворяни, купці, селяни і євреї» [303, с. 70]. Тут О.М. Поль лукавив, адже на початок 1870-х років більшість землевласників губернії, як і раніше, складали дворяни, до того ж селяни рідко користувалися найманою робочою силою. Врешті-решт, зібрання підтримало О.М. Поля та С.С. Потоцького.

Дискусія про унормування відносин наймачів і найманих працівників на цьому не закінчилась. На XVI черговій сесії губернського земства вона знову була актуалізована. Гласний М.Г. Поюровський з цього приводу висловився влучно і навіть крамольно: «Робоче питання – це зачароване коло, котре розв'язати раціонально немає жодної можливості без перебудови всіх нинішніх порядків» [309, с. 602, 605]. Таке несподіване формулювання могло бути сприйняте центральною владою як зазіхання на соціально-економічний устрій держави, тож його не розвивали.

М.М. Ланшин вніс конструктивну пропозицію і звернув увагу зібрання на те, що суперечки між землевласником і найманим робітником можуть вирішуватися в суді. Тоді постало питання: в якому саме суді? М.Г. Поюровський висловив незгоду і заявив, що «особи привілейованого стану не можуть бути підпорядковані тому суду, котрому може бути

підпорядкована людина податного стану ... не можна відмовляти в праві особі привілейованій, яка захищає свої права в загальному суді, та підпорядковувати господаря робітнику, – на це не погодиться жодне суспільство у світі» [309, с. 600]. В думці, висловленій М.Г. Поюровським, помітний анахронізм, оскільки вже більше 10 років не існувало кріпацтва, діяли всестанові суди і земства та загальна військова повинність. Очевидно, ідея про окремішність вищої верстви все ще панувала в головах багатьох дворян.

Ще одне питання дискусії стосувалося регламентації оплати найманих працівників. На думку гласних, це питання мав би врегулювати уряд. На таку пропозицію Ф.О. Бантиш заявив, що «втручання уряду в такі дрібниці економічних стосунків ... знищить ті начала громадянської економічної свободи, якими ми ще користуємося ... експлуатація (*робітників – І.К.*) варта засудження, я розглядаю її ... як необхідний, хоча й досить прикрий наслідок свободи економічних відносин» [309, с. 615, 616]. Тож дворяни усвідомлювали, що їх пропозиції з питання найманих працівників не зможуть врахувати інтереси всіх верств населення, але при цьому свої інтереси ставили на перше місце.

Один з шляхів вирішення питання найманих працівників землевласники вбачали в запрошенні переселенців, які б могли найматися до них на роботу. У 1878 р. було створене «Довідкове бюро переселенців», перед яким стояло завдання пошуку вільних робочих рук. Однак через великі обсяги роботи, яку потрібно було виконати, бюро не могло розв'язати проблему нестачі найманих працівників. П.О. Янченко наголошував, що деякі землевласники готові прийняти переселенців на різних умовах. Його підтримав П.М. Миклашевський, який зауважив, що «потреба в заселенні нашої губернії, безлюдної в теперішній час, доволі нагальна з причини користі землеволодіння, особливо великого». Гласні просили голову зібрання клопотатися перед міністром внутрішніх справ щодо вирішення цього питання [307, с. 273–274].

На початку ХХ ст. нестача найманих працівників все ще залишалась актуальною проблемою для дворян-землевласників. У 1900 р. у

Павлоградському повітовому земстві гласний М.Ф. Плещеев виголосив доповідь про так зване «робоче питання», в якій головною причиною нестачі робочих рук він називав розвиток промисловості, яка забирає багато працівників. Він вважав, що досі нічого не зроблено для правильного розподілення робочої сили в країні [241, с. 83]. М.Ф. Плещеев пропонував залучити до вирішення цього питання земських начальників і представників сільської влади, створити в кожному повіті бюро для найму робітників, а також клопотатися перед урядом про запровадження посади робочого інспектора. Ця особа, на його думку, повинна бути інтелігентною (*тобто дворянином – І.К.*), інформувати повітові управи про наявність вільних робочих рук та бути зобов'язаною укладати угоди про найм [241, с. 83, 84, 85, 86].

Губернська земська управа відповіла, що це питання давно вже на контролі уряду та земства, і його вирішення потребує багато часу й сил. До того ж недовзі мають бути опубліковані нові правила найму сільськогосподарських робітників, видані Державною Радою [241, с. 88, 89]. Врешті, клопотання М.Ф. Плещеева було відхилено, оскільки пропонований метод централізованого розподілу робочих рук навряд чи міг бути реалізований. Причиною невдачі була також відсутність щирого бажання у більшості дворян-земців вирішити проблеми браку найманих працівників на засадах, які б могли задовольнити всі категорії населення.

Питання найманих робітників, а також про заснування банку, які хвилювали дворянське зібрання від початку обговорення положень селянської реформи, не були цілком земськими. З часу появи земських установ ці питання зникли з порядку денного благородного зібрання й стали активно обговорюватися саме в губернському земстві. Така позиція дворян-землевласників ставить під сумнів їх заяви щодо всестановості земства. Таким чином, проблеми, які були актуальними насамперед для дворян, під прикриттям земства видавалися за такі, що були потрібні всім станам.

Дворяни намагалися також за допомогою земства вирішувати й інші не менш важливі для них питання: про залізничні перевезення, акциз на

винокуріння, виробництво вовни та інші. На IX сесії губернського земства було піднято питання про транспортування продукції, що вироблялась у маєтках землевласників. На той час стало відомо про проект міністерства шляхів сполучень щодо закриття портів на Азовському узбережжі та перенесення порту до Феодосії. Це могло призвести до значного подорожчання зерна. Гласний Ф.І. Мігрін, який повідомив цю новину, нагадував: «Азовське море годувало наш край та іноземні держави, торгівля та промисловість процвітали, землеробство розвивалося. Хто буде перевозити наш хліб? Залізниця?» [304, с. 252, 253]. Таке занепокоєння було викликане тим, що на залізниці були встановлені високі тарифи на перевезення вантажів, які не вдовольняли не лише землевласників. Гласні звинувачували у високих тарифах залізничних відкупників. «Вони поглинають наше багатство, – говорив Ф.І. Мігрін, – нічого більше не залишається, як шукати підтримки уряду (*і клопотатися – І.К.*) про захист наших інтересів» [304, с. 254].

Високі залізничні тарифи завдавали відчутного удару по землевласникам, які вирощували товарний хліб. Якщо у 1860–1880-х рр. основним виробником хліба залишалися дворяни-землевласники, то наприкінці XIX ст. хлібом стали активно торгувати й інші соціальні групи населення (*див. додаток 6 таблиця 1*). Тому зниження тарифів стало актуальним для всіх станів суспільства.

Ще одним ударом для землевласників став намір уряду змінити правила винокуріння й підняти акциз на спиртні напої. На захист економічних інтересів землевласників став гласний П.М. Миклашевський. На XVI черговій сесії губернського земства він нагадав зібранню, що чинні норми були введені у 1860-х роках, коли чи не в кожному поміщицькому маєтку була винокурня. Цей промисел, на думку Павла Михайловича, ставав у пригоді не лише землевласникам, а й всьому населенню губернії. «Тепер це все не існує, – вів він далі, – чому уряд під час видання нового положення спочатку весь перекур віддавав на користь власників, а тепер залишає нам лише 7%. ...(*адже – І.К.*) в інтересах скарбниці підняти добробут землевласників» [309, с. 123, 124].

Не вдовольняли гласних Катеринославського губернського земства й заходи «вільної торгівлі», запроваджені міністром фінансів М.Х. Рейтерном, що призвели до обвалу цін на вовну. Дешева вовна пішла з Європи в Російську імперію, від чого в першу чергу страждали південноукраїнські губернії, які спеціалізувалися на розведенні овець.

П.М. Миклашевський пояснював земському зібранню: «Інтерес цих країн (*Бельгія, Англія – І.К.*) вимагає вільної торгівлі, але інтерес Росії полягає в зовсім іншому плані, ми неодмінно повинні турбуватися про заохочення вітчизняного виробництва та про підняття землеробства» [309, с. 146]. Хоча промова була просякнута духом патріотизму, проте за словами гласного стояв конкретний інтерес дворян-землевласників, які під тиском дешевої закордонної вовни часто змушені були або скорочувати, або взагалі відмовлятися від вівчарства [472, с. 328].

Питання про залізничні тарифи, винокуріння та вівчарство піднімалися землевласниками у дворянському і земському зібраннях майже синхронно. Це свідчить про те, що вища верства суспільства намагалася використати земські установи задля вирішення своїх вузькостанових проблем.

Траплялося, що на засіданнях земських зібрань окремі гласні дворяни намагалися видати свої приватні інтереси за громадські. Помітною активністю в цьому сенсі вирізнялася родина Карпових з Бахмутського повіту. Так, під час роботи XVII чергового Бахмутського земського зібрання П.О. Карпов подав скаргу щодо завищеної ціни його винокурного заводу, через що він платив високі земські збори. Земство пішло назустріч гласному й зменшило оцінку його майна [121, с. 73]. Активне просування своїх інтересів у земстві родиною Карпових помітив начальник жандармського управління: «В земських установах помітний більш цілеспрямований напрямок діяльності, звертається більше уваги на дійсні потреби безземельних, але, на жаль, ... проглядаються ... приватні інтереси та інтриги. ... запропонована Бахмутським повітовим земським зібранням з ініціативи Петра Олександровича Карпова заборона на будівництво Донецькому товариству сталеливарного заводу на землях

Борисових, і примус цієї компанії будувати такий завод біля ст. Костянтинівки (для особистої вигоди)» [8, л. 8–8 об.]. Біля Костянтинівки був один з маєтків родини Карпових, яка була зацікавлена у будівництві заводів саме на її землях. У грудні 1901 р. у губернському земстві Карпови ініціювали клопотання щодо виділення коштів на спорудження залізничної гілки від ст. Рудничної до ст. Гришино. В опозиції до них перебував маршалок дворянства Бахмутського повіту Ф.О. Бантиш, який вважав, що приватні особи самі мали б клопотатися перед урядом щодо таких справ. Гласний І.К. Абаза став на бік Ф.О. Бантиша, бо побачив тут приватний інтерес, який лежав поза межами компетенції земства: «Дивно, на мою думку, з приводу приватного підприємства піднімати перед урядом клопотання про те, щоб воно примусило підприємця змінити напрямок» [227, с. 161].

Лобіювання приватних проектів через земства, хоч і відбувалися рідко, але мали місце в діяльності повітових зібрань. За своєю суттю такі методи характеризуються не інакше, як зловживання. Саме такими методами окремі дворяни вирішували особисті проблеми економічного характеру. Нерідко гласні від дворян приховували реальну вартість майна, яке обкладалося земським збором. Особливо помітним це явище було на початку діяльності земств. Член Катеринославської повітової земської управи І.М. Кранц під час проведення першої розкладки повітового земського збору нарікав на те, що «деякі землевласники ... показують меншу кількість [землі], ніж числиться за окладними книгами» [131, с. 91–92]. Були землевласники, які взагалі ігнорували земські постанови. Про це писав начальник губернського жандармського управління у звіті: «Землевласники, особливо великі, не вважають своїм обов'язком підпорядковуватися вимогам земства, навіть попри те, що багато з них самі є гласними» [2, л. 4–4 об.].

Незважаючи на егоїстичні прагнення, які дворяни проявляли в земстві, найбільше часу в роботі губернських зібрань гласні відводили становищу селян. Від початку діяльності всі повітові земства обговорювали його на засіданнях. У Бахмутському земстві мова йшла про визначення кількості

святкових днів і розвиток сільських шкіл. Гласний І.Я. Бахирєв, звертаючись до присутніх на засіданні гласних-селян пояснював, що «землевласники клопочуться про встановлення свят не стільки у власних інтересах, скільки для того, аби ... змусити селян цінувати свою працю й використовувати її для свого ж добробуту» [136, с. 64].

У Катеринославському повітовому земстві говорили про обов'язкові громадські оранки в сільських громадах для забезпечення народного продовольства, зменшення святкових днів для народу та сільську освіту [131, с. 13, 25, 34–39]. Гласний А.М. Миклашевський запропонував запровадити обов'язкові громадські оранки як найкращий засіб забезпечення продовольством селян [244, с. 62]. До речі, цим методом селяни користувалися задовго до появи земств, щоправда, не повсюди й не системно. Тож пропозиції дворян в разі їх реалізації могли в перспективі охопити більшу кількість селянських господарств.

Програмними для земства щодо підтримки селянської верстви вважаємо слова, висловлені гласним О.М. Полем. Під час розмови про необхідність розвитку освіти для всіх станів О.М. Поль підкреслив: «Ми повинні відноситися уважно й зі співчуттям до інтересів селян і сільських громад, що в губернському зібранні зараз немає жодного представника від цього стану ... Я вважаю взагалі, що ми повинні турбуватися про процвітання цього стану так само, якщо не більше, як про процвітання дворян-землевласників» [303, с. 80]. Земства не завжди слідували цій програмі. Перші постанови повітових земств стосовно життя селян нагадували перелік порад щодо того, як правильно жити, а не реальні кроки допомоги. Тільки Олександрівське повітове земство поставилося до селян як до рівноправних учасників земської справи. У жовтні 1866 р. на черговому зібранні 18 з 28 дворян, які входили до повітового земства й були присутні на засіданні, зобов'язалися поряд з податними станами відбувати підводну повинність, хоча за законом вони не мусили цього робити: «Ми, що нижче підписалися, за власним бажанням ... радісно приєднуємося до

запропонованого Олександрівською повітовою земською управою способу участі в цій повинності» [267, с. 94].

Почин Олександрівського земства не був підтриманий ні повітовими земствами, ні губернським. Більше того, в Новомосковському земстві стався випадок, який нагадав про часи кріпацтва. На початку роботи повітового земства голова управи М.В. Курилін заявив, що він не сяде поруч із селянином за одним столом [113, с. 167]. Подібний випадок відомий лише один, однак він свідчить про існування у дворянському середовищі глибинних рефлексій у ставленні до селян, які вийшли з кріпосної залежності.

Протягом багатьох років катеринославські гласні говорили про необхідність поліпшення соціально-економічних умов життя селянства. На IX черговій сесії губернського земства, коли вкотре зайшла мова про інтереси селян, П.М. Миклашевський зауважив: «Якби зібрання дотримувалося інтересів усіх станів, в тому числі селян, то давно вже були б зрівняні натуральні повинності» [304, с. 70]. Землевласники не лише не поспішали розділити з селянами повинності, але й намагалися запровадити нові. На V черговій сесії губернського земства було запропоновано ввести штрафи для селян, які не віддають своїх дітей до школи. Але через два роки цю ідею відкинули. Проти неї виступили гласні І.М. Кранц, О.М. Поль та П.М. Миклашевський, які вважали, що «встановлення штрафів з батьків, котрі не посилають своїх дітей до школи, при всьому бажанні охопити освітою якомога більше учнів, було б руйнівним для селян через їх бідність» [231, с. 20].

П.М. Миклашевський наполягав на рівномірному розподіленні повинностей між всіма станами. Під час обговорення питання поштової повинності на XII черговій сесії губернського земства М.М. Ланшин відзначив те, що «ремонт цих доріг (*поштових* – *І.К.*) лежить лише на селянах ... для них вибоїни не особливо важливі, вибоїни вельми незручні для наших ресорних екіпажів. Ремонт полотна варто взяти на рахунок губернського земства ... поштові дороги потрібні всім, а не лише одному стану» [305, с. 484].

Ще однією земською повинністю було обов'язкове знищення хлібного жука, який шкодив зерновим посівам. Тому 11 травня 1879 р. імператор затвердив правила боротьби з жуками. Згідно з правилами, основне навантаження лягало на податні стани, що викликало незадоволення селянства [234, с. 280–281]. Губернська земська управа запропонувала ввести покарання за їх невиконання, причому для селян передбачався штраф, а для інших станів арешт. Такий розподіл пояснювався тим, що для купців і більшості дворян штраф був несуттєвим покаранням. І.В. Ліпко-Парафієвський, якого підтримали М.К. Марк і С.С. Потоцький, висловився проти такого порядку, бо вважав, що закон має бути однаковий і для селян, і для інших соціальних груп [307, с. 599, 600, 612].

Питання про хлібного жука було передане спеціальній комісії. Комісія вивчила питання і представила його на розгляд наступної сесії губернського земства. М.М. Ланшин пропонував «рекомендувати всім землевласникам, особливо селянам, оскільки селяни абсолютно не знайомі з жодними науковими даними про це, як можна остаточно знищити жуків» [307, с. 257]. П.М. Миклашевський висловився за необхідність видання спеціальної брошури з цього питання. М.М. Ланшин повідомив, що така брошура існує, «але, на жаль, українською мовою» [307, с. 258]. Як могла допомогти брошура, навіть українською мовою, селянам, більшість яких була неписьменною, земці не пояснили. Після тривалих дискусій земство вчинило доволі демократично, підтримало висновок комісії та думку гласного П.М. Миклашевського, який наголосив, що «селян і землевласників необхідно примушувати виконувати цю повинність» [307, с. 267].

П.М. Миклашевський звернув увагу гласних на повинність утримувати вози при земських судах для виїзду чинів поліції: «Утримання возів в селах покладається на податні стани (*оскільки* – І.К.) участь землевласників незначна в порівнянні (*з тією* – І.К.), котру несуть сільські громади. Дворянство звільняється від натуральної повинності лише особисто, а не матеріально, що й було за кріпацтва» [131, с. 15, 16]. Очевидно, відбування натуральної

повинності почасти залишались на дореформеному рівні. Більшість земців-дворян така ситуація влаштовувала. Шляхетний крок дворян Олександрівського повітового земства так і залишився самотнім випадком.

Спроби гласних дворян перекласти значну долю повинностей на селян є ілюстрацією протиставлення категорій, які в соціальній психології називаються «ми» і «вони». Радянський соціолог та історик Б.Ф. Поршнєв дійшов висновку, що двоєдине або двостороннє психологічне явище, яке визначається виразом «ми та вони», впливає на формування суб'єктивної сторони будь-якої соціальної групи [561, с. 107]. До 1861 р. дворяни та селяни, хоч і були пов'язані, але перебували в різних системах координат: правовій, матеріальній, соціальній, культурній. Вони доповнювали один одного, складали основу соціальної структури тогочасного суспільства, але водночас наявними моральними, етичними, духовними та іншими цінностями допомагали формуванню усвідомлення себе як чогось окремого. Земські гласні дворяни, які зовсім нещодавно володіли таким обсягом привілеїв, яких не мала жодна верства суспільства Російської імперії, тепер повинні були сісти за один стіл із колишніми кріпаками, «мироїдами» (заможними селянами), купцями, у яких дворяни нерідко позичали гроші. Дворянам важко було звикнути говорити не лише від власного імені, тому їх егоїзм часто проявлявся у роботі всестанової організації, якою було земство. Однак, спочатку на словах, а згодом і на ділі з'являлося усвідомлення того, що всі земці належать до однієї соціальної групи і роблять спільну справу.

На початку роботи земства, коли тільки визначалася сума земських зборів, хто і скільки має платити, у гласних дворян відразу сформувалося упереджене ставлення до купців. На другій сесії Верхньодніпровського повітового земства при обговоренні кошторису зайшла мова про обкладання земським податком купців. Гласний М.Г. Орлов заявив, що купці вже обкладені грошовим збором, на що О.М. Поль «заперечив, що саме ця причина й дає земству право обкласти їх додатковим збором, що міра ця справедлива, бо купці взагалі, на його думку, платять на користь земств уполовину менше інших станів» [53, л. 3 об.].

Причина упередженого ставлення О.М. Поля до купців полягала у нерівномірній, на його думку, участі землевласників і торгових людей у виконанні земських повинностей.

Під час обговорення проекту створення поземельного банку висловлювалися думки про те, що він принесе користь лише купцям і промисловцям, а земство програє. Гласний В.Г. Христофоров наголошував, що «купець має більше коштів, отже й більше оборотів, це буде йти лише на користь його прибуткам, а земству треба дати допомогу бідному землевласнику» [301, с. 173, 180]. Після таких слів Я.Я. Савельєв змушений був нагадати своїм колегам, що купці поряд з міщанами і селянами складають частину земства [301, с. 179].

Дворяни вірили, що вони відіграють важливішу роль в діяльності земських установ в порівнянні з іншими соціальними групами. Вони вважали, що роблять суспільно корисну справу, жертвують своїм вільним часом і коштами. На IV черговій сесії губернського земства гласний М.А. Чернов, якого просили зайняти місце члена управи, змушений був відмовитися, оскільки не міг приділити достатньо часу роботі, яку вважав надзвичайно важливою. Свою відмову він пояснював так: «Я на цю справу дивлюсь серйозно, тим більше ця праця обов'язкова ... Робота в земстві вимагає великої уваги; неухильність є злочином; недбальство може накликати великі негаразди для земства» [301, с. 70]. Така емоційна оцінка роботи у виконавчому органі земства в дечому є наслідком того, що треба було якось обґрунтувати відмову. В той же час тут помітне й розуміння складності земської роботи.

Я.Я. Савельєв у відповідь на прохання гласного М.С. Мазаракі про визначення його прав як почесного члена управи назвав роботу в управі свого роду жертвою, яку гласні віддають земству, коли працюють тут певний час [302, с. 141]. Особливо значимим для гласних дворян було усвідомлення того, що вони роблять справу на користь всього населення губернії й не отримують за це винагороди. Під час обговорення прав і обов'язків секретаря та бухгалтера управи Я.Я. Савельєв заявив: «Ми повинні пишатися тим, що нас,

представників земського місцевого управління, не відносять до бюрократів або чиновництва, а *(відносять до – І.К.)* представників народу» [301, с. 253]. Дворяни недолюбували чиновників, вважали, що саме вони зайняли їх місце в державних структурах. Тому для Я.Я. Савельєва й багатьох інших представників вищої верстви праця в земстві вважалася безкорисною, оскільки ніяк не була пов'язана з бюрократичним елементом.

Єдиним місцем в земстві, де дворяни отримували фіксоване жалування, була управа. Втім, попри важливість земської справи, дворяни рідко трималися за місце гласного або члена управи. Наприклад, голова виконавчого органу земства П.О. Янченко, коли його запідозрили в нецільових витратах коштів, готовий був невідкладно подати у відставку [236, с. 87, 88]. В.І. Карпов, який очолював управу протягом 1897–1900 рр., був проти подовження терміну перебування на посаді внаслідок законодавчих змін, передбачених реформою, що розроблялася у міністерстві внутрішніх справ. У серпні 1899 року міністерство внутрішніх справ через губернатора П.Д. Святополка-Мирського звернулося до Катеринославської губернської та повітових управ щодо виникнення у деяких зібраннях ідеї про зміну земського законодавства. Царський уряд мав намір внести такі зміни: 1) збільшити термін повноважень гласних і членів управ з 3 до 4 років; 2) запровадити часткову ротацію членів управи. Відповідь Катеринославської губернської управи була доволі демократичною: «Подовження терміну служби управ є у прихованій формі обмеженням виборного начала ... немає достатніх підстав для періодичної зміни членів управи» [245, с. 51]. На думку В.І. Карпова, останнє могло призвести до розбіжностей і суперечок між членами виконавчого органу земства, обраних за різних настроїв гласних, що могло шкідливо відбитися «на всьому ході земської справи» [245, с. 51].

Важливим для розуміння того, як представники вищої верстви визначали своє місце в земстві, є епізод з боргом губернському земському зібранню. Катеринославське дворянське зібрання заборгувало земству 24 000 рублів і тривалий час не повертало борг. Це питання розглядалося у благородному

зібранні у вересні 1874 р. Члени зібрання вирішили обрати спеціальну комісію з представників дворян всіх повітів, запросити до неї голову губернської земської управи для найближчого й докладного розгляду справи про запозичення в різний час вказаних грошей [40, л. 40]. Оскільки комісія не дійшла спільної думки, питання винесли на розгляд губернського земського зібрання у жовтні 1877 р. П.К. Шабельський повідомив гласним, що цей борг з'явився на рахунок благородного зібрання у 1862 р., коли приватні дворянські повинності були передані в безпосереднє управління дворянського товариства, але скарбниця не вказала, звідки цей борг і хто є боржником [305, с. 92]. А.П. Письменний зауважував на те, що дворянам не личить користуватися терміном давності, й борг необхідно віддати. П.К. Шабельський заявив, що дворянство не відмовляється від виплати боргу [305, с. 85, 104].

Голова губернського земства Г.П. Алексєєв аргументував тим, що гроші були взяті в борг тоді, коли у дворянстві були об'єднані всі стани і на ньому лежала турбота про селян. На його думку, ці гроші були використані всіма станами [305, с. 91]. П.М. Миклашевський нагадав, що дворяни є частиною земства, тож треба уважніше поставитися до їх проблем, особливо в теперішній важкий час. Водночас він вважав, що борг має бути повернутий, попри те, що це може вдарити по кишені багатьох дворян [305, с. 83, 97]. Голова управи П.О. Янченко не зважав на ті проблеми, які стояли перед дворянським зібранням, і наполягав, аби воно повернуло цей борг земству: «Мені здається, що земству немає діла до того, хто винен, як би дворянство не заплутувало своїх рахунків, земство не має ніякого стосунку» [305, с. 83]. У разі невиплати боргу він погрожував стягнути борг через суд.

Г.П. Алексєєв вважав, що дворянство і земство мають порозумітися та знайти компромісне рішення, оскільки «буде дуже прикро, якщо ці два стани – земство і дворянство – увійдуть у суперечку між собою в суді» [305, с. 79]. Він пропонував земству почекати ще кілька років, але зібрання (ідею висловив гласний Г.М. Сарандинакі) висловилося за погашення боргу частинами.

Перший платіж мав надійти до початку дворянських зборів, які мали відбутися у 1880 р.

Цей випадок можна назвати унікальним, бо дворянин П.О. Янченко хотів покращити матеріальне становище земства за рахунок благородного зібрання. П.О. Янченко та Г.П. Алексєєв мали багато спільного: обидва належали до дворянського товариства, разом клопоталися в різних урядових установах щодо спорудження мосту та залізниці в Катеринославі. Але П.О. Янченко та частина дворян-гласних у цьому конкретному питанні вийшли за межі станових інтересів. Вони захищали земство та готові були дійти до суду, аби повернути гроші, які були необхідні для спорудження мостів, лікарень, доріг тощо. Хоча гласні дворяни першими ж і постраждали б, оскільки борг мали повертати саме вони як представники вищого стану.

Історія з боргом показала, що через 10 років після утворення земських установ у дворян, які складали більшість зібрання, викристалізувалося розуміння того, що земство та дворянство – дві різні соціальні категорії. «Земство і дворянство утворюють дві окремі одиниці, і кожен з цих станів є юридичною особою», – заявив гласний І.М. Кранц [305, с. 93].

Г.П. Алексєєв та І.М. Кранц виділили земство в окремий стан. Можливо вони вкладали в це поняття зрозумілий лише їм сенс.

Очевидно, що спосіб життя, стереотипи, шкала цінностей представника вищої верстви (колишнього поміщика, землевласника, дворянина) і представника «податкових» станів (колишній кріпак, удільний селянин, міщанин, купець) в часи ліберальних реформ Олександра II різнилися. Представники різних верств суспільства, які увійшли до складу земських установ, дійсно займалися спільною справою у галузях освіти, медицини, ветеринарії, статистики, соціального забезпечення тощо. Земці однозначно відділяли себе, наприклад, від різних промислових груп та організацій, а також від чиновників. На одному з чергових земських зібрань у жовтні 1877 р. гласний Г.Л. Синьогуб під час обговорення питання необхідності запровадження відзнак для членів управи заявив, що «в теперішній час члени

управи стають посадовими особами, які входять до числа урядових установ, що не мають нічого спільного із земством» [305, с. 287].

Таким чином, визнання катеринославським дворянством того, що воно й земство становлять різні соціальні структури, було важливим кроком, який свідчив про зміну менталітету. До появи земства дворяни, які брали участь, наприклад, в роботі благородного зібрання, опікувалися лише власними інтересами. В земстві ж вони мали захищати інтереси й інших соціальних груп. Багатьом гласним дворянам можна приписати слова, сказані Ф.В. Гампером на XV сесії губернського земства: «Призначення зібрання – турбуватися про добробут всього народонаселення» [308, с. 658].

Катеринославські дворяни розглядали земство як місце реалізації своєї соціальної ролі – підтримки держави і допомоги населенню. На відміну від інших інститутів, що виникли внаслідок ліберальних реформ Олександра II, земські установи постійно приваблювали представників вищої верстви можливістю служити суспільству. За умови відсутності виборного органу в Російській імперії, дворяни вбачали в земському зібранні самоврядний орган, де були представлені інтереси всіх соціальних груп. Гласний В.Л. Коростовцев порівнював земське зібрання з англійським і французьким парламентами, хоча й змушений був визнати, що самоврядування в Росії знаходилося в зародковому стані [305, с. 118–119].

Втім, земство не можна розглядати лише як своєрідний аналог станового представницького органу на місцях або як платформу для реалізації вищою верствою своєї класової політики, оскільки до складу земських установ входили всі соціальні групи, а результатами їх роботи користувалося не лише дворянство.

Багаторічна співпраця представників різних соціальних груп у земських установах задля розв'язання проблем, які були важливими для кожного мешканця Катеринославської губернії, об'єднувала гласних в одне ціле. Під впливом спільних інтересів формувалося суспільно-психологічне явище, яке Б.В. Поршнєв називає «настроєм». «Люди, – зазначав психолог, – охоплені

однорідним настроєм, який виражається більшою або меншою мірою спільно, тим самим складають спільність. На базі сумачії довготривалі стійкі потреби формуються в інтереси як особисті, так і відповідні об'єктивним потребам і суб'єктивним прагненням тієї чи іншої спільноти» [561, с. 117–118].

Отже, гласні дворяни поступово відійшли від егоїстичних, станових інтересів і стали відстоювати інтереси всіх мешканців Катеринославської губернії. В той же час вони ніколи не забували, з якої соціальної групи вони походять, і не ототожнювали вищий стан із земством. Попри багаторічну співпрацю в земських установах, дворяни не могли визнати свою рівність з іншими соціальними групами. Тому формальна рівність станів, визначена «Положенням», переважно залишалась на папері.

Земська та інші реформи Олександра II вплинули на пожвавлення соціальної мобільності дворян, яка привела їх до всестанової земської організації, де внаслідок спільної праці почав формуватися новий суспільний настрій, під впливом якого дворянське «ми» зливалося з іншим соціально-психологічним явищем «вони». Однак це злиття ніколи не було остаточним, лише фрагментарним, оскільки дворянство, хоч і не так гостро, але постійно відчувало необхідність захисту своїх прав, які похитнулися у 1860-х рр.

4.2. Дворяни в системі соціально-етнічних координат

У складі земських установ дворяни переважали кількісно й мали більше можливостей для реалізації власних проєктів, однак вони тривалий час співпрацювали з іншими соціальними станами на рівних умовах. До 1861 р. таке було неможливим. В цій співпраці формувалися нові практики соціальних взаємин, які свідчили про зміну стереотипів поведінки самих дворян, а також їх відносин з іншими станами. Але контакти мали місце не лише в межах земства.

Найбільш показовими в сенсі розуміння змін, що відбувалися з дворянами, є їх відносини з селянами, котрі становили найчисельнішу соціальну групу населення, а також з купцями, з якими вища верства у першій половині XIX ст. мала непрості взаємини. Нові характерні риси поведінки представників

привілейованого стану також проявлялися у взаємодії з єврейською та німецькою етнічними групами, оскільки обидві вони в останній чверті XIX ст. склали конкуренцію дворянам-землевласникам в економічній сфері.

4.2.1. Дворяни та селяни в нових органах самоврядування: між партнерством і суперництвом

«Селянське питання» в історії Російської імперії належить до найбільш актуальних. Вже понад 150 років дослідники звертаються до нього і аналізують особливості господарювання на землі, правове становище та соціальну роль дворян і селян у період існування кріпацтва та після його ліквідації.

У другій половині XIX ст. дворяни-публіцисти визнавали дворянський і селянський стани головними складовими устрою самодержавної Росії. На переконання О.Д. Пазухіна, селянство було головним елементом державної сили, а вища верства – хранителем свідомості та політичних традицій країни. Між ними існував віковий зв'язок, обумовлений солідарністю економічних інтересів і потребою селянського елементу в захисті з боку дворянства [543, с. 9]. В головних рисах зв'язок між дворянством і селянством виглядав таким чином: поміщик наділяв селянина землею, худобою, інвентарем та необхідним матеріальним забезпеченням, натомість селянин платив за це своєю працею [329, с. 6].

Попри значну увагу до історії аграрних відносин у Російській імперії XIX ст., питанню взаємин дворян і селян у пореформений період приділялося недостатньо уваги.

Дворянство часів реформ Олександра II та контрреформ Олександра III проявляло постійний інтерес до селянського стану взагалі та до селянського самоврядування зокрема. Про це свідчить активна діяльність дворян Катеринославської губернії в інституті мирових посередників (1861–1874 pp.), губернському та повітових у селянських справах присутствіях (1874–1889 pp.) і в інституті земських начальників (1889–1917 pp.).

Ставлення дворян до ролі й значення селянського стану яскраво проявилася під час обговорення питання функціонування губернського й повітового у селянських справах присутствій, які були сформовані у 1874 р. Представники вищої верстви за законом повинні були увійти до цих установ. На повітових маршалків покладался обов'язок зі складання списків кандидатів, вони ж мали й очолити повітові присутствія. Процедура призначення мала відбуватися у губернському земському зібранні, тому обговорення та суперечки з цього питання відбувалися в стінах губернського земства. Зазвичай учасниками дискусії були лише дворяни [221, с. 929].

Поява нової установи, на яку покладался контроль за селянським управлінням, була зустрінута скептично. На IX черговому земському зібранні О.М. Поль нагадав, що протягом 10 років земство витрачало тисячі рублів на мирових посередників, котрі нічого не робили [304, с. 227]. Втім, утворення присутствій було визначене державою, тож дворяни могли хіба що дискутувати, але вплинути на зміну позиції самодержавної влади в цьому питанні не могли. Губернатор І.М. Дурново звернувся до повітових маршалків з проханням скласти списки кандидатів із дворян, які мали право стати обов'язковими членами у селянських справах присутствій. Після складання та затвердження списків вони були передані до Катеринославської губернської земської управи, а та, у свою чергу, передала їх до губернського земського зібрання для обрання членів присутствій [58, л. 1, 1 об.] (*див. таблицю 16*).

Всі новообрані члени присутствія належали до вищої верстви, причому троє з них у 1860-х роках були мировими посередниками. Таким чином, установа, яка контролювала селянське самоврядування, змінювалася, але люди залишилися ті самі. Членом губернського присутствія був обраний майор І.Я. Нестелей [58, л. 7 об.]. Незважаючи на закон, який вже вступив у силу, і обрання обов'язкових членів, дворяни-земці ще кілька років дискутували щодо можливих вдосконалень процедури виборів і системи роботи нових селянських установ.

Обов'язкові члени повітових у селянській справі присутствій, обрані у 1874 р.

[58, л. 7 об.].

№ п/п	Повіт	ПІБ	Звання
1.	Катеринославський	Бельченко Петро Федорович	колезький асесор
2.	Верхньодніпровський	Шерстюков Тимофій Петрович	поручник
3.	Новомосковський	Гесберг Дмитро Антонович	губернський секретар
4.	Павлоградський	Леонов Іван Григорович	колезький секретар
5.	Бахмутський	Нордберг Федір Андрійович	штаб-ротмістр
6.	Слов'яносербський	Мусін-Пушкін Іван Петрович	штаб-ротмістр
7.	Олександрівський	Куксенко Микола Павлович	штаб-капітан
8.	Маріупольський	Зеленський Павло Георгійович	капітан
9.	Ростовський	Сарандинакі Григорій Маргаритович	кандидат права

Одним з ключових питань було визначення процедури обрання та завдань обов'язкових членів присутствія, яких обирало земство. Я.Я. Савельєв пропонував обирати більше ніж по одному члену на два повіти, оскільки «справ з поземельного облаштування селян, які виникнуть після розмежування земель, буде дуже багато». Гласний бачив у новоствореному присутствії перехід від колишнього одноосібного управління справника до ширшого розвитку самоврядування [304, с. 223, 224]. І.М. Кранц пропонував обирати обов'язкових членів у повітових зібраннях, оскільки вони складаються наполовину з селян, котрі добре знають осіб, яких вони обиратимуть. С.С. Потоцький з ним не погоджувався та вважав, що право обрання треба залишити за губернським зібранням, бо, якщо «обов'язковий член буде вимагати від (*волосних* – І.К.) старшин виконання їх обов'язків, то неодмінно буде забалотований» [304, с. 227, 229]. І.Я. Нестелей прогнозував, що в разі передачі права обрання неодмінних членів повітовому зібранню замість шанованих людей, тобто землевласників, які піклуються про добробут селян, оберуть німців, які будуть потурати їх слабкостям. Тим самим вплив землевласників на селянське самоврядування буде зменшено [304, с. 338, 339]. Про щось подібне через багато років говорив і гласний М.В. Курилін, коли в зібранні знову було

піднято питання про передачу права обрання обов'язкового члена селянського присутствія повітовим земствам. М.В. Курилін вважав, що обов'язковий член, навіть за умови щирого і доброго ставлення, через свої дії може не сподобатися селянам, і «гласні від селян природно будуть протидіяти обранню хорошого обов'язкового члена» [309, с. 448]. С.С. Потоцький, І.Я. Нестелей та М.В. Курилін а priori не довіряли вибору селян і підозрювали їх у схильності до дрібної помсти.

Дискусія щодо обрання обов'язкових членів селянських присутствій тривала й надалі, оскільки дворяни побоювалися, що селяни, які часто складали більшість у повітових земствах, не допустять до посад гідних людей і тим самим зашкодять і собі, і справі в цілому. Натомість П.М. Миклашевський та О.О. Захар'їн не бачили проблеми в тому, що обов'язкового члена будуть обирати селяни [305, с. 253, 254, 257].

Надання селянам більших можливостей у виборі членів установ, які мали вплив на селянське управління, могло сформувати більш довірливі взаємини між ними та дворянами. Саме це мав на увазі П.М. Миклашевський. Однак прагнення контролю над селом переважило можливі перспективи рівноправного соціального партнерства. Гласний І.М. Кранц і голова губернської управи П.О. Янченко ще раз звернули увагу зібрання на те, що селяни переважають у повітових земських зібраннях, а це, на їх думку, неодмінно буде впливати на вибір обов'язкового члена присутствія [305, с. 249, 251]. Гласні губернського земства не стали нічого змінювати і залишили право обрання обов'язкових членів губернського селянського присутствія за собою.

Однак питання реорганізації селянських установ на цьому не вичерпалося. У 1881 р. спеціальна земська комісія підготувала доповідь, в якій пропонувала ліквідувати чинні селянські присутствія через незадовільність їх роботи і передати їх повноваження земським управам. О.Ф. Бантиш запропонував передати управління селянами спеціальному селянському присутствію, до якого мали увійти справник, мировий суддя, голова повітової земської управи і повітовий маршалок, тобто лише представники вищої верстви. На думку

О.Ф. Бантиша, дворяни були віддані земським інтересам більше, ніж заможні селяни, які, на його думку, служили лише собі [309, с. 408, 409].

Гласний Олександрівського повітового земства М.О. Каришев, який підготував проект реформування селянського управління, серед причин незадовільної роботи селянських присутствій назвав повільність розгляду справ, зловживання і розтрата коштів, підкупи у волосних судах. Відповідальними за це, на його думку, були волосні та сільські старшини (начальники) та підлеглі їм писарі. «Неосвічений і темний люд, – наголошував М.О. Каришев, – цілком підпорядковується писарю, що відкриває простір обурливому безчинству» [155, с. 326, 331, 333]. Гласний пропонував зберегти становий принцип у формуванні селянського присутствія, тобто залишити його в руках дворян.

Така позиція О.Ф. Бантиша та М.О. Каришева свідчила про недовіру до представників селянства, а також небажання визнавати рівність дворян і селян у можливості захищати спільні інтереси, що передбачалося земською реформою 1864 р. Представники вищої верстви не могли повністю відмовитися від станового принципу в організації управління.

Гласні Бахмутського повітового зібрання також дотримувалися думки, що при реорганізації селянського присутствія треба неодмінно зберегти становий принцип. П.М. Миклашевський цього не заперечував, але нагадав, що ті дворяни, які не мають земельної власності, «не можуть повною мірою забезпечити підтримку самодержавству, [тому] ми визнавали за необхідне відкрити приток свіжого повітря в земські зібрання ... встановити тісне поєднання інтересів між селянином та інтелігенцією. Ми думали надавати обов'язковим членам право наглядати за волостю і не обмежувати їх кількості одним на повіт ... аби вони могли об'їжджати волості, мати контроль ... здійснювати перевірку селянського майна» [309, с. 424, 425, 426].

Гласний М.О. Ковалевський додав, що «обов'язковому члену як особі інтелігентній (дворянину – *І.К.*) в неосвіченій масі [необхідно надати право] робити розпорядження з приводу наділення землею, з приводу порядку у

волосних судах ... аби ці розпорядження були обов'язковими. Якщо масам (*тобто селянам – І.К.*) потрібна опіка ... необхідно взяти опікунство над цією масою» [309, с. 432]. Така неприкрита зневага до селянства обурила присутнього на засіданні гласного від селян К.Я. Петренка: «З промови, виголошеної Ковалевським вчора та сьогодні, ясно виходить, начебто селянське населення недостатньо доросло до того, щоб воно могло самостійно ходити, що йому ще потрібні ті няньки, котрі водять дітей під руки ... не варто стискати управління селян, потрібно бажати розширення їх прав у сфері самоврядування» [309, с. 464, 465].

М.О. Ковалевський фактично озвучив позицію більшості дворян-гласних – повернення дворянам контролю над селянським управлінням. Його самостійне існування деяким дворянам взагалі не подобалося, оскільки вони вважали, що селяни є неосвіченими і не можуть повною мірою захистити себе. На їх переконання, неграмотністю селян часто користувалися люди недобросовісні, до яких дворяни відносили волосних старшин і особливо писарів, тож їх необхідно було позбавити права балотуватися в гласні. Якби ця пропозиція, яку висловив гласний І.М. Кранц, була втілена в життя, у земських зібраннях гласні від селянських громад просто не з'являлися б через брак коштів. Натомість П.М. Миклашевський охарактеризував як старшин, так і писарів позитивно й підкреслив, що ці особи мають грошове утримання й можуть собі дозволити бути присутніми на земських зібраннях: «Якщо й можна погодитися на усунення писарів і старшин від посад повітових гласних, [то] лише з умовою, щоб сільські виборчі округи зобов'язали призначати добове утримання ... гласним» [304, с. 329]. Для того, щоб виключити обрання на волосних старшин тих, які могли мати нечесні наміри, П.М. Миклашевський пропонував більш ретельно добирати кандидатури, аби приклад сумлінного й до того ж освіченого волосного старшини заохочував інших селян вчитися грамоті й «можливо, було б усунуте те сумне явище, що нерідко волосні старшини в силу своєї неосвіченості перебувають у руках волосних писарів» [309, с. 488–489].

І.О. Протопопов намагався пояснити перевагу волосних старшин над простими селянами в земських зібраннях тим, що «волосні старшини ідуть до земства тому, що [*прости*] селяни соромляться відвідувати повітові зібрання» [304, с. 317–318]. У земстві існувала практика, коли гласні від селян через різні обставини суб'єктивного характеру (відсутність хорошого одягу, невміння добре висловлювати думки, сором'язливість, відсутність грошей тощо) не з'являлися на засідання земств. Вікова традиція відділяти себе від благородних була дуже міцною і заважала селянинові усвідомити можливість рівноправних відносин з представниками інших станів [557, с. 99].

Більшість гласних дворян не допускала думки про самостійне існування селянського управління і наводила безліч причин, чому воно має залишитися під контролем вищої верстви. Прагнення зберегти над ним контроль свідчило про небажання дворян визнавати селян рівноправними партнерами у соціальних відносинах. Отже, обидва стани мали перепони психологічного характеру, бо й селяни не могли позбутися недовіри до дворян-землевласників.

Серед дворян-земців вирізнялися два підходи до подолання недоліків селянського самоврядування. Перший озвучила група гласних на чолі з М.О. Ковалевським. Вони вважали, що селяни не здатні правильно обирати посадових осіб через своє «невігластво», тому їх потрібно було опікати. Іншого підходу дотримувався гласний П.М. Миклашевський, який вважав, що селян треба не опікати, а освічувати, тоді менше буде й зловживань. Для цього необхідно було розвивати систему початкової освіти на селі.

За перші вісім років з часу появи земств було розширено шкільну мережу в сільській місцевості, але цього було замало [496, с. 116–159, 185, 192, 195–196]. Лише у 1874 р., після запровадження положень освітньої реформи, контроль над освітою віддали земству. Повітові й губернські училищні ради, в яких до цього головну роль відігравала церква, також були віддані під контроль земства. На IX черговому земському зібранні під час обговорення питання виділення коштів для реального училища П.М. Миклашевський звернув увагу на те, що «зібрання нічого не зробило для освіти народних мас ... для сільських

громад нічого не зроблено». Натомість І.М. Кранц вважав, що для народної освіти виділяються великі кошти [304, с. 69, 70]. Однак виділених коштів дійсно не вистачало для підняття рівня освіти селян. Тому, коли виникло питання щодо створення учительської семінарії, О.М. Короленко заявив, що для відкриття семінарії немає підстав, оскільки «не той ще рівень освіти в селянському середовищі» [303, с. 208].

Від освіти залежала не лише можливість обрання на посаду в селянському управлінні. Вона стала для селян запорукою уникнення фізичних покарань. На VII губернському земському зібранні обговорювалося питання необхідності скасування тілесних покарань для освічених селян. О.М. Короленко пропонував звільнити від покарань лише тих, хто закінчив курс народного училища. А.П. Письменний додав, що освічений селянин не буде доводити себе до покарання. О.М. Короленко з ним не погодився, бо вважав, що освіта ще не робить селянина моральною людиною. О.М. Поль заявив: «Коли селянський стан переконаний, що для нього незручним є тілесне покарання, тоді він може клопотатися (*про скасування покарань – І.К.*), і це питання не підлягає розгляду земства» [303, с. 81]. Врешті-решт, зібрання незначною кількістю голосів таки стало на захист селян і вирішило підготувати на розгляд уряду клопотання щодо скасування тілесних покарань.

Прагнення опікати селянські громади, як це було до скасування кріпацтва, залишалося однією з характерних рис дворян. Причому надання останнім права самостійно вирішувати питання господарського чи адміністративного характеру визнавалося небажаним і навіть шкідливим, в першу чергу для самих селян. Наприклад, їм не довіряли в питанні забезпечення хлібом. Коли у другій половині 1860-х рр. в багатьох повітах губернії були створені хлібні магазини, контроль за їх наповненням і утриманням здійснювала земська управа, склад якої завжди був дворянським.

Також дворяни не вірили у спроможність селян забезпечити стабільний розвиток своїх господарств. У 1872 р. в губернському земстві обговорювалися правила діяльності волосних кас і банків, які мали бути створені згодом.

Гласний М.В. Курилін заявив, що селяни не здатні правильно розпорядитися капіталами цих установ, тому пропонував залишити контроль над цими суто селянськими утвореннями за земством. Земське зібрання підтримало цю пропозицію [303, с. 86, 89, 92].

Капітали в якості оборотних коштів потрібні були селянам для розвитку господарств не менше, ніж дворянам. Але деякі дворяни до селянських господарств ставилися критично. М.Б. Герсевич вважав, що лише вища верства безпосередньо впливала на розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі Російської імперії. Селяни, які теж вирощували хліб, на його думку, не були конкурентами, оскільки вони виробляли малоцінні хліби й не могли вплинути на ринок [107, с. 11].

З появою земства дворяни, які увійшли до його складу, змінили своє ставлення до розвитку окремих селянських господарств. Так, М.П. Миклашевський пропонував надавати селянським громадам можливість користуватися дрібним земельним кредитом для збільшення їхніх наділів [308, с. 587, 589]. І.Я. Нестелей підтримував, а С.С. Потоцький та І.М. Кранц співчували цій ідеї. С.С. Потоцький говорив, що «всі наші (*дворянські – І.К.*) землі перейдуть до рук селян тим чи іншим способом, і що найскоріший перехід земель вигідний як для селян, так і для поміщиків» [307, с. 335]. І.М. Кранц вважав, що, коли землю не куплять селяни, то її скуплять німці, тому він пропонував надати першим фінансову допомогу, оскільки «прохання справедливе, особливо в умовах крайньої потреби селян» [307, с. 339, 342]. Однак земське зібрання проголосувало проти надання кредиту, оскільки побоювалося, що після цього всі селянські громади почнуть просити кредит у земства.

Попри негативне вирішення питання кредитів для селян, показовим, на нашу думку, є те, що дворяни-земці, в принципі, не заперечували того, аби землю, яку дворяни масово продавали після 1861 р., купували саме селяни. Дворяни вважали продаж власних земель селянам не таким болісним, як представникам інших соціальних станів. Так, у 1882 р. гласний М.О. Каришев

закликав губернське земство дозволити селянам с. Катеринівка Олександрівського повіту увійти до складу Товариства взаємного кредиту, аби взяти кредит для купівлі 1 000 десятин землі. Ця земля становила частину великого маєтку землевласника М. Мазаракія (площею 15 000 десятин), яку він продавав німцям. М.О. Каришева не дивувало, що дворянин втрачає маєток, оскільки на той час це стало нормою. Він гадав, що краще підтримати селян в їх прагненні викупити бодай частину маєтку, аби він весь не перейшов у власність німців [88].

Ймовірно, умоглядний зв'язок між дворянами-землевласниками і селянами, про який писали дворянські публіцисти, певною мірою був присутній. Дворяни часто називали себе братами селян. Відомий громадський діяч, землевласник і підприємець Я.Я. Савельєв у доповіді з питання заснування земського банку для надання кредитів дворянам зазначив: «Селяни ... рідні нам брати ... відсутність будь-якої кредитної допомоги ... довела їх ... до повного ... добровільного закабалення» [229, с. 322].

Траплялося, що гласні дворяни йшли назустріч потребам селян. Особливо це проявлялося в роки неврожаїв. У 1880 р. була створена спеціальна комісія для підготовки пропозицій щодо надання кредиту постраждалим від неврожаю селянським господарствам. Комісія пропонувала видавати субсидію збіжжям, а не грошима, «аби відгородити селян від легкості впасти в борги» [308, с. 48]. Так, гласний М.Г. Поюровський навів приклад, коли дворяни набрали кредитів і, не маючи змоги їх повернути, втратили маєтки. Він застерігав, що така ж доля може спіткати і менші за площею селянські господарства, стосовно яких «цей закон залишається незмінним» [308, с. 75].

Невдалий досвід у сфері кредитування зробив дворян обережними, але це не давало їм права позбавляти селян можливості самим обирати кращий для себе варіант кредиту. На думку І.В. Ліпко-Парафієвського, побоювання деяких гласних, що селяни витратять надані кредити непродуктивно, не мали підстав, оскільки той, «хто бачить свою сім'ю, що помирає з голоду, не піде пропивати гроші» [308, с. 44, 45]. Гласні в земстві поділилися на тих, хто виступав за

надання кредиту грошима (таких була меншість), і тих, хто підтримував висновок комісії. Гласний І.М. Рутченко найбільш влучно висловився з цього приводу: «В тій системі, яка наведена у доповіді комісії, я бачу ... госпітально-адміністративну систему з порціями жита та ячменю, потім з неї логічно витікає необхідність госпітальної адміністрації в формі чиновників, нарешті руйнування останньої добродійної інституції, тобто ... хлібних магазинів з передачею їх у повне розпорядження комісії» [308, с. 84]. Для ілюстрації своїх слів І.М. Рутченко зробив екскурс в історію й розповів відомий нині факт про те, що у XVIII ст. в Гетьманщині, коли не було ніяких турбот «про мужичка», люди змогли облаштувати в себе 1 000 шкіл і 600 шпиталів. Всі ці установи утримувалися самими громадами, що спростовує думку про нездатність народу самотійно виживати. «Коли цей народ поставлений в хороші умови, – зробив висновок І.М. Рутченко, – він сам зможе зробити для себе багато хорошого» [308, с. 83].

Селяни, як і дворяни-землевласники, не мали доступних кредитів, потерпали від неврожаїв і зазнавали збитків, внаслідок чого на їх господарствах накопичувалися недоїмки за земськими повинностями. Губернська земська управа всю свою історію мала справу з недоборами до бюджету, причому найбільше боргів перед земством мали представники вищої верстви. Наприклад, у 1874 р. серед неплатників значилися: князь С.В. Кочубей з Верхньодніпровського повіту, який заборгував 96 рублів; О.В. Депрерадович – 80 рублів, Л.О. Шахов – 583 рублі (обидва з Бахмутського повіту); П.А. Струков – 296 рублів, А.П. Товбич – 277 рублів (обидва з Олександрівського повіту); В.Г. Христофоров з Катеринославського повіту – 127 рублів [242, с. 298, 303, 306, 307, 311]. Більшість з них входила до земських зібрань.

Серед селян теж було багато боржників. Та відмінність між дворянами і селянами полягала в тому, що останнім набагато важче було повернути борги. Адже, окрім земських повинностей, викупних платежів за отриману в 1861 р. землю, селяни продовжували виконувати ще й натуральні повинності.

Оскільки питання натуральних повинностей дворян не стосувалося, вони його не актуалізували. Натомість недоїмки призводили до виникнення дефіциту бюджету земства. Аби стимулювати селян віддавати недоїмки, гласні запропонували обмежити участь в роботі волосних сходів селян, які мали забогованість. Лише гласний М.Г. Поюровський виступив проти цього: «Звужувати права особи, значить атрофувати цю особистість від громади ... між цензом майновим і моральним немає нічого спільного ... Тому обмеження права участі на [волосному] сході є необґрунтованим» [309, с. 493]. Голос одного гласного не був почутий, і зібрання постановило не допускати селян-боржників до роботи волосних сходів [309, с. 494].

Покарання селян-боржників нагадувало виховну процедуру батьків над дітьми, які завинили. В даному разі дворяни вирішили покарати селян, в іншому могли й пожаліти. Наприклад, землевласник Верхньодніпровського повіту О.М. Ставровський подав у 1874 р. до земської повітової управи заяву, в якій просив земство не збирати недоїмки хліба з селян через неврожай зернових. О.М. Ставровський виправдовував селян тим, що «через свою недорозвинутість» (*так в тексті заяви – І.К.*) вони вчасно не засипали хліб до хлібних магазинів. Основну ж провину він поклав на мирового посередника, який мав стежити за цим процесом [223, с. 41, 42, 46].

Дворяни, які прагнули контролювати чи карати, переважали над тими, що готові були допомагати селянам. Землевласник Слов'яносербського повіту барон М.А. Унгерн-Штернберг виклав проект покращення ситуації в селянських господарствах. Він пропонував: по-перше, за підтримки уряду поширювати агрономічні знання й здійснювати наочне ознайомлення з правильним веденням господарства; по-друге, ліквідовувати неграмотність населення; по-третє, запровадити громадську оранку, на якій передбачалося вирощувати врожай для хлібних магазинів; по-четверте, створити зразкові господарства, які треба було забезпечити сільськогосподарськими машинами та племінною худобою. На чолі господарства М.А. Унгерн-Штернберг пропонував поставити виборного селянина, якому б нараховувалася зарплата [315, с. 2].

Цей проект потребував чималих коштів і постійної участі в ньому урядових установ на місцях. Хоча в проекті передбачалось на чолі зразкових господарств ставити селян, що було доволі демократично, без контролю місцевої адміністрації не могло обійтися. Отже, знову селян ставили в залежність від державних органів.

Відповіддю держави на заклики деяких дворян щодо покращення ситуації в аграрному секторі було створення у січні 1903 р. Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. У кожній губернії Російської імперії створювалися спеціальні комітети, які їй підпорядковувалися. В комітетах обговорювалося багато питань, пов'язаних з селянськими господарствами, але було мало конструктивних пропозицій задля покращення умов їх існування. Землевласник О.Ф. Чуйкевич під час виступу на повітовому комітеті лише констатував факти: «Село в тому вигляді, в якому я його собі уявляю, має бути основним охоронним елементом ... Аби вдовольнити цю вимогу, село повинне бути впорядкованим і освіченим. Наше село являє собою убогий вигляд у матеріальному і духовному плані. Причини: малоземелля, неграмотність, нерівні повинності, безправ'я, общинний устрій з його сучасними порядками» [120, с. 131]. О.Ф. Чуйкевич ставив міцність держави в залежність від добробуту селян. Виходило так, що селян треба підтримувати не заради них самих, а заради посилення держави. О.Ф. Чуйкевич мимоволі відтворив формулу, яку наприкінці XIX ст. представив А.П. Струков. Тільки замість селян останній пропонував підтримувати дворян. Такий збіг не випадковий, бо дворяни і селяни, як землевласницькі стани, на думку вищої верстви, становили базис імперської Росії. Щоправда, головним елементом цього базису дворяни бачили себе і заздрісно ставилися до намагань уряду надати допомогу селянству.

Навіть незначна підтримка з боку уряду, отримана селянством у вигляді Селянського банку в 1882 р. чи Особливої наради в 1903 р., викликала занепокоєння Катеринославського благородного зібрання. У 1905 р. губернський маршалок М.І. Миклашевський був збентежений тим, що уряд

підкується про селян більше, ніж про дворян: «Дворянство глибоко співчуває початкам нашого законодавства стосовно селян і тій турботі про добробут селян, але воно вважало б себе щасливим, якби дворянство теж користувалося в економічній сфері охороною уряду, якою користуються селяни. Доля дворян потребує не меншої кількості заходів для захисту їх від будь-якої мінливості» [189, с. 15–17].

На думку дворян, селяни мали право на допомогу уряду, але повинні були стати в чергу за дворянами. Таке нещире ставлення представників вищої верстви до селянства проявлялося не лише на засіданнях дворянських чи земських зібрань. Попри значну кількість тих, що співчували селянам, дворяни показували свою сутність під час роботи мирового суду чи інституту земських начальників, де власні інтереси нерідко ставилися на перше місце. На це звернув увагу начальник Катеринославського жандармського управління Д.І. Богинський. У 1889 р. він доповідав, що «селяни в більшості своїй неприхильні до своїх колишніх панів, особливо до тих, котрі продовжують безсердечно ставитися до них, як, наприклад, власники с. Христофорівка Коковцев і Рухлов, які ... різними способами намагаються відняти у селян ті землі, котрими вони були наділені» [5, л. 3–3 об.]. Після скасування кріпацтва, коли дворяни Бахмутського повіту передавали наділи селянам, вони мали невисоку вартість через непридатність до сільськогосподарського обробітку. Але у 1880-х рр. тут знайшли вугілля, й ціна землі піднялася, тому дворяни спробували повернути землі собі.

Начальник жандармського управління писав також про ворожий настрій дворян-землевласників до селян і наводив приклад зі становим приставом, якого побив дворянин Швабе, а суд на чолі з дворянином Сікорським виправдав Швабе [5, л. 8 об.]. У звіті за 1889 рік начальник жандармського управління повідомляв, що в земстві питання про покращення економічного добробуту селян не піднімаються, і застерігав, що це може призвести до різкої зміни ставлення селян до поміщиків [6, л. 5 об.]. Своє ставлення до дворян

селяни проявили значно пізніше, коли у 1905 р. палили і нищили їх маєтки у всій губернії. До цього моменту селяни ще сподівалися на якісь зміни.

Окремі дворяни, такі, як П.М. Миклашевський, Я.Я. Савельєв, О.Ф. Чуйкевич, М.А. Унгерн-Штернберг проявляли інтерес до становища селян і пропонували вживати заходів до покращення добробуту їх господарств. Та навіть ці пропозиції дворян не допускали, аби селяни самостійно розпоряджалися своєю долею. Покращення мало відбуватися під неодмінним контролем дворянства.

На думку представників вищої верстви, малоосвічена, недосвідчена, нерозвинена селянська маса не могла самотужки розв'язати проблеми, які перед нею постали. Відтак їм нібито потрібна була опіка у питаннях використання кредиту й грошей з волосних кас, наповнення запасами хлібних магазинів, обрання керівників селянського самоврядування та в інших сферах. Частина дворянства ніяк не могла звикнути до непідконтрольності селян їхній владі. Водночас менш важливі питання, наприклад, тілесні покарання чи страхування від вогню, селяни повинні були розв'язувати самостійно. Такі питання дворяни готові були віддати на розсуд селян. Гласний О.М. Короленко говорив: «Я не бачу ніякої необхідності турбуватися про майбутнє, коли селяни Катеринославської губернії цього не вимагають ... селяни знають, що роблять, в них є свої права та своє керівництво, вони становлять частину земства і не зобов'язані виконувати наших наказів» [301, с. 24, 25]. Слова О.М. Короленка важко назвати щирими, оскільки вони суперечили загальній думці гласних дворян щодо спроможності селян до самоврядування.

Реформа 1861 р. не могла швидко змінити свідомість дворян та їх ставлення до селян. Представники цих верств мислили і відчували в різних площинах, існували «в різних світах», приречених на конфлікт, не розуміли один одного на рівні як місцевих, так і загальнодержавних інтересів.

Характерною рисою у ставленні дворян до селян був патерналізм. Селян вважали молодшими братами або дітьми, яких треба опікати і захищати, контролювати їх життєдіяльність, допускати лише необхідний ступінь свободи,

а за необхідності й карати. Водночас дворяни і селяни не вважали себе ворогами, але суперництво між ними існувало і проявлялося у намаганні знайти державну підтримку.

Попри те, що деякі представники благородного стану називали селян братами і навіть не заперечували потенційної можливості переходу до них своїх маєтків, вони не могли допустити, аби селяни користувалися більшою фінансовою та правовою підтримкою з боку російського уряду. Тому виникнення Селянського банку та Особливої наради викликало образу та незадоволення серед частини дворянства, оскільки лише воно мало право називатися першим станом Російської держави.

Таким чином, дворянство і селянство ставилися один до одного насторожено, а іноді й вороже, що призводило до напруження відносин між ними. В основі їхніх суперечностей, що виникали час від часу, лежали причини матеріального характеру, а також прагнення селянства позбутися опіки з боку вищої верстви.

4.2.2. Взаємодія дворянства і купецтва в системі міського самоврядування

Найбільш тісно дворяни і селяни взаємодіяли у період весняно-осінніх сільськогосподарських робіт. У зимовий період більшість землевласників перебиралася до міст, де частіше мала справу з міщанством і купецтвом. Два останні стани складали основу міського самоврядування, правові засади якого були визначені «Жалуваною грамотою містам» 1785 р. З часу її появи більшість у міських думах складали купці. Ярмарки, підприємства, торгові заклади та оренда теж перебували в їх руках. Водночас адміністративні функції міст як центрів губерній та повітів концентрувалися в руках губернських і повітових органів влади, які частково формувало благородне зібрання. Вища верства не претендувала на якусь окрему роль в управлінні містами. Дворяни, які мешкали в містах, фактично не брали участі в управлінні громадськими справами. Хоча за законом вони мали на це право, однак не використовували його через упереджене ставлення до представників торгового стану, з якими дворяни не

бажали мати нічого спільного, вважаючи це нижчим своєї гідності [513, с. 495]. До того ж серед міських мешканців дворяни кількісно поступалися купецькому стану. Вони, як і купці, були лише частиною міського соціуму. Дворяни і купці немовби жили в різних системах координат, що частково обумовлювалося різним правовим статусом у Російській державі. Дворян переважно цікавили питання розвитку соціокультурної сфери міста, тоді як соціально-економічна складова перебувала у сфері інтересів купецтва.

Окремих досліджень про взаємодію дворянства і міського соціуму в історіографії небагато [524, с. 206; 612, с. 107]. Як зазначає О.С. Двуреченська, в кінці XVIII – середині XIX ст. важливу роль у житті губернського центру відігравали, насамперед, купці [377, с. 22]. Навіть за кількісними показниками дворяни значно поступалися торговому стану. За підрахунками урбаніста В.М. Константінової, на 1861 р. відсоток дворян, які мешкали в Катеринославі, дорівнював 4,46% від загальної кількості мешканців міста і не набагато перевищував показник в цілому по губернії – 4,23% [445, с. 541].

У другій половині XIX ст. під впливом суспільно-політичних та соціально-економічних змін міське самоврядування трансформувалося разом з усім суспільством. На думку Н.М. Яковенко, урбанізація вважається засадничим критерієм модернізації, оскільки міняються структура населення і виробничих занять, соціокультурні навички міщан, відбувається перебудова побуту та при звичаєння міст до самоврядування [639, с. 274]. Дворяни, які постійно були пов'язані з містом, оскільки чимало їх мешкало тут постійно, а решта проводила тут зимовий сезон, усвідомили, що місто перебуває поза їх впливом. Місто являло собою потужний економічний центр, в якому акумулювалися значні капітали, і ці капітали йшли повз дворянську скарбницю.

Симптоматичним було обрання міським головою Катеринослава дворянина Якова Яковича Савельєва. Домовласник і підприємець, діяч селянської реформи і земський гласний – він став першим в історії Катеринослава міським головою, який представляв вищу верству. Про його діяльність на цій посаді відомо мало, але очевидно, що губернський центр йому

був небайдужим. Він був одним з тих діячів, які посприяли у спорудженні водогону. У листопаді 1868 р., під час виконання обов'язків губернського маршалка дворянства, він від імені благородного зібрання уклав контракт з міською думою Катеринослава на облаштування водогінної машини у Потьомкінському саду, який належав дворянству [31, л. 124–125 об.].

Через рік Я.Я. Савельєв використав зв'язки для захисту бюджету Катеринослава, хоча й не зобов'язаний був це робити. Міське управління під час написання чергового звіту з доходів і видатків припустилося помилки, коли записало зібраний містом капітал на суму 41 тис. рублів в графу «запасний». Міністерство внутрішніх справ вирішило, що катеринославський міський бюджет має вільні кошти, і через це зняло з міста дотації й поклало на його керівництво обов'язок освітлювати та опалювати губернську в'язницю, утримувати батальйон внутрішньої охорони. У листі до заступника міністра внутрішніх справ Б.П. Обухова Я.Я. Савельєв просив посприяти у виправленні помилки: «Катеринослав, який не мав власних міських ресурсів на утримання цих закладів, раптом залучений до руйнівного для нього тягаря» [124, с. 6–7]. Такий інтерес дворянина до збереження зібраного купцями капіталу засвідчив відхід від вузькостанової позиції заради спільного для міської громади блага.

Катеринослав, хоч і не належав до потужних економічних центрів, став викликати інтерес дворянського товариства. На черговому зібранні у вересні 1868 р. представники вищої верстви поставили питання необхідності клопотатися щодо допуску дворян-домовласників Катеринослава до участі у місцевому громадському зібранні нарівні з особами торгового стану [17, арк. 7]. Це було наслідком серйозних соціально-економічних змін, які принесла селянська реформа. Отримання можливості впливати на міські справи та накладати повинності на майно дворян у місті було одним із засобів повернення втрачених після 1861 р. позицій.

Однак взяти під контроль губернський центр було нелегко після того, як протягом десятиріч тут безроздільно господарювали купці. Про незначний вплив дворян у Катеринославі свідчить епізод, що стався під час головування в

думі Д.М. Мінакова. У серпні 1864 р. у Катеринославі була створена комісія з покращення міського господарства, до якої увійшли представники всіх станів, що мали право брати участь у виборах. Серед інших туди увійшов домовласник Катеринослава, дворянин, надвірний радник Іван Маркович Скрильніков. Згідно з постановою думи, комісія припинила свою діяльність у листопаді 1865 р. як така, що виконала своє завдання. У грудні 1866 р. вона відновила свою діяльність, але І.М. Скрильніков до неї не потрапив [15, арк. 47, 48]. Попри вихід з комісії, він продовжував збирати інформацію про стан господарства й звертатися до різних інстанцій, в тому числі й до Сенату. У своїх зверненнях він писав про неправомірні дії міської думи Катеринослава, які шкодили місцевій громаді. І.М. Скрильніков просив Урядуючий Сенат надати дворянам-домовласникам право брати участь у загальному міському зібранні і мати в думі постійних своїх депутатів. В цьому його підтримав губернський маршалок П.А. Струков [15, арк. 24–24 зв.]. Однак губернатор В.Д. Дунін-Борковський, спираючись на чинне законодавство, провів через губернське правління постанову, згідно з якою дворянам, які були власниками майна в місті, не дозволялося брати участь у загальних зібраннях гласних міської думи [15, арк. 7 зв.].

Скарги І.М. Скрильнікова зводилися до того, що важливі питання міського господарства, такі, як збори і податки, вирішують лише впливові громадяни. Він навів факти, коли за користування міською землею не були заплачені податки, наприклад, під час забивання 120 тис. голів худоби або торгівлі предметами розкоші. Також він вказував на те, що міська дума віддає в оренду право продажу життєво важливих продуктів, тоді як це заборонено законодавством. Від цього, на думку І.М. Скрильнікова, страждають сім'ї бідних дворян та інші незаможні категорії населення. Ще він додав, що міська дума надає дозвіл на облаштування фабричних будівель, не питаючи мешканців міста [15, арк. 8 зв.–9].

У скарзі на ім'я Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора П.Є. Коцебу І.М. Скрильніков хвилювався не за себе, а просив подивитися на

стан міського господарства: «Губернатор може клопотатися, щоб вислати мене з міста ... Але за умови невідновлення порушених прав громадського правління та міського господарства наслідком буде продовження збагачення гуртка купців-багатіїв, а маси мешканців – розорення, оскільки за такого становища минуть земські давності справ, що торговцями не було здійснено встановлених внесків до міського бюджету, й від протизаконного придбання ними в приватну вічно спадкову власність земель на вигоні та торгових площах» [15, арк. 31, 86 зв.–87]. Серед купців-багатіїв, яких згадує І.М. Скрильніков, був і міський голова Д.М. Мінаков, який взяв в орендне утримання збір з продуктів, які привозили на базар.

Прагнення І.М. Скрильникова «знайти правду» не мали успіху. Губернатор В.Д. Дунін-Борковський переконав генерал-губернатора та міністра внутрішніх справ, що папери І.М. Скрильникова є нічим іншим, як доносами [15, арк. 11]. Врешті-решт, скарги І.М. Скрильникова не були задоволені, і справа в 1872 р. закрита.

З формального боку, І.М. Скрильніков не мав права брати участі в розгляді важливих питань міського управління. Однак відсутність права управління міськими справами не забороняла йому як домовласнику звертати увагу на певні порушення з боку міської влади. І.М. Скрильніков наводив переконливі аргументи, які свідчили про те, що бюджет міста втрачає прибутки через зловживання купців, які входили до складу думи на чолі з Д.М. Мінаковим.

Постанова губернського правління щодо заборони дворянам брати участь у вирішенні важливих господарських питань, які стояли перед містом, була проведена губернатором 10 квітня 1868 р. Через шість днів дума приймає рішення про надання В.Д. Дуніну-Борковському звання почесного громадянина Катеринослава. Це могло бути збігом, однак не можна виключити й того, що це була своєрідна подяка губернатору з боку міського правління.

Помітні зміни у відносини, які склалися у міському середовищі, привнесло «Міське положення» 1870 р. Згідно з ним, будь-який міський мешканець, до якого б стану він не належав, мав право голосу у виборі гласних думи, якщо він

був російським підданим, мав 25 років, володів у місті майном, з якого збирався податок [115, с. 825]. За законом право участі у виборах отримали не лише дворяни-землевласники, але й ті, які володіли майном на суму не менше 15 000 рублів [37, л. 1].

Б.М. Миронов стверджував, що міська реформа 1870 р. створила всестанову громаду міщан, яка мала відмінні від держави інтереси. Відтоді органи міського самоврядування втратили подвійний характер установ державних і громадських. Цьому, зокрема, сприяв прихід до міських дум представників вищої верстви [513, с. 500, 502].

Вже в 1870-х рр. дворяни хоч і не переважали в думі Катеринослава, але складали велику групу. У 1875 р. в Катеринославській міській думі з 28 членів було 14 дворян. У 1878 р. кількість дворян і чиновників у Катеринославській думі зросла з 14 до 26 осіб (купців було 38 осіб) [472, с. 363].

З приходом до думи значної кількості дворян у відносинах між ними і купцями намітилося протистояння, що загострювалося під час виборів. Купці, як і раніше, обирали головами управи своїх представників. Редактор «Катеринославського листка», аналізуючи стан міського господарства, запитував: «Після таких жалюгідних результатів дванадцятирічного правління осіб торгового стану, дозволимо поставити питання, чому ж тільки торговий стан повинен бути постачальником міських голів? ... Чому ж міське господарство не довіряється, хоча б заради цікавості, особі іншого стану? Адже водогоном місто обладнане не завдяки торговому стану, не купці клопоталися і домоглися [будівництва] залізничного мосту для Катеринослава, не купці врятували міський банк від неминучого краху. Все це зробили особи з інших станів. Чому ж не ввірити дворянину, чиновнику, інженеру, юристу міське господарство, якщо тільки ці особи мають здібності, необхідні для міського голови?» [169, с. 2]. Такі думки панували серед представників вищої верстви щодо ролі купців та дворян в житті Катеринослава.

У 1885 р. дворянам знову вдалося обрати свого представника на посаду міського голови. Ним став дійсний статський радник, камер-юнкер,

землевласник Катеринославського повіту І.М. Яковлев. О.С. Двуреченська назвала його обрання своєрідною ознакою нового часу [377, с. 38]. На час головування І.М. Яковлева в Катеринославі припадає подія, яку згодом визначили як рубіжну у формуванні модерного Катеринослава: введення в дію першого металургійного підприємства – Брянського заводу Олександрівського акціонерного товариства.

І.М. Яковлев неодноразово їздив до Петербургу з клопотаннями щодо покращення міського господарства, вживав заходів для організації торгівлі на Озерній площі, сприяв призупиненню закриття громадського банку. І.М. Яковлев зайняв в думі принципову позицію щодо призначення членів управи, що викликало протидію купців, які складали більшість у думі. Купцями був використаний формальний привід для звинувачення міського голови у значних бюджетних витратах на святкування 100-річного ювілею Катеринослава у 1887 р. У катеринославській думі сформувалася опозиція, що не давала можливості приймати рішення, ініційовані І.М. Яковлевим. Через це він не бачив подальшої перспективи для роботи в думі й у червні 1888 р. подав у відставку. У заяві І.М. Яковлев вказав, що не шукав ані матеріальної, ані громадської винагороди і намагався служити місту. Серед причин, які призвели до змін настроїв у думі, він називав свій соціальний стан і звання, а також спроби деяких гласних впливати на кадрові рішення: «Декому не подобається моє походження та звання, котре мені дороге, інші дозволяють собі ставити мені ультиматуми про прийняття на службу в міську управу або під загрозою помсти вимагають прийняти знову на службу осіб, звільнених за негожі вчинки» [422, с. 144–145].

Дворянам, котрі увійшли до числа гласних Катеринославської думи, важко було реалізовувати власні рішення через протидію купців. Багаторічний гласний думи Г.А. Залюбовський, який неодноразово висувався на посаду голови міської думи, на XIV черговому Катеринославському губернському земському зібранні висловився щодо контролю за кількістю шинків у місті: «В містах кількість шинків визначають міські управи, що за їх теперішнього

складу ... перебувають в руках класу не вповні благонадійного, і загалом зменшити кількість шинків у місті дуже складно, як би на цьому не наполягали члени більш інтелігентні» [307, с. 140]. Г.А. Залюбовський вважав, що шинки негативно впливають на етику й мораль суспільства, тому їх кількість слід було зменшити. Під інтелігентними членами Г.А. Залюбовський розумів дворян, які, на його думку, не в силах були вплинути на соціально-економічну ситуацію в містах через те, що в думках більшість складали купці.

У 1892 р. Олександр III підписав нове «Міське положення», покликане виправити недоліки в роботі органів міського самоврядування [411, с. 502]. Як стверджує Б.М. Миронов, новий закон сприяв посиленню контролю за виборами з боку губернської влади, оскільки в попередні роки міські думи і самодержавна влада часто доходили до конфронтації, в основному через прагнення влади нав'язати органам міського самоврядування незручні для міст рішення [513, с. 500]. Для Катеринославської міської думи опозиційність не була властива, хоча в її складі й були неблагонадійні особи.

Новий закон зменшив кількість виборців, збільшив контроль губернатора за виборами, але на розстановку сил у міських думах суттєво не вплинув. Представники вищої верстви, як і раніше, не складали більшості у міських зібраннях. На думку О.С. Двуреченської, перші вибори після виходу нового закону, які відбулися у 1893 р., показали, що «самоврядування залишалося продворянським» [377, с. 64]. Однак представники дворянства міськими головами в Катеринославі більше не обиралися і не складали більшості у повітових центрах [472, с. 366].

Кількісний склад міських дум Катеринославської губернії представлено в *таблиці 17*.

З таблиці слідує, що за кількісним показником міські думи Катеринославської губернії не можна вважати продворянськими, отже, «Міське положення» 1892 р. не вплинуло на розстановку сил в думах. Дворяни навіть втратили свої позиції в порівнянні з попередніми роками. Вони переключилися

на питання, пов'язані зі зменшенням землеволодінь. Ці питання зручніше було вирішувати у складі земств.

Таблиця 17

Склад міських дум Катеринославської губернії у 1893–1897 рр. [74, с. 40, 95, 101, 106, 111, 116–117, 121, 124].

№ п/п	Міська дума	Кількість гласних	Кількість дворян	% дворян
1.	Бахмут	23	1	4,3
2.	Верхньодніпровськ	20	2	10
3.	Катеринослав	49	8	16,3
4.	Луганськ	26	1	3,8
5.	Маріуполь	40	2	5
6.	Новомосковськ	23	1	4,3
7.	Олександрівськ	23	1	4,3
8.	Павлоград	26	-	-
Всього		230	16	6,95

Окрім участі у міському самоврядуванні, представників вищої верстви продовжувало цікавити питання можливості обкладання повинностями майна дворян у місті. Протягом 1870–1890-х рр. Катеринославське благородне зібрання кілька разів розглядало це питання на своїх засіданнях. Так, у 1877 р. учасники зборів постановили клопотатися про обкладання податком майна дворян у місті й повіті будь-якої вартості, «оскільки земське майно в нинішній час платить значні податки, казенні та особливо земські» [37, л. 1–1 об., 10 об.]. Катеринославське дворянське зібрання вишукувало будь-які можливості для наповнення власного бюджету. Дворяни, які мали нерухомість у містах, сплачували податок на користь міського бюджету, тож ще один податок на користь дворянського товариства міг вдарити по їх платоспроможності. Уряд не пішов на такий крок і клопотання не задовольнив.

Майже через 20 років під тиском численних прохань багатьох дворянських товариств уряд пішов назустріч і законом від 3 червня 1894 р. дозволив обкладати податками об'єкти нерухомості в містах і повітах: будинки, торгові, фабрично-заводські та інші приміщення, які належали спадковим і особистим

дворянам [411, с. 207]. Після цього Катеринославське дворянське зібрання неодноразово розглядало питання про міське майно, але тепер щодо кількості цього майна й розміру повинностей [318].

Після скасування кріпацтва місто поруч з інститутами мирового посередництва та земських начальників, земством, мировим судом стало ще одним полем діяльності для дворян. Вони не лише входили до складу міського самоврядування, а й сприяли розвитку міської інфраструктури. Міські громади за значний внесок у розвиток міст практикували надання дворянам звання почесного громадянина міста.

Ідея надання звання почесного громадянина міста з'явилась на початку 1860-х рр. задля введення до складу міської громади шанованих осіб, зазвичай з вищої верстви, які жили в місті, але не могли брати участі в його управлінні. Першими почесними громадянами Катеринослава стали відомий громадський діяч О.М. Поль і губернський маршалок дворянства Г.П. Алексєєв за значний внесок у розвиток міста, а саме за спорудження залізниці й мосту через Дніпро. 12 листопада 1887 р. Департамент герольдії Урядуючого Сенату затвердив це рішення міської думи, а 15 грудня 1887 р. міський голова І.М. Яковлєв оголосив його на засіданні Катеринославської думи [163].

Катеринославська дума надала звання почесного громадянина міста ще кільком дворянам: М.В. Родзянкові, М.П. Урусову, О.Я. Риндовській, але це сталося вже на початку ХХ ст. Почесними громадянами інших міст стали: маршалок дворянства Олександрівського повіту, голова Олександрівської повітової земської управи О.Є. Канкрін, який був ініціатором ремонту доріг, будівництва мостів у повіті та місті Олександрівську; маршалок дворянства Павлоградського повіту А.П. Письменний за корисну діяльність з облаштування міста Павлограда; багатолітній керівник губернського дворянства, благодійник і великий землевласник Новомосковського повіту Г.П. Алексєєв [16, арк. 2; 61, л. 4 об.; 68, арк. 1].

Таким чином, 1861 рік став свого роду вододілом, який змінив ставлення катеринославського дворянства до міського самоврядування – від пасивного до

активного. Міське середовище стало для представників вищої верстви не лише одним з джерел поповнення скарбниці, а й місцем застосування їх сил та енергії. Дворяни Катеринославської губернії скористалися можливостями, які надало їм «Міське положення» 1870 р., та увійшли до складу міських дум. Найбільше дворян було в Катеринославській думі, в повітових міських думах дворян були одиниці. У пореформений час дворяни вже не відчували дискомфорту від перебування в одній самоврядній структурі з купцями. Цьому також сприяв досвід роботи з представниками інших соціальних станів у земських установах.

Змінилося ставлення міської громади до дворян, які привнесли до міських дум нову культуру відносин і методів роботи. Зазвичай дворяни активізували діяльність думи в напрямі розвитку міської інфраструктури, чому сприяли соціально-економічні зміни в самій губернії. У відповідь на небайдужу позицію дворян щодо розвитку міст громади віддячували їм званнями «почесний громадянин». Не обходилося без конфліктів, оскільки вища верства прагнула взяти під контроль міське самоврядування, потіснивши при цьому купців. Упереджене ставлення дворян до купців, які продовжували займати панівні позиції в міських думах, не могло минути швидко, що часто негативно впливало на розвиток міського господарства.

Незважаючи на соціально-психологічне дистанціювання дворянства й купецтва, спільний інтерес у сферах управління та економічного розвитку міст часто був підставою для їх ситуативної співпраці. Повного взаєморозуміння не існувало, оскільки в пореформений час дворянство і купецтво рухалися у різних напрямках: дворяни поступово втрачали свої позиції в різних сферах діяльності, а купці, навпаки, набирали силу. Ставлення дворян до купців було дуалістичним: з одного боку, повне протиставлення двох станів, з іншого – бачення станових перспектив купецтва.

Пореформений період, позначений модернізаційними процесами, характеризувався змінами в конфігурації складу міських дум Катеринославської губернії. Дві найбільш впливові соціальні групи – дворяни і

купці – прагнули до збільшення своєї присутності в міському самоврядуванні. Таке своєрідне змагання за першість було нетиповим для дворян, та час примусив їх змінити свої попередні психологічні установки і стереотипи. Присутність дворян і купців в одному міському зібранні не можна кваліфікувати як активну співпрацю, але вона часом була ефективною для розвитку міст губернії, в першу чергу – Катеринослава.

4.2.3. Взаємини дворян та євреїв в умовах модернізації суспільства

Серед всіх етнічних груп, що мешкали в Катеринославській губернії, з якими дворянам доводилося мати справу, найбільш складними були їх взаємини з євреями. Так зване «єврейське питання» в історії міжетнічних відносин Російської імперії займало одне з важливих місць. Проте цьому питанню у сучасній історіографії приділяється недостатньо уваги [510; 538; 644].

Євреї мешкали на території Півдня України від початку Нового часу, але масово вони почали з'являтися тут після трьох поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Згідно з «Положенням про устрій євреїв» 1804 р. Катеринославська губернія увійшла до межі осілости. Наслідком цього стало масове переселення сюди єврейського населення з різних регіонів Російської імперії, переважно із західних окраїн. За офіційними даними I Всеросійського перепису населення, в Катеринославській губернії мешкало євреїв: 47 602 чоловіки і 48 550 жінок [213, с. 150]. Це перевищувало кількість всіх дворян в губернії більше ніж в 4 рази.

Від початку масового переселення євреїв до Катеринославської губернії вони мали справи з місцевими дворянами-землевласниками. Останні своїх нових сусідів сприймали негативно. В них вбачали причини багатьох бід: розорення селян та дворян через видачі позик під великі відсотки; виснаження землі, яку євреї брали в оренду; поширення пияцтва, оскільки євреї утримували трактири і шинки. У 1790-х рр. російський уряд попросив маршалків дворянства західних околиць імперії визначити роль євреїв у соціально-

економічному розвитку регіону. У відповідь маршалки поклали на євреїв провину за тяжкий стан місцевого селянства. Утримання трактирів і оренда прав на виробництво спиртних напоїв, лихварство, оренда маєтків і дрібна торгівля розглядалися як шкідливі єврейські заняття [510, с. 107].

Наприкінці XVIII ст. російський уряд селив євреїв на Півдні Україні, давав їм землю для занять хліборобством, але замість того, щоб працювати на землі, вони вдавалися до комерції. О.С. Афанасьєв-Чужбинський, який мандрував Південною Україною у 1860 р., писав, що «євреї ... замість хліборобства займаються різного роду торгівлею, ... з євреїв неможливо сформувати хліборобів, ... витрата скарбниці на їх переселення і облаштування даремна» [79, с. 294]. Про невдалий досвід спілкування з євреями писав архітектор Єлисаветграда та Катеринослава А.М. Достоевський: «В місті Єлисаветграді й в ті часи (1850-ті роки – І.К.) було дуже багато євреїв, і ось з цими породженнями пекла мені часто доводилося мати справу при будівництві, і багато разів терпіти від них труднощі» [123]. Упереджене ставлення О.С. Афанасьєва-Чужбинського та А.М. Достоевського було результатом панування в російському соціумі стереотипних уявлень про характер євреїв та почасти негативного досвіду спілкування з представниками цієї етнічної групи.

За багато десятиліть перебування євреїв у межах Російської імперії ставлення вищого стану до них не змінилося. Особливої гостроти дворянсько-єврейські відносини набули з початком реформ Олександра II. У 1858 р. влада розвинула активну діяльність задля зняття обмежень, які стосувалися євреїв. Це стало наслідком наказу Олександра II про перегляд чинних постанов щодо євреїв в напрямку їх злиття з корінним населенням [510, с. 122]. Євреї не тільки отримали право брати участь у роботі органів місцевого самоврядування, вони також поступали на службу до державних структур і навіть наприкінці XIX ст. стали отримувати статус дворянина без зміни віросповідання. Російське дворянство ставилося до таких змін вкрай негативно.

В роботах другої половини XIX ст., які належать дворянам, євреїв характеризували переважно з негативного боку. М.П. Семенов так аналізував

настрої в суспільстві другої половини XIX ст.: «В міру того, як у нас, під виглядом всестановості й рівноправності, створювалися безстанові заклади, множився привілейований клас, який не мав жодного зв'язку ні з землею, ні з народом ... Ці діячі вступили в боротьбу з дворянським станом, споконвіку служилим, і стали заміняти дворянина на поприщі державного і громадського служіння. До них приєдналися й особи єврейського походження» [584, с. 44].

Причини неприязні дворян до євреїв озвучила у листах Емі Коул – англійська гувернантка губернського маршалка Г.П. Алексєєва. В одному з листів до своєї матері у травні 1881 р. вона писала: «Цю націю (*євреїв – І.К.*) росіяни не люблять, і насправді існує багато причин, за які їх не люблять. Вони майже повністю захопили торгівлю в Південній Росії у свої руки, ніколи євреї не були такими багатими, як тут. Вони також дуже підступні й жорстокі, коли вони можуть застосувати владу, то використовують свою жорстокість, тож вони люди, на яких сконцетрувалося презирство росіян» [326, р. 187]. В оцінці Е. Коул має місце відображення думки значної частини катеринославського дворянства.

Прикладом ставлення катеринославських дворян до євреїв може служити зміст брошур, написаних повітовими маршалками. М.Б. Герсєванов неодноразово висловлювався щодо євреїв у письмовій формі, але цілісно він виклав міркування у брошурі, виданій у 1860 р. [105]. Квінтесенція сприйняття євреїв Миколою Борисовичем полягає в тому, що серед багатьох якостей, як позитивних, так і негативних, він в них в першу чергу бачив користолюбство, зрадництво та жорстокосердність [108, с. 39]. Він виступав проти надання євреям прав російських громадян, оскільки вони нічого корисного для Росії не зробили. В принципі, М.Б. Герсєванов був не проти надання цих прав, але лише після пом'якшення й наближення звичаїв євреїв до звичаїв російського народу, а також після підвищення моральності єврейського народу [105, с. 60, 62, 74, 83]. В порівняльній характеристиці російського та єврейського народів він наділяв російський люд переважно позитивними якостями: гостинні, довірливі,

добрі, хоча й ліниві та бідні. Натомість для євреїв характерні підступність, хитрість і сепаратизм [105, с. 28, 50, 51].

Схожу позицію на сторінках «Катеринославського листка» висловив автор на прізвище Новічек. Він виступав проти переслідувань євреїв, оскільки, на його думку, такий метод не мав би позитивного результату. Автор пропонував реформувати дух єврея, який корінився в його релігії. Після того, як євреї відмовляться від своєї релігії, автор передбачав, що через два-три покоління вони зіллються з основною масою населення, «панівною народністю», тобто з росіянами [171 с. 2–3].

Переважно негативними були оцінки євреїв з боку маршалка дворянства Олександрівського та Маріупольського повітів І.В. Канкріна. У 1893 р. за його авторства вийшла книга «Єврейські землеробські колонії Олександрівського повіту», яка стала наслідком двомісячної ревізії сільськогосподарських колоній. Вже на перших сторінках представлена негативна характеристика: «Важко собі уявити, в якій масі брехні та обману доводилося розбиратися під час складання подвірного опису» [153, с. 3]. Коли І.В. Канкрін порівнював українські та єврейські села, він зображував картину процвітання в перших і недбальства та запустіння в других: «Всюди обідрані, майже чорні хати або жалюгідні землянки, неогорожені й порослі бур'яном двори, майже повна відсутність господарських будівель» [153, с. 233]. З явною зневагою маршалок називає євреїв торгашами, які за своєю природою забирають в руки все, що може служити предметом торгу або наживи. Важка праця землероба їм ненависна, і не тому, що вона вимагає фізичної роботи, а тому, що немає тут місця обману – цій головній основі всіх життєвих проявів побуту євреїв [153, с. 249]. У цьому питанні катеринославські дворяни проявили єдність у протистоянні спільному «ворогу».

Найбільше претензій дворяни мали до гендлярства євреїв, яке, на їхню думку, шкодило моральному та економічному клімату всієї губернії. На другому Катеринославському повітовому земському зібранні А.М. Миклашевський доповідав про торгівлю зерном у Катеринославській

губернії й наголосив на тому, що «хлібна торгівля в губернії перебуває в руках небагатьох спекулянтів торговців ... наші купці, переважно з євреїв, позичають гроші землевласникам і встановлюють яку завгодно ціну» [131, с. 86].

Вища верства намагалася витіснити євреїв з торгівлі за допомогою адміністративних заходів. На XIV черговому губернському земському зібранні було підняте питання про заборону євреям здійснювати роздрібну та оптову торгівлю спиртними напоями. Більшість земських гласних пропонувала зібранню клопотатися перед урядом щодо затвердження подібної заборони [308, с. 637]. На думку дворян, євреї у торгівельних справах поводитися нечесно, завдавали чималої шкоди господарствам дворян і селян. І.В. Ліпко-Парафієвський серед причин, які призвели селянство до тяжкого становища, назвав велику кількість шинків, більшість яких перебувала в руках євреїв. І.М. Кранц висловився за те, аби кількість шинків у губернії була обмежена. С.С. Потоцький, хоч і підписався під заявою, але дивився ширше, вважав, що євреїв треба шляхом просвіти та іншими методами асимілювати з росіянами. Навіть відомий своїми ліберальними висловлюваннями П.М. Миклашевський виступив за обмеження шинкування євреїв, а також підтримав ідею С.С. Потоцького про культурну асиміляцію росіянами євреїв. Він також звернув увагу на те, що євреї забирають все більше земельної власності у дворян. Лише М.М. Ланшин та Г.А. Залюбовський спробували подивитися на проблему з іншого боку. Вони наголосили на тому, що проблема не в євреях, а в поганій кредитоспроможності землевласників та низькій моралі селян, які йдуть до шинку. Виступити проти євреїв вони вважали помилкою [308, с. 638, 645, 646, 647, 648, 656, 657, 660, 658].

З точки зору дворян, євреї були недбалими ошуканцями, які не схильні до землеробської праці та живуть за рахунок інших. Малоприємний образ євреїв, який склався серед дворянства, заважав їх нормальному співіснуванню. Спроби влади урівняти євреїв з росіянами були сприйняті дворянством негативно.

М.Б. Герсєванов, подібно до земського гласного С.С. Потоцького, пропонував євреям спочатку змінити свій характер, щоб змінити ставлення

суспільства до себе, а вже потім претендувати на рівні права. Ідея про «модифікацію» характеру виглядала нереальною, оскільки за сотні років євреї так і не перемінили свій устрій, тож годі було очікувати, що це станеться найближчим часом. Принциповою для М.Б. Герсєванова була наявність серед євреїв сепаратизму. Хоча він сам за етнічною приналежністю був грузином, однак виховання мав суто російське. Він належав до щирих патріотів та захисників Російської держави і монархії, тому те, що євреї нібито жили відокремлено й нічого корисного для Росії не робили, серйозно впливало на його ставлення до них.

Вороже ставлення до євреїв на початку 1880-х років вилилося у криваві погроми майже на всій території межі осілості. Поштовхом послужив замах на Олександра II. У 1881 та 1883 рр. на Катеринославщині сталося кілька значних заворушень у селах Покровському, Гаврилівці та Вербовій, а також у Катеринославі і Новомосковську [644, с. 91]. Для обговорення ситуації, що склалася, восени 1881 р. у губернському центрі відбувалася нарада з «єврейського питання», яка тривала майже місяць. Керівники місцевого дворянства брали в ній активну участь. У листі від 28 вересня 1881 р. Емі Коул писала, що «пан Алексеєв поїхав до Катеринослава бути присутнім на комісії по євреях. Імператор наказав, аби кожен губернатор дав пораду, що робити з євреями. Росіяни мають до них багато претензій» [326, р. 209].

«Єврейське питання» контролювалося на найвищому рівні. 3 травня 1882 р. положенням Комітет Міністрів був затверджений циркуляр «Про застосування заходів для попередження безладів, котрі можуть виникнути, спрямовані проти євреїв». Уряд закликав губернську владу до рішучих заходів з попередження насильницьких дій, а також відсторонення від виконання обов'язків посадових осіб за недбалість у цьому питанні [320]. Однак влада не змогла запобігти кривавому сценарію. 20–21 липня 1883 р. сталися антиєврейські погроми в Катеринославі, які швидко були придушені. Губернське начальство застерегло населення, що в разі потреби буде застосовувати серйозні заходи до порушників [181 с. 367]. Попри застереження,

заворушення відбулися знову, але тепер у Новомосковську. Протягом одного дня, 4 вересня 1883 р., майже все єврейське населення міста зазнало побиття та матеріальних збитків [216, с. 482–484]. Після цього серйозних антиєврейських заворушень не було до 1905 р.

Однією з основних причин неприязні дворян до євреїв були позики, які дворянам часто доводилося брати у євреїв, бо це був найлегший шлях отримати готівку, щоправда, під високі відсотки. Коли приходив час платити за рахунками, дворяни брали нові позики. Врешті-решт, це призводило до розорення. Журналіст «Єлизаветградського вісника» писав: «Колись катеринославські поміщики славилися розмірами своїх маєтків і значним багатством. Але той час минув і, хоча деякі землевласники зберегли свої маєтки в колишніх межах, обтяжені боргами до того, що їх багатство являє одну фікцію, й багато з них називають себе „робітниками жидів-лихварів”» [214, с. 1].

Погіршували ситуацію неврожаї. «У зв'язку із сильним неврожаєм, – доповідав начальник Катеринославського жандармського управління Д.І. Богинський, – в Бахмутському та Словяносербському повітах і чумної епізоотії рогатої худоби становище взагалі незавидне ... дворяни вирішили продавати свої маєтки або віддавати їх в оренду, [що] веде до повного розорення. З жалем мушу відмітити, що євреї, які мешкають в даній місцевості, також чимало сприяють розоренню місцевих дворян-землевласників, деяких ... євреї дуже сильно оплутали своїм експлуататорським павутинням» [4, л. 42 об.].

Ситуація виглядала так, наче в більшості проблем катеринославських дворян були винні євреї, які використовували несприятливі для інших умови. В черговому звіті Д.І. Богинський доповідав: «Вони (євреї) експлуатують робочих, міщан, селян, інтелігенцію та поміщиків, від яких вимагають непомірні відсотки за позику ... остаточно розоряють особливо молодих дворян, які живуть не відповідно до своїх статків, так що врешті-решт їм доводиться ховатися, як це сталося нещодавно з поміщиком Новомосковського повіту,

дворянином Магденком, а потім дворяни нарікають, що влада, адміністрація не захищають їх від хижаків, – лихварів – не усвідомлюють того, що влада в цьому безсила – необхідна розсудливість їх самих» [6, л. 3 об.]. Остання фраза є ключовою. Євреї, які надавали позики, розраховували на прибуток. Однак дворяни самі часто були винуватцями проблем, які склалися навколо їхніх маєтків. Влада була не в змозі викупити боргові зобов'язання всіх дворян, хоча траплялися випадки, коли вона йшла на допомогу.

У 1890 р. над дворянами Катеринославської губернії Магденком, Полем і Яковлєвим нависла загроза банкрутства. Євреї, яким названі дворяни заборгували значні суми, збиралися опротестувати векселі за позиками. Що стосується Магденка та Яковлєва, то вони вчасно не погасили позики. Відносно відомого громадського діяча О.М. Поля, то тут ситуація була дещо складніша. На XXIV черговому губернському земському зібранні він висловив ідею про надання Катеринославській Маріїнській жіночій гімназії статусу дворянської, без права допуску до неї осіб, які не мали дворянського статусу. О.М. Поль у даному випадку натякав на євреїв. Натомість він запропонував зробити прогімназію всестановою [6, л. 4]. Євреї про це дізналися й оголосили О.М. Полю «херем» (клятву), за якою жоден єврей не мав права давати О.М. Полю позики [6, л. 5 об.]. Для О.М. Поля це було рівнозначно банкрутству, оскільки він мав численні борги, які не мав змоги віддати та покривав новими векселями. Коли настав час платити за векселями, О.М. Поль не зміг цього зробити, і лише заступництво губернського маршалка дворянства А.П. Струкова врятувало його від банкрутства. Але це так сильно вдарило по самолюбству О.М. Поля, що він невдовзі помер. Начальник жандармського управління прямим текстом у політичному огляді Катеринославської губернії за 1891 р. писав про це: «Настирливими переслідуваннями позичальники євреї вбили морального Поля й без сумніву були головною причиною його наглої смерті» [7, л. 5 об.]. Очевидно, євреї не винні у смерті О.М. Поля, оскільки єврейський кагал відкликав свої векселі та скасував вимогу погашення боргів дворянами Полем, Магденком і Яковлєвим. Секрет зміни позиції єврейського

кагалу крився у погрозі, яку озвучив катеринославський губернатор Д.М. Батюшков. А.П. Струков як представник дворянства та камергер двору мав певний вплив на губернську владу й звернувся безпосередньо до губернатора з проханням захистити вищий стан Катеринославщини від євреїв. Губернська влада висловила єврейській громаді умову: у випадку банкрутства вищезгаданих дворян у Катеринославській губернії будуть запроваджені умови, аналогічні тим, які напередодні запровадила влада сусідньої Області Війська Донського, що призвело до масового відтоку єврейського населення з цього регіону. Як повідомляв «Єлизаветградський вісник», вже наступного дня єврейська громада забрала векселі назад та утворила комісію, яка мала розглянути обставини справи з дворянами Магденком, Полем і Яковлевим [214, с. 1]. Цей епізод засвідчив, що, попри поступки, на які у 1860–1880-х роках пішла влада Російської імперії, євреї, як і раніше, залишалися в нерівних умовах з іншими станами суспільства. Після масових погромів початку 80-х років XIX ст. російський уряд ввів відповідальність за відкритий напад однієї частини населення на іншу, а після 1905–1906 рр. євреї отримали право обирати і бути обраними до Державної Думи [510, с. 135, 142]. Ці нововведення демонстрували певну зміну у ставленні центральної влади до євреїв, але мало що міняли у ставленні суспільства до них в цілому.

За умови виникнення будь-яких суперечок дворян з євреями російська центральна та місцева влада ставала на бік перших, оскільки других, нарівні з поляками, вважала чужим «інтересам Російської держави» елементом [6, л. 4 об.]. На підтвердження цієї тези наведемо цитату з листа Бахмутського повітового маршалка дворянства Ф.О. Бантиша до катеринославського губернатора П.Д. Святополк-Мирського. В листі Ф.О. Бантиш серед іншого просив про відкриття аптеки в місті Бахмуті: «Друге прохання щодо відкриття вільної аптеки в місті Бахмуті не єврею, оскільки вже одна єврейська аптека є, прохання подав єврей Палант і Владиславський, останнього хвалять, і було б бажано, аби ми були представлені Вам ... якщо, звісно, з Вашого боку не видно

будь-яких ускладнень. Особисто я Владиславського не знаю і прошу лишень, щоб Ви надали перевагу православному перед євреєм» [11, л. 1 об.].

Очевидно, що існування в Бахмуті аптеки, яку утримував єврей, не було головною причиною прохання маршалка дворянства про надання права на відкриття ще однієї аптеки саме православному. Попри прохання Ф.О. Бантиша, дозвіл на відкриття аптеки в Бахмуті отримав Палант [472, с. 378]. Цей випадок свідчить про те, що принаймні на початку ХХ ст. євреї вже не були такими безправними.

Для маршалків дворянства Ф.О. Бантиша та А.П. Струкова, як і для більшості дворян, євреї були чужими Російській державі та монархії. Чужими за менталітетом, вірою і традиціями. Дворяни закидали євреям відсутність національних почуттів, космополітизм, егоїзм, інтриганство.

Особливо гостро представники вищої верстви відреагували на можливість отримання євреями дворянства. На 1897 р. в Російській імперії було 108 євреїв обох статей, які мали дворянський статус [645, р. 105]. Отже, євреї здобули право купувати землю, брати участь у роботі благородних зібрань тощо. Однак, на вимогу дворянських товариств Державна Рада у 1900 р. заборонила євреям входити до дворянських зібрань. У рішенні Державної Ради зазначалося, що «євреї мають шкідливий, згубний вплив на внутрішнє життя та моральність дворянського стану». С. Беккер, який проаналізував цей епізод, задавався питанням: «Чому б це дворянам боятися заразитися схильністю до експлуатації ... духом інтриг, що визнавалося чужим цінностям самого дворянства?» [645, р. 107]. Питання, як-то кажуть, риторичне.

Банкрутство, втрата землі, «згубний вплив» на моральність вищого стану – все це виглядає як перенесення провини за власні помилки на іншого, в даному випадку – на євреїв. Щоправда, зовсім знімати відповідальність останніх за проблеми, яких зазнавали дворяни у зв'язку з діяльністю євреїв, теж не можна.

Дворяни звинувачували євреїв у своїх негараздах. Серед головних звинувачень, які дворяни закидали євреям, назовемо занепад сільського господарства, торгівлі, що призводило до зубожіння землевласників, спроби

євреїв увійти до управлінських структур Російської імперії, в тому числі і до благородного зібрання, шкідливий вплив на мораль і культуру вищої верстви. Надумані звинувачення євреїв були своєрідною захисною реакцією дворян, неспроможних розв'язати свої проблеми без грошей євреїв. Звідси бажання деяких дворян модернізувати характер євреїв, аби вони стали ближчими дворянам за менталітетом: тоді, можливо, позичати гроші в них було б не так соромно.

Отже, відносини катеринославського дворянства та євреїв не були приятними. В цьому Катеринославщина не відрізнялася від інших губерній, де існувала межа осілості. Антагонізм дворян і євреїв існував одночасно з потребою одних в інших, оскільки ці дві соціальні групи пов'язували справи економічного характеру. За відсутності доступних кредитів дворяни часто не мали іншого виходу, як звернутися за позикою до євреїв, яких вони зневажали. З роками борги накопичувалися, євреї скуповували у дворян землі, що призвело до зростання ворожості між ними.

4.2.4. Дворяни і німецькі колоністи: еволюція відносин

На відміну від «єврейського питання», «німецьке питання» не мало тривалої історії й своїй появі завдячує реформам Олександра II. Вперше елементи «антиколоністської пропаганди» були використані владою під час підготовки селянської реформи. У свою чергу, пропаганда впливала на формування «антиколоністської свідомості». Так у російській дійсності виникло «німецьке питання», генезис якого безпосередньо залежав від аграрного питання, що стало його внутрішнім джерелом [354, с. 115, 116–117].

До 1871 р. мешканці німецьких колоній жили здебільшого осібно, мали надані ще наприкінці XVIII ст. привілеї на самоврядування та господарювання. Зі зміною правового статусу колишні німецькі колоністи мусили пристосовуватися до нових соціально-економічних умов. Найбільш актуальним питанням для колишніх колоній був брак вільних земель. Якщо раніше ця проблема вирішувалася за рахунок внутрішніх резервів та підтримки

російського уряду, то у 1860-х роках вільних земель не залишилося, держава також припинила свою підтримку. Для вирішення проблеми безземельних колоністів німецькі поселенці переорієнтували свої господарства на ринкове виробництво хліба. Завдяки заробітку на продажу хлібу німецькі колоністи отримали можливість купівлі нових ділянок землі. Було ще два шляхи акумуляції коштів. Перший – здача землі в оренду селянам, які після 1861 р. мали в ній потребу. Другий – відкриття колоністських банків, що накопичували кошти від пожежного страхування та «сирітських» грошей [402, с. 71–72].

За висновками О.В. Замуруйцева, основним «постачальником» землі для німецьких колоністів у Катеринославській губернії були дворяни. До кінця XIX ст. поселяни-власники, серед яких більшість становили колишні німецькі колоністи, викупили у дворян майже половину проданої ними землі [402, с. 72]. Згідно зі статистичними даними на 1889 р., поселянам-власникам Катеринославської губернії належало 343 тис. десятин землі [209, с. 141], в 1897 р. – більше 350 тис. десятин землі [299, с. 2].

У січні 1903 р. на засіданні Катеринославського губернського комітету з потреб сільськогосподарської промисловості дворянин В. Горицький посилався на звіт катеринославського губернського маршалка дворянства та вказав на те, що до 1890 р. дворяни втратили 840 тис. десятин, в той час як німецьке землеволодіння збільшилося більше ніж на 400 тис. десятин. Лише в Бахмутському повіті з 45 152 десятин проданої дворянами землі 43 463 десятин купили німці без допомоги Дворянського чи Селянського банків [180, с. 64].

Про динаміку збільшення земельних володінь у колишніх німецьких колоністів свідчать цифри, взяті зі звітів повітових земських управ. Протягом 1861–1890 рр. у Катеринославському повіті дворяни втратили 127 635 десятин. З них 69 828 десятин купили поселяни-власники. В Олександрівському повіті за 1878–1894 рр. у дворян зменшилося землі на 138 359 десятин, з яких 73 071 десятина перейшла у власність поселян. У Верхньодніпровському повіті за 1890–1894 рр. поселяни-власники викупили 11 815 десятин з 12 024 десятин, проданих дворянами [95, с. 1].

Вперше про збільшення земельних володінь в руках поселян-власників заговорив Я.Я. Савельєв. На IV черговому зібранні Катеринославського губернського земства він поставив питання про необхідність заснування в Катеринославі земського банку. Одним з аргументів за створення банку він називав неможливість утримання дворянами своїх земель, які через борги швидко й масово скуповувались німецькими колоністами. Значний вплив цього явища на структуру землеволодіння гласний назвав «германізацією» [229, с. 323].

Через кілька років ця проблема знову була озвучена, але в іншому ракурсі. У грудні 1879 р. під час роботи XIV сесії губернського земства було піднято питання про необхідність допомоги селянам Вовнизької волості Катеринославського повіту в купівлі землі для сільської громади. Гласний І.М. Кранц (до речі, німець за походженням) безпосередньо пов'язав купівлю землі селянами Вовнизької волості з «німецьким питанням». Він виступив із закликом до земства надати селянам необхідні кошти, оскільки «в разі, якщо вони не куплять, так завтра ж, замість селян, цю землю куплять німці ... ми дуже добре знаємо, якщо німці куплять землю, то вони жодного клаптика своєї землі селянам в оренду не здадуть» [307, с. 338–339]. Заклик І.М. Кранца не був почутий. «Німецьке питання» ще не набуло критичного звучання. Лише у 1880-х роках, коли процес переходу земельної власності в Катеринославській губернії від дворян до німецьких поселенців став очевидним, «німецьке питання» стало актуальним.

О.О. Веліцин, автор книги «Немцы в России», що викликала широкий резонанс в суспільстві, навів дані, які свідчили про помітну втрату дворянами земель на користь німців (*див. таблицю 18*).

З порівняльної таблиці видно, що дворяни Катеринославського повіту втрачали землю, в той час як у поселян-власників вона збільшувалася швидкими темпами. При аналізі наведених статистичних даних О.О. Веліцин називає німцями всіх поселян-власників, тоді як до них належали всі без винятку колишні іноземні колоністи: болгари, серби, греки та інші. Звичайно,

німецькі колоністи мали значну кількісну перевагу серед них. Також О.О. Веліцин майже не звернув уваги на селян, які з 1861 до 1888 рр. в 5 разів збільшили свої володіння.

Таблиця 18

Приватне землеволодіння у Катеринославському повіті в 1860–1880-х рр.

[353, с. 15].

Рік	Дворяни		Селяни		Німці	
	кількість власників	земля, дес.	кількість власників	земля, дес.	кількість власників	земля, дес.
1861	231	339269	1	400	2	5133
1866	231	352610	6	2414	8	13189
1871	193	295972	13	3618	39	27016
1876	178	288224	14	3350	48	29212
1881	168	280707	32	4126	64	33986
1886	167	243719	85	13968	72	45950
1888	163	231169	134	20010	73	51182

Збільшення земельних площ у руках німців-поселенців непокоїло дворян, які в земських і благородному зібраннях почали говорити про необхідність виправлення ситуації. Перші ознаки антиколоністської компанії проявилися на XXI черговому Катеринославському повітовому зібранні у жовтні 1886 р. Під час розгляду питання переселення селян Катеринославської та Херсонської губерній на Кавказ гласний від землевласників Катеринославського повіту М.П. Марцинкевич заявив, що внаслідок переходу більшості приватних земель до німецьких колоністів, корінне населення змушене залишати рідні місця та переселятися в інші області країни. Гласний пропонував клопотатися про заборону німецьким колоністам купувати землі у приватних власників [345, с. 212–213.]. Оскільки пропонований захід був поза компетенцією земства, голова зібрання припинив полеміку. Питання знову було актуалізоване на XXIII черговому повітовому земському зібранні у жовтні 1888 р. М.П. Марцинкевич і

гласний від селян П.С. Мунтян заявили, що «німецькі колоністи та іноземці скуповують у Катеринославському повіті землі й оточують своїми володіннями руські (*українські – І.К.*) села і нерідко ставлять останні у безвихідь» [421, с. 57]. В даному випадку питання підняли представники дворян та селян. Гласні доповіли, що німці не здають селянам землю в оренду, через що останні змушені або переселятися, або батрачити. Гласні застерігали, що у випадку збереження такого стану речей через 30–40 років у губернії настане «повна германізація», і пропонували клопотатися про заборону колоністам купувати землю або обмежити продаж не більше 20 десятин на душу [421, с. 57–58]. Цього разу повітові гласні підтримали клопотання.

«Німецьке питання» з часом набувало більшої актуальності. У 1891 р. воно було винесене на розгляд Верхньодніпровського повітового земства, а також стало предметом обговорення на черговому Катеринославському губернському земському зібранні. Гласні від землевласників розділилися на прибічників і противників радикального вирішення цього питання. П.В. Каменський та А.Л. Нежмаков звернули увагу зібрання на те, що «дворянству без німців, без їх високої орендної плати, жити у маєтках буде складно, якщо не сказати неможливо» [239, с. 54]. Гласні О.О. та П.О. Карпови, О.О. Савицький та голова зібрання А.П. Струков наполягали на необхідності обмеження землеволодіння німецьких поселенців. О.О. Савицький вказав на одну з причин необхідності вчинити саме так: «Я, як і весь наш повіт (*Катеринославський – І.К.*), дотримуюся думки, що німці – прибульці, чужі нам за національністю, і не можна без боротьби віддавати їм наші споконвічні землі» [239, с. 55]. Голосування показало перевагу противників збільшення німецького землеволодіння: 17 голосів проти 10. Земці вирішили клопотатися перед урядом про заборону німцям купувати землі в Катеринославській губернії [239, с. 58]. Дискусія в губернському та повітових земствах продемонструвала наявність антиколоністських настроїв, причому як у представників вищої верстви, так і у селянства. Виникнення цих настроїв стало наслідком збільшення землеволодіння німецьких поселенців через купівлю землі у дворян.

Ще до прийняття рішення Катеринославським губернським земством питання збільшення німецького землеволодіння потрапило на розгляд російського уряду. Оскільки воно було складним, його розв'язання потребувало часу, тому реакція влади не була швидкою [345, с. 221]. У 1891 р. начальник Катеринославського жандармського управління доповідав у Петербург, що один з поміщиків, зважаючи на відсутність реакції уряду на ситуацію в аграрному секторі, звинуватив губернатора В.К. Шліппе в потуранні німцям у захопленні земель на Півдні [7, л. 1 об.]. Невдоволення дворян губернською владою через ті переваги, які вона начебто надавала німцям і євреям, було висловлено під час губернського земського зібрання у 1893 р., про що знову доповідав начальник жандармського управління [8, л. 3 об.].

Завдяки активності дворян у земських зібраннях «німецьке питання» набуло актуальності. Воно було винесене на розгляд чергового губернського дворянського зібрання. На засіданні 15 січня 1893 р. губернський маршалок А.П. Струков зробив доповідь «Про розподіл земельної власності в губернії», де змалював невтішну для дворян і селян ситуацію в аграрному секторі, яка склалася на початок 1890-х рр.: «Чи вигідно для земства губернії та держави беззастережно підпорядковуватися силі іноземного капіталу, віддавати свою територію населенню чужому за духом, вірою, мовою й народністю, зверхньому та брутальному у відносинах з простими людьми, який вимагає від землі всіх її сил, і який називає себе руським підданим лише через необхідність. Якщо німецьке землеволодіння зростає безпосередньо за рахунок дворянської власності та витісняє за її межі цей корисний для неї стан, в той же час воно не менш шкідливе для ... селян ... колоністи витісняють селян, усувають їх від користування землею поміщика» [94, с. 2]. Доповідь викликала дискусію, в якій на боці губернського маршалка виступили Г.Г. Коваленський, О.О. Карпов, І.Д. Яковлев. Натомість П.В. Каменський намагався виправдати німців. Врешті зібрання висловилося за подання клопотання уряду щодо заборони німцям-колоністам купувати землю в Катеринославській губернії [200, с. 4].

На цей раз губернатор В.К. Шліппе не зволікав і вже у лютому 1893 р. подав відповідне клопотання до Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ. У зверненні до директора департаменту губернатор звернув увагу на те, що одночасно з клопотанням 77 дворян було подане клопотання іншої групи дворян, яке мало протилежний зміст: «Доповідаю про це і вважаю за необхідне додати, що останнім часом мені стало відомо про деяких дворян, незадоволених підтримкою згаданого клопотання з боку зібрання, [тому вони] представили Міністерству внутрішніх справ протилежну заяву, очевидно з метою похитнути в очах міністерства ступінь важливості та нагальності думки більшості зібрання» [48, л. 3]. Директор департаменту в листі-відповіді пообіцяв катеринославському губернатору піддати обидва клопотання серйозному обговоренню [48, л. 7–7 об.].

Для з'ясування ситуації з цього питання петербурзький чиновник ревизор О.О. Палтов обстежив 250 німецьких колоній і за результатами ревізії у 1893 р. під псевдонімом О.О. Веліцин видав книгу «Німці в Росії» [353]. О.О. Палтов здійснив ретельне дослідження, вмістив багато статистичних матеріалів, які показали, що поселяни-власники, яких він постійно називає німцями, збільшують свої наділи за рахунок дворянського і селянського землеволодіння [353, с. 15]. Основні тези автора були такими: 1) наявні у німців капітали використовуються для боротьби проти всього російського; 2) вплив німців на російське населення є негативним; 3) німці живуть ідеалами германізму. З цього А.А. Веліцин робив висновок, що німці поступово завойовують житницю Росії – Південну Україну [353, с. 19, 20, 29, 33].

Реакцією на появу книги О.О. Веліцина стала книга П.В. Каменського «Питання чи непорозуміння?» [151]. Автор критикував О.О. Веліцина та інших публіцистів, які звинувачували німців у ворожих намірах, і вважав, що вони тим самим хочуть підняти громадську думку проти поселян-власників, однак не мають аргументованих пояснень [151, с. 4]. Натомість П.В. Каменський наводив свої аргументи, щоправда, теж не завжди переконливі. Він навів багато даних та відкидав звинувачення німців у політичній неблагонадійності. Він

стверджував, що селяни спроможні конкурувати з німцями в аграрному секторі, й заперечував незнання німцями російської мови [151, с. 6, 7]. Твердження П.В. Каменського не зовсім відповідає дійсності. Під час ревізії колишніх німецьких колоній у 1895 р. катеринославський губернатор Д.М. Мартинов звернув увагу на погане знання німцями російської мови. В листі від 27.08.1895 р. до маршалка дворянства Олександрівського повіту І.В. Канкріна він написав про це та відмітив «відчуження німецьких поселенців від усього руського» [421, с. 70]. На виправдання німців автор наводив багато фактів про те, що німці допомагали російській армії під час Кримської війни 1853–1856 рр., за що отримали подяку від імператора Олександра II. Також у книзі наведено приклади про німців, які брали безпосередню участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., жертвували гроші на спорудження православних храмів, допомагали селянам під час неурожаю тощо.

П.В. Каменський відкидав звинувачення німців у бажанні захопити дворянську землю та заперечував негативний вплив німецьких колоністів на селянський благоустрій [151, с. 86, 97, 99]. Неспростовний факт переходу землі від дворян до німців він пояснював тим, що перші самі добровільно продавали землю, й називав цьому дві причини: 1) продаж землі часто рятував землевласника від банкрутства; 2) землю продавали ті дворяни, які не мали бажання на ній господарювати. Без бажання самих дворян жоден колоніст не зміг би забрати в них землю, писав П.В. Каменський [151, с. 129]. Автор прагнув показати, що «німецьке питання» у тому вигляді, в якому поставлене в останні роки, зовсім не питання, а результат непорозуміння, породжений невдалим долученням наших поселян до германців [151, с. 131, 135].

В полеміку з П.В. Каменським вступив невідомий автор статті, яка була опублікована в двох номерах «Катеринославських губернських відомостей» [94, с. 2–3; 95, с. 1–3]. Автор, що підписався псевдонімом «Вор-ць», спирався на статистичні дані, в тому числі й на ті, на які посилався П.В. Каменський, і зробив протилежні висновки. Вор-ць зазначив, що німець тисне на місцевого

селянина своїми статками, зарозумілістю, позбавляє його сусідньої землі [95, с. 3].

Підтвердження збагачення німців за рахунок дворянських земель автор статті також знаходить у висновках губернського статистичного комітету, розміщених в «Пам'ятній книжці Катеринославської губернії» за 1889 р. У нарисі «Промислове становище Катеринославської губернії» зазначалося, що добробут дворян-землевласників був підірваний втратою нерухомого майна, яке «поступово і з великою послідовністю захоплюють в свої руки як місцеві, так і прийшли німці» [209, с. 132].

Багаторічна полеміка з «німецького питання» відбирала багато сил, а головне, засвідчила погіршення відносин між дворянами-землевласниками та німецькими поселенцями.

Соціально-економічні умови, які виникли в Російській імперії внаслідок селянської реформи, призвели до змін у відносинах німецьких колоністів і дворян. Якщо у середині XIX ст. ставлення дворян до німців було в цілому позитивним або нейтральним, то наприкінці століття відносини носили вже ворожий характер.

Наприкінці XIX ст. Катеринославське дворянське зібрання вже не вважало німецькі колонії зразковими господарствами. Основна причина такої трансформації у ставленні до німецьких колоністів полягала в аграрному питанні, а саме у збільшенні земельного володіння поселенців-власників (колишніх німецьких колоністів) за рахунок дворянських земель.

Антагонізм між дворянами і німецькими поселенцями, який зрів роками, призвів до формування стійкої неприязні, навіть попри те, що серед дворян було багато етнічних німців.

Традиційний устрій, що підтримувався і дбайливо зберігався, успіхи у господарюванні на землі, згуртованість – риси, які були притаманні німцям, допомагали їм успішно розвивати власні господарства. Цих якостей нерідко бракувало дворянам, через що їм важко було конкурувати на рівних з поселенцями-власниками, і вони залучали на допомогу російський уряд. Значна

частина катеринославського дворянства вбачала в німецьких поселенцях загрозу існуванню дворянського землеволодіння. Однак ця небезпека більшою мірою існувала в свідомості представників вищої верстви. Спроби деяких дворян пояснити втрату землі об'єктивними чинниками, а не ворожими діями німців, не були сприйняті.

Таким чином, після звільнення селян від влади поміщиків, а останніх – від відповідальності за кріпаків, необхідно було модернізувати місцеву інфраструктуру (охорона здоров'я, дороги, освіта та інше) та управління в волостях і повітах. З утворенням земських установ, одна частина катеринославського дворянства побачила в земстві можливість принести користь суспільству й державі, при цьому залишитись поза межами державної служби, інша – шукала в земстві можливість покращити своє соціальне та матеріальне становище, оскільки тут можна було заробити черговий чин згідно з «Табелем про ранги» і матеріальну винагороду в разі потрапляння до повітової чи губернської управи.

До появи представницьких органів влади в Російській імперії земство стало чи не головним місцем реалізації соціальної активності та енергії дворянства Катеринославщини. В перші роки існування земства дворяни використовували його як свого роду філію благородного зібрання, намагались реалізувати тут проекти, необхідні в першу чергу їм самим. Але регулярна співпраця з представниками інших соціальних груп змушувала дворян звертати увагу на проблеми, які стояли перед всім населенням губернії.

Протягом всього періоду існування земств, серед дворян тримався стійкий інтерес до земської служби. Деякі представники вищого стану служили в земстві два й більше десятки років, фактично віддавали йому значну частину сил і часу. Іноді робота в земських установах Катеринославської губернії ставала сімейною традицією.

Однією з характерних рис діяльності дворян у земстві стала регулярна взаємодія з іншими соціальними станами. Деякі представники вищої верстви в перші роки роботи земств не могли звикнути до необхідності обговорення з

селянами різних важливих питань. Занадто тяжіла над дворянами майже столітня традиція взаємовідносин «пан–кріпак». Однак багаторічний досвід співпраці в одній інституції призвів до зміни давніх стереотипів поведінки, хоча й не зламав їх повністю.

В земських установах катеринославські дворяни пройшли шлях від позиціонування себе як вищого стану імперії до усвідомлення себе частиною суспільства. Хоча цю рівність важко назвати демократичною, швидше це була рівність першого серед рівних. Земство було організацією, де взаємини між різними соціальними групами проявлялись найбільш помітно та яскраво. Але для дворян Катеринославщини пошук свого місця на карті соціального ландшафту відбувався не лише в стінах земських установ. У пореформений час вони потрапили до нових умов соціальної взаємодії. Звичні контакти, що склалися між ними і селянами, купцями, євреями та німцями у першій половині XIX ст. – на початку XX ст. суттєво змінилися. До 1861 р. дворянам ніхто не міг скласти конкуренцію в правовому, соціальному, економічному, освітньому просторах Російської імперії.

Після 1861 р. дворяни опинились у світі більш відкритому для конкуренції, в якому необхідно було боротися за першість у будь-якій сфері. Тепер доводилося домовлятися з купцями і міщанами та співпрацювати в земському та міському самоврядуванні. Після скасування кріпацтва катеринославські дворяни заново відкрили для себе міський соціум і спробували зайняти тут пріоритетні позиції, але спроба була невдалою, оскільки купецтво виявилось непоступливим.

У сільському господарстві колишні дворяни-поміщики також зіткнулися з конкуренцією. Суперником стали заможні селяни і колишні німецькі колоністи. На початок XX ст. селянські громади Катеринославщини навіть випередили благородний стан за кількістю землі, яка перебувала в їхній власності. Якщо після скасування кріпацтва дворяни вбачали в селянах природних союзників, то на початку XX ст. шляхи цих двох станів розійшлися, що підтвердили масові погроми панських маєтків у 1905 р.

Німецькі поселенці також збільшували свої наділи за рахунок дворянських маєтків. Але розширення німецького землеволодіння, на відміну від селянського, сприймалося багатьма дворянами-землевласниками негативно. До 1861 р. дворяни ніколи не бачили в німецьких колоністах загрозу для свого економічного становища, здебільшого через спеціальний правовий статус останніх. Наприкінці XIX ст. німецькі поселенці сприймалися не інакше, як загроза для добробуту вищої верстви, а також Російської держави.

Дворяни не змінилися у ставленні до традиційних опонентів – євреїв. В них вища верства бачила уособлення всіх недоліків. Натомість дворяни представляли себе носіями найбільших чеснот. Ці дві спільноти перебували немовби на різних полюсах, попри те, що дворяни регулярно зверталися по допомогу до євреїв. До реформ Олександра II правовий статус останніх був незavidний, тож дворяни мало зважали на них. Після 1861 р. ситуація змінилась. Після втрати дармових робочих рук і можливості отримувати дешеві кредити, колишні поміщики змушені були звернутися до лихварів-євреїв, що поступово призвело до перетікання дворянських земель у руки останніх. Євреям вдалося потіснити дворян Катеринославської губернії у сфері землеволодіння, торгівлі, промисловості (насамперед, в сільській).

Дворяни опинилися в оточенні, яке, до певної міри, ними сприймалося як вороже. Таке ставлення до оточення було наслідком світоглядного конфлікту. Втративши привілеї та переконання у своїй особливості серед всіх станів Російської імперії, катеринославські дворяни так і не змогли до кінця відмовитися від стереотипних уявлень про своє місце в суспільстві. Їх соціальна ідентифікація була нестабільною, тому вищій верстві важко було адаптуватися до нових соціально-економічних та суспільно-політичних умов.

Розділ 5

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ДВОРЯНСТВО В СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ ПРАКТИЦІ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ

5.1. Особливості благочинної діяльності дворян

Протягом першої половини XIX ст. дворянство ототожнювало себе з інтелігенцією, тобто вважало себе найбільш освіченою і розумною частиною населення Російської імперії [375, с. 4]. Хороша освіта стала не лише однією з характерних особливостей дворянства, але й була необхідною умовою для потрапляння на державну службу. Освіта, виховання, культура, етикет – явища, які насамперед пов'язувалися із дворянством. Привілейована верства мала пряме відношення до заснування багатьох навчальних закладів, осередків культури і мистецтва, підтримувала освіту, науку, літературу, архітектуру й сама була її творцем. Освіта, добробут і вільний час давали дворянам можливість займатися просвітою та благодійництвом. Ці заняття вважалися обов'язком вищої верстви перед іншими, менш заможними станами суспільства.

У пореформений період дворяни стали більше часу приділяти своїм господарствам. З купців, міщан, різночинців формується клас підприємців, які були не менш заможними, ніж дворяни. Зростає кількість навчальних закладів, які надали можливість всім станам суспільства отримати освіту. Як у цих умовах повела себе вища верства? Чи припинили дворяни займатися благодійністю і просвітницькою діяльністю в часи модернізації суспільства? Яке місце вони зайняли в соціокультурній сфері після того, як в ній змінився склад учасників?

Доброчинність традиційно відносилась до чеснот дворянства. З часу формування державної політики у сфері благодійності, або, як тоді це називалось, «суспільного нагляду» («Приказы общественного призрения») в часи царювання Катерини II дворяни поруч з державою та церквою стали одними з найбільш активних учасників цієї системи.

Благодійність є інститутом, який, на думку дослідників, виник у становому суспільстві та був покликаний регулювати відносини з метою запобігання соціальним вибухам, профілактики злочинності, укріплення суспільної моралі, створення сприятливого образу можновладців і влади [610, с. 32]. Серед передумов виникнення й поширення благодійності називають економічне піднесення, зростання культурного рівня населення, соціально-релігійні чинники [339, с. 51, 52]. До причин поширення доброчинності у другій половині XIX ст. відноситься посилення двох одночасних, але протилежних процесів: збільшення соціальної поляризації, яка призводила до зубожіння, й появи на суспільній арені групи різночинців, в достатній мірі освічених і матеріально забезпечених [599, с. 259–260].

До 1860-х рр. благодійність перебувала під контролем самодержавної влади. Будь-яка ініціатива мала бути схвалена на рівні імператора, що стримувало поширення приватної доброчинності. На початку XX ст. маршалок дворянства Маріупольського повіту П.В. Каменський писав: «Був час, коли всі галузі державного і приватного життя перебували в руках державних сановників, які діяли через сонм підлеглих їм чиновників». Державні службовці, на думку П.В. Каменського, контролювали процес надання допомоги нужденним, через що приватні благодійники часто припиняли свою корисну для суспільства діяльність [152, с. 33]. У 1862 р. міністру внутрішніх справ було надано право дозволу на створення громадських і приватних благодійних товариств після консультацій з відповідними відомствами, а у 1869 р. він отримав право прямого підпису [637, с. 58]. Це значно спростило процедуру оформлення благодійних організацій.

Реформи 1860–1870-х рр. змінили масштаб і характер благодійності в Російській імперії. Як стверджує А.М. Савочка, в період правління Олександра II «відбулась глобальна соціокультурна трансформація системи державного попечительства й суспільної доброчинності. В останній третині XIX ст. філантропія з обов'язку держави перетворилася на засіб вирішення місцевих соціальних проблем силами громади. У 1855–1881 рр. була закладена

законодавча основа для стрімкого розвитку різних форм благодійності: станової та корпоративної допомоги, багатопрофільної підтримки незаможних, хворих і поранених воїнів» [582, с. 61].

Серед напрямів благодійності, в яких дворянство брало участь у пореформений час, можна виділити такі: 1) пожертви на військо, допомога пораненим воїнам; 2) фінансова та матеріальна підтримка сиріт, убогих, злидарів; 3) фінансування богоугодних закладів і лікарень; 4) заснування стипендій, шкіл, підтримка освітніх закладів; 5) надання коштів на розвиток міського господарства; 6) фінансова і матеріальна підтримка бібліотек, музеїв та інших культурних закладів.

Допомога армії з боку дворян була особливо активною в період збройних конфліктів, в яких Російська імперія брала участь регулярно. Пожертви були як колективними (благородне зібрання), так і приватними (окремі дворяни) [472, с. 393–394].

Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. вища верства вкотре проявила свій патріотизм і милосердя. На черговому губернському дворянському зібранні 1877 р. було підтверджено рішення надзвичайних зборів про виділення кількох десятків тисяч рублів на підтримку армії, яка воювала на Балканах. «Під час важливих вітчизняних подій, – звертався до присутніх губернський маршалок Г.П. Алексєєв, – коли всі стани Росії зі звитяжним дворянством на чолі поспішають принести посильні жертви на велику святу справу, катеринославське дворянство, вірне історичним переказам, поспішило також зробити щедрий внесок на потреби хворих і поранених воїнів» [39, л. 2].

Фінансова допомога катеринославського дворянства дорівнювала 42 253 рублям. Ця сума була отримана від держави за сухарі, поставлені до армії ще під час Кримської війни. Дворянство не знайшло застосування цим грошам і вирішило передати їх армійському командуванню, попри те, що катеринославські дворяни потребували значних коштів для підтримки і розвитку власних господарств. Пожертва була розподілена таким чином: 1) 25 000 рублів на санітарні потреби армії; 2) 6 753 рублі на користь місцевого

управління Товариства піклування про поранених і хворих воїнів; 3) 10 000 рублів на користь чорногорців; 4) 500 рублів на допомогу сім'ям поранених офіцерів з дворян Катеринославської губернії [38, л. 2].

Щедрі та регулярні пожертви на армію з боку як окремих дворян, так і всього дворянства можуть бути пояснені не лише милосердям і любов'ю до ближнього. У дворянському середовищі було чимало військових, які знали, що таке війна і яких матеріальних сил вона вимагає. До того ж, армія була інструментом захисту держави, а вищий стан вважав себе передовим, на якому трималась Російська імперія. Тому допомога армії була також проявом вірнопідданих почуттів і патріотизму дворян.

Іншою була мотивація дворян при наданні підтримки лікарням, богоугодним закладам, притулкам, бідним, злидарям, сиротам. Маршалок дворянства П.В. Каменський вважав, що боротьба з бідністю «витікає з основ моралі та права і визначається етичними принципами» [152, с. 30]. Ось як пояснював своє бачення необхідності надання допомоги нужденним П.М. Миклашевський: «Утримання богоугодних закладів є незначною, мізерною даниною від стану власників трудящому пролетарю, який не має нічого на завтрашній день» [303, с. 116]. Тобто допомога хворим і нужденним сприймалася дворянами як моральний обов'язок та своєрідний податок з багатих для бідних.

Традиційно представники благородного стану надавали чимало приватних пожертв для розвитку лікарень. У 1866 р. поміщик Тарновський надав чисте приміщення для хворих на холеру, у 1868 р. князь О.О. Щербатов взяв на власний кошт утримання лікарні в Павлоградському повіті, у 1874 р. граф О.Є. Канкрін надав будинок і виділив 400 рублів на щорічне утримання лікарні в Олександрівському повіті [166; 207, с. 105; 192, с. 89]. З 1866 р. дворянство продовжувало підтримувати богоугодні заклади, але переважно через новостворені земські установи.

У 1874 р. гласний Я.Я. Савельєв під час обговорення питання про лікарню наголосив на тому, що земство не виділяє коштів на розвиток богоугодного

закладу в Катеринославі та використовує кошти, які залишилися від Приказу громадського нагляду, й закликав «виконати священний обов'язок призначенням 11, 12 чи 15 тисяч рублів (*на лікарню – І.К.*), – і патетично виголошував, – як же я людині, брату своєму, не надам допомоги!» [304, с. 137–138]. Заклик Я.Я. Савельєва був почутий. Катеринославське губернське земство, в якому переважали представники дворянства, щороку збільшувало видатки на охорону здоров'я в губернії [496, с. 192].

Регулярною була допомога дворян дитячому притулку в Катеринославі як до, так і після 1861 р. Щоправда, не лише вони брали в цьому участь. Пожертви надавали також представники купецтва, міщанства, губернської влади. Щороку в переддень Різдва та Великодня десятки заможних мешканців Катеринослава приходили до Англійського клубу й жертвували кошти на Катеринославський дитячий притулок [148, с. 2–3; 147, с. 3–4; 161 с. 1–2; 128 с. 1; 291, с. 2–3].

Особливо великі пожертви, як правило, здійснювали члени опікунської ради притулку. Наприклад, у 1866 р. на ремонт пошкодженого вогнем притулку губернський маршалок дворянства П.А. Струков пожертвував 1 000 рублів, спадковий почесний громадянин П.А. Белявський – 500, міський голова Д.М. Мінаков – 200 [255, с. 342]. Такі значні суми лише для одного притулку від посадових осіб можуть бути пояснені їх соціальним становищем, яке, по суті, зобов'язувало робити такі пожертви.

Дні, в які здійснювалися пожертви – Різдво та Великдень – не були випадковими, оскільки релігійно-етичні мотиви були одними з визначальних у благодійній справі. Слова, вміщені в «Катеринославських губернських відомостях» до дня Воскресіння Христового, цілком могли бути сказані багатьма дворянами губернії: «Завтра, у велике свято православної церкви, коли ми, християни, спонукувані почуттям християнської любові до ближнього, все ж таки стаємо більш чуйними на благу справу, доречно буде згадати про нашу злиденну братію» [149].

Допомога нужденним була продуманою. Переважно це була адресна допомога, оскільки поруч з сиротами і злидарями було багато жебраків. Член

благодійного товариства П.М. Миклашевський розрізняв ці дві категорії. У 1867 р. він запропонував виявити всіх злидарів у Катеринославі та провести їх огляд, який мали здійснити під контролем городского та лікаря. Якщо серед бідних будуть виявлені не місцеві пропонувалося відправляти таких за місцем, звідки вони прибули, аби ними займалась та громада, до якої вони належали. Перед висилкою таких злидарів, яких П.М. Миклашевський називав жебраками, їх слід було використати на громадських роботах. Ті ж злидарі, які дійсно потребували допомоги, у випадку виявлення каліцтва чи хвороби повинні були бути відправлені до богаділень чи лікарень. Іншим пропонувалося надати пенсію і щороку перевіряти стан нужденних [207, с. 211–213]. Такий практичний підхід до справи мав би виключити даремну витрату коштів Благодійного товариства на людей, які жебракували через небажання працювати, а не через об'єктивні обставини.

Жебраки зазвичай скупчувалися в містах, що призводило до погіршення криміногенної ситуації, додавало роботи поліції, лікарям тощо. Допомога в розвитку інфраструктури міст була ще одним напрямом у сфері благодійності. В ній дворяни теж проявили себе, але лише як приватні особи. Відомою є роль міських голів Катеринослава Я.Я. Савельєва та І.М. Яковлева. Перший сприяв будівництву першого водогону в місті у 1869 р., другий – появі перших металургійних підприємств у 1887 р. О.М. Поль протягом кількох років був одним з найбільш активних в питанні спорудження першого стаціонарного мосту в Катеринославі та прокладання залізничної гілки через місто. В.І. Карпов, голова Катеринославської губернської земської управи, багато зробив для нормального функціонування у Катеринославі «Дома трудолюбия», відкритого на приватні пожертви у листопаді 1899 р. Він просив губернське земство виділити для цього закладу гроші, оскільки він є «єдиним притулком таких (*соціально незахищених, інвалідів, некваліфікованих – І.К.*) нещасних» [245, с. 900].

Дворяни не лише жертвували різні суми на притулки, богоугодні заклади тощо, але й брали особисту участь у реалізації соціально важливих проектів. Такий вид діяльності відноситься до нематеріальної благодійності.

Малопомітною, але не менш важливою була благодійність дворян у сільській місцевості. Тут своєю активністю вирізнялись земські начальники. Так, за сприяння Г.Т. Гаркушевського в Томаківці з'явилися земська лікарня, агрономічний пункт, кілька шкіл, народна аудиторія та бібліотека-читальня при ній, на яку Г.Т. Гаркушевський пожертвував 100 рублів [623, с. 185, 187]. На з'їзді земських начальників, який відбувався протягом 11–14 жовтня 1903 р., розглядалося питання організації благодійних товариств у селах. Доповіді з цього питання були прочитані П.В. Каменським та Я.Г. Гололобовим. В резолюції було висловлено думку про те, аби «земські начальники, де це буде можливим, взяли на себе ініціативу в справі заснування благодійних товариств на селі» [139, с. 25].

Особливою увагою дворянства користувалися навчальні заклади, бібліотеки, музеї, храми. Благодійність у культурній сфері має окреме визначення – меценатство. Важливою складовою просвіти завжди були бібліотеки [472, с. 398–399].

Ще в 1834 р. у будинку дворянського зібрання була відкрита Катеринославська губернська бібліотека, але на початку 1850-х рр. вона призупинила свою діяльність. У 1859 р. з ініціативи членів «Піквікського клубу», М.П. Балліна, М.М. Стопановського та В.М. Єлагіна, які належали до числа інтелігенції Катеринослава, була відкрита Публічна бібліотека. Серед тих, хто дав гроші на бібліотеку, був відомий громадський діяч О.М. Поль [630, с. 37]. Але вона діяла не довго. У 1887 р. в місті знову була відкрита Міська публічна бібліотека. Багато для цього зробив Григорій Антонович Залюбовський (1836–1898). Він зміг переконати гласних міської думи Катеринослава в необхідності відкриття цього закладу, вніс 200 рублів на її розвиток, а після відкриття бібліотеки був обраний головою бібліотечної ради

[623, с. 132]. У 1889 р. він пожертвував до бібліотеки 141 книжний том [499, с. 104].

Дворянство намагалося всіляко підтримувати процес збереження культурної спадщини. Чимало дворян займалося колекціонуванням старожитностей. Найбільш відомими серед них були Г.П. Алексєєв, О.М. Поль, П.О. Ган, М.В. Родзянко, Я.П. Новицький. На початку ХХ ст., коли в Катеринославі було відкрито Обласний музей ім. О. Поля, частина колекцій названих дворян лягла в його основу.

Ще в 1887 р. у Катеринославі було відкрито перший приватний археологічний музей. Його господарем був О.М. Поль. Кожна захоплена історією та культурними традиціями людина після приїзду до Катеринослава вважала за необхідне відвідати цей приватний музей [472, с. 399–400]. Цінність колекції та унікальність археологічного музею О.М. Поля відзначали всі, хто бував тут або навіть просто чув про його існування. Колекція дійсно була дуже цінною, як за своїм історичним значенням, так і в грошовому вимірі. Пізніше її частина лягла в основу Обласного музею, який було відкрито в Катеринославі у 1902 р. Чимало представників вищої верстви увійшли до Ради музею: Г.П. Алексєєв, М.В. Родзянко, М.І. Миклашевський, П.В. Гладкий, Я.П. Новицький та інші. Вони не тільки вели мову про напрями розвитку музею, але й виділяли значні кошти на розширення його експозиції. Губернський маршалок дворянства М.І. Миклашевський сприяв тому, щоб благородне зібрання виділило кошти на спорудження музею [432, с. 114]. Серед меценатів слід згадати В.П. Гегело, який виділяв гроші на друк творів Д.І. Яворницького, проведення археологічних розкопок, фінансував придбання експонатів [629, с. 59]. Перед підготовкою Археологічного з'їзду в Катеринославі у 1905 р. багато катеринославських дворян надали право проведення археологічних робіт у своїх маєтках. Після завершення розкопок кілька дворян з'їхалися до маєтку Ф.О. Шишкіна у Верхньодніпровському повіті та зібрали 336 рублів для Катеринославського обласного музею. Серед

них були І.К. Абаза, С.С. і В.С. Деконські, О.П. Деконський, Ф.О. і Ф.Ф. Шишкіни та інші [598, с. 69–70].

Вже в часи Першої Світової війни втіленням ідеї про створення краєзнавчого музею в м. Олександрівську зайнявся Я.П. Новицький. Він передав туди частину своєї домашньої колекції, проводив археологічні розкопки для поповнення музейного зібрання [348, с. 23].

Близькою до музейної була етнографічна діяльність. Щоправда, серед дворян Катеринославської губернії любителів фольклору було небагато. Найбільш відомі серед них Г.А. Залюбовський та Я.П. Новицький. Перший за життя зібрав величезну кількість прислів'їв, слів, виразів, загадок тощо. Їх частина в 1864 р. була вміщена в збірнику М. Номиса «Українські приказки, прислів'я та інше». На початку 1870-х років з відкриттям Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства Г.А. Залюбовський став його членом. В «Працях етнографічно-статистичної експедиції в Південно-Західному краї» вміщено багатий етнографічний матеріал, зібраний Григорієм Залюбовським [328, с. 1497].

До найбільш відомих етнографів Придніпровського краю належить Яків Павлович Новицький. Виходець зі старовинного козацького роду, він був збирачем фольклорно-етнографічних, історико-статистичних, археологічних та архівних першоджерел. Фольклорні скарби, записані Я.П. Новицьким, належать переважно до оповідань, переказів та легенд. Він активно друкувався у пресі: «Катеринославські губернські відомості», «Київська старовина», «Південний край», «Руський кур'єр» та інші [583, с. 104].

Що стосується преси, то і тут дворяни проявили себе. Г.А. Залюбовський був редактором «Катеринославського ювілейного листка», де вмістив багато сюжетів з історії Катеринослава, членом редакцій катеринославських газет «Дніпро» і «Степ». Значна роль у розвитку місцевої преси належить дворянській родині Бикових. Петро Васильович Биков (1844–1930) протягом 1885–1886 рр. був редактором газети «Степ», а у 1909 р. – «Придніпровського краю». Його молодший брат Микола (1857–1917) у 1898–1900 рр. видавав

громадсько-політичну газету «Днепровская молва» [623, с. 393–394]. Більшість з цих газет існувала нетривалий час і була закрита через друк статей українофільського характеру.

Постійною підтримкою дворян користувалася церква. Матеріальна допомога розвитку церковної інфраструктури належала до традиційних видів діяльності благородного стану, тому, наприклад, будівництво храмів не було чимось унікальним для дворян. В часи, коли землі колишніх Вольностей Запорозьких роздавалися російським дворянам, більшість з них закладала в маєтках храми. У другій половині XIX ст. храмів будувалося менше, але дворяни продовжували допомагати церкві богослужебними книгами, іконами, коштами тощо. За спогадами губернського архітектора А.М. Достоевського, під час його служби в Катеринославській губернії (у 1860–1865 рр.) він оглядав будівництво храму, яке здійснював поміщик Слов'яносербського повіту князь Чермантєєв у власному маєтку в с. Павлівка. Посильну допомогу йому надавав повітовий маршалок дворянства Слов'яносербського повіту Іван Іванович Гладкий [123]. У 1881 р. в с. Очеретуватому (Новомосковський повіт) на кошти губернського маршалка дворянства Г.П. Алексєєва було збудовано храм, який освятили 29 жовтня 1881 р. [326, р. 212]. Окрім цього, Г.П. Алексєєв надавав матеріальну допомогу Преображенському храму в с. Котівка [326, р. 44, 72].

Дворяни також піклувалися про збереження архітектурної спадщини козацьких часів. У 1880-х роках гостро постало питання реставрації Свято-Миколаївського Новомосковського собору. На засіданні катеринославського губернського земського зібрання у грудні 1888 р. М.В. Родзянко та А.О. Короленко з Новомосковського повіту, О.М. Поль – з Верхньодніпровського, І.М. Кранц – з Катеринославського, А.О. Бантиш – з Бахмутського повіту висловилися за надання коштів для реставрації історичного Самарського собору – видатної пам'ятки Запорозжя [238, с. 68–69].

Матеріальна підтримка та особиста участь у розвитку освітніх закладів у містах і сільській місцевості, бібліотек, газет, музеїв та інших об'єктів культури

лежали в основі світогляду дворянства. Представники вищої верстви мали, як правило, високу освіту та рівень культури й складали еліту суспільства, що накладало певний відбиток на їх життєві установки. На дворянах лежав моральний обов'язок збереження традицій та поширення просвіти серед народу.

Єдина сфера, де дворяни не відзначилися помітною активністю, – це громадські та творчі товариства. Благородний стан не потребував якихось окремих об'єднань, оскільки мав власну станову організацію – дворянське депутатське зібрання. Також з другої половини 1860-х років дворяни брали активну участь у роботі земських установ, тому для них не була актуальною участь в якихось інших організаціях.

Своєрідними культурними осередками були маєтки деяких дворян. Одним з таких був родовий маєток Алексєєвих. В часи, коли Г.П. Алексєєв посідав місце губернського маршалка дворянства, в його садибі в с. Котівка (Новомосковський повіт) збиралися для спілкування не лише родичі, а й чиновники губернських установ і творча інтелігенція: катеринославський губернатор І.М. Дурново та його дружина; генерал-лейтенант О.М. Синельников, графиня О. Феотокі; княгиня Ю.П. Хілкова; сімейства Струкових, Миклашевських, Євєцьких і Канкріних з Катеринославського повіту; Коростовцевих з Павлоградського повіту; неодноразово бував тут історик Д.І. Яворницький; інспектор Катеринославської губернської гімназії О.М. Юдін та інші [331, с. 27–28]. В маєтку була зібрана величезна колекція старожитностей, бібліотека нараховувала декілька тисяч томів. Подібні осередки існували у всій Катеринославській губернії.

На початку ХХ ст. дворяни також не стояли осторонь тих культурних процесів, які набирали силу. Якщо під час заснування Катеринославського наукового товариства у 1901 р. роль дворян була малопомітною, бо ідея утворення належала різночинній інтелігенції (науковці та викладачі гірничого училища, вчителі середніх навчальних закладів, інженери, журналісти), то в 1903 р. при заснуванні Катеринославської вченої архівної комісії дворяни брали

більш активну участь. Коли у 1902 р. громадськість губернського центру прохала губернатора Ф.Е. Келлера про відкриття архівної комісії, серед тих, хто підписав клопотання, було багато дворян. На установчому засіданні, яке відбулося 19 березня 1903 р., були присутні не лише губернатор Ф.Е. Келлер, але й губернський маршалок М.І. Миклашевський та катеринославський повітовий маршалок дворянства В.В. Малама [252, с. 29]. Дворяни не тільки давали гроші на розвиток архівної комісії, як це робив В.П. Гегело, але й брали активну участь в її роботі, як Я.П. Новицький.

Попри чималу роль вищої верстви у формуванні культурного простору в пореформений період, традиції дворянської доброчинності в міру концентрації капіталів наприкінці XIX ст. поступилися місцем меценатству підприємницькому [533, с. 46]. Між благодійністю дворян та меценатством підприємців існувала відмінність. На доброчинні справи дворян впливали релігійність і піднесення культури, а меценатство купців поширювалося від впливом економічного зростання [593, с. 6]. Російський соціолог Ю.М. Тазьмин прямо вказує на те, що виділення коштів підприємцями на культуру було «проявом демонстративного споживання», способом показати своє багатство [596, с. 94].

Заняття доброчинною діяльністю у пореформений час під впливом соціально-економічних змін, що були спричинені реформами Олександра II, набуло нового забарвлення. Воно стало більш розкутим і самостійним і значно поширилося. Цьому сприяла й законодавча активність влади в сфері легалізації громадської діяльності.

Таким чином, благодійність дворян Катеринославської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. залишалась важливою складовою їх життя. Вона мала свої особливості: по-перше, була традиційною і постійною, тобто її мотиви лежали в соціально/морально/релігійно-етичній площинах; по-друге, проявлялась в усіх напрямках – від підтримки армії до фінансування музеїв; по-третє, переважали приватні, а не колективні пожертви; по-четверте, проявлялась у матеріальному і нематеріальному вимірах; по-п'яте, на межі

XIX–X ст. кількісно стала поступатися благодійності представників інших соціальних груп, які формували соціальну групу підприємців.

Доброчинністю займалися дворяни різного достатку, хоча великі землевласники переважали. Незважаючи на скасування кріпацтва, вони не змінили свого ставлення до цього суспільно значимого явища. Дворяни, як і раніше, не залишаються осторонь допомоги нужденним, розвитку міст, соціокультурної сфери та інших напрямів доброчинної діяльності.

5.2. Дворяни і навчальні заклади Катеринославщини в другій половині XIX ст.

На середину XIX ст. серед всіх станів Російської імперії дворянство було найосвіченішим і складало основу інтелігенції. Це пояснюється наявністю у дворян значно більших можливостей для отримання якісної освіти. Ліберальні реформи Олександра II внесли суттєві корективи в ситуацію, і наприкінці XIX ст. серед інтелігенції процентне співвідношення дворян до інших станів змінилося не на користь перших.

На даний час існує багато досліджень з історії розвитку освіти на Катеринославщині. Вивчалися як окремі навчальні заклади, так і особистості, які прислужилися розвитку освітньої галузі [341; 366; 417; 440; 491; 493; 494; 515, с. 49–54; 546; 564; 623; 624]. Втім, ці дослідження представляють біографії діячів чи нариси про навчальні заклади та не завжди пов'язують їх з дворянством. Тож його роль і значення в розвитку освітніх закладів вивчена фрагментарно.

Уявлення про зміну у складі освічених представників благородного та інших станів може дати кількість учнів середніх навчальних закладів, які згодом сформували прошарок інтелігенції. В *таблицях* 19 та 20 показано кількість учнів різних станів, які отримували освіту в середніх навчальних закладах Катеринославщини в середині XIX ст.

Кількість учнів у повітових училищах Катеринославської губернії станом на 1 січня 1855 р. [373, с. 216].

№ п/п	Повітове училище	Число учнів за станами								Всього учнів
		дворяни спадкові	%	дворяни особисті	%	духовного звання	%	інші	%	
1.	Катеринославське	16	20,5	41	52,5	3	4	18	23	78
2.	Новомосковське	9	16,5	14	25,5	1	2	31	56	55
3.	Павлоградське	9	27,5	7	21	-	-	17	51,5	33
4.	Бахмутське	17	23,5	15	21	1	1,5	39	54	72
5.	Олександрівське	7	15	19	40,5	2	4	19	40,5	47
6.	Слов'янське	11	31,5	11	31,5	1	3	12	34	35
Всього		69	21,5	107	33,5	8	2,5	136	42,5	320

На середину XIX ст. у середніх навчальних закладах Катеринославщини діти дворян складали 55 % від загальної кількості учнів. У Катеринославській класичній чоловічій гімназії представники вищої верстви значно переважали навіть на початку 1870-х років.

Кількість учнів Катеринославської класичної гімназії станом на 1 січня 1872 р. [493, с. 264].

Кількість учнів за станами										Всього
дворян і чиновників	%	духовного звання	%	міських станів	%	сільських станів	%	іноземців	%	
239	62	8	2	118	31	7	2	12	3	384

Вже у 1880-х роках ситуація змінилася. По-перше, збільшилась загальна кількість навчальних закладів. По-друге, відсоток дітей купців, міщан, духовенства, селян серед учнів значно зріс. Кількість дворянських дітей у навчальних закладах Катеринославської губернії менше ніж за 30 років (з 1856 р. до 1883 р.) зросла, однак у процентному співвідношенні вони суттєво

поступалися вихідцям з інших соціальних груп. Лише в Катеринославській класичній чоловічій гімназії діти дворян складали половину учнів (*див. додаток 7 таблиця 1*).

Освіченість серед різних станів суспільства все більше зростала. Наприкінці XIX ст. дворяни остаточно втратили перевагу серед освічених мешканців губернії. На нашу думку, причини такої зміни слід шукати в тих соціально-економічних змінах, які охопили Російську імперію внаслідок ліберальних реформ Олександра II. Скасування кріпацтва, запровадження земських установ, освітня реформа 1874 р. безпосередньо вплинули на збільшення кількості навчальних закладів і спричинили приплив до них вихідців з непривілейованих станів суспільства. Попри це, дворянство певний час після скасування кріпацтва тримало першість за рівнем освіти, а також мало більші фінансові можливості для її отримання у порівнянні з представниками інших станів і продовжувало впливати на освітні процеси в губернії.

Освіта була одним з індикаторів приналежності до вищого стану в суспільстві. Освіченість, поруч з матеріальним становищем і різноманітними привілеями, дозволяла його представникам виділятися серед маси населення. Однак у другій половині XIX ст., особливо після появи земських установ, ставлення до освіти та її значення в суспільстві змінюється. В дворянському середовищі зростає розуміння необхідності поширення освіти серед народу.

Дворяни по різному ставилися до необхідності відкриття широкої мережі освітніх закладів. Відомий на Катеринославщині освітянин Д.Т. Гнедін, який був членом училищної ради Олександрівського повіту, зробив доповідь, в якій вказав на наявність різних думок щодо збільшення мережі народних шкіл: «На жаль, мало хто скаже, що народна освіта потрібна для загального добробуту ... для чого народні школи, коли ми не будемо навчати там своїх дітей, для чого витрачатися (*говорили одні – І.К.*) ... освіченість для народу не лише не корисна, але навіть шкідлива, бо вона розвине ледачість, неробство та крутійство, що тоді землевласники не будуть мати ані пастухів, ані економічної прислуги, – всі будуть освічені та в пани лізти (*говорили інші –*

І.К.)» [114, с. 70–71]. Сам Д.Т. Гнедін вважав, що «діяти на користь народної освіти – у вищому ступені відродно, особливо коли бачиш, що праця не гине даремно» [114, с. І].

Схожу думку мав відомий педагог М.О. Корф: «На словах ми за народну освіту, а насправді ми проти неї» [156, с. 9]. М.О. Корф вважав, що суспільство ставиться байдуже до питання освіти, а держава виділяє на неї незначні суми. Натомість, на його переконання, «освіта має складати нагальну потребу всієї держави і всього суспільства, які через це повинні про неї турбуватися» [156, с. 15].

Прихильну, але більш обережну позицію в питанні розвитку системи освіти мали члени губернської училищної ради Я.Я. Савельєв та О.М. Поль. Перший визнавав, що справа народної освіти є дуже важливою. Водночас він вважав, що для народу достатньо початкової освіти, оскільки «казки, зайва ідеологія – шкідливі» [301, с. 77, 78]. О.М. Поль був переконаний, що в школі повинні не тільки вчити грамоті, а й займатись моральним вихованням школярів. На його думку, підготовка народних вчителів теж була необхідною справою, але робити це він пропонував не примусово чи за планом, а за бажанням самого народу [244, с. 41]. Тобто деякі дворяни вважали, що освіта в першу чергу має не давати знання, а виховувати людей у потрібному для держави напрямі.

Дворянин Бахмутського повіту Ф.І. Плещеев визнавав необхідність розширення мережі народних шкіл, але розумів, що земство не має для цього достатньо коштів. Окрім цього, не вистачало вчителів. Він пропонував звернутися за допомогою до сільських священиків і дияконів [136, с. 102–103]. Однак рівень підготовки священнослужителів був невисоким, через що вони були нездатні розвинути початкову освіту на селі.

Представники вищої верстви усвідомлювали неминучість розширення мережі народних шкіл, але знаходили багато причин, які, на їх переконання, перешкоджали належному розвитку освіти. Звичайно, були й суто об'єктивні обставини. Однак висновок, який випливає з багатьох промов, котрі дворяни

виголошували в земстві та в пресі, зводився до того, що освіта має розвиватися поступово, тобто повільно. «Запровадження народної освіти вимагає розсудливої поступовості», – писав свого часу голова Катеринославської губернської земської управи Н.І. Штанський [323, с. 4]. Втім, попри насторожене ставлення до народної освіти, дворянство не лише не заперечувало необхідності поширення мережі шкіл різного профілю, а й сприяло їх появі.

Дворяни здійснювали пожертви на розвиток начальних закладів. Г.П. Алексєєв, О.Д. Канкріна, М.О. Борзенко, П.А. Струков жертвували різні суми на розвиток класичної гімназії. У 1860-х роках Г.П. Алексєєв з власних коштів заснував стипендію для одного учня [493, с. 217–218]. Заснування іменних дворянських стипендій було поширеним явищем. В середині 1870-х років дворянство Павлоградського повіту вирішило заснувати в класичній чоловічій гімназії стипендію імені повітового маршалка А.П. Письменного. Після багаторічного листування з Міністерством внутрішніх справ прохання було задоволене [42, л. 27].

Тривалий час середню освіту могли отримувати лише хлопчики. У 1859 р. катеринославське дворянство підняло питання про відкриття жіночої гімназії. З приміщенням допоміг колишній вчитель духовної семінарії та класичного училища Андрій Степанович Понятовський. Він пообіцяв передати під жіночу гімназію власний двоповерховий будинок із землею навколо нього. У заповіті, складеному в 1861 р., зазначалося, що будинок передається «у вічну і повну власність дворянству Катеринославської губернії для заснування жіночої гімназії» [140, с. 20–21]. Коли будинок перейшов у власність благородного зібрання, воно виділило 31 282 рублі на ремонт приміщення. Після капітального ремонту 30 серпня 1865 р. Маріїнське училище (з 1870 р. – гімназія) почало роботу [380, с. 114]. Першим її директором губернське дворянство призначило Олександру Якимівну Риндовську (1829–1905), яка належала до відомої на Катеринославщині родини Ковалевських. Її батько, Яким Якович Ковалевський з дворян Олександрівського повіту, тривалий час

був директором народних училищ та Катеринославської класичної гімназії. Завдяки енергії О.Я. Риндовської Маріїнське училище отримало статус гімназії. Під її керівництвом розроблялися навчальні плани та формувалася бібліотека. У 1881 р. за сприяння О.Я. Риндовської почало діяти «Товариство піклування про жіночу освіту в м. Катеринославі» [624, с. 40].

Роль О.Я. Риндовської у розвитку Маріїнської гімназії визнавала вся інтелігенція Катеринослава. Під час відзначення в 1889 р. 25-річного ювілею діяльності Олександри Якимівни на ниві жіночої освіти вітальні адреси надіслали губернський маршалок дворянства, міська влада, співробітники, батьки вихованок гімназії, катеринославський єпископ Серапіон, Г.П. Алексєєв та інші. Маршалок дворянства А.П. Струков відзначив роль багатолітньої керівниці гімназії та зазначив, що навчальний заклад «заснований з ініціативи і утримувався переважно за участі дворянства» [310, с. 3].

З 1881 р. дворяни отримали виняткове право обирати членів опікунської ради гімназії, які змінювалися кожні три роки. Найбільш активними були П.О. Янченко, М.В. Курилін, О.М. Поль та інші. Наприклад, О.М. Поль подав клопотання губернському земству про виплату боргу в розмірі 8 000 рублів, які гімназія завинила земству, і домогся позитивного вирішення цього питання [624, с. 32–33, 39].

На початку 1870-х років виникла ідея відкриття дворянського пансіону при Маріїнській гімназії [41, л. 4 об.]. Схожий пансіон вже діяв при класичній чоловічій гімназії. Лише наприкінці 1870-х років справа зрушила з місця. Значну суму виділило Катеринославське дворянство. Почесна попечителька гімназії Марія Олександрівна Кох пожертвувала 3 000 рублів [39, л. 4 об.].

Згодом ідея про заснування дворянського пансіону трансформувалась, і деякі дворяни почали вести мову про перетворення гімназії на суто дворянську. На XXIV черговому Катеринославському губернському земському зібранні у грудні 1889 р. гласний О.М. Поль запропонував клопотатися перед урядом щодо надання Маріїнській жіночій гімназії статусу дворянської, без права допуску до неї осіб, які не мали благородного статусу. Натомість він

пропонував зробити всестановою міську прогімназію [6, л. 4]. Ідея була відхилена. О.М. Поль як член опікунської ради Маріїнської гімназії й надалі допомагав навчальному закладу: жертвував чималі суми на розвиток, переймався моральним вихованням учениць, бо вважав, що єврейські дівчата, які вчилися в гімназії, негативно впливають на виховання дівчат з дворянських родин.

Єдиним навчальним закладом у Катеринославській губернії, у заснуванні якого благородне зібрання не брало безпосередньої участі, було реальне училище. Воно відкрилося 26 вересня 1875 р. Ідея його створення належала губернському земству та міській владі Катеринослава [414, с. 4]. Дворянство брало участь у його розвитку через приватні пожертви та попечителя, якого обирало губернське земство. Зазвичай попечителями ставали представники вищої верстви. Першим був П.М. Миклашевський, який протягом трьох років вносив до його каси по 500 рублів з власних коштів [416, с. 5]. Попечителі та окремі представники дворянства робили традиційні пожертви на розвиток навчального закладу. Наприклад, у 1892 р. П.В. Каменський вніс до каси училища 300 рублів, у 1899 р. Ольга Семенівна Поль – 500 рублів [417, с. 56–57].

Дворянство хоч і не брало участі в розбудові реального училища, але окремі його представники вносили свій посильний внесок у розвиток навчального закладу. Одна з причин того, чому училище не користувалося популярністю серед дітей дворян, полягала в тому, що його атестат не давав права вступу до університетів. За перші 9 років його існування дворяни склали лише 16% від загальної кількості учнів [415, с. 6].

Серед навчальних закладів Катеринослава, найбільшою увагою дворянства традиційно користувалися класична чоловіча та Маріїнська жіноча гімназії, які належали до елітних. Саме цим двом закладам вища верства та окремі її представники надавали найбільшу підтримку, оскільки тут навчалося найбільше дітей дворян. Помітну роль у розбудові Маріїнської жіночої гімназії та жіночої освіти в Катеринославській губернії взагалі відіграли дворянки.

Оскільки для дітей з бідних дворянських родин освіта в губернському місті була недоступна, Катеринославське дворянське зібрання асигнувало у 1905 р. 3 000 рублів на утворення об'єднаного дворянського фонду ім. спадкоємця цесаревича з нагоди його народження для відкриття навчально-виховних закладів загальноосвітнього типу в селах. Окрім отримання загальної освіти передбачалося дати можливість дітям дворян виховуватися у сприятливих гігієнічних умовах і набувати необхідні навички і знання для сільського життя [33, л. 1].

Сільська освіта, хоча й у меншій мірі, також користувалась увагою дворянства. Протягом 1860–1870-х років в губернії було відкрито десятки шкіл. Більшість з них завдячують своїй появі земським установам. У 1866–1867 рр., завдяки зусиллям повітового земства і особисто членам повітової училищної ради, землевласникам М.Д. Мізку, О.О. Гану і Ф.Ф. Соловійову в Новомосковському повіті було відкрито 18 сільських шкіл [401, с. 2–3].

Завдяки діяльності Олександрівського повітового земства і особисто М.О. Корфа вже у 1872 р. в Олександрівському повіті функціонувало 55 початкових шкіл, тоді як до 1866 р. їх було всього чотири. Коли М.О. Корф звітував перед училищною радою, він не став зупинятися на здобутках, яких земство досягло за останні п'ять років, а говорив про нагальні проблеми, які ще потребували свого вирішення [361, с. 123].

М.О. Корф одним з перших заговорив про необхідність навчання в початковій школі рідною мовою, активно поширював у пресі ідеї щодо розвитку народної школи, ратував за збільшення кількості вчителів та підвищення якості педагогічної майстерності. Він прагнув поширити свої ідеї в галузі освіти на всю імперію. До його обов'язків як члена училищної ради також належала організація з'їздів та курсів вчителів [491, с. 186]. За активну діяльність на освітній ниві Петербурзьке педагогічне товариство у 1870 р. обрало його своїм почесним членом. Через рік М.О. Корф став почесним членом Комітету грамотності при Московському університеті [478, с. 12].

Після від'їзду М.О. Корфа за кордон головою Олександрівської повітової училищної ради став Д.Т. Гнедін, який продовжив справу попередника. Ще до скасування кріпацтва Д.Т. Гнедін відкрив народну школу у власному маєтку в с. Олександрівка Олександрівського повіту. У 1861 р. подібну школу в Новомосковську відкрив Григорій Антонович Залюбовський [623, с. 131].

Заснування дворянами сільських шкіл не мало системного характеру і повністю залежало від ініціативи та матеріальної підтримки з боку засновника. Лише після появи земств почалося стрімке зростання кількості шкіл з чіткими програмами навчання та постійним фінансуванням. Серед земців, більшість яких складали дворяни, ідея поширення освіти в народній масі сприймалась позитивно, однак на їх переконання, народні школи повинні були розповсюджувати знання, які можна було б потім застосувати на практиці – в сільському господарстві або ремеслі. Поступово серед дворян-земців викристалізувалась ідея про ремісничі училища. Найбільш відомими були ремісниче училище ім. Д. Гнедіна та Верхньодніпровська нижча сільськогосподарська школа.

Д.Т. Гнедін більше 10 років виношував проект відкриття ремісничого училища, для чого він навіть заставив свій маєток. Лише незадовго до його смерті – у 1883 р. – училище для кустарів на 90 учнів було відкрите і згодом воно отримало назву Гнедінського [111, с. 142]. Після смерті Д.Т. Гнедіна попечителем ремісничого училища став М.О. Каришев, який не лише викладав в училищі, а й за власний кошт навчав кількох учнів та побудував слюсарню для практичних занять учнів [504, с. 141]. За його активної участі у с. Олександрівка Олександрівського повіту в 1898 р. була заснована Гнедінська сільськогосподарська школа Міністерства землеробства та державного майна. Метою її заснування було розповсюдження в народі основних знань із сільського господарства та необхідних для нього ремесел. Він також виділив для неї 76 десятин землі та 16 тис. рублів [437, с. 230; 504, с. 142]. Значну увагу М.О. Корф, а згодом і М.О. Каришев приділяли заснуванню в м. Олександрівську технічного училища. Нарешті, в 1900 р. училище було

відкрите. 1 700 рублів на його розвиток і 1 000 рублів для будівництва гуртожитку пожертвував граф І.В. Канкрін [437, с. 230].

Активною діяльністю в галузі освіти відзначився Е.К. Бродський, який тривалий час очолював дворянство Верхньодніпровського повіту. З 1881 р. він замінив О.М. Поля на посаді попечителя Саксаганського ремісничого училища, у 1889 р. був призначений попечителем Комісарівського однокласного училища, а з 1890 р. опікувався Верхньодніпровським міським училищем. У 1890-х роках виникла ідея створення сільськогосподарської школи. Е.К. Бродський виділив під неї 40 десятин землі й обіцяв 8 років піклуватися про неї [409, с. 12]. Школу планувалося спорудити у селі Вишневе поблизу залізничної станції Ерастівка Верхньодніпровського повіту (нині це Ерастівський державний аграрний технікум Дніпропетровського державного аграрного університету). Земська управа під головуванням В.І. Карпова сприяла початку робіт з її спорудження. Ще у 1895 р. губернське земство постановило будувати цю школу, але тільки у серпні 1898 р. відбулася закладка будівель [245, с. 333]. У жовтні 1899 р. школа почала свою роботу. Особливу вдячність управа висловила почесному попечителю школи Е.К. Бродському, без якого школа, за словами В.І. Карпова, ще б тривалий час чекала на відкриття [245, с. 338].

Показником зацікавленості дворян у розвитку навчальних закладів різного рівня в губернії був інститут попечительства. Ще у 1811 р. рішенням міністра народної освіти О.К. Розумовського було запроваджене звання «почесних наглядачів» [400, с. 2], а у 1828 р., з появою нового статуту для освітніх закладів запроваджувалося звання «почесних попечителів» [373, с. 144].

На попечителів покладалися великі надії. Один з дописувачів газети «Придніпровський край» писав: «Роль і значення попечителів у житті школи дуже серйозні, широкі й можуть принести велику користь шкільній справі». Автор вважав, що попечителями повинні ставати люди освічені, які щиро люблять школу. Він же виділяв два типи попечителів: «селянин-глитай» і місцевий землевласник або земський начальник. Перевага віддавалася двом

останнім, як більш гідним цього високого звання. На переконання автора, дворяни, а саме вони й належали до місцевих землевласників та обіймали посади земських начальників, мали природне право піклуватися про школи [327].

Попри значення, якого надавали посаді попечителя, насправді він не міг втручатися в навчальний процес і впливати на виховання учнів. Його роль полягала у матеріальній і особистій підтримці навчального закладу. Спроби попечителів якимось змінити чинний порядок призводили до конфліктів. У 1866 р. між директором Катеринославської класичної чоловічої гімназії М.І. Білим та попечителем Г.П. Алексєєвим виникла суперечка. Як доповідав катеринославський губернатор В.Д. Дунін-Борковський, директор був сильно роздратований позицією Г.П. Алексєєва, який «втручався» у внутрішні справи гімназії. Вчинки М.І. Білого щодо Г.П. Алексєєва губернатор назвав непристойними. Губернатор характеризував директора як особу з жовчним і чванливим характером, і звинувачував його у неповазі до начал, які мають оберігати посадові особи [31, л. 74 об.]. Натомість попечителя губернатор вважав «добре освіченим, [який] за своїми правилами, спокійним характером, і завжди ввічливим формам, бездоганним у своїх суспільних відносинах, за образом і напрямом думок відповідав умовам моральної та службової благонадійності, міг би бути справді корисним гімназії, якби не зустрічав постійної протидії директора гімназії» [31, л. 74 об.]. Наслідком конфлікту стало звільнення директора. З погляду губерньської влади, директор а ргіогі не міг бути кращим за попечителя, який належав до вищого стану. Гідність і вихованість Г.П. Алексєєва сумніву не піддавалася, а директор мав програшну позицію з самого початку конфлікту, навіть коли б був правий.

Конфлікти між попечителями та керівниками навчальних закладів виникали через те, що перші часто не розуміли, яке місце вони займали в освітньому процесі. Під час роботи XIV чергової сесії Катеринославського губерньського земства питання попечительства викликало дискусію. Його озвучив попечитель реального училища І.М. Яковлев. Він просив звільнити його від попечительства й не вказав при цьому причин. Ці приховані причини

намагався пояснити маршалок дворянства Павлоградського повіту А.П. Письменний, який з 1875 р. опікувався Павлоградською чоловічою прогімназією: «Попечитель лише для того, аби приносити матеріальні пожертви для цього закладу, чи він повинен піклуватися про добробут училища й жертвувати для цього своєю розумовою працею?» [307, с. 471]. А.П. Письменного підтримав гласний І.Я. Нестелей, який вважав, що роль і значення попечителя досі не з'ясовані. Він наполягав на тому, аби попечитель мав більший моральний вплив на опікуваний ним заклад. О.М. Поль, який був попечителем кількох навчальних закладів, висловився більш категорично й порівняв попечителя з «дійною короною» [307, с. 471, 472]. Голова земського зібрання Г.П. Алексєєв констатував, що «закон цілком усуває нас (*попечителів* – *І.К.*) від будь-якої участі в педагогічній діяльності, й все залежить від добрих відносин з начальством; якщо хороший директор, ... то справа йде добре; якщо навпаки, то попечитель навіть не має права відчинити квартиру» [307, с. 473].

Таким чином, попечительство за своєю суттю було громадським обов'язком, який приносив лише додаткові витрати сил, коштів і часу. Саме так його сприймали дворяни, які опинялися на цій посаді. Тому від попечительства нерідко відмовлялися. Але частіше за право бути попечителем навчального закладу змагалося багато претендентів. У 1865 р. на губернському благородному зібранні було проведено вибори попечителя Таганрозької гімназії. Обрали двох кандидатів: П.Ф. Булацеля та П.М. Македонського. Однак вибір катеринославського дворянства був проігнорований, і жоден з кандидатів не був призначений на посаду. П.Ф. Булацель звернувся у січні 1867 р. до губернського маршалка П.А. Струкова з проханням роз'яснити ситуацію: «Покірно прошу вшанувати відповіддю: на якій підставі було зроблено представлення на посаду попечителя Таганрозької гімназії полковника Македонського (*Петра Михайловича* – *І.К.*), а мене взагалі не було представлено, тоді як за кулями для голосування на посаду попечителя Македонський був обраний другим, а я – першим кандидатом» [63, л. 2]. Для П.А. Струкова такий перебіг подій теж був несподіваним. Він особисто

звернувся до П.Ф. Булацеля із запевненням, що ним зроблені необхідні кроки щодо відновлення його права обійняти посаду попечителя [65, л. 3]. У січні 1867 р. П.А. Струков звернувся листом до попечителя Одеського навчального округу С.П. Голубцова, де нагадав, що катеринославське дворянство має право обирати попечителя Таганрозької гімназії, оскільки жертвує на її розвиток значні кошти: «Таганрозька гімназія, як всім відомо, зобов'язана і своїм заснуванням, і теперішнім існуванням неодноразовим та значним пожертвам дворянства Катеринославської губернії і було б несправедливо за зроблені капітальні вкладення забрати у дворянства право обрання зі свого середовища почесного попечителя Таганрозької гімназії для господарського та морального впливу, які повинні співпадати і поєднуватися з навчальною частиною» [65, л. 1 об.]. П.А. Струков вказав, що у 1862 р. катеринославське дворянство призначило для гімназії матеріальну допомогу в розмірі 5 000 рублів сріблом, і просив доповісти міністру народної освіти Д.А. Толстому «про відновлення несправедливо забраного права обрання почесного попечителя Таганрозької гімназії і разом з тим прискорити затвердження першого, обраного більшістю (голосів – І.К.)» [65, л. 2–2 об.].

Попечительство було актом доброчинності. Воно сприяло формуванню авторитету особи в інтелігентному середовищі, тому дворяни були проти позбавлення себе права обіймати посаду попечителя в навчальних закладах всієї губернії.

Важливою складовою участі дворян у розвитку навчальних закладів були пожертви різних сум для придбання приладдя, приміщень та утримання учнів. У лютому 1861 р. у Бахмуті за сприяння дворянства й міста було відкрито неділбну школу для ремісників та робітників. І.А. Шахов пожертвував 25 рублів на цю школу [243]. У 1862 р. Г.П. Алексєєв пожертвував на повітове училище 350 рублів сріблом, у 1869 р. – класичній гімназії та пансіону 757 рублів [331, с. 25–26]. О.О. Савицький у 1896 р. заснував у с. Павлівці Катеринославського повіту церковнопарафіяльну школу. Він дав гроші на її будівництво, придбав необхідне приладдя для навчання й до кінця життя

матеріально утримував її [330, с. 134]. Було чимало й інших пожертв на розвиток освітніх закладів Катеринославщини [472, с. 420–421].

Дворяни регулярно надавали стипендії вихованцям класичної чоловічої, Маріїнської жіночої гімназій та учням інших навчальних закладів, в тому числі й за межами Катеринославської губернії. На кінець 1880-х років лише в Катеринославській класичній гімназії існувало 4 дворянські стипендії [188, с. 23]. Наприкінці XIX ст. в класичній гімназії дворянство утримувало 4 пансіонери, 6 стипендіатів, а в Маріїнській гімназії – 1 стипендіатку [125].

Катеринославське дворянство мало суттєвий вплив на розвиток освітнього простору губернії у другій половині XIX ст. Та, попри постійний інтерес вищої верстви до освіти, якісні зміни в її системі сталися лише після впровадження земств та передачі у 1874 р. функцій голів губернської та повітових училищних рад маршалкам дворянства.

Протягом 1860–1870-х років створено десятки початкових та середніх шкіл, в тому числі за безпосередньої та активної підтримки окремих дворян.

Отже, у другій половині XIX ст. завдяки катеринославським дворянам відкрилися десятки різноманітних навчальних закладів – від елітної Маріїнської жіночої гімназії до ремісничих і сільських шкіл.

Гімназії та школи перебували під покровительством представників благородного стану. Часто один і той самий дворянин був попечителем або входив до опікунської ради кількох навчальних закладів (*див. додаток 7 таблиці 2, 3, 4, 5*). Зауважимо, що участь Катеринославського благородного зібрання в розвитку системи освіти була менш помітною, ніж участь окремих представників дворянського стану. Окрім заснування шкіл, матеріальних пожертв, у 1860–1890-х рр. характерною стала підтримка дворянами навчальних закладів через земства.

Отже, благородство і благодійність, високий рівень культури та освіти – поняття, які, як правило, супроводжували характеристики дворянства у XIX ст. Ці поняття були визначальними при формуванні світогляду дворянина.

Належність до вищого стану накладала не лише обов'язок служіння державі, але й зобов'язувала бути носієм традицій та основних цінностей суспільства.

Доброчинність була важливою складовою морально-етичної поведінки дворянина. Вона була обумовлена потребою поділитися з менш заможними соціальними групами, віддати, так би мовити, данину за можливість користуватися багатством. Увагою представників катеринославського дворянства користувалися як світська, так і релігійна сфери життя суспільства. Традиційною залишалась підтримка церкви, освітніх закладів, богоугодних закладів (притулків, лікарень), армії.

Поширенням, і навіть до певної міри модним, серед катеринославських дворян стало збирання історичних артефактів. Однак від дореформеного часу колекціонування вирізнялося тим, що його результати стали доступними широкому загалу, а не лише окремим любителям старовини.

Відкриття у 1902 р., а також спорудження у 1905 р. будівлі Обласного музею ім. О. Поля стало також і заслугою дворян. Одним з пояснень матеріальної підтримки, яку представники вищої верстви надавали різним закладам культури та освіти, було отримання можливості входження до опікунських рад цих установ.

Оскільки попечительство не приносило дивідендів матеріального характеру, дворяни чекали від нього суто морального задоволення. Звичним явищем стало опікування одночасно кількома медичними та освітніми закладами. Попечительство перетворилося на важливий елемент у формуванні соціального статусу дворянина.

Другим складовим елементом морально-етичної поведінки дворян Катеринославської губернії можна назвати заняття освітою. Вони підтримували поширення знань через бібліотеки та навчальні заклади і таким чином сприяли піднесенню загального рівня грамотності серед всього населення губернії. Найбільше катеринославське дворянство переймалося освітою: становою (навчання дворянських дітей) і загальною (народною). Воно виділяло значні кошти на спорудження шкіл, стипендій та надавало різного роду підтримку.

Значною увагою здебільшого користувалися ті заклади, де вчилися вихідці з благородних сімей. При класичній та Маріїнській жіночій гімназіях діяли дворянські пансіони, існування яких свідчило про намагання катеринославських дворян убезпечити своїх дітей від впливів дітей з інших соціальних груп, які гіпотетично могли негативно позначитися на вихованні молодого дворянина чи дворянки. Місце дворян в навчальних закладах губернії поступово зайняли представники з інших соціальних груп, чому сприяли як реформи Олександра II, так і позиція держави, яка в освіті населення вбачала користь для військової та економічної могутності імперії.

Вища верства, як і до 1861 р., проявляла активність в соціокультурній сфері. Доброчинна та просвітницька діяльності дворян на тлі негласного суперництва з купецтвом та підприємницьким класом, що зароджувався, набули певної актуалізації. Причини лежали як у внутрішній природі дворянства, так і у зовнішніх проявах, пов'язаних з прагненням утримати в суспільстві статус передового стану.

ВИСНОВКИ

В результаті вивчення історіографії питання, проведеної евристичної роботи, а також завдяки застосуванню різних методів дослідження при аналізі джерел вдалося дійти таких висновків:

1. Дворянство Катеринославської губернії, яке було складовою частиною вищої верстви Російської імперії, інституалізоване наприкінці XVIII ст. і до початку XX ст. мало всеохоплюючий вплив на політичну, соціальну, економічну та культурну складові розвитку Півдня України та всієї російської держави. Зважаючи на це, історична наука від початку XIX ст., з невеликою перервою у XX ст., приділяє російському дворянству прискіпливу увагу. Найбільш активно привілейований стан досліджується протягом останніх 25-ти років в російській історіографії, оскільки дворянство є складовою гранд-наративу історії Росії.

В українській історіографії проблема генези дворянства Російської імперії досі є певною науковою лакуною, що обумовлюється низкою суб'єктивних (історія російського дворянства не належить до провідних тем сучасної української історіографії) та об'єктивних (необхідність тривалих відряджень для роботи в російських архівах) обставин. На сьогодні вивчено лише деякі сюжети з історії дворянства Катеринославської губернії, які переважно стосуються періоду колонізації Півдня України кінця XVIII – початку XIX ст. Історіографічна ситуація навколо вивчення історії катеринославського дворянства другої половини XIX ст. характеризується тим, що більшою увагою користуються історії родин та окремих представників дворянства, а також питання землеволодіння. Тому ця проблема залишається актуальною.

2. Для розв'язання поставлених в роботі завдань була залучена різновидова (документальні та наративні) та репрезентативна джерельна база, що загалом має високу ступінь вірогідності й можливості перехресної перевірки відомостей, вміщених в ній.

3. Після селянської реформи 1861 р. катеринославське дворянство опинилося в умовах, характерних для розвитку всієї вищої верстви Російської

імперії. Катеринославське благородне зібрання так і не стало місцем акумуляції сил дворянства для збереження свого становища в умовах трансформації соціальних відносин пореформеної Росії. Протягом досліджуваного періоду постійними учасниками станової організації були близько двох сотень осіб з багатотисячної громади катеринославського дворянства. Серед причин абсентеїзму були як об'єктивні (малоземельні дворяни не мали необхідного майнового цензу, представники заможної частини дворянства тривалий час були відсутні в межах губернії), так і суб'єктивні (брак інтересу до загальностанових проблем, зосередження уваги на земській або іншій громадській діяльності, зневіра у можливості реально змінити соціально-економічне становище через дворянське зібрання) обставини.

Катеринославське губернське дворянське зібрання намагалося зберегти якомога більше повноважень та привілеїв дворян в соціально-економічній і суспільно-політичній сферах за рахунок держави та інших станів. Розрахунку на власні сили майже не було помітно. Навіть під час обрання губернського маршалка катеринославське дворянство було націлене на зовнішню підтримку. Катеринославські дворяни за багато десятиліть настільки звикли розраховувати на державну підтримку, що після того як у 1860–1880-х рр. вона була мінімізована, благородне зібрання не було готове до розробки проектів підтримки вищої верстви, які б спиралися на внутрішні резерви.

Для благородного зібрання Катеринославської губернії було важливим обґрунтування необхідності всебічної державної підтримки саме дворянству, а не іншому соціальному стану. Це обумовлювалося тим, що дворянство вважало себе опорою престолу та держави, без стабільного існування якого настане криза в усьому суспільстві.

Дворянське зібрання часто не могло дійти згоди з багатьох питань. На це впливали вікові та світоглядні розбіжності, різне ставлення до реформ Олександра II та ролі дворянства в суспільстві, неприязнь на ґрунті боротьби за вплив над повітовими структурами станового самоврядування. Єдине, що майже не було помітне серед катеринославських дворян, це характерне для

подільського чи волинського дворянства протистояння на етнічному ґрунті. Протистояння різних груп впливу проходило через губернське й повітові дворянські зібрання і навіть виходило за межі станової організації до інституту мирових посередників, мирового суду, земства. Розбіжності у поглядах членів дворянського зібрання призводили до того, що рішення, які приймалися, влаштовували лише його частину, котра належала до так званого «консервативного» крила (родини Герсеванових, Лаппо-Данилевських, Куриліних, Миклашевських, Родзянків, Струкових та інших). «Консерватори» контролювали благородне зібрання протягом всього пореформеного періоду. Консервативність проявлялась у підходах і методах, що використовувалися для розв'язання проблем, з якими стикалося зібрання, а також у меті, для досягнення якої ці методи застосовувалися.

4. Основним інструментом, за допомогою якого дворяни намагалися впливати на самодержавну владу, були петиції. Більшість з них носили суто економічний характер, що свідчило про важливість саме цього напрямку в діяльності дворянських зборів. Хоча дворянське товариство регулярно подавало звернення, самодержавна влада більшість з них відхиляла, оскільки виконання всіх петицій могло спричинити кризу в економіці Російської імперії. Крім того, самодержавна влада з недовірою ставилася до дворянства після того, як воно без належного бажання зустріло її наміри змінити соціально-економічний устрій держави.

5. Концептуальні зрушення в соціальній та економічній сферах, що були спричинені селянською реформою, вивільнили потужну енергію всіх станів суспільства, але насамперед активізували вищий стан. За два-три роки катеринославське дворянство пройшло шлях від негачії до вимушеного сприйняття, а потім і розуміння необхідності скасування кріпацтва.

Під час підготовки, обговорення та запровадження селянської реформи дворяни Катеринославської губернії не вийшли за межі положень, визначених імперською владою. Це свідчило про відсутність оформленої опозиційної групи в дворянському середовищі з чіткими вимогами щодо майбутніх змін.

Катеринославське благородне зібрання діяло в річищі загальноросійської практики, поділившись на кілька груп впливу: противників, які не сприймали реформу; компромісників, готових підтримати будь-які проекти влади за умов певної компенсації; прибічників, які вірили в необхідність емансипації. Виокремлені групи були аморфними, з нечітко виділеними позиціями. Ставлення Катеринославського благородного зібрання до ліквідації кріпацтва можна назвати суб'єктивними та егоїстичними.

Інтереси кріпосних селян у проектах і записках катеринославських дворян майже не відображалися. Колишні поміщики не були готові до втрати частини своїх соціальних та економічних переваг.

Зацікавленість катеринославських дворян у необхідності реформування земельних відносин та суспільства в цілому було помітним лише в інституті мирових посередників у період «першого призову» (1861–1863 рр.), що було характерним для переважної більшості дворянських громад в Російській імперії. Саме завдяки мировим посередникам селянська реформа була реалізована на місцях, хоча й не без труднощів. В інституті мирових посередників катеринославські дворяни, в умовах відсутності реального впливу на політику самодержавного уряду, демонстрували громадянську позицію в «селянському» питанні. Великі землевласники та керівництво благородного зібрання, насамперед, вбачали свою роль в можливості контролю за процесом запровадження селянської реформи та збереженні свого впливу на місцевому рівні, насамперед в сфері селянського управління.

Дворяни-землевласники не могли зупинити процес емансипації, бо це призвело б до протистояння з владою. Тому вони вирішили взяти цей процес під контроль. Це рішення призвело до зміни світоглядних установок і соціальних практик катеринославського дворянства.

1861 рік розбудив дворянську ініціативу, наслідком якої стало формування активної громадянської позиції частини вищої верстви. Втім, активізація дворянства ще не свідчила про формування громадянського суспільства,

оскільки не змінився один з головних атрибутів цього явища – влада, яка залишалась самодержавною.

6. Одним з пріоритетних напрямів для дворян у пореформений час стало селянське управління. До 1861 р. вона перебувала під їх повним контролем, тож повернення хоча б частини контрольних функцій над нею було необхідною умовою для суспільного самоствердження. Цим пояснюється активна участь катеринославських дворян у роботі інститутів мирових посередників, мирового суду та земських начальників.

Мировий посередник – мировий суддя – земський начальник – це ланки одного логічного ланцюга в системі місцевого управління пореформеної Росії. Саме через ці ланки катеринославське дворянство намагалось відігравати звичну для себе роль захисника, судді, опікуна. Це свідчило про сильні рефлексії дворян у сприйнятті системи відносин «дворянин–селянин», які залишилися з часів існування кріпацтва. Дворянин, який обіймав посаду мирового посередника або земського начальника, міг знову відчувати свою значимість у житті селянської громади. Однак тепер він виступав не як господар, а як арбітр, який був включений в процес, але водночас перебував немовби над ним.

Попри певну формалізацію відносин, які склалися в селянському самоврядуванні, катеринославські дворяни брали участь в роботі інститутів мирових посередників, мирового суду та земських начальників, оскільки відчували потребу у визнанні себе передовим станом суспільства. Надана державою влада над селянським управлінням неповною мірою вдовольняла дворян, тому вони намагалися підсилити її реальним авторитетом.

7. Дворяни не лише взяли активну участь в реформах 1860–1880-х рр., але й значно переважали в земських зібраннях, інституті мирового суду та земських начальників. Причини, які спонукали катеринославських дворян брати активну участь в селянській, земській, судовій реформах і земській (1889 р.) контрреформі, влаштовували імперську владу. Дворянин отримував деякі владні повноваження в місцевому управлінні, влада – цілий клас добре

освічених, а часом небайдужих управлінців на місцях. Влада дворян над місцевим селянським управлінням все ж була ілюзорною, оскільки формувалася згори, отже, її могли й знищити згори. В найбільшому виграші від реформи 1861 р. опинилася самодержавна влада, якій вдалося спочатку збурити, а потім приборкати ініціативу дворянства.

Служба на користь держави та суспільства самими дворянами визнавалася важливою складовою їх життя. Інститути мирових посередників, мирового суду та земських начальників були не лише місцем служби для представників вищої верстви, а й місцем, де можна було застосувати свою енергію та сили для того, аби зробити щось корисне для мешканців губернії й всієї держави. З часом ці інституції втратили свою привабливість, бо посади мирового посередника або земського начальника стали сприйматися окремими дворянами як рутинне, повсякденне заняття, яке нагадувало чиновницьку службу.

Інакшим було ставлення вищої верстви до земської діяльності. Катеринославські дворяни відчували себе значимими, оскільки земські установи дозволяли вирішувати чимало задач у соціально-економічній та соціокультурній сферах. Від них залежали розвиток освіти, медицини, будівництво доріг, продовольча частина, протипожежна безпека, тобто те, що завжди потребувало населення губернії. Частина дворянства сприймала свою роль у земстві як служіння всім мешканцям губернії. Для інших дворян (переважно дрібних та середніх землевласників) земська служба стала можливістю реалізації кар'єрних устремлінь. До 1861 р. вихідці з родин дрібних і середніх землевласників зазвичай ставали військовими або чиновниками, що до певної міри було вимушеним кроком. З появою земств ці дворяни могли покращити тут своє матеріальне та соціальне становище, а на додачу заслужити авторитет у мешканців губернії.

Земство, на відміну від інших установ, що виникли в пореформений час, призвело до зростання соціальної мобільності та поглиблення соціальної адаптації дворянства до нових соціальних, суспільно-політичних та соціально-економічних умов. Від 1866 р. катеринославським дворянам, які ставали

земськими гласними, доводилося регулярно мати справу з різними проблемами, котрі були актуальними не лише для вищої верстви. В перші роки діяльності Катеринославського губернського та повітових земських зібрань дворяни намагалися вирішувати проблеми, які насамперед були важливими для них самих. Згодом, внаслідок тривалої співпраці з іншими соціальними станами, серед дворян-земців помітною стала зміна парадигми від позиціонування себе як вищого стану суспільства до усвідомлення себе його частиною. Однак дворяни через більш ґрунтовну освіту, вищий добробут не могли остаточно позбутися упередженого ставлення до представників інших станів. У дворянському середовищі були присутні умоглядні конструкції, якими передбачалося вирішення соціально-економічних проблем спільно з селянами, яких іноді навіть називали «братами». На практиці катеринославські дворяни рідко узгоджували свою позицію з селянами та представниками інших соціальних груп.

8. Земство сприяло самоідентифікації дворянства в умовах трансформації соціальних відносин, в основному через її всеосяжність.

Взаємодія катеринославських дворян з іншими соціальними та етнічними групами відбувалася не лише в земстві. В сільському господарстві та землеволодінні вони відчували конкуренцію з боку колишніх кріпаків-селян та німецьких колоністів. Німецькі колоністи, які осіли на Катеринославщині на межі XVIII–XIX ст., значною частиною катеринославського дворянства на межі XIX–XX ст. сприймалися вкрай вороже, оскільки в них бачили загрозу існуванню дворянського землеволодіння. Намагання обмежити вплив німецьких поселенців в аграрній сфері стало однією з характерних ознак діяльності катеринославського дворянства у пореформений період.

Традиційно неприязними були відносини катеринославських дворян з євреями. Катеринославщина входила до межі осілості, тому євреї складали тут чималий відсоток. За відсутності доступних кредитів дворяни часто не мали іншого виходу, як звернутися за позикою до євреїв, які поступово скуповували у дворян землі за борги. Дворяни не могли обійтися без доступних єврейських

кредитів, тому вони пропонували модернізувати характер євреїв, аби вони стали ближчими дворянам за менталітетом.

В підприємницькій діяльності дворяни стали поступатися купцям та новонародженому стану буржуазії. В міському соціумі катеринославським дворянам не вдалося зайняти належне, на їхню думку, місце. Попри прагнення відігравати помітну роль у міському самоврядуванні, вони так і не змогли потіснити купецтво з міського управління і не мали серйозного впливу на прийняття рішень у галузі міського господарства, окрім міст Ростовського повіту, який у 1887 р. відійшов до Області Війська Донського. Це обумовлене більшим досвідом купців, напрацьованим внаслідок тривалого контролю над міським господарством; потужнішою економічною базою (підприємства, торгові заклади), яку купці на відміну від дворян, мали у містах; відсутністю злагодженої позиції дворян, які були членами дум.

Дворяни опинилися в середовищі, яке до певної міри сприймалося ними як вороже, що було наслідком світоглядного конфлікту. Після втрати привілеїв та впевненості в своїй суспільній значимості катеринославське дворянство так і не змогло до кінця відмовитися від стереотипних уявлень про своє місце в суспільстві. Їх соціальна ідентифікація була нестабільною, тому їм важко було адаптуватись до нових соціальних, соціально-економічних та суспільно-політичних умов.

9. Важливими сферами, через які дворяни намагалися ствердити себе як передовий стан суспільства, були доброчинність і освіта. Це виглядає цілком логічно, з огляду на рівень освіти та загальної культури більшості дворян. Найбільше катеринославські дворяни переймалися освітою. Вони виділяли значні кошти на спорудження освітніх закладів, надавали стипендії для дітей дворян та матеріальну й моральну підтримку навчальним закладам губернії. Щоправда, дворяни підтримували переважно ті заклади, де більшість учнів складали дворянські діти. На межі XIX–XX ст. через зростання кількості навчальних закладів в губернії та виникнення ширших можливостей для різних

категорій суспільства навчатися в них, дворяни втратили монополію серед всіх станів Російської імперії за рівнем освітньої підготовки.

10. Традиційною в пореформений період залишалась благочинна діяльність, якою займалися дворяни різного достатку. Вона проявлялась в усіх напрямках: від підтримки армії до фінансування музеїв. Переважали приватні пожертви. Рідше благодійником виступала дворянська станова організація. Благодійність, яка у першій половині XIX ст. асоціювалася переважно з вищою верствою, на межі XIX–XX ст. стала прерогативою й інших станів. Дворянство поступається своєю першістю у сфері доброчинності купцям і підприємцям.

11. Сприйняття реформ Олександра II з боку катеринославського дворянства мало чим відрізнялося від позиції інших губернських дворянських громад Російської імперії. Але були й особливості. На відміну від інших губернських дворянських громад, в середовищі катеринославського дворянства не було скільки-небудь помітних конфліктів на етнічному ґрунті. Натомість стійкою неприязню характеризувалися відносини катеринославських дворян та німецьких поселенців, що не було притаманно, наприклад, полтавській чи харківській дворянським громадам. В міському соціумі катеринославським дворянам не вдалося зайняти належне, на їхню думку, місце.

12. Катеринославське дворянство не було жертвою або заручником глибокої трансформації, яку переживало суспільство в умовах модернізації всієї Російської імперії. Воно було активним учасником історичного процесу та намагалося прилаштуватися до нового світу.

Адаптацію серйозно гальмували усталені стереотипи, економічна та соціальна конкуренція, але загалом дворянам вдалося адаптуватися до змін, привнесених реформами Олександра II. Причому адаптація була більш-менш вдалою саме для окремих представників катеринославського дворянства, а не для станової організації в цілому, яка так і не змогла стати для дворян джерелом ідей, котрі допомогли б мінімізувати втрати від скасування кріпацтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

Государственный архив Российской Федерации

1. Ф. 102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп. 77. – Д. 61. 1881 г. Сведения по Екатеринославской губернии. – 51 л.
2. Ф. 102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп. 80. – Д. 88. – Ч. 4. 1884 г. Политический обзор Екатеринославской губернии. – 52 л.
3. Ф. 102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп. 81. – Д. 59. – Ч. 7. 1885 г. Политический обзор по Екатеринославской губернии. – 37 л.
4. Ф. 102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп. 83. – Д. 9. – Ч. 21. 1887 г. Политический обзор Екатеринославской губернии. – 68 л.
5. Ф. 102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп. 87. – Д. 43. – Ч. 13. 1889 г. Политический обзор Екатеринославской губернии за 1888 г. – 16 л.
6. Ф. 102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп. 88. – Д. 47. – Ч. 24. 1890 г. Политический обзор по Екатеринославской губернии. – 16 л.
7. Ф. 102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп. 89. – Д. 44. – Ч. 7. 1891 г. Политический обзор по Екатеринославской губернии. – 24 л.
8. Ф. 102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп. 91. – Д. 152. – Ч. 11. 1893 г. Политический обзор по Екатеринославской губернии. – 16 л.
9. Ф. 102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп. 98. Д. 1. – Ч. 38. л. А. 1900 г. Политический обзор по Екатеринославской губернии.
10. Ф. 102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп. 99. – Д. 1. – Ч. 12. л. А. 1901 г. Политический обзор по Екатеринославской губернии. – 11 л.
11. Ф. 1729. Святополк-Мирский Петр Дмитриевич, князь, министр внутренних дел. – Оп. 1. – Д. 341. 1899–1904 гг. Документы, относящиеся к биографии П.Д. Святополк-Мирского 1872–1905 гг. – 60 л.

Державний архів Дніпропетровської області

12. Ф. 120. Катеринославська губернська земська управа. – Оп. 1. – Спр. 16. Документи (щоденник засідання, записки, заяви, оголошення) про роботу Новомосковського повітового земського зібрання, проведення земських виборів. – 80 арк.
13. Ф. 120. Катеринославська губернська земська управа. – Оп. 1. – Спр. 1 д. Список дворян землевласників Новомосковського повіту з вказаною кількості землі та окладні аркуші приватних земських грошових зборів за 1888 р. – 10 арк.
14. Ф. Р-1684. – Оп. 2. – Спр. 43. Канцелярія катеринославського цивільного губернатора м. Катеринослав. – 212 арк.

Державний архів Одеської області

15. Ф. 1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. – Оп. 43. – Спр. 202. По скарзі надвірного радника Скрильникова на постанову Катеринославського губернського правління з приводу обрання депутата до Комісії для ревізії дій Катеринославської міської думи. 1868 р. – 94 арк.
16. Ф. 1. Канцелярія Новоросійського и Бессарабського генерал-губернатора. – Оп. 140. – Спр. 75. 1869 р. За присудом Олександрівської міської громади про зарахування до числа почесних громадян відставного гвардії капітана графа О. Канкріна. Початок 29.05.1869 р. Кінець 23.07.1869 р. – 8 арк.
17. Ф. 1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. – Оп. 140. – Спр. 104. Справа про дворянські вибори в Катеринославській губернії 1868 р. – 33 арк.
18. Ф. 1. Канцелярія Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. – Оп. 140. – Спр. 129. Справа про дворянські вибори в Катеринославській губернії 1865 р.. – 4 арк.

Дніпропетровський національний історичний музей. Відділ рукописів

19. Арх. 484. Справи Катеринославського губернського маршалка дворянства 1834–1858 рр.

20. Арх. 489. Матеріали щодо селянської реформи 1861 р. Роки 1858–1859.
21. Арх. 490. Матеріали щодо селянської реформи 1861 р. Роки 1861–1863.
22. Арх. 536. Друга частина Родовідної книги дворянства Катеринославської губернії с 1886 г.

Інститут Рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАНУ

23. Ф. II. Збірка Я. Новицького. – Спр. 24813. Промова, виголошена цивільним губернатором під час відкриття дворянських виборів 14.01.1851 р.
24. Ф. II. Збірка Я. Новицького. – Спр. 24843. Список спадковим дворянам Катеринославської губернії Олександрівського повіту, складений по формі, прикладений до С. 98, Т. III Зводу законів (видання 1857 р.). Статут про службу за вибором. Червня 20 дня 1859 р. – Арк. 4945–4974.
25. Ф. II. Збірка Я. Новицького. – Спр. 24845. Папери маршалів Катеринославської губернії.
26. Ф. II. Збірка Я. Новицького. – Спр. 24878. Папери мирового посередника.
27. Ф. II. Збірка Я. Новицького. – Спр. 25782. Список бідних дворян Олександрівського повіту. 1846 р.
28. Ф. 326. Архів М.П. Баліна. – Оп. 1. – Спр. 20778. Баллін М.П. П'ятдесят років мого життя. Розвиток моїх соціальних прагнень. Зошит 1890.

Російський державний історичний архів

29. Ф. 869. Фонд Милютина. – Оп. 1. – Д. 495. Список членов губернских дворянских комитетов, вызванных в Петербург во второй призыв. – 3 л.
30. Ф. 908. Фонд Валуев П.А. – Оп. 1. – Д. 222. Отношение председателя Екатеринославского губернского по крестьянским делам присутствия предводителю дворянства Новомосковского уезда и записка последнего о назначении мировых посредников в уезде в связи с сокращением мировых участков. 1864 г. – 4 л.
31. Ф. 1282. Канцелярия министра внутренних дел. – Оп. 3. – Д. 127. Дело по канцелярии с представлением еженедельных записок по Екатеринославкой губернии. Начато 3.12.1864 г. Решено 1.08.1878 г. – 150 л.

32. Ф. 1283. Канцелярия министра внутренних дел по делам дворянства. – Оп. 1. – Д. 20. – 1902 г. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии. Начато 4.02.1902 г. Решено 21.01.1905 г. – 97 л.
33. Ф. 1283. Канцелярия министра внутренних дел по делам дворянства. – Оп. 1. – Д. 23. 1905 г. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии. Начато 3.02.1905 г. Решено 25.09.1907 г. – 99 л.
34. Ф. 1283. Канцелярия министра внутренних дел по делам дворянства. – Оп. 1. – Д. 29. 1899 г. I делопроизводство. Дело по ходатайству Екатеринославского дворянства о пополнении состава губернских по фабричным делам и по промысловому налогу. – 14 л.
35. Ф. 1283. Канцелярия министра внутренних дел по делам дворянства. – Оп. 1. – Д. 117. 1897 г. I делопроизводство. Отзыв Екатеринославского губернского предводителя дворянства по делам Особого совещания от 8.02.1898 г. – 2 л.
36. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 91. – Д. 16. 1879 Б. Дело по прошению Екатеринославского дворянства о скорейшем издании новых правил о найме рабочих и о разных предметах. Началось 12.02.1879 г. Решено 4.10.1877 г. – 58 л.
37. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 91. – Д. 24. 1879 Б. Дело по ходатайству Екатеринославского местного губернского собрания дворянства о привлечении к платежу сборов на частные дворянские повинности кроме земель и других недвижимых имущества, принадлежащих дворянам в городе или уезде. Начато 8.03.1879 г. Решено 24.05.1883 г. – 11 л.
38. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 91. – Д. 42. 1879 Б. По постановлениям Екатеринославского губернского дворянского собрания относительно выдачи денег за поставленные в Крымскую войну армии сухари и на разные нужды вызываемые настоящею войною с Турцией. – 5 л.

39. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 91. – Д. 55. 1877 Б. Дело с копиями постановлений Екатеринославского губернского собрания. Началось 4.10.1877 г. Решено 4.10.1877 г. – 22 л.
40. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 91. – Д. 84. 1874 А. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии. Отделение III. Стол I. Начато 22.09.1874 г. Решено 12.03.1876 г. – 49 л.
41. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 91. – Д. 86. 1871 Б. Дело о дворянских выборах в Екатеринославской губернии. Отделение III. Стол I. Начато 26.09.1871 г. Решено 14.12.1871 г. – 36 л.
42. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 91. – Д. 101. 1874 А. Дело по ходатайству дворян Павлоградского уезда (Екатеринославской губернии) об учреждении стипендии при Екатеринославской губернской гимназии имени статского советника А.П. Письменного. Отделение III, Стол I. – 27 л.
43. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 91. – Д. 104. 1872 Б. Дело о порядке производства дворянских выборов по Александровскому и Мариупольскому уездам Екатеринославской губернии. Начато 26.12.1872 г. Решено 26.12.1872 г. – 2 л.
44. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 92. – Д. 9. Дело о введении в действие положения о земских учреждениях в Екатеринославской губернии. Начато 29.04.1865 г. Решено 18.02.1866 г. – 125 л.
45. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 92. – Д. 35. Члены первого Екатеринославского губернского земского собрания. 1865 г. – 250 л.
46. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 223. – Д. 30. 1896 г. А. О дворянских выборах по Екатеринославской губернии. Начато 31.01.1896 г. Решено 17.02.1896 г. – 18 л.
47. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 223. – Д. 87. 1889 г. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии. Началось 23.09.1889 г. Решено 28.09.1890 г. – 59 л.
48. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 223. – Д. 151. 1893 г. Дело по жалобе Екатеринославского губернского предводителя дворянства на

действия губернатора о воспрещении поселянам-собственникам покупки земли в Екатеринославской губернии. – 8 л.

49. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 223. – Д. 188. 1886 г. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии. Начато 23.09.1886 г. Решено 8.05.1889 г. – 16 л.

50. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 223. – Д. 189. 1891 г. Дело с копией со всеподданнейшего отчета о состоянии Екатеринославской губернии за 1890 г. – 26 л.

51. Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. – Оп. 241. – Д. 102. Всеподданнейший доклад Министра Внутренних дел. 1896 г. – Л. 82.

52. Ф. 1286. – Оп. 4. – Д. 601б. Формулярные списки о службе чиновников, избранных на службу от дворянства на трехлетие с 1827 по 1830 г. по Екатеринославской губернии. Учинено 18.09.1828 г. – 93 л.

53. Ф. 1287. Хозяйственный департамент МВД. – Оп. 22. – Д. 1416. Дело о земских учреждениях по Екатеринославской губернии. Начало 17.04.1866 г. Решено 9.07.1869 г. – 40 л.

54. Ф. 1287. Хозяйственный департамент МВД. – Оп. 27. – Д. 935. Дело по ходатайству Екатеринославского земского собрания о принятии со стороны правительства некоторых мер к облегчению настоящего бедственного положения местных землевладельцев и о проведении линии железной дороги от станции Казанки до города Екатеринослава с устройством постоянного моста в городе Екатеринославе. – 176 л.

55. Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 36. – Д. 46. 1862 г. Дело о мировых посредниках Екатеринославской губернии. Начато 11.03.1862 г. Решено 25.02.1864 г. – 70 л.

56. Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 36. – Д. 198. 1861 г. Дело по представлению двух докладных записок о мировых съездах и мировых посредниках уездных предводителей дворянства Екатеринославской губернии. Начато 27.12.1861 г. Решено 1.03.1862 г. – 22 л.

57. Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 39. – Д. 9. О судебной деятельности земских начальников Екатеринославской губернии за 1893 г. – 320 л.
58. Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 123. – Д. 19. 1874 Б. Дело об образовании уездных по крестьянским делам присутствий в Екатеринославской губернии. Начато 23.10.1874 г. Решено 27.01.1876 г. – 55 л.
59. Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 123. – Д. 34. 1860 г. Дело об образовании Екатеринославской временной комиссии по крестьянскому делу. Начато 7.12.1860 г. Решено 6.11.1863 г. – 57 л.
60. Ф. 1341. Первый департамент Сената. – Оп. 122. – Д. 878. Дело о лицах, избранных в мировые судьи по Верхнеднепровскому уезду Екатеринославской губернии. – 97 л.
61. Ф. 1343. Третий департамент Сената. – Оп. 27. – Д. 3188. Дело о дворянстве Письменного. 1887 г. – 36 л.
62. Ф. 1405. Министерство юстиции. – Оп. 91. – Д. 2886. 1890 г. По ходатайству Екатеринославского губернского дворянского собрания об увеличении суммы, определяемой в пользу дворянской казны дворянскими собраниями за записку новых дворянских родов в Родословную книгу. – 5 л.
63. Ф. 1621. Булацель Павел Федорович (1867 – после 1916), присяжный поверенный. – Оп. 1. – Д. 53. Письмо Булацель П.Ф. неустановленному лицу с обращением Петр Ананич. Черновик. Б/д. – 2 л.
64. Ф. 1621. Булацель Павел Федорович (1867 – после 1916), присяжный поверенный. – Оп. 1. – Д. 84. 1886 Ш. Речь почетного мирового судьи Славяносербского уезда [Булацель Ф.Н.] о значении мировых судов. Черновик. – 1 л.
65. Ф. 1621. Булацель Павел Федорович (1867 – после 1916), присяжный поверенный. – Оп. 1. – Д. 85. Письмо Екатеринославского губернского предводителя дворянства П.А. Струкова П.Ф. Булацель с сообщением о его ходатайстве об утверждении П.Ф. Булацеля попечителем Таганрогской гимназии. – 3 л.

66. Ф. 1641. Корфы, бароны: Николай Иванович (1793–1869), генерал от артиллерии; Михаил Николаевич (1839–1905), его сын. – Оп. 1. – Д. 137. 1866 г. Речь секретаря Екатеринославского губернского земского собрания Н.А. Корфа, произнесенная на обеде 15.09.1866 г. В честь открытия губернских земских учреждений в Екатеринославской губернии. – 1 л.

Центральний державний історичний архів у м. Києві

67. Ф. 265. Особистий фонд Г.П. Алексеєва. – Оп. 1. – Спр. 7. Листи Г.П. Алексеєву від керуючого його маєтками в м. Котівка, с. Очеретуватому та ін. В.І. Швиркова зі звітами по веденню господарства. – 10 арк.
68. Ф. 265. Особистий фонд Г.П. Алексеєва. – Оп. 1. – Спр. 31. Повідомлення міського голови Емірова Алексеєву щодо присвоєння йому звання почесного громадянина м. Новомосковська. – Арк. 1.
69. Ф. 265. Особистий фонд Г.П. Алексеєва. – Оп. 1. – Спр. 33. Записка Катеринославського губерньського маршалка дворянства і прохання губерньського дворяньського зібрання Миколі II про заходи з укріплення дворяньського землеволодіння. 1896 р. – 6 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА:

70. Адрес-календарь // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав: Типография Я. Чауского, 1864. – 326 с.
71. Адрес-календарь // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1875. – 88 с.
72. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900 год // Памятная книжка и адрес-календарь 1900 год. Екатеринославская губерния / Под редакцией Я.Г. Гололобова. – Екатеринослав: Типо-литография губернского правления, 1899. – Вып. 1. – С. 1–74.
73. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1903 год // Памятная книжка и адрес-календарь на 1903 год. Екатеринославская губерния. – Екатеринослав: Типолитография губернского правления, 1903. – С. 1–82.

74. Адрес-календарь и Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1894 год. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чауского, 1894.
75. Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве, 1851. Ч. II. – СПб.: В типографии Императорской академии наук, 1851.
76. Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве, 1854. Ч. II. – СПб.: В типографии Императорской академии наук, 1854.
77. Адрес-календарь. Общая роспись всех чиновных особ в государстве, 1870. Ч. II. – СПб.: В типографии Императорской академии наук, 1870.
78. Александровское уездное собрание 1866 (с 5 по 12 апреля). Протоколы и приложения к ним. – Екатеринослав: В типографии Я.М. Чаусского, 1866. – 120 с.
79. Афанасьєв-Чужбинський О.С. Подорож у Південну Росію. Історична монографія / О.С. Афанасьєв-Чужбинський. – Д.: Січ, 2004. – 469 с.
80. Б-ов М. К вопросу о заповедных дворянских имениях / М. б-ов// ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – 4 мая. – № 34. – С. 3–4.
81. Б-ов М. Несколько слов о задолженности частновладельческих хозяйств / М. Б-ов // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – 7 мая. – № 35. – С. 1.
82. Бахмутов Н.К. Доклад губернскому дворянскому собранию // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1896. – 13 января. – № 10. – С. 3.
83. Бахмутов Н.К. О некоторых мероприятиях к улучшению материального положения помещного дворянства / Н.К. Бахмутов // ПК. – 1899. – 20 января. – № 375. – С. 3.
84. Богумил А. Новомосковский уезд в 1860 г. (по архивным данным) / А. Богумил // ЛЕУАК: в 11 вып. Репринтное издание. – Д.: Герда, 2015. – Вип. 2. – Ч. I. – С. 310–326.
85. Ведомость поступления частного дворянского сбора Екатеринославского дворянского депутатского собрания с 1887 г. по 15 сентября 1889 г. // Отчет Екатеринославского губернского предводителя очередному губернскому дворянскому собранию 1886–1889. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1889.

86. Ведомость о землевладении в Екатеринославской губернии за 1903 год // Обзор Екатеринославской губернии за 1903 год. – Екатеринослав, 1903.
87. Веселовский П.З. Еще посвящение памяти Александра Николаевича Поля / П.З. Веселовский // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1890. – 4 августа. – № 61. – С. 1.
88. Вести из уездов // Екатеринославский листок. – 1882. – 29 августа. – № 21. – С. 3.
89. Вильегорский В.И. Мысли по поводу надела помещичьих крестьян землею в Екатеринославской губернии / В.И. Вильегорский // Земледельческая газета. – 1859. – 28 июля. – № 60. – С. 473–479.
90. Вниманию Екатеринославского дворянского собрания. Записка Екатеринославского губернского предводителя дворянства // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1896. – 27 февраля. – № 47. – С. 2.
91. Вниманию Екатеринославского дворянского собрания. Записка Екатеринославского губернского предводителя дворянства (продолжение) // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1896. – 28 февраля. – № 48. – С. 2–3.
92. Вниманию Екатеринославского дворянского собрания. Записка Екатеринославского губернского предводителя дворянства (окончание) // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1896. – 1 марта. – № 50. – С. 2.
93. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния. Т. XI. Ч. 4. – СПб. Типография Департамента Генерального штаба, 1850. – 186 с.
94. Вор-ць. Вопрос или недоразумение? (По вопросу об иностранных поселениях на Юге России) / Вор-ць // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1896. – 4 июня. – № 118. – С. 2–3.
95. Вор-ць. Вопрос или недоразумение? (По вопросу об иностранных поселениях на Юге России) / Вор-ць // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1896. – 5 июня. – № 119. – С. 1–3.
96. Воспоминания помещика Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии капитана Варфоломея Федоровича Крупянского об участии его в

- войнах с Турцией и Францией в период 1807–1816 гг. – Екатеринослав: Типография бывшего Дитятковского товарищества (И.В. Тищенко), 1912. – VII с. – 109 с.
97. Высочайше утвержденное общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ. Собрание второе. Отделение первое. 1861. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. канцелярии, 1863. – Т. XXXVI. – С. 141–169.
98. Высочайше учрежденное положение о губернских и уездных земских учреждениях // ПСЗРИ. Собрание второе. Отделение первое. 1864. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. канцелярии, 1867. – Т. XXXIX. – С. 1–14.
99. Высочайше утвержденное положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждений // ПСЗРИ. Собрание второе. Отделение первое. 1861. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. канцелярии, 1863. – Т. XXXVI. – С. 202–218.
100. Высочайше утвержденное учреждение судебных установлений // ПСЗРИ. Собрание второе. Отделение второе. – СПб.: Типография II отделения императорской канцелярии, 1867. – Т. XXXIX. – С. 180–215.
101. Высочайшие рескрипты. Виленскому военному, Гродненскому и Ковенскому генерал-губернаторам // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1858. – 25 января. – № 4. – С. 2.
102. Высочайший рескрипт Новороссийскому и Бессарабскому генерал-губернатору // ЕГВ. Часть официальная. – 1858. – 26 апреля. – № 17. – С. 154–155.
103. Герсеванов Н.Б. О жалованье предводителям дворянства / Н.Б. Герсеванов // Современная летопись Русского вестника. – 1860. сентябрь. – Т. 29. – № 1. – С. 50–51.
104. Герсеванов Н.Б. О земских банках в Екатеринославской губернии / Н.Б. Герсеванов // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1865. – 18 сентября. – № 38. – С. 4–8.

105. Герсеванов Н.Б. О народном характере евреев / Н.Б. Герсеванов. – Одесса: В типографии П. Францова, 1860. – 84 с.
106. Герсеванов Н.Б. О неудовлетворительности правил о найме сельских рабочих / Н.Б. Герсеванов // Весть. – 1864. – 11 октября. – № 41. – С. 8–9.
107. Герсеванов Н.Б. О неудовлетворительности правил о найме сельских рабочих / Н.Б. Герсеванов // Весть. – 1864. – 13 декабря. – № 50. – С. 9–11.
108. Герсеванов Н.Б. О социализме редакционных комиссии. Письма к председателю их генералу Ростовцеву / Н.Б. Герсеванов. – Берлин: Mitscher & Rostell, 1860. – 64 с.
109. Герсеванов Н.Б. О трехлетней деятельности мировых посредников Новомосковского уезда / Н.Б. Герсеванов // Одесский вестник. – 1864. – 12 сентября. – № 201. – С. 752.
110. Герсеванов Н.Б. О трехлетней деятельности мировых посредников Новомосковского уезда / Н.Б. Герсеванов. – СПб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1866. – 3 с.
111. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания / Д.Т. Гнедин // Русское богатство. – 1893. – № 5. – С. 141–164.
112. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания / Д.Т. Гнедин // Русское богатство. – 1893. – № 6. – С. 12–39.
113. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания / Д.Т. Гнедин // Русское богатство. – 1893. – № 7. – С. 152–169.
114. Гнедин Д.Т. Отчет члена училищного совета Александровского уезда по 1 и 2 училищным участкам за 1868–1869 учебный год. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1969. – 86 с.
115. Городовое положение // ПСЗРИ. Собрание второе. Отделение первое. – СПб., 1874. – Т. XLV. – С. 821–839.
116. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства // ПСЗР. С 1784 г. по 1788 г. – СПб.: Типография 2 отделения императорской канцелярии, 1830. – Т. XXII. – С. 344–358.

117. Гротто-Слепиковский А.И. Из практики южнорусского сельского хозяина / А.И. Гротто-Слепиковский // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1896. – 9 марта. – № 57. – С. 2–3.
118. Гротто-Слепиковский А.И. Из практики южнорусского сельского хозяина (окончание) / А.И. Гротто-Слепиковский // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1896. – 12 марта. – № 59. – С. 2–3.
119. Дворянское собрание // ПК. – 1902. – 25 января. – № 1438. – С. 2–3.
120. Доклад А.Ф. Чуйкевича – деревня ее строй и порядки // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Екатеринославская губерния. XII. – СПб.: Типография И. Гольдберга, 1903. – С. 131–132.
121. Доклады и отчеты Бахмутской уездной земской управы с 1 августа 1882 г. по 1 августа 1883 г.: в 2-х частях. – Бахмут: Типография Р.И. Грилихеса, 1883. – Ч. I. – 288 с.
122. Достоевский А.М. Воспоминания / А.М. Достоевский. – М.: Аграф, 1999. – 432 с.
123. Достоевский А.М. Воспоминания. Редакция 1895 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа:
<http://smalt.karelia.ru/~filolog/dostoev/texts/vospomin/vospomin.htm> (дата
 звернения 9.12.2008).
124. Егоров А. Из бумаг И.М. Скрыльникова / А. Егоров // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – 11 мая. – № 36. – С. 6–7.
125. Екатеринослав. 23 января // ПК. – 1899. – 24 января. – № 379. – С. 1.
126. ЕГВ. Часть неофициальная. – 1868. – 26 октября. – № 60. – С. 510.
127. ЕГВ. Часть официальная. – 1877. – 25 сентября. – № 77. – С. 435.
128. ЕГВ. Часть официальная. – 1887. – 30 декабря. – № 103. – С. 1.
129. Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. – Екатеринослав: Губернская типография, 1915. – 541 с.
130. Екатеринославский губернский дворянский комитет по устройству быта помещичьих крестьян. [Материалы]. – Б.м., 1859. – 5 с.

131. Екатеринославское уездное земское собрание с 25 октября по 3 ноября 1866 года. – Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1867. – 128 с.
132. Екатеринославское уездное земское собрание очередной и чрезвычайной сессии 1893 г. с 3 по 8 октября и 3 декабря 1893 г. – Екатеринослав: Типо-литография губернского правления, 1894.
133. Елагин В.Н. Губернский карнавал. Часть II и последняя / В.Н. Елагин // Современник. – 1859. – Т. LXXV. – С. 277–364.
134. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Листи рідних, друзів і знайомих до Д.І. Яворницького / укладачі С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. Вип. 5. – Д.: Арт-Прес, 2010. – 952 с.
135. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / упорядники: С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева та інші. Наук. ред. А.В. Бойко // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – 488 с.
136. Журналы Бахмутского уездного земского собрания второго созыва с 27 октября по 4 ноября 1866 года. – Екатеринослав: Типография Я. Чаусского, 1867. – 119 с.
137. Журнал заседаний съезда земских начальников Екатеринославской губернии // ВЕЗ. – 1903. – 4 декабря. – № 8. – С. 10–12.
138. Журнал заседаний съезда земских начальников Екатеринославской губернии // ВЕЗ. – 1903. – 11 декабря. – № 9. – С. 8–10.
139. Журнал заседаний съезда земских начальников Екатеринославской губернии // ВЕЗ. – 1903. – 25 декабря. – № 10–11. – С. 20–25.
140. Завещание А.С. Понятовского // ЕГВ. Часть официальна. – 1889. – 11 января. – № 3. – С. 20–21.
141. Записка депутатов Екатеринославского губернского земства о соединении железных дорог: Лозово-Севастопольской со Знаменско-Николаевской с постоянным мостом через Днепр в губернском городе

- Екатеринославе / А.Н. Поль, Я.Я. Савельев, П.А. Янченко. – СПб.: Типография В. Тушнова, 1873. – 6 с.
142. Записка депутатов Екатеринославского губернского земства о проведении железной дороги от станции Никитовки на Азовской линии чрез губернский город Екатеринослав и Кривой Рог, к станции Казанке на Знаменско-Николаевской линии / Г.П. Алексеев, Я.Я. Савельев, П.А. Янченко. – СПб., 1875. – 9 с.
143. Записка депутатов Екатеринославского губернского земства о проведении поперечной линии железной дороги между линиями Лозово-Севастопольской от Екатеринослава и Знаменско-Николаевской до Казанки с постоянным мостом через Днепр у г. Екатеринослав / В. Абаза, А.П. Письменный, И. Яковлев, П.А. Янченко. – СПб.: Типография Министерства путей сообщений (А. Бенке), 1875. – 5 с.
144. Записка депутатов Екатеринославского губернского земства о скорейшем осуществлении участка строящейся Донецкой каменно-угольной железной дороги от станции Никитовка (Азовская линия) через г. Екатеринослав с постоянным на р. Днепр мостом и через м. Кривой Рог до станции Казанки (Харьково-Николаевская линия) / В. Абаза, И. Кранц, А.П. Письменный, И. Яковлев, П.А. Янченко. – СПб., 1877. – 4 с.
145. Земельні банки Новоросійського краю (за описами фондів Одеського, Дніпропетровського та Кіровоградського архівів) / авт.-упор. А.В. Пивовар, О.І. Пеший, К.В. Шляховий. – К., 2010. – 620 с.
146. Земское дело // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1861. – 15 апреля. – № 15. – С. 1–2.
147. Имена лиц пожертвованим в пользу Екатеринославского детского приюта, заменивших визиты в праздник светлого Христова воскресения // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1861. – 29 апреля. – № 17. – С. 3–4.
148. Имена особ пожертвованим в пользу Екатеринославского детского приюта, заменивших визиты в праздники Рождества Христова и Нового 1858 года // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1857. – 28 декабря. – № 52. – С. 2–3.

149. К вопросу о благотворительности // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – 23 апреля. – № 32. – С. 1.
150. К.Е.Т. Справочная книга для уездных предводителей дворянства / К.Е.Т. – СПб.: Типография С. Волпянского, 1887. – 54 с.
151. Каменский П.В. Вопрос или недоразумение? (К вопросу об иностранных поселениях на Юге России) / П.В. Каменский. – М.: Скоропечатня А. Левенсон, 1895. – 136 с.
152. Каменский П.В. Врачевание бедности. Опыт исторического исследования / П.В. Каменский. – М.: Типография русского товарищества, 1909. – 116 с.
153. Канкрин И.В. Еврейские земледельческие колонии Александровского уезда Екатеринославской губернии / И.В. Канкрин. – Екатеринослав: Печатня С.П. Яковлева, 1893. – 259 с.
154. Канкрин А.Е. Овцеводство в Екатеринославской губернии в 1868 и 1869 годах / А.Е. Канкрин. – Екатеринослав: Печатано в типографии Я.М. Чаусского, 1870. – 58 с.
155. Карышев Н.А. Доклад о реформе крестьянского управления / Н.А. Карышев // Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1881 г. с приложениями. – Александровск: Типография Д.И. Бернштейна, 1882. – С. 325–337.
156. Корф Н.А. Земский вопрос (О народном образовании) / Н.А. Корф. – СПб.: Типография А. Головачова, 1867. – 32 с.
157. Корф Н.А. О том какие у нас будут новые земские собрания / Н.А. Корф // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1865. – 14 августа. – № 33. – С. 2.
158. Крамарев С. Дворянское собрание / С. Крамарев // ПК. – 1902. – 23 января. – № 1436. – С. 3.
159. Крамарев С. Дворянское собрание / С. Крамарев // ПК. – 1902. – 26 января. – № 1439. – С. 2–3.
160. КДЕГ // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1861. – 29 апреля. – № 17. – С. 1–3.

161. Лица, пожертвовавшие в пользу Екатеринославского детского приюта вместо визитов в светлый праздник 4 апреля 1865 г. // ЕГВ. Часть неофициальная. 1865. 10 апреля. № 15. С. 1–2.
162. Малама В.В. Род Малама. Родословная роспись. Семейный архив. Родословное дерево / В.В. Малама. – Екатеринослав: Типография К.А. Андрущенко, 1912. – XXVIII с. – 213 с.
163. Местная хроника // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1887. – № 99. – С. 5.
164. Местные известия // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1859. – 21 марта. – № 12. – С. 1–4.
165. Местные известия // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1865. – 22 мая. – № 21. – С. 2.
166. Местные известия // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1866. – 18 июня. – № 25. – С. 337.
167. Местные известия // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1871. – 23 сентября. – № 76. – С. 624.
168. Миклашевский А.М. Воспоминания одного депутата из губернских комитетов, вызванных в Петербург в 1860 г. до обнародования манифеста об освобождении крестьян / А.М. Миклашевский // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – 30 мая. – № 24. – С. 225–227.
169. Мысли по поводу городских выборов // Екатеринославский листок. – 1882. – 26 сентября. – № 29. – С. 1–2.
170. Некролог // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 101. – С. 2.
171. Новичек. К еврейскому вопросу / Новичек // Екатеринославский листок. – 1882. – 1 августа. – № 13. – С. 2–3.
172. О внутреннем благоустройстве России // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1856. – 26 мая. – № 21. – С. 209–210.
173. О задолженности дворянских имений в государственный дворянский земельный банк (по отчету банку за 1886 г.) // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – 2 июля. – № 51. – С. 1.

174. О разных родах состоянии и различии прав, им присвоенных // Свод законов Российской империи. – СПб.: Второе отделение императорской канцелярии, 1857. – Т. 9. – 477 с.
175. О сроках избирательных съездов // ЕГВ. Часть официальная. – 1865. – 13 ноября. – № 46. – С. 912.
176. Об однодневном исчислении г. Екатеринослава, произведенном 20 декабря 1865 года // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1866. – 22 января. – № 4. – С. 39.
177. Об открытии в Екатеринославе общественной библиотеки // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1858. – 29 ноября. – № 48. – С. 1–2.
178. О-в О. Мысли о значении членов, избираемых в комитеты улучшения быта крестьян / О-в // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1858. – 19 июля. – № 29. – С. 1–2.
179. Объявления и извещения // ЕГВ. Часть официальная. – 1883. – 27 апреля. – № 34. – С. 1.
180. Особое мнение В. Горицкого к постановлению губернского комитета от 11 января 1903 г. по вопросу о согласовании Дворянского и Крестьянского банков // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Екатеринославская губерния. XII. – СПб, 1903. – С. 64–66.
181. От Екатеринославского губернатора // ЕГВ. Часть официальная. – 1883. – 17 сентября. – № 75. – С. 367.
182. Отзыв в печати о докладе А.П. Струкова «Вниманию Екатеринославского дворянства» // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1896. – 10 апреля. – № 79. – С. 3.
183. Отзыв 2-х членов Екатеринославского губернского комитета о применении общих начал редакционных комиссий (Хозяйств. и Юридич. Отд.) к особенностям Екатеринославской губернии // Писарев В.И. Ликвидация крепостного права в Приазовье 1857–1863 гг. (На основании не изданных материалов) / В.И.°Писарев. – Ростов-Дон-Москва: «Прибой», 1924. – С. 78–98.

184. Открытие Екатеринославского губернского дворянского собрания // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1886. – 24 сентября. – № 77. – С. 6.
185. Отмена продажи имений // ЕГВ. Часть официальная. – 1886. – 8 января. – № 3. – С. 3.
186. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому XIX очередному уездному земскому собранию за 1883 год. – Верхнеднепровск: Печатано в типографии Н.Я. Губермана, 1884. – 384 с.
187. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому очередному уездному земскому собранию 2-й очередной сессии 2-го трехлетия за 1894 г. Ч. I. – Верхнеднепровск: Типография Я.Н. Губермана, 1895.
188. Отчет Екатеринославского губернского предводителя очередному губернскому дворянскому собранию 1886–1889. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1889. – 85 с.
189. Отчет Екатеринославского губернского предводителя дворянства М.И. Миклашевского очередному губернскому дворянскому собранию 1905 г. за трехлетие с 1902 по 1905 г. – Екатеринослав: Типография Е.Д. Браиловского, 1905. – 211 с.
190. Отчет Екатеринославского губернского предводителя дворянства очередному губернскому дворянскому собранию 1913 г. за трехлетие с 1 января 1911 по 1 сентября 1913 г. – Екатеринослав: Типография К.А. Андрущенко, 1913. – 71 с.
191. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1869 г. – Екатеринослав: Типография Я. Чауского, 1870.
192. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1875 год. – Екатеринослав: Печатано в губернской типографии, 1876.
193. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1889 год. – Екатеринослав: Типо-литография Я.М. Чаусского, 1890.

194. Отчет Новомосковской уездной земской управы Новомосковскому 29 очередному уездному земскому собранию за 1893 год. – Екатеринослав: Типо-литография Либерман и Шак, 1894.
195. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1889. – 23 сентября. – № 75. – С. 2–3.
196. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1889. – 27 сентября. – № 76. – С. 3.
197. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание (Окончание) // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1889. – 4 октября. – № 78. – С. 3.
198. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – 16 января. – № 5. – С. 3–4.
199. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – 19 января. – № 6. – С. 3.
200. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – 21 января. – № 7. – С. 4.
201. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – 23 января. – № 8. – С. 3.
202. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – 26 января. – № 9. – С. 4.
203. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание (продолжение) // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1896. – 18 января. – № 14. – С. 3.
204. Очередное губернское дворянское собрание (продолжение) // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1896. – 21 января. – № 17. – С. 3.
205. Очередное губернское дворянское собрание (продолжение) // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1896. – 26 января. – № 21. – С. 3.
206. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. – СПб.: Типография департамента генерального штаба, 1862. – 392 с.

207. Павлоградское второе очередное уездное земское собрание с 19 по 27 сентября 1867 года. – Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1868. – 228 с. – V с.
208. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1875. – 165 с.
209. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1889. – 600 с. – V с.
210. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 год / Под ред. Я.Г. Гололобова. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1894. – 274 с.
211. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год. Екатеринославская губерния. Отдел третий / Под редакцией Я.Г. Гололобова. – Екатеринослав, 1899. – Вып. 1. – С. 1–74.
212. Папчинский Н.С. Письмо земского начальника 2 участка Екатеринославского уезда в Екатеринославскую губернскую земскую управу / Н.С. Папчинский // ВЕЗ. – 1903. – 16 октября. – № 1. – С. 11.
213. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. XIII. Екатеринославская губерния / Под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – 234 с.
214. Письмо из Екатеринослава // Елисаветградский вестник. – 1890. – 22 марта. – № 63. – С. 1–2.
215. Плещеев И. Несколько замечаний относительно проекта члена Общества сельского хозяйства Южной России Иснара к улучшению степных мест / И. Плещеев // Земледельческая газета. – 1842. – 14 августа. – № 65. – С. 513–516.
216. Погром в Новомосковске // Недельная хроника восхода. – 1883. – № 36. – С. 482–484.
217. ПСЗРИ. Собрание третье. 1882 год. – СПб., 1886. – Т. 2. – 548 с.

218. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // ЕГВ. Часть официальная. – 1890. – 18 июля. – № 56. – С. 1–2.
219. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // ЕГВ. Часть официальная. – 1890. – 28 июля. – № 59. – С. 1–2.
220. Положение о земских участковых начальниках // ПСЗРИ. Собрание третье. Т. IX. 1889. – СПб.: В государственной типографии, 1891. – С. 510–524.
221. Положение об изменениях в устройстве местных учреждений по крестьянским делам // ПСЗР империи. Собрание второе. Отделение I. 1874 год. – СПб., 1876. – Т. XLIX. – С. 929–934.
222. Потомственный дворянин. По поводу «проекта» дворянина Бахмутова / Потомственный дворянин // ПК. – 1899. – 2 февраля. – № 388. – С. 1–2.
223. Постановления Верхнеднепровского VI чрезвычайного уездного земского собрания 18 и 19 января 1875 года. – Кременчуг: Типография Германа Розенталя, 1875.
224. Постановления Верхнеднепровского VII очередного уездного земского собрания с 1 по 7 сентября 1872. Третье трёхлетие. – Кременчуг, 1873. – 106 с.
225. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 3-й очередной сессии с 5 по 24 января 1869 года. – Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1869. – 574 с.
226. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания XXXV очередной 1900 года сессии с 1 по 12 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1901. – 210 с. – XVII с.
227. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1 по 14 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1902. – 398 с.
228. Постановления очередного губернского земского собрания (с 21 ноября по 4 декабря 1867 года) Ноябрьской сессии 1867 года. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1868. – 600 с.

229. Постановления IV очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 22 октября по 5 ноября 1869 года. – Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1870. – 577 с.
230. Постановления V очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 18 октября по 1 ноября 1870 года. – Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1871. – 640 с.
231. Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года. – Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1873. – 844 с.
232. Постановления X очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 15 по 27 октября 1875 года. – Екатеринослав: Печатано в губернской типографии, 1876. – 705 с.
233. Постановления XIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 18 по 30 октября 1878 года с приложениями – Екатеринослав: Печатано в губернской типографии, 1879. – 665 с. – XI с.
234. Постановления XV очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 10–21 декабря 1880 года с приложениями. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1881. – 638 с. – VII с.
235. Постановления XVI очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 9 по 20 декабря 1881 года. – Екатеринослав: Печатано в типографии губернского правления, 1882. – 875 с.
236. Постановления XVIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 1 по 14 декабря 1883 года с приложениями. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1884. – 724 с.
237. Постановления XIX очередного Новомосковского уездного земского собрания 20–27 октября 1884 года. – Екатеринослав: Типография Н.Я. Павловского, 1885. – 215 с.
238. Постановления XXIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания. С 3 по 14 декабря 1888 года с

- приложениями. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1889. – 756 с.
239. Постановления XXVI очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4 по 13 декабря 1891 года с приложениями. – Екатеринослав: Типолитография губернского правления, 1892. – 552 с.
240. Постановления XXVII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 3 по 11 декабря 1892 года с приложениями. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1893.
241. Постановления XXXV очередной сессии Павлоградского уездного земского собрания. – Павлоград: Типография Е.Д. Браиловского, 1900.
242. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания с 25 по 30 апреля 1874 года. – Екатеринослав: Печатано в губернской типографии, 1874. – 356 с. – VI с.
243. Прибавление к № 9 ЕГВ. Часть неофициальная. – 1861. – 4 марта. – № 9. – С. 1.
244. Приложения // Постановления Екатеринославского губернского земского собрания сентябрьской сессии 1866. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1867. – 84 с.
245. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXIV очередной 1899 года сессии с 5 по 18 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1900. – 1620 с. – XXIV с.
246. Продажа имений // ЕГВ. Часть официальная. – 1874. – 12 октября. – № 82. – С. 307.
247. Продажа имений // ЕГВ. Часть официальная. – 1883. – 30 апреля. – № 35. – С. 158.
248. Продажа имений // ЕГВ. Часть официальная. – 1884. – 3 ноября. – № 88. – С. 2–3.

249. Проект помещика Новомосковского предводителя дворянства А.М. Миклашевского // Писарев В.И. Ликвидация крепостного права в Приазовье 1857–1863 гг. (На основании не изданных материалов). – Ростов-Дон-Москва: «Прибой», 1924. – С. 74–77.
250. Проект помещика Ростовского уезда Григория Фурсова // Писарев В.И. Ликвидация крепостного права в Приазовье 1857–1863 гг. (На основании не изданных материалов). – Ростов-Дон-Москва: «Прибой», 1924. – С. 68–70.
251. Проект помещика Ростовского уезда Ивана Шабельского // Писарев В.И. Ликвидация крепостного права в Приазовье 1857–1863 гг. (На основании не изданных материалов). – Ростов-Дон-Москва: «Прибой», 1924. – С. 71–73.
252. Протокол открытия губернской Екатеринославской ученой архивной комиссии 16 марта 1903 г. // ВЕЗ. – 1903. – № 10–11. – С. 29.
253. Протоколы чрезвычайного Александровского уездного земского собрания для выбора мировых судей 4–8 февраля 1869 г. с приложениями. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чауского, 1869. – 85 с.
254. Распоряжения губернского начальства // ЕГВ. Часть официальная. – 1862. – 13 октября. – № 41. – С. 454–455.
255. Распоряжения губернского начальства // ЕГВ. Часть официальная. – 1866. – 25 июня. – № 26. – С. 342.
256. Распоряжения губернского начальства // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1866. – 24 декабря. – № 52. – С. 722.
257. Распоряжение начальства // ЕГВ. Часть официальная. – 1856. – 14 апреля. – № 15. – С. 159.
258. Распоряжения правительства // ЕГВ. Часть официальная. – 1866. – 9 апреля. – № 15. – С. 161.
259. Распоряжения правительства // ЕГВ. Часть официальная. – 1866. – 3 сентября. – № 36. – С. 342.
260. Распоряжение правительства. Высочайший рескрипт, данный на имя Нижегородского военного губернатора // ЕГВ. Часть официальная. – 1858. – 1 марта. – № 9. – С. 69–70.

261. Речь губернского предводителя дворянства А.П. Струкова // ПК. – 1899. – 21 января. – № 376. – С. 3.
262. Речь земского начальника 4 участка Екатеринославского уезда Григория Тимофеевича Гаркушевского, обращенная к крестьянам с. Томаковки 16 сентября 1890 г. // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1890. – 10 октября. – № 80. – С. 1–2.
263. Романов А.А. В Таврию за волей (Воспоминания очевидца) / А.А. Романов // Исторический вестник. – 1901. – Т. LXXXIV. – № 4. – С. 264–273.
264. Романюта І.М. Андрій Михайлович Миклашевський: життя та діяльність мовою музейних експонатів // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. – Д.: НГУ, 2011. – Вип. 8. – С. 160–176.
265. Российское законодательство X–XX вв.: [Тексты и комментарии]. В 9 т. – Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма / отв. ред. Е.И. Индова. – М.: Юридическая литература, 1987. – 527 с.
266. Салтыков-Щедрин М.Е. Известие из Полтавской губернии // Салтыков-Щедрин М.Е. Собрание сочинений. Т. 5. Критика и публицистика 1856–1864. – М.: Художественная литература, 1966. – С. 501–515.
267. Сборник постановлений первого очередного Александровского уездного земского собрания 20–28 октября 1866 года. – СПб.: Типография Л. Демиса, 1867. – 275 с.
268. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Бахмутский уезд. – Екатеринослав: Печатано в типографии Я.М. Чаусского, 1886. – Т. II.
269. Сведения о количестве земли у дворян к 1861 г. и 1892 г. в 44 губерниях Европейской России (по данным, доставленным губернскими предводителям дворянства). Составлены Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – 3 с.

270. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866–1913 гг. Выпуск первый. – Екатеринослав: Типография К.А. Андрущенко, 1916. – Ч. II (1890–1913 гг.).
271. Соловьев Я.А. Записки сенатора Соловьева о крестьянском деле / Я.А. Соловьев // Русская старина. – 1881. – № 2. – С. 213–246.
272. Списки лицам, избранным в председатели и члены уездных земских управ // ЕГВ. Часть официальная. – 1866. – 14 мая. – № 20. – С. 247.
273. Список всех избирателей, имеющих право непосредственного голоса в избирательном съезде землевладельцев Александровского уезда // ЕГВ. Часть официальная. – 1868. – 27 ноября. – № 69. – С. 558.
274. Список гласных Екатеринославской городской думы на четырехлетие 1893–1897 гг. // ЕГВ. Часть официальная. – 1893. – 9 марта. – № 25. – С. 1.
275. Список гласных, избранных в уездные земские собрания // ЕГВ. Часть официальная. – 1866. – 1 января. – № 1. – С. 2–3.
276. Список гласных уездных земских собраний // ЕГВ. Часть официальная. – 1866. – 5 февраля. – № 6. – С. 54–55.
277. Список гласных уездных земских собраний // ЕГВ. Часть официальная. – 1866. – 26 февраля. – № 9. – С. 89–90.
278. Список дворян землевладельцев на 1899 г. // Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии (с одной картой). – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1899.
279. Список избирателей Верхнеднепровского уезда // ЕГВ. Часть официальная. – 1865. – 11 сентября. – № 37. – С. 4.
280. Список лиц, избранных в земские гласные и кандидаты к ним по Александровскому уезду на трехлетие с 1891 г. // ЕГВ. Часть официальная. – 1891. – 2 октября. – № 76. – С. 1.
281. Список лиц, избранных в земские гласные и кандидаты к ним по Верхнеднепровскому уезду на трехлетие с 1891 г. // ЕГВ. Часть официальная. – 1891. – 2 октября. – № 76. – С. 1.

282. Список лиц, избранных в земские гласные и кандидаты к ним по Мариупольскому уезду на трехлетие с 1892 г. // ЕГВ. Часть официальная. – 1891. – 12 октября. – № 79. – С. 1.
283. Список лиц, имеющих право быть избранными в мировые судьи по г. Новомосковску и уезду // ЕГВ. Часть официальная. – 1868. – 13 ноября. – № 65. – С. 535–536.
284. Список лиц, имеющих право быть избранными в мировые судьи по Александровскому уезду Екатеринославской губернии 1888–1891 года // Журналы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1888 г. – Александровск, 1889. – С. 525.
285. Список лиц, имеющих право быть избранными в мировые судьи по Александровскому уезду и Мариупольскому округу // ЕГВ. Часть официальная. – 1868. – 20 ноября. – № 67. – С. 546.
286. Список лиц, имеющих право быть избранными в мировые судьи по Павлоградскому уезду // ЕГВ. Часть официальная. – 1868. – 23 ноября. – № 68. – С. 549–550.
287. Список лиц, имеющих право быть избранными в мировые судьи по Верхнеднепровскому уезду // ЕГВ. Часть официальная. – 1868. – 4 декабря. – № 71. – С. 579–580.
288. Список лиц, имеющих право участия в выборах уездных земских гласных по Александровскому уезду // Приложение к Екатеринославским губернским ведомостям. – 1912. – 2 февраля. – № 14.
289. Список лиц, имеющих право участвовать в избирательных собраниях и съездах Павлоградского уезда для избрания земских гласных на трехлетие (1912–1914 годов) // ЕГВ. Часть официальная. – 1912. – 14 января. – № 6. – С. 3.
290. Список лицам, избранным в председатели и члены Екатеринославской, Верхнеднепровской, Новомосковской и Павлоградской уездных земских управ // ЕГВ. Часть официальная – 1866. – 12 марта. – № 12. – С. 132.

291. Список лицам, сделавшим пожертвования в пользу Екатеринославского детского приюта, взамен обычных визитов в день нового 1893 года // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – 5 января. – № 1. – С. 2–3.
292. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Т. XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. – СПб.: Типография Карла Вульфа, 1863. – 152 с.
293. Список участковых земских начальников Екатеринославской губернии, с указанием постоянного их местопребывания и наименование волостей, входящих в состав каждого земского участка // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1890. – 8 декабря. – № 97. – С. 1.
294. Список участковых земских начальников Екатеринославской губернии, с указанием постоянного их местопребывания и наименование волостей, входящих в состав каждого земского участка // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1890. – 12 декабря. – № 98. – С. 1.
295. Список частным владельцам Екатеринославского уезда за 1882–1883 гг. // Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1882 р. – Екатеринослав: Печатано в типографии Я.М. Чаусского, 1883. – С. 62–70.
296. Список членов Императорского общества сельского хозяйства Южной России // ЗИОССЮР. – Одесса: Типография П. Францова, 1870. – Кн. 1. – Январь. – С. 71–85.
297. Справочный отдел. Екатеринослав и уезды Екатеринославской губернии // Приднепровье. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1914. – С. 219–420.
298. Статистические таблицы Российской империи. Вып. 2. Наличное население империи на 1858 год / под ред. А. Бушена. – СПб: В типографии К. Вульфа, 1863. – 330 с.
299. Статистически-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав: Типография Л.М. Ротенберга, 1898.

300. Статистическо-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Вып. 1. Славяносербский уезд. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1886.
301. Стенографический отчет к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания с 24 октября – 4 ноября 1869 года. – Екатеринослав: Печатано в типографии Я.М. Чаусского, 1870. – 263 с.
302. Стенографический отчет к постановлениям V очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 18 октября по 1 ноября 1870 года. Екатеринослав: Печатано в типографии Я.М. Чаусского, 1871. – 226 с.
303. Стенографический отчет к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания. 28 сентября – 11 ноября 1872 года. – Екатеринослав: Печатано в губернской типографии, 1873. – 334 с.
304. Стенографический отчет IX очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 24 октября по 1 ноября 1874 года. – Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1875. – 396 с.
305. Стенографический отчет о заседаниях XII сессии Екатеринославского очередного губернского собрания с 16 по 26 октября 1877 года. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1878. – 818 с.
306. Стенографический отчет о заседаниях XIII сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 18 по 30 октября 1878 года. – Екатеринослав: Печатано в Екатеринославской губернской типографии, 1879.
307. Стенографический отчет о заседаниях XIV сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 8 по 19 декабря 1879 года. – Екатеринослав: Печатано в губернской типографии, 1880. – 683 с.
308. Стенографический отчет о заседаниях XV сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 10 по 22 декабря 1880 года. – Екатеринослав: Печатано в типографии губернского правления, 1881. – 688 с.

309. Стенографический отчет о заседаниях XVI сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 9 по 20 декабря 1881 года. – Екатеринослав: Печатано в губернской типографии, 1882. – 733 с.
310. Струков А.П. Адрес от дворянства / А.П. Струков // ЕГВ. Часть официальная. – 1889. – 13 декабря. – № 98. – С. 3.
311. Струков П.А. О сохранении в России шерстяной промышленности и испанского овцеводства / П.А. Струков // ЗИОССЮР. – Одесса: Типография П. Францова, 1870. – Кн. 3. – Март. – С. 219–225.
312. Таблица народонаселения Екатеринославской губернии с означением жителей по званиям // Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния. Т. XI. Ч. 4. – СПб., 1850. Таблица № 4.
313. Тройницкий А.Г. Крепостное население России по 10-й народной переписи / А.Г. Тройницкий. – СПб.: Типография К.Вульфа, 1861.
314. Унгерн-Штернберг М.А. К вопросу об имущественном цензе дворян Екатеринославской губернии / М. Унгерн-Штернберг // ПК. – 1899. – 21 января. – № 376. – С. 1–2.
315. Унгерн-Штернберг М.А. Упадок крестьянского хозяйства и меры к его поднятию / М. Унгерн-Штернберг // ПК. – 1899. – 19 января. – № 374. – С. 2.
316. Учет земель Новомосковского уезда Екатеринославской губернии (с одной картой). – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1908.
317. Хроника // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1890. – 5 сентября. – № 70. – С. 2–3.
318. Хроника // ПК. – 1899. – 17 января. – № 372. – С. 3.
319. Хроника // ПК. – 1899. – 19 января. – № 374. – С. 3.
320. Циркуляр министра внутренних дел губернаторам // Екатеринославский листок. – 1882. – 20 июня. – № 1. – С. 2.
321. Чрезвычайное Екатеринославское губернское дворянское собрание 4 мая 1888 г. // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – 11 мая. – № 36. – С. 3–5.

322. Чрезвычайное Екатеринославское губернское дворянское собрание 4 мая 1888 г. // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1888. – 14 мая. – № 37. – С. 3–7.
323. Штанский Н.И. О мерах в народному образованию в Екатеринославской губернии (губернского гласного Н. Штанского) / Н.И. Штанский. – Екатеринослав: Печатано в типографии Я.М. Чаусского, 1868. – 14 с.
324. Эрдели А.С. Возражение на заметку Герсеванова о жаловании предводителям дворянства / А.С. Эрдели // Современная летопись Русского вестника. – 1860. – Ноябрь. – Т. 33. – № 1. – С. 34–37.
325. Яковлев И.Д. Доклад в комиссию, избранную 17 января 1893 года Екатеринославским дворянским собранием по вопросу об устройстве дворянской колонизации / И.Д. Яковлев // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1893. – 29 мая. – № 55. – С. 3–4.
326. Letters of life in an aristocratic Russian household before and after the revolution. Amy Coles and princess Vera Urusov. – Lewiston-Queenston-Lamper: Edwin Mellen Press, 2000. – 433 p.
327. N.L. К деятельности попечителей народных училищ / N.L. // ПК. – 1899. – 19 января. – № 373. – С. 2.

ЛІТЕРАТУРА:

328. А.М. Один из малорусских этнографов (Страничка из жизни Г.А. Залюбовского) / А.М. // Днепровская молва. – 1899. – 28 ноября. – № 47. – С. 1497.
329. Абаза М.А. Отчего поместное дворянство разорилось и оскудело и можно ли его поднять и оживить? / М.А. Абаза. – СПб: Типолитография А. Рабиновича и Ц. Крайза, 1896. – 16 с.
330. Абросимова С.В. Бутовичівська економія Савицьких / С.В. Абросимова, Н.В. Сурева // ГЖ. – 2004. – № 1–2. – С. 132–135.
331. Абросимова С.В. «Как говорят...»: Из повседневной жизни Екатеринославского дворянства XIX в. (по материалам эпистолярной коллекции музея) / С.В. Абросимова // Скарби музеїв: збірник статей.

- Матеріали обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв 2003 р. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – С. 21–34.
332. Абросимова С.В. Катеринославські дворяни Алексєєви (За документами родинного архіву) / С.В. Абросимова // Південна Україна. – 2002. – № 7. – С. 126–140.
333. Абуков С.Н. Джерела з історії приватного аграрного сектору Катеринославської губернії / С.Н. Абуков // Нові сторінки історії Донбасу: зб. статей. – Донецьк, 2006. – Кн. 12. – С. 232–240.
334. Абуков С.Н. Загальна характеристика приватного землеволодіння в Катеринославській губернії в пореформений період (1861–1905 рр.) / С.Н. Абуков // Нові сторінки історії Донбасу: зб. статей. – Донецьк, 2009. – Кн. 17–18. – С. 104–112.
335. Абуков С.Н. Помісне дворянство Катеринославської губернії 1877–1905 рр.: соціально-економічний вимір: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 / Абуков Сергій Навільович. – Донецьк, 2011. – 246 с.
336. Аванесян Д.З. Селянська реформа на Катеринославщині (аналіз публікацій Катеринославських губернських відомостей) / Д.З. Аванесян // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – С. 182–188.
337. Авчинников А.Г. К истории старого рода Малам / А.Г. Авчинников // ЛЕУАК. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1913. – Вып. 9. – С. 99–119.
338. Авчинников А.Г. Пятидесятилетие земства / А.Г. Авчинников // Приднепровье. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1914. – С. 193–208.
339. Антонович И.В. Благотворительность как социо-культурное явление: социологический анализ (на примере Алтайского края): дис. на соискание уч. степени канд. социолог. наук: 22.00.06 / Антонович Ирина Владимировна. – Барнаул, 2003. – 159 с., +35 с.

340. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство европейской России (конец XIX – начало XX века) / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 396 с.
341. Баздирєва Е.М. Діяльність О.Я. Риндовської (Чернової) в галузі освіти Катеринослава (друга половина XIX – початок XX ст.) / Е.М. Баздирєва // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д.: Вид-во ДНУ, 2010. – Вип. 8. – С. 312–319.
342. Барінова Е.П. Власть и поместное дворянство России в начале XX в.: дис. на соискание уч. степени доктора истор. наук: 07.00.02 / Барінова Екатерина Петровна. – Самара, 2003. – 409 с.
343. Барінова Е.П. Российское дворянство в начале XX века: социокультурный портрет / Е.П. Барінова. – Самара: Изд-во «Самарский университет», 2006. – 380 с.
344. Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.
345. Берестень Ю.В. «Немецкий вопрос» и екатеринославское земство во второй половине XIX века (по материалам екатеринославского земства) / Ю.В. Берестень // Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности. – М.: Готика, 1999. – С. 209–222.
346. Бобкова О.М. А.Я. Фабр: Портрет администратора на фоне эпохи / под ред. и вступ. статьей. А.А. Непомнящего / О.М. Бобкова. – К.: НАН Украины, 2007. – 312 с. (Биобиблиография крымоведения; вып. 8)
347. Бойко А.В. З історії родини Остроградських / А.В. Бойко // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2004. – Вип. 1. – С. 5–14.
348. Бойко А.В. Яків Новицький – видатний дослідник і громадський діяч Запорізького краю / А. Бойко, А. Бровко, Б. Бровко, Л. Іванникова // Новицький Я.П. Твори. – Запоріжжя: АА Тандем, 2007. – Т. 1. – С. 10–47.

349. Бойко А.І. Соціальна трансформація суспільства та проблема світогляду / А.І. Бойко // Наукові праці. Науково-методичний журнал. Т. 32. Історичні науки. Вип. 19. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. – С. 23–26.
350. Бутусова А.А. Провинциальное чиновничество России в 1861–1917 гг.: на примере Курской губернии: дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.01 / Бутусова Анна Александровна. – Курск, 2006. – 183 с.
351. Ващенко А.В. Інститут земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата істор. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / А.В. Ващенко. – Х., 2002. – 16 с.
352. Великие реформы в России 1856–1874: Сборник / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 336 с.
353. Велицин А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России / А.А. Велицин. – СПб.: Общественная польза, 1893. – 282 с.
354. Венгер Н.В. Казус «ликвидационного законодательства»: факторы антиколониистской пропаганды и антиколониалистского сознания в динамике межэтнических взаимоотношений в поздней Российской империи (на примере истории меннонитского предпринимательства) / Н.В. Венгер // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. – Д.: Пороги, 2007. – С. 110–126.
355. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні / Я.В. Верменич // УІЖ. – 2001. – № 6. – С. 3–21.
356. Верменич Я.В. Категорія «регіональна історія»: семантичні зв'язки / Я.В. Верменич // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / головний редактор В.А. Смолій; відповідальний редактор І.І. Колісник. Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010/2011. – С. 209–229.
357. Верменич Я.В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації / Я.В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 284 с.

358. Верменич Я.В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень / Я.В. Верменич // УІЖ. – 2010. – № 4. – С. 156–169.
359. Верменич Я.В. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів / Я.В. Верменич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 1. – С. 13–28.
360. Веселовский Б.Б. История земства / Б.Б. Веселовский. – СПб.: Издательство О.Н. Поповой, 1911. – Т. 3. – 708 с.
361. Веселовский Б.Б. История земств / Б.Б. Веселовский. – СПб.: Издательство О.Н. Поповой, 1911. – Т. 4. – 696 с. – 104 с. – XXIX с.
362. Ветрова Г.В. Особливості реформи 1861 р. в Катеринославській губернії / Г.В. Ветрова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2006. – Вип. XII. – С. 214–221.
363. Верременко В.А. Дворянская семья в государственная политики в России (вторая половина XIX – начало XX в.) / В.А. Верременко. – СПб.: Европейский дом, 2009. – 684 с.
364. Віхи музейної біографії: До 160-річчя заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького / Автори-упорядники Н.І. Капустіна і В.М. Бекетова. – Д.: Герда, 2009. – 96 с.
365. Г. Вл. Дворянское землевладение в связи с местной реформой / Вл. Г. – Варшава: В губернской типографии, 1887. – 74 с.
366. Гаєвська Л. Микола Корф: громадська й педагогічна діяльність / Л. Гаєвська. – Умань: РВЦ «Софія», 2008. – 124 с.
367. Гайдук Т.В. Изменения в социокультурном облике российского дворянства в 1861–1917 гг. (на материалах Северного Кавказа): дис. на соискание науч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 / Гайдук Татьяна Викторовна. – М., 2008. – 210 с.
368. Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Львів, 2007. – Вип. VI. – 160 с.

369. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Г.А. Герасименко. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
370. Гидденс Э. Социология. Глоссарий: основные понятия и важнейшие термины / Э. Гидденс. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
371. Глиссон Э. Великие реформы в послевоенной историографии / Э. Глиссон // Великие реформы в России 1856–1874: Сборник / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – С. 8–23.
372. Гончаренко Н. Національне дворянство та національна самосвідомість (За матеріалами родинних архівів малоросійського дворянства) / Н. Гончаренко // Українська генеалогія: Теорія, методологія, історія та практика: Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзольовського. – К., 1996. – С. 46–48.
373. Грахов Я.Д. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я.Д. Грахов. – Одесса: Типография Францова и Нитче, 1856. – 307 с.
374. Гурьянов М.М. Институт земских начальников в конце XIX – начале XX вв. и его региональные особенности: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юр. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / М.М. Гурьянов. – Нижний Новгород, 2007. – 24 с.
375. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. И–О. – СПб.: Типография М.О. Вольфа, 1881. – Т. 2. – 807 с.
376. Дашкевич Я.Р. Дорогами українського Клію (про становище історичної науки в Україні) / Я.Р. Дашкевич // Україна в минулому. – К.-Л.: 1996. – Вип. 8. – С. 54–63.
377. Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / О.С. Двуреченська. – Д.: НГУ, 2006. – 169 с.

378. Джаншиев Г.А. Основы судебной реформы (к 25-летию нового суда). Историко-юридические этюды / Г.А. Джаншиев. – М.: Типография М.П. Щепкина, 1891. – 428 с.
379. Джаншиев Г.А. Роль Тверского дворянства в крестьянской реформе (эпизод из жизни общественного движения 60-х гг.) / Г.А. Джаншиев // Эпоха великих реформ. – М.: ИД «Территория будущего», 2008. – Т. 1. – С. 214–265.
380. Дніпропетровськ: минуле і сучасне. – Д.: Дніпрокнига, 2001. – 584 с.
381. Доброгорська Н.В. Позиції катеринославського дворянства в обговоренні селянської реформи 1861 р. / Н.В. Доброгорська // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2008. – Вип. 5. – С. 136–146.
382. Долбилов М.Д. Политическое самосознание дворянства и отмена крепостного права в России / М.Д. Долбилов // Общественное сознание в кризисные и переходные эпохи. – М.: МГУ, 1996. – С. 13–17.
383. Долгоруков П.В. Российская родословная книга: В 4 ч. / П.В. Долгоруков. – СПб.: Типография К. Винберга, 1854. – Ч. 1. – 350 с.
384. Долгоруков П.В. Российская родословная книга: В 4 ч. / П.В. Долгоруков. – СПб.: Типография Э. Веймара, 1855. – Ч. 2. – 327 с.
385. Долгоруков П.В. Российская родословная книга: В 4 ч. / П.В. Долгоруков. – СПб.: Типография Э. Веймара, 1856. – Ч. 3. – 523 с.
386. Долгоруков П.В. Российская родословная книга: В 4 ч. / П.В. Долгоруков. – СПб.: Типография 3 отделения императорской канцелярии, 1857. – Ч. 4. – 482 с.
387. Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України в ХІХ ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О.М. Донік // УІЖ. – 2007. – № 5. – С. 18–41.
388. Дружинин Н.М. Мировые посредники 1860–1870-х годов (к вопросу о реализации реформы 1861 г.) / Н.М. Дружинин // Труды Института

- экономики и права АН Грузинской ССР. – Тбилиси, 1968. – Т. 15. – С. 114–127.
389. Дружинин Н.М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. (по данным Валуевской комиссии 1872–1873 гг.) / Н.М. Дружинин // Исторические записки. – М.: Наука, 1972. – Т. 89. – С. 187–230 с.
390. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1981. – 216 с.
391. Дубина В.С. «Особый путь» русского дворянства в отечественной и зарубежной историографии / В.С. Дубина, С.В. Польский // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2009. – Т. 11. – № 2. – С. 227–234.
392. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. / В.С. Дякин. – Л.: Наука, 1978. – 247 с.
393. Евреинов Г.А. Прошлое и настоящее значение русского дворянства / Г.А. Евреинов. – СПб.: Типография А. Бенке, 1898. – 103 с.
394. Елишев А.И. Дворянское дело. Сборник статей / А.И. Елишев. – М.: Университетская типография, 1898. – 250 с.
395. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А. Зайончковский. – М.: Просвещение, 1968. – 368 с.
396. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке / П.А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
397. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. / П.А. Зайончковский. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. – 470 с.
398. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х начала 90-х годов) / П.А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1870. – 444 с.
399. Заломанов Н.П. Дворянское землевладение и меры к его сохранению и развитию. (Историческая справка) / Н.П. Заломанов. – СПб: Типография Х. Бунге, 1899. 4– 8 с.

400. Залюбовский Г.А. Новомосковские учебные заведения (окончание) / Г.А. Залюбовский // ЕГВ. Часть официальна. – 1889. – 15 июля. – № 55. – С. 2–3.
401. Залюбовский Г.А. Новомосковские учебные заведения (окончание) / Г.А. Залюбовский // ЕГВ. Часть официальна. – 1889. – 19 июля. – № 56. – С. 2–3.
402. Замуруйцев А.В. Німецьке землеволодіння на території Катеринославської губернії в другій пол. ХІХ поч. – ХХ ст. / А.В. Замуруйцев // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 50. – Т. 2. – С. 71–74.
403. Захарова Л.Г. Дворянство и правительственная программа отмены крепостного права в России / Л.Г. Захарова // Вопросы истории. – 1873. – № 9. – С. 32–51.
404. Захарова Л.Г. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов ХІХ в. в России / Л.Г. Захарова // Вопросы истории. – 1989. – № 10. – С. 3–24.
405. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861 / Л.Г. Захарова. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 256 с.
406. Захарова Л.Г. Самодержавие и реформы в России. 1861–1874 (К вопросу о выборе пути развития) / Л.Г. Захарова // Великие реформы в России. 1856–1874. Сборник / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 24–43.
407. Зидер Райнхард. Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении «социального» / Р. Зидер // THESIS. – 1993. – Вып. 1. – С. 163–181.
408. Зинина М.М. Деятельность института мировых посредников по проведению крестьянской реформы 1861 года (на материалах Саратовской губернии): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / М.М. Зинина. – Саратов, 2009. – 18 с.
409. И.Т. Эраст Константинович Бродский. Краткий биографический очерк / И.Т. – Екатеринослав: Типография братства Св. Владимира, 1908. – 14 с.

410. Иванов В.А. Губернское чиновничество 50–60 гг. XIX в. в России: Историко-источниковедческие очерки / В.А. Иванов. – Калуга: КГПИ, 1994. – 232 с.
411. Иванова Н.А. Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века) / Н.А. Иванова, В.П. Желтова; Ин-т рос. истории. – М.: Новый хронограф, 2010. – 752 с.
412. Илляшевич Л.В. Краткий очерк Харьковского дворянства / Л.В. Илляшенко. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 216 с.
413. История предпринимательства в России / Книга 2. Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: РОССПЭН, 1999. – 575 с.
414. Исторический очерк Екатеринославского реального училища // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1884. – 18 июля. – № 57. – С. 4.
415. Исторический очерк Екатеринославского реального училища (продолжение) // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1884. – 21 июля. – № 58. – С. 6.
416. Исторический очерк Екатеринославского реального училища (окончание) // ЕГВ. Часть неофициальная. – 1884. – 25 июля. – № 59. – С. 5.
417. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за двадцать пять лет существования (1875–1900) / сост. С.Ф. Тимощенко. – Екатеринослав, 1901. – 144 с.
418. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебное пособие для гуманитарных специальностей / Н.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М.: Рос. госуд. гум. ун-т, 2004. – 702 с.
419. Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – 469 с.
420. Іваннікова Л.В. Яків Новицький. Фольклорист, історик, педагог / Л.В. Іваннікова; за ред. С.В. Мишанича. – Запоріжжя: АА Тандем, 2010. – 388 с.

421. Ігнатуша О.М. Німецьке населення запорізького краю за документами Бердянської, Катеринославської, Мелітопольської та Олександрівської земських управ / О.М. Ігнатуша, О.С. Тедеев // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 1996. – Вип. 2. – С. 51–77.
422. Історія міста Дніпропетровська / наук. ред. А.Г. Болебруха. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.
423. Історичне джерелознавство: Підручник / авт.: Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко, Б.І. Корольов, М.Г. Палієнко; Гол. ред. С.В. Головки. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
424. К истории старых родов Новороссии. I. Род Малам // ЛЕУАК / под ред. А.С. Синявского. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910. – Вып. 6. – С. 226–232.
425. К истории старых родов Новороссии. II. Род Миклашевских // ЛЕУАК. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1911. – Вып. 7. – С. 158–159.
426. Казначеева Л.М. Волинське дворянське зібрання (1796–1917): функції, структура, участь у системі органів влади: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Л.М. Казначеева. – К., 2008. – 21 с.
427. Калабухов В.С. Эволюция менталитета дворянства Черноземного региона в пореформенный период 1861–1905 гг.: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / В.С. Калабухов. – М., 1997. – 21 с.
428. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
429. Карнаухова Е.С. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860–1914 г.) / Е.С. Карнаухова. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 215 с.

430. Кашкаров П.А. О дворянском сословии в России / П.А. Кашкаров. – СПб.: Типография «Общественная польза», 1885. – 15 с.
431. Кашкаров И.Д. Современное назначение русского дворянства / И.Д. Кашкаров, П.А. Кашкаров. – М.: В университетской типографии (М. Катков), 1885. – 15 с.
432. Каюк Д.Г. Родина дворян Миклашевських в історії Південної України / Д.Г. Каюк // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 108–116.
433. Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / Каюк Дмитро Григорович. – Д., 2002. – 243 с.
434. Кизеветтер А.А. Местное самоуправление в России IX–XIX ст. Исторический очерк / А.А. Кизеветтер. – М.: Типография Императорского Московского университета, 1910. – 155 с.
435. Кизеветтер А.А. Русское общество и реформа 1861 г. / А.А. Кизеветтер // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание: в 6 т. / под ред. А.К. Дживелегова, С.П. Мельгунова, В.И. Пичета. – М.: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1911. – Т. IV. – С. 110–137.
436. Кимбэлл Э. Русское гражданское общество и политический кризис в эпоху великих реформ. 1859–1863 / Э. Кимбэлл // Великие реформы в России 1856–1874: Сборник / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – С. 260–282.
437. Кладова Г.Л. Благодійники та меценати на Запоріжжі (XIX ст.) / Г.Л. Кладова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – № XXV. – С. 229–232.
438. Ключевский В.О. История сословий в России / В.О. Ключевский. – Петроград: Литературно-издательский отдел комиссариата народного просвещения, 1918. – 276 с.

439. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 439 с.
440. Ковнір Н.М. Микола Олександрович Корф – педагог, публіцист, земський діяч / Н.М. Ковнір // Грані. – 2002. – № 5. – С. 10–14.
441. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.
442. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Р. Козеллек. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с.
443. Колісник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І.І. Колісник. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
444. Константинова Ю.В. Дворянство Південної України в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 / Юлія Василівна Константинова. – Донецьк, 2012. – 252 с.
445. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки) / В.М. Константинова. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. – 596 с.
446. Копылова Е.П. Дворяне Пермской губернии в условиях модернизации второй половины XIX – начала XX в.: дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 / Копылова Елена Петровна. – Пермь, 2010. – 237 с.: ил.
447. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П. Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
448. Корнилов А.А. Губернские дворянские комитеты 1858–1859 гг. / А.А. Корнилов // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание: в 6 т. / под ред. А.К. Дживелегова, С.П. Мельгунова, В.И. Пичета. – М.: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1911. – Т. IV. – С. 146–166.
449. Корнилов А.А. Деятельность мировых посредников / А.А. Корнилов. – Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М.: Типография то-ва И.Д. Сытина, 1911. – Т. V. – С. 237–252.

450. Корнилов А.А. Крестьянская реформа / А.А. Корнилов. – СПб.: Типолитография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1905. – 271 с.
451. Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов / С.А. Корф. – СПб.: Типография Тренке и Фюсно, 1906. – 720 с.
452. Кочергин И.А. Дворянский род Лаппо-Данилевских: екатеринославская ветвь / И.А. Кочергин // Генеалогический вестник. – 2014. – Вып. 49. – С. 66–79.
453. Кочергин И.А. Екатеринославское дворянское губернское собрание во второй половине XIX – начале XX века / И.А. Кочергин // История формирования и функционирования российских региональных органов управления: коллективная научная монография; [под ред. К.В. Купченко]. – Новосибирск: СибАК, 2013. – С. 8–35.
454. Кочергін І.О. Борзнянський дворянський рід Мізків в історії Катеринославщини / І.О. Кочергін // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Серія «Ніжинськознавчі студії» № 9. – 2012. – № 13(16). – С. 141–150.
455. Кочергін І.О. Дворяни і міста Катеринославщини у вирі модернізації / І.О. Кочергін // Фронтири міста. – Д.: Герда, 2013. – № 2. – С. 92–102.
456. Кочергін І.О. Дворянство Катеринославської губернії під час запровадження інституту земських начальників / І.О. Кочергін // ГЖ. – 2010. – № 1–2. – С. 36–43.
457. Кочергін І.О. Дворянський рід Бантишів в історії Катеринославщини / І.О. Кочергін // Гуманітарний журнал. – 2012. – № 2–3. – С. 15–22.
458. Кочергін І.О. Дворянський рід Товбичів у суспільно-політичних процесах Наддніпрянської України модерної доби / І.О. Кочергін // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць / ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред) та ін. – Д.: Ліра, 2015. – Вип. 13. – С. 203–217.
459. Кочергін І.О. Діяльність М.О. Корфа в земських установах Катеринославської губернії / І.О. Кочергін // Історія і культура

- Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2004. – Вип. 1. – С. 54–62.
460. Кочергін І.О. До питання про взаємовідносини дворян-землевласників у складі Новомосковського повітового земства / І.О. Кочергін // Спадщина: збірник наукових статей / упоряд. Н.Л. Юзбашева. Ред.: Н.В.Киструська, Н.Л. Юзбашева, Державний архів Дніпропетровської області. – Д.: Герда, 2012. – Вип. 3. – С. 134–144.
461. Кочергін І.О. До питання про єдність дворянської верстви (на прикладі Катеринославського дворянства) / І.О. Кочергін // ГЖ. – 2011. – № 1–2. – С. 18–30.
462. Кочергін І.О. Доля однієї прибалтійської родини в історії Катеринославського дворянства / І.О. Кочергін // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту., 2006. – Вип. 3. С. – 84–94.
463. Кочергін І.О. Земське самоврядування Катеринославщини (персонологічний вимір): Монографія / І.О. Кочергін. – Д.: Герда, 2011. – 216 с. (Серія «DNIPROVIANA»).
464. Кочергін І.О. Капіталістичні дворянські господарства Катеринославської губернії пореформеного періоду / І.О. Кочергін // ГЖ. – 2010. – № 3–4. – С. 16–29.
465. Кочергін І.О. Козацький рід Авксентьєвих / І.О. Кочергін // Січеславський альманах: зб. наук. праць з історії укр. козацтва. – Д.: НГУ, 2011. – Вип. 6. – С. 110–118.
466. Кочергін І.О. Козацький рід Бурхановських в історії Південної України / І.О. Кочергін // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2011. – Т. 22. – С. 83–89.
467. Кочергін І.О. Козацький рід Коростовцевих / І.О. Кочергін // Січеславський альманах. – Д.: НГУ, 2010. – Вип. 5. – С. 75–92.

468. Кочергін І.О. Козацький рід Письменних в історії Катеринославщини / І.О. Кочергін // Січеславський альманах. – Д.: НГУ, 2014. – Вип. 7. – С. 151–156
469. Кочергін І.О. Козацький рід Потоцьких / І.О. Кочергін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. – Вип. 20. – Ч. I. – С. 423–430.
470. Кочергін І.О. Олександр Поль: мрії, справи, спадщина / І.О. Кочергін. – Д.: Національна гірнича академія, 2002. – 222 с.
471. Кочергін І.О. Роль дворянства у запровадженні положень судової реформи 1864 р. на Катеринославщині / І.О. Кочергін // ГЖ. – 2009. – № 3–4. – С. 33–40.
472. Кочергін І.О. Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.): монографія / І.О. Кочергін. – Д.: Герда, 2015. – 576 с. (серія Dniprovia)na)
473. Краткий очерк деятельности Екатеринославского уездного земства. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1906. – 20 с.
474. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Вид. 2-е, доп. / В.В. Кривошея. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 391 с.
475. Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (За матеріалами Київської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / І.І. Кривошея. – К., 1997. – 17 с.
476. Курсеева О.А. Поместное дворянство Поволжья в конце XIX – начале XX века: дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 / Курсеева Ольга Анатольевна. – Куйбышев, 1984. – 213 с.
477. Курьянов С.О. Из истории рода Булацелей / С.О. Курьянов // Дворянство в истории российского государства. III Крымские Воронцовские чтения.

- Крым, Симферополь-Севастополь 9–15 ноября 2000 г. Материалы. – Симферополь, «Крымский архив», 2001. – С. 181–193.
478. Кушніренко І.К. Напівзабуті імена... / І. Кушніренко, В. Жилінський. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – 118 с.
479. Лавицкая М.И. Орловское потомственное дворянство второй половины XIX – начала XX веков (происхождение, инфраструктура и социально-культурный облик): Монография / М.И. Лавицкая; под науч. редакцией проф. Н.А. Проскуряковой. – Орел: Изд-во «Вешние воды», 2005. – 272 с.
480. Ларин Ю. Экономика досоветской деревни / Ю. Ларин. – М.-Л.: Государственное издательство, 1926. – 215 с.
481. Леднева Н.К. Ярославское дворянство и его корпоративные организации во второй половине XIX – начале XX в.: дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 / Леднева Наталья Кузьминична. – Ярославль, 2010. – 211 с.
482. Лещенко И.Н. Потомственное дворянство в условиях пореформенной России (на материалах Тверской губернии): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Лещенко Инна Николаевна. – М., 2007. – 26 с.
483. Лещенко Н.Н. Выкупная операция на юге Украины / Н.Н. Лещенко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1968 г. – Л.: Наука, 1972. – С. 224–235.
484. Лещенко Н.Н. Результаты проведения реформы 1861 г. в Екатеринославской губернии по уставным грамотам / Н.Н. Лещенко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 г. – М., 1970. – С. 381–388.
485. Либерман А.А. Состав института земских начальников / А.А. Либерман // Вопросы истории. – 1976. – № 8. – С. 201–204.
486. Литвиненко В.И. Расставание с крепостным правом (К 140-летию крестьянской реформы в России) / В.И. Литвиненко // История Донского

- края. – 2000. – 25 июля. – № 14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.relga.sfedu.ru/n44/don44.htm> (дата звернення 2.07.2012).
487. Литвиненко В.И. Расставанье с крепостным правом (К 140-летию крестьянской реформы в России) / В.И. Литвиненко // История Донского края. – 2000. – 8 октября. – № 19. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.relga.sfedu.ru/n49/don49.htm> (дата звернення 2.07.2012).
488. Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект): Монографія / Т.Ф. Литвинова. – Д.: «ЛІРА», 2011. – 732 с.
489. Литвинова Т.Ф. Чи був Микола Герсеванов захисником кріпосного права? / Т.Ф. Литвинова // Надніпрянська України: історичні процеси, події, постаті / ред. кол. С.І. Світленко та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – Вип. 6. – С. 95–110.
490. Литуев В.Н. Дворянская земельная собственность в рыночных отношениях пореформенной России (Теоретические вопросы, информационная база данных, управление земельным рынком): дис. на соискание уч. степени доктора экон. наук: 08.00.03 / Литуев Виктор Николаевич. – М., 1998. – 263 с.
491. Лісниковська І.С. М.О. Корф і розвиток освіти в Наддніпрянській Україні (60–80-і роки XIX ст.) / І.С. Лісниковська // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. Наукових праць. – Д.: Вид-во ДНУ, 2007. – Вип. 5. – С. 184–190.
492. Лобанов-Ростовский А.Б. Русская родословная книга / А.Б. Лобанов-Ростовский. – СПб.: Типография Министерства путей сообщений, 1873. – XI с. – 388 с.
493. Локоть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805–1905 гг. Краткий исторический очерк / Ф. Локоть. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1908. – 386 с. – V с.

494. Лопатіна О.М. Барон Корф – видатний просвітитель Запорізького краю / О.М. Лопатіна // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Збірник наукових праць / редколегія: С.І. Світленко (відп. ред) та інші. – Д.: Вид-во ДНУ, 2009. – Вип. 7. – С. 149–154.
495. Лохматова А.І. Інститут мирових посередників у контексті історії становлення органів місцевого самоврядування селянства півдня України в другій половині XIX століття / А.І. Лохматова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія та археологія. Вип. 9. – Д., 2001. – С. 126–138.
496. Лохматова А.І. Катеринославське земство / А.І. Лохматова. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – 200 с.
497. Лохматова А.І. Повітове дворянство і суспільне життя південної України XIX ст. / А.І. Лохматова // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. – Д., 2010. – Вип. 5. – С. 12–19.
498. Лохматова А.І. Пореформена громада як саморегульований соціальний організм південноукраїнського села другої половини XIX ст. / А.І. Лохматова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць / ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред) та ін. – Д., 2003. – С. 133–143.
499. Лучка Л.М. Від Публічної до Міської громадської: сторінки історії Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки / Л.М. Лучка // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2009 рік: Бібліографічний покажчик. – Д.: ДОУНБ, 2008. – С. 102–107.
500. Любимов С.В. Титулованные роды Российской империи: Опыт подробного перечисления всех титулованных российских дворянских фамилий, с указанием происхождения каждой фамилии, а также времени получения титула и утверждения в нем / С.В. Любимов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 368 с.
501. Мазур Ю.В. Якісний та кількісний склад дворянства України у II половині XIX – на початку XX ст. / Ю.В. Мазур // Гілея: Збірник наукових праць. Спецвипуск. – К., 2009. – С. 47–53.

502. Маловичко С.И. Региональная и локальная история: компаративный анализ / С.И. Маловичко, М.Ф. Румянцева // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / гол. редактор В. Смолій, відпов. редактор Я.В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 5. – С. 49–60.
503. Мамадышский Н. Полвека / Н. Мамадышский // Пятидесятилетие Екатеринославского губернского земства. 1866–1916. – Екатеринослав, 1916. – С. 3–5.
504. Марутян Р.Р. М.О. Каришев і професійна освіта в Олександрівському повіті Катеринославської губернії / Р.Р. Марутян // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя: Тандем-У. 1999. – № 5. – С. 139–145.
505. Маршалок // Енциклопедія українознавства. – К.: Глобус, 1996. – Т. 4. – С. 1482.
506. Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. / В.Л. Маслійчук. – Х.: Видавничий дім «Райдер», 2002. – 252 с.
507. Матеріали п'ятої міжобласної генеалогічної конференції «Український родовід» 5–6 травня 2007 р. / Упоряд. А. Огорчак. – Львів: НВФ «Українські технології», 2015. – 676 с.
508. Машкін О.М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст. / О.М. Машкін // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 83–91.
509. Медик Х. Микроистория / Х. Медик // THESIS. – 1994. – Вип. 4. – С. 193–202.
510. Миллер А.И. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А.И. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 248 с.

511. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб.: Губернская типография, 1901. – Т. 1. – 646 с.
512. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб.: Губернская типография, 1901. – Т. 2. – 316 с., – СІХ с.
513. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. 2-е изд. испр / Б.Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – Т. 1. – 548 с.
514. Миронова Е.В. Организация и деятельность дворянских учреждений Казанской губернии в 1861–1917 гг.: автореф. дис. канд. истор. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Е.В. Миронова. – Казань, 2011. – 28 с.
515. Мирончук В.Д. Діячі освіти на Катеринославщині. Династія Ковалевських / В.Д. Мирончук, І.С. Ліниковська // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2004. Вип. 1. – С. 49–54.
516. Михайленко Н.В. Внесок дворянства в економічний розвиток Одеси кінця XVIII першої половини XIX ст. / Н.В. Михайленко // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. – 2009. – № 7. – С. 85–92.
517. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 1. А–Д / В.Л. Модзалевский. – К.: Типография товарищества Г.Л. Фронцкевича и Ко, 1908. – 519 с.
518. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 2. Е–К / В.Л. Модзалевский. – К.: Типография товарищества Г.Л. Фронцкевича и Ко, 1910. – 720 с.
519. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 3. Л–О / В.Л. Модзалевский. – К.: Типолитография С.В. Кульженко, 1912. – 824 с.

520. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 4. П–С / В.Л. Модзалевский. – К.: Типолитография С.В. Кульженко, 1914. – 832 с.
521. Мороховец Е.А. Крестьянская реформа 1861 г. Научно-популярный очерк / Е.А. Мороховец. – М.: ГОСЭГИЗ, 1937. – 164 с.
522. Морякова О.В. Провинциальное чиновничество в России второй четверти XIX века: социальный портрет, быт и нравы / О.В. Морякова // Вестник Московского Университета. Серия. 8. История. – 1993. – № 6. – С. 14–29.
523. Мурашов Д.Ю. Провинциальное дворянство в конце 50-х – 70-х гг. XIX века (По материалам Пензенской губернии): дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 / Мурашов Дмитрий Юрьевич: – Саратов, 2004. – 245 с.
524. Муханова М.Г. Дворяне и город провинциальной России во второй половине XIX века (на примере Курской губернии): дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 / Муханова Марина Геннадьевна. – Курск, 2007. – 249 с.
525. Мухина Е.Н. Отклики дворянства на первые рескрипты об учреждении губернских дворянских комитетов по крестьянскому делу / Е.Н. Мухина // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1983. – № 4. – С. 34–45.
526. Набока С.В. Діяльність інституту мирових посередників у проведенні Селянської реформи 1861 року на Правобережній Україні (1861–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / С.В. Набока. – К., 2006. – 20 с.
527. Невский Ф. Первые годы жизни Екатеринославского губернского земства (Исторический очерк) / Ф. Невский // Екатеринославская земская газета. – 1916. – 16 сентября. – № 73. – С. 2.
528. Недря К.М. Почесний громадянин міста Катеринослава – князь М.П. Урусов. Суспільно-політичний портрет / К.М. Недря, П.О. Чернобай. – Д.: НГУ, 2013. – 159 с.

529. Немытина М.В. Суд в России: вторая половина XIX – начало XX вв.: дис. на соискание уч. степени доктора юр. наук: 12.00.01 / Немытина Марина Викторовна. – М., 1999. – 403 с.
530. Нікітін М.Ю. Земські реформи 1864, 1890 р. в англomовних дослідженнях XIX–XX ст. / М.Ю. Нікітін // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 12. – С. 123–127.
531. Никулин В.Н. Помещики северо-запада России во второй половине XIX – начале XX века: дис. на соискание уч. степени доктора. истор. наук: 07.00.02 / Никулин Валерий Николаевич. – Калининград, 2006. – 346 с.
532. Новий тлумачний словник української мови. К-П. Вид. 2-е доп. – К.: Аконіт, 2005. – Т. 2. – 928 с.
533. Новолодская Н.Г. Меценатство как социокультурный феномен: сущность и современное состояние: дис. на соискание уч. степени канд. культуролог. наук. 24.00.01 / Новолодская Наталья Георгиевна. – М., 2006. – 132 с.
534. Олейников А.А. Микроистория и генеалогия исторического опыта / А.А. Олейников // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории – 2006 / под ред. М.А. Бойцова, И.Н. Данилевского. – М., 2007. Вып. 8. – С. 379–393) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kogni.narod.ru/microhistory.htm> (дата звернення 26.08.2012).
535. Оноприенко И.Г. Быт провинциального дворянства: традиции и новации в 50–90-е годы XIX века (на примере Центрального Черноземья): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / И.Г. Оноприенко. – Воронеж, 2007. – 26 с.
536. Опанасенко В.В. Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті України 1785–1860 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / В.В. Опанасенко. – Х., 2003. – 19 с.
537. Орлов Д. Задачи и цели нашего дворянства / Д. Орлов. – СПб.: Типография кн. В. Мещерского, 1893. – 20 с.

538. Орлянский С.Ф. Евреи Юга Украины конца XIX – начала XX вв.: социально-политический аспект / С.Ф. Орлянский // Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи. – Запоріжжя, 1994. – Вип. 1. – С. 28–36.
539. Павлов-Сильванский Н.П. Государевы служилые люди. Происхождение русского дворянства / Н.П. Павлов-Сильванский. – СПб.: Государственная типография, 1898. – 329 с.
540. Павловский И.Ф. К истории Полтавского дворянства 1802–1902. Очерки по архивным данным / И.Ф. Павловский. – Полтава: Типолитография торгового дома И. Фишберга, 1906. – Вып. 1. – 277 с.
541. Павловский И.Ф. К истории Полтавского дворянства 1802–1902. Очерки по архивным данным / И.Ф. Павловский. – Полтава: Типолитография торгового дома И. Фишберга, 1907. – Вып. 2. – 303 с.
542. Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: автореф. дис. на здобуття ступеню канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / В.В. Павлюк. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.
543. Пазухин А. Современное состояние России и сословный вопрос / А. Пазухин. – М.: В университетской типографии (М. Катков), 1886. – 63 с.
544. Плансон А.А. О дворянстве в России. Современное положение вопроса / А.А. Плансон. – СПб.: Калашниковская типография Трунова, 1893. – 103 с.
545. Пенькова О.П. Дворянство Тамбовской губернии (1861–1906 гг.): дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 / Пенькова Ольга Петровна. – Самара, 2003. – 230 с.
546. Песковский М.Л. Барон Н.А. Корф. Его жизнь и общественная деятельность / М.Л. Песковский. – СПб., 1893. – 95 с.
547. Петров П.Н. История родов русского дворянства / П.Н. Петров. – СПб.: Изд-во Г. Гоппа, 1886. – Т. 1. – 415 с.
548. Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. / Н.М. Пирумова. – М.: Наука, 1986. – 270 с.

549. Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. / Н.М. Пирумова. – М.: Наука, 1977. – 288 с.
550. Писарев В.И. Ликвидация крепостного права в Приазовье / В.И. Писарев. – Ростов-Дон-Москва: «Прибой», 1924. – 124 с.
551. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття: Навч. посіб / В.В. Підгаєцький. – Д.: Вид-во ДНУ, 2000. – 392 с.
552. Пойда Д.П. К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии / Д.П. Пойда // Научные записки Днепропетровского государственного университета. – К.: Изд-во КГУ, 1954. – Т. 42. – Вып. 2. – С. 85–106.
553. Пойда Д.П. К истории крестьянского движения на Екатеринославщине накануне падения крепостного права (1841–1860 гг.) / Д.П. Пойда, Р.С. Попова // Некоторые проблемы социально-экономического развития СССР. Тематический сборник статей профессорско-преподавательского состава кафедры истории СССР и УССР. – Д.: Изд-во ДГУ, 1970. – Вып. 1. – С. 142–157.
554. Пойда Д.П. Крестьянское движение в Екатеринославской губернии накануне крестьянской реформы 1861 г. / Д.П. Пойда // Научные записки Днепропетровского государственного университета. – К.: Изд-во КГУ, 1954. – Т. 40. – Вып. 1. – С. 79–108.
555. Покровский М.Н. Крестьянская реформа / М.Н. Покровский // История России в XIX веке. – СПб.: Изд-во Бр. А. и И. Гранат, 1908. – Т. 3. – С. 68–179.
556. Покровский М.Н. Крестьянская реформа / М.Н. Покровский // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М.: Центрполиграф, 2001. – С. 72–181.
557. Попова А.Л. Судебная реформа 1864 года и развитие гражданского общества во второй половине XIX века / А.Л. Попова // Общественные науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 89–100.

558. Попова Р.С. Жалобы и прошения помещичьих крестьян как своеобразная форма антикрепостнической борьбы в дореформенном селе Юга Украины / Р.С. Попова // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР. Сборник научных статей. – Д.: Изд-во ДГУ, 1974. – Вып. 5. – С. 167–177.
559. Попова Р.С. К вопросу об усилении феодально-крепостнической эксплуатации крестьян Юга Украины накануне падения крепостного права (1841–1860 гг.) / Р.С. Попова // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР. Тематический сборник статей профессорско-преподавательского состава кафедры истории СССР и УССР. – Д.: ДГУ, 1971. – Вып. 2. – С. 108–114.
560. Порай-Кошиц И.А. Очерк истории русского дворянства от половины IX до конца XVIII века 862–1796 / И.А. Порай-Кошиц. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1874. – XXV с. – 224 с.
561. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. 2-е дополненное и исправленное издание / Б.Ф. Поршнев. – М.: Наука, 1979. – 232 с.
562. Потульницький В.А. Світогляд українського лівобережного панства у другій половині XIX ст. / В.А. Потульницький // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 32–38.
563. Присяжнюк Ю.П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) / Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко // УІЖ. – 2000. – № 5. – С. 88–97.
564. Прокопенко С.Л. Діяльність Катеринославського реального училища в 1875–1900 рр. / С.Л. Прокопенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д.: Вид-во ДНУ, 2010. – Вип. 8. – С. 320–328.
565. Пронштейн А.П. Методика работы над историческим источником. Учебно-методическое пособие / А.П. Пронштейн, А.Г. Задёра. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 93 с.

566. Ребрин И.А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) / И.А. Ребрин // Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. Вып. 3. – Екатеринослав, 1903. – С. 1–312.
567. Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального / Ж. Ревель // Одиссей. Человек в истории. – М., 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://krotov.info/lib_sec/17_r/rev/revel.html (дата звернення 26.08.2012).
568. Реєнт О.П. Велика реформа 1861 р.: погляд із ХХІ століття / О.П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. ХVІІІ. – С. 7–24.
569. Реєнт О.П. Українське ХІХ століття: сучасні проблеми дослідження / О.П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. – Вип. ХІХ. – С. 6–26.
570. Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. Изд. 2-е, испр. и доп / Л.П. Репина. – М.: Изд-во ДКИ, 2009. – 320 с.
571. Репина Л.П. Новые исследовательские стратегии в российской и мировой историографии / Л.П. Репина. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – 32 с.
572. Рибер А.Д. Групповые интересы в борьбе вокруг великих реформ / А.Д. Рибер // Великие реформы в России 1856–1874: Сборник / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – С. 44–72.
573. Рикман В.Ю. Дворянское законодательство Российской империи / В.Ю. Рикман. – М., 1992. – 118 с.
574. Романович-Славатинский А. Дворянство в России. От начала ХVІІІ века до отмены крепостного права / А. Романович-Славатинский. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1870. – ХХVІ с. – 562 с.
575. Руммель В.В. Родословный сборник русских дворянских фамилий / В.В. Руммель, В.В. Голубцов. – СПб.: Типография А.С. Суворина, 1886. – Т. 1. – 610 с. – 11 с.

576. Руммель В.В. Родословный сборник русских дворянских фамилий / В.В. Руммель, В.В. Голубцов. – СПб.: Типография А.С. Суворина, 1887. – Т. 2. – 918 с.
577. Румянцева М.Ф. Новая локальная история и современное гуманитарное знание [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.newlocalhistory.com/node/84> (дата звернения 27.08.2012).
578. Рыхляков В.Н. Род Булацелей. Поколенная роспись / В.Н. Рыхляков. – СПб., 2005. – 112 с.
579. Рябова И.Ю. Сословные и семейные ценности, бытовые традиции московского поместного дворянства второй половины XIX – начала XX веков: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / И.Ю. Рябова. – М., 2007. – 26 с.
580. С–в В. Николай Александрович Карышев / С-в. В. – СПб.: Типография градоначальства, 1905. – 7 с.
581. Савельев П.И. Аграрный менталитет русского дворянства в XIX веке / П.И. Савельев // Общественно-политические движения России XVIII–XX вв. Межвузовский сборник научных трудов. – Самара: Изд-во СамГПИ, 1993. – С. 25–35.
582. Савочка А.Н. Благотворительность в Таврической губернии (1802–1920) / А.Н. Савочка; под ред. А.А. Непомнящего (Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского). – Симферополь: Доля, 2012. – 320 с.
583. Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття: моногр. / С.І. Світленко. – Д.: Вид-во ДНУ, 2006. – 268 с.
584. Семенов Н.П. Наше дворянство / Н.П. Семенов. – СПб.: Государственная типография, 1898. – 85 с.
585. Синявский А.С. А.Н. Польш (біографический очерк к открытию здания музея его имени) / А.С. Синявский // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. XIII–XXXIV.
586. Сладкевич Н.Г. Об общественно-политических настроениях дворянства в 1861–1862 гг. / Н.Г. Сладкевич // Проблемы истории общественной мысли

- и историографии. К 75-летию академика М.В. Нечкиной. – М.: Наука, 1976. – С. 107–114.
587. Смахтина М.В. Русское поместное дворянство в XIX веке: эволюция этических норм, представлений и практики в социальной и экономической сферах: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.01 «Отечественная история» / М.В. Смахтина. – М., 2008. – 24 с.
588. Смирнов Р.А. Социальный облик ярославского дворянства в конце XIX – начале XX в. (Начало 90 гг. XIX в. – февраль 1917 г.): дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 / Смирнов Руслан Алексеевич: – Ярославль, 2003. – 239 с.
589. Соловьев С.М. Исторические письма / С.М. Соловьев // Русский вестник. – 1858. – Т. 15. – Май. – Кн. 2. – С. 215–235.
590. Соловьев Ю.Б. Самодержавие, дворянство и проблема сближения с крестьянством в конце XIX – начале XX в. / Ю.Б. Соловьев // Реформы или революция? – СПб.: Наука, 1992. – С. 100–111.
591. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в России в конце XIX века / Ю.Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1973. – 383 с.
592. Степкин В.П. Дворянское землепользование в истории Донецка / В.П. Степкин. – Донецк: АПЕКС, 2003. – 92 с.
593. Стрижова І.А. Роль меценатства у збереженні культурної спадщини / І.А. Стрижова // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2007. – Вип. 4. – С. 5–9.
594. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. істор. наук: 07.00.06 «Історія України» / Н.В. Сурева. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.
595. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття: дис. на здобуття наук. ступеню канд. істор. наук: 07.00.06 «Історія України» / Сурева Наталя Вікторівна. – Запоріжжя, 2004. – 250 с.

596. Тазьмин Ю.Н. Меценатство и благотворительность в России. К вопросу о мотивациях / Ю.Н. Тазьмин // Социс. – 2002. – № 2. – С. 92–97.
597. Тарановски Т. Судебная реформа и политическая культура царской России / Т. Тарановски // Великие реформы в России. 1856–1874. Сборник / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнела. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – С. 301–316.
598. Тележняк К.О. Катеринославські меценати Деконські / К.О. Тележняк // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2007. – Вип. 4. – С. 66–71.
599. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1961–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
600. Тимошенко В.І. Національний та соціальний склад мирових посередників Правобережної України (1861–1865 рр.) / В.І. Тимошенко // Сторінки історії: збірник наукових праць / відп. ред. Н.Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ Видавництво «Політехніка», 2008. – Вип. 27. – С. 185–193.
601. Томазов В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.) / В.В. Томазов. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2006. – 284 с.
602. Тревельян Дж.М. Социальная история Англии / Дж.М. Тревельян. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – 607 с.
603. Трофимчук С.А. Судебная реформа 1864 года и ее влияние на формирование основ правового государства в России и Украине / С.А. Трофимчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия Юридические науки. – 2005. – Т. 18. – № 3. – С. 104–108.
604. Трусевич Х.И. По вопросу о дворянских нуждах / Х. Трусевич. – СПб.: Типо-литография Р. Голике, 1890. – 6 с.
605. Устьянцева Н.Ф. Институт мировых посредников в крестьянской реформе / Н.Ф. Устьянцева // Великие реформы в России 1856–1874:

- Сборник / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – С. 166–184.
606. Устьянцева Н.Ф. Институт мировых посредников в системе государственного строя России (1861–1863 гг.): дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 / Устьянцева Наталья Федоровна. – М., 1984. – 278 с.
607. Филатова Т.В. Российское поместное дворянство в начале XX в.: организация, деятельность, попытки самоидентификации: дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 / Филатова Татьяна Валерьевна. – М., 2000. – 320 с.
608. Флоровский А.В. Освобождение крестьян по проектам губернских комитетов Новороссийского края / А.В. Флоровский // Учёные записки Высшей школы г. Одессы. – Одесса: Издание Одесского губернского комитета специально-научного и профессионально-технического образования, 1921. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 33–57.
609. Харьковський історический альманах. – Х.: Издательский дом «РАЙДЕР», 2004. – Вып. 8–9. – 141 с., ил.
610. Хлякин О.С. Благотворительность как общественное явление: социально-философские аспекты: дис. на соискание уч. степени канд. философ. наук: 09.00.11 / Хлякин Олег Сергеевич. – Красноярск, 2004. – 129 с.
611. Хоречко А.М. Соціально-історичний портрет предводителів дворянства Катеринославщини кінця XIX – початку XX ст. / А.М. Хоречко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія та археологія. – 2012. – Т. 20. Вип. 20. – С. 30–36.
612. Хоречко А.М. Участь дворян Катеринослава в громадсько-політичному житті міста початку XX ст. / А.М. Хоречко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. праць] / ред. кол. С.І. Світленко (відп. ред.). – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2011. – Вип. 9. – С. 103–108.

613. Христофоров И.А. «Аристократическая» оппозиция великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.) / И.А. Христофоров. – М.: ТИД «Русское слово-РС», 2002. – 432 с.
614. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX–XX веках. 1800–1917 / П.А. Хромов. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1950. – 551 с.
615. Цейтлин С.Я. Земская реформа / С.Я. Цейтлин // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – СПб.: Изд-во А. и И. Гранат и К, 1908. – Т. 3. – С. 179–231.
616. Цейтлин С.Я. Земская реформа / С.Я. Цейтлин // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М.: Центрполиграф, 2001. – С. 182–233.
617. Цейтлин С.Я. Земское самоуправление и реформа 1890 г. / С.Я. Цейтлин // История России в XIX веке. – СПб.: Изд-во Бр. А. и И. Гранат, 1908. Т. 5. С. 79–139.
618. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Л.Ф. Циганенко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 48 с.
619. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII – 1917 р.): Монографія / Л.Ф. Циганенко. – Ізмаїл: СМІЛ, 2009. – 384 с.
620. Чабан М.П. До історії козацько-дворянського роду Магденків / М.П. Чабан // Покликання. Збірник наукових праць на пошану професора о. Юрія Мицика / редколегія П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко. – К., 2009. – С. 436–452.
621. Чабан Н.П. Графы Ностицы на Приднепровье / Н.П. Чабан // Мир усадебной культуры: VIII Крымские международные научные чтения: Сборник докладов / сост. Г.Г. Филатова. – Симферополь: Н. Оріанда, 2008. – С. 165–189.

622. Чабан Н.П. Казацкий род Байдаков / Н.П. Чабан // Воронцовский дворец. Образ и время. Сборник докладов / сост. Г.Г. Филатова. – Симферополь: Н. Оріанда, 2009. – С. 251–254.
623. Чабан М.П. Птахи з гнізда Придніпров'я / М.П. Чабан. – Д.: ВАТ Дніпрокнига, 2005. – 480 с.
624. Чернова А.А. Историческая записка о Екатеринославской Мариинской женской гимназии со времени ее основания до 1 августа 1881 г. / А.А. Чернова. Екатеринослав: Типография Н.Я. Павловского, 1883. 109 с.
625. Чубинский М.П. Судебная реформа / М.П. Чубинский // История России. Эпоха реформ. – М.: Центрполиграф, 2001. – С. 234–270.
626. Шаповалов В.А. Дворянство Центрально-Черноземного региона России в пореформенный период: дис. на соискание уч. степени доктора истор. наук: 07.00.02 / Шаповалов Владимир Анатольевич. – М., 2002. – 344 с.
627. Шаповалов В.А. Российское дворянство и купечество в 60–90-е гг. XIX века: проблемы социального партнерства / В.А. Шаповалов, И.В. Шаповалова // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История, политология, экономика, информатика. – 2008. – № 1. – Вып. 5. – С. 12–20.
628. Шахов В.В. Благотворительная деятельность представителей дворянского сословия России во второй половине XVIII – начале XX вв. (на материалах Центрального Черноземья): дис. на соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 / Шахов Вячеслав Вячеславович. – Курск, 2008. – 179 с.
629. Швидько Г.К. Василь Гегело – меценат / Г.К. Швидько // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2007. – Вип. 4. – С. 53–60.
630. Швидько Г.К. Катеринославський Піквікський клуб (1858–1860) / Г.К. Швидько. – Д.: ДОУНБ, 2003. – 147 с.
631. Шевнина О.Е. Облик провинциального дворянства в конце 1850-х – 1870-е гг. (на материалах губерний Среднего Поволжья): автореф. дис. на

- соискание уч. степени канд. истор. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / О.Е. Шевнина. – Пенза, 2003. – 25 с.
632. Шевченко В.М. Скасування кріпацького права у 1861 р.: спроба нетрадиційного аналізу / В.М. Шевченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 96 с.
633. Шевченко Н.В. Маршалок / Н.В. Шевченко // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2009. Т. 6. – С. 541.
634. Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры и ордена Российской империи / Л.Е. Шепелев. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 423 с.
635. Шляхов О.Б. Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.): моногр. / О.Б. Шляхов. – Д. : Ліра, 2016. – 400 с.
636. Эварницкий Д.И. Род Мизко / Д.И. Эварницкий // ЛЕУАК. — Екатеринослав: Типография губернского земства, 1911. – Вып. 7. – С. 242–244.
637. Энциклопедический словарь. Битбург–Босха / под ред. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб.: Типолитография И.А. Ефрон, 1891. – Т. IV. – 472 с.
638. Яблочков М. История дворянского сословия в России / М. Яблочков. – СПб.: Типография А.М. Котомкина, 1876. – 679 с.
639. Яковенко Н.М. Вступ до історії / Н.М. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.
640. Яковкина Н.И. Русское дворянство первой половины XIX века. Быт и традиции / Н.И. Яковкина. – СПб.: Лань, 2002. – 160 с.
641. Яницкий О.Н. Расширение исторического горизонта: Рудницкая Е.Л. Лики русской интеллигенции. Научные труды / Е.Л. Рудницкая. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. 624 с. // Социологический журнал. – 2008. – № 4. – С. 150–157.
642. Ярмонкин В.В. Задачи дворянства / В.В. Ярмонкин. – СПб, 1895. – 32 с.
643. Ярославська Л.П. Розвиток поміщицьких господарств Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / Л.П. Ярославська // Історичний

- архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 5. – С. 90–93.
644. Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини в загальноросійських суспільно-політичних процесах пореформеної доби (60–80 рр. XIX ст.) / В.О. Яшин // Література та культура Полісся. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – Вип. 27. – С. 88–92.
645. Becker S. Nobility and privilege in late imperial Russia / S. Becker. – DeKalb: Northern Illinois University Press, 1985. – 259 p.
646. Emmons Terence. The Russian landed gentry and the peasant emancipation of 1861 / T. Emmons. – Cambridge: Cambridge university press, 2008. – 484 p.
647. Field D. The end of serfdom: nobility and bureaucracy in Russia, 1855–1861 / D. Field. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1976. – 472 p.
648. Friesen L.G. Rural revolution in southern Ukraine: peasants, nobles, and colonists? 1774–1905 / L.G. Friesen. – Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian press institute, 2008. – 325 p.
649. Hamburg G.M. Politics of the nobility 1881–1905 / G.M. Hamburg. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1984. – 296 p.
650. Lincoln B.W. The great reforms: autocracy, bureaucracy, and the politics of change in Imperial Russia / B.W. Lincoln. – DeKalb, Northern Illinois University Press, 1990. – 281 p.
651. MacRaild D.M. Social theory and social history / D.M. MacRaild, A. Taylor. – New York: Palgrave Macmillan. 2004. – 203 p.
652. Manning R.T. The crisis of the Old Order in Russia. Gentry and Government / R.T. Manning. – Princeton: Princeton University Press, 1982. – 555 p.
653. Sztompka P. Socjologia zmian społecznych / P. Sztompka. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2007. 321 s.
654. Wcislo F.W. Reforming, local society, and national politics 1855–1914 / F.W. Wcislo. – Princeton: Princeton University press, 1990. – 347 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Таблиця 1

Кількість спадкових дворян Катеринославської губернії на 1849 р. [312].

№ п/п	Повіт/округ	Кількість спадкових дворян у повітовому центрі		Кількість спадкових дворян у повіті		Разом
		Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	
1.	Бахмутський	42	47	265	276	630
2.	Верхньодніпровський	18	23	106	113	260
3.	Катеринославський	350	376	267	255	1248
4.	Маріупольський округ	12	4	10	7	33
5.	Нахичеванський округ	24	41	-	-	65
6.	Новомосковський	65	78	41	54	238
7.	Олександрівський	22	25	479	481	1007
8.	Павлоградський	26	32	339	375	772
9.	Ростовський	67	36	98	76	277
10.	Слов'яносербський	80	74	269	257	680
11.	Таганрозький округ	60	45	-	-	105
	Разом	766	781	1874	1894	5315

Таблиця 2

Посадові особи у повітах згідно з чином за «Табелем про ранги»¹

№ п/п	Повіт	Повітовий суд, рік і чин				Земський суд, рік і чин			
		1850	1852	1854	1856	1850	1852	1854	1856
1	Бахмутський	кс	м-р	м-р	м-р	ш-к	пор.	пор.	пор.
2	Верхньодніпровський	ш-к	кс	кс	кс	ш-к	ш-р.	ш-р.	ш-р.
3	Катеринославський	ка	пор.	пор.	пор.	пор.	ротм.	ротм.	ротм.
4	Новомосковський	ка	нр	нр	нр	пор.	ка	ка	ка
5	Олександрівський	вак.	ка	ка	ка	пор.	пор.	пор.	пор.
6	Павлоградський	пор.	в.о.	в.о.	в.о.	підпор.	бч	бч	бч
7	Ростовський	ш-р.	вак.	вак.	вак.	ш-р.	ш-р.	ш-р.	ш-р.
8	Слов'яносербський	вак.	тр	тр	тр	м-р	кс	кс	кс

Таблиця 3

Кількість дворян в Катеринославській губернії по повітах і містах на 1864 р. [70, с. 52–69].

№ п/п	повіт/місто/округ	спадкові дворяни		особисті дворяни	
		ч.с.	ж.с.	ч.с.	ж.с.
1.	Бахмутський повіт	369	278	30	28
2.	Бахмут	24	25	88	81
3.	Верхньодніпровський повіт	352	340	241	167
4.	Верхньодніпровськ	16	18	60	65
5.	Катеринославський повіт	155	140	50	52
6.	Катеринослав	460	500	566	549
7.	Нікополь	17	10	34	31
8.	Новомосковський повіт	124	153	53	61
9.	Новомосковськ	48	45	192	211

¹ Використано скорочення: вак. – вакансія; в.о. – виконуючий обов'язки; нр – надвірний радник; тр – титулярний радник; кс – колезький секретар; ка – колезький асесор; м-р – майор; ш-к – штабс-капітан; ш-р – штаб-ротмістр; ротм. – ротмістр; пор. – поручник; підпор. – підпоручник; бч – без чину.

10.	Олександрівський повіт	404	417	106	109
11.	Олександрівськ	7	14	171	181
12.	Маріупольська округа	16	19	43	41
13.	Маріуполь	14	12	81	64
14.	Азовське козаке військо	20	14	67	59
15.	Павлоградський повіт	210	215	72	61
16.	Павлоград	36	39	187	188
17.	Ростовський повіт	82	60	36	35
18.	Ростов-на-Дону	63	66	48	56
19.	Азов	11	12	22	24
20.	Нахічеванська округа	3	3	1	1
21.	Нахічевань	8	11	39	22
22.	Слов'яносербський повіт	434	427	125	149
23.	Слов'яносербськ	49	45	87	99
24.	Луганський ливарний завод	30	50	67	70
Всього		2952	2913	2466	2404
Всього по губернії		10735			

Таблиця 4

Кількість дворян Катеринославської губернії по містах і повітах згідно з першим Всеросійським переписом населення 1897 р. [213, с. 44].

№ п/п	Повіт/місто	спадкові		особисті та чиновники		всього
		чол.	жін.	чол.	жін.	
1	Катеринославський	2313	2539	1870	1878	8600
	У Катеринославі	1832	2063	1572	1592	7059
	В повіті	481	476	298	286	1541
2	Олександрівський	497	522	255	246	1520
	В Олександрівську	179	174	119	145	617
	В повіті	318	348	136	101	903
3	Бахмутський	853	770	550	502	2675
	У Бахмуті	139	143	158	141	581
	В повіті	714	627	392	361	2094
4	Верхньодніпровський	480	589	208	248	1525
	У Верхньодніпровську	94	126	61	72	288
	В повіті	386	463	147	176	1172
5	Маріупольський	346	376	394	393	1509
	У Маріуполі	189	203	288	288	968
	В повіті	157	173	106	105	541
6	Новомосковський	346	386	171	217	1120
	У Новомосковську	103	121	68	114	406
	В повіті	243	265	103	103	714
7	Павлоградський	520	563	327	330	1740
	У Павлограді	238	219	200	192	849
	В повіті	282	344	127	138	891
8	Слов'яносербський	498	476	318	371	1663
	У Слов'яносербську	18	27	19	22	86
	В Луганську	211	202	158	198	769
	В повіті	269	247	141	151	808
В містах						11688
В повітах						8664
Всього в губернії		5853	6221	4093	4185	20352

Додаток 2

Таблиця 1

Кандидати на посаду губерньського маршалка Катеринославської губернії
[472, с. 461–463].

№ п/п	рік виборів	1 кандидат чин, посада	2 кандидат чин, посада	3 кандидат чин, посада
1.	1868	Герсєванов Микола Борисович, генерал-майор, маршалок дворянства Новомосковського повіту	Македонський Петро Михайлович, полковник, почесний попечитель Таганрозької гімназії	Струков Петро Ананійович генерал-майор, землевласник Катеринославського повіту (обраний)
2.	1871	Струков Петро Ананійович, генерал-майор, маршалок дворянства Катеринославської губернії (обраний)	Протопопов Ілля Олексійович, колезький радник, маршалок дворянства Олександрівського повіту	
3.	1874	Алексєєв Георгій Петрович, колезький радник, камергер, попечитель Катеринославської губерньської гімназії (обраний)	Письменний Андрій Петрович, статський радник, голова Павлоградської повітової земської управи, маршалок дворянства Павлоградського повіту	
4.	1877	Алексєєв Георгій Петрович, дійсний статський радник, камергер, маршалок дворянства Катеринославської губернії (обраний)	Карпов Петро Олександрович, – генерального штаба капітан, маршалок дворянства Бахмутського повіту	
5.	1880	Алексєєв Георгій Петрович, дійсний статський радник, камергер, маршалок дворянства Катеринославської губернії (обраний)	Карпов Петро Олександрович, статський радник, маршалок дворянства Бахмутського повіту	
6.	1883	Алексєєв Георгій Петрович, дійсний статський радник, камергер, маршалок дворянства Катеринославської губернії (обраний)	Миклашевський Ілля Михайлович, підполковник, землевласник Катеринославського і Олександрівського повітів	
7.	1886	Струков Ананій Петрович, надвірний радник, камер-юнкер, кореспондент Державного конезаводства в Катеринославській губернії (обраний)	Павлов Микола Михайлович – надвірний радник, землевласник Павлоградського повіту	
8.	1889	Струков Ананій Петрович, колезький радник, камергер, маршалок дворянства Катеринославської губернії (обраний)	Миклашевський Павло Михайлович, дійсний статський радник, почесний попечитель Катеринославської класичної гімназії	

9.	1893	Струков Ананій Петрович, статський радник, камергер, маршалок дворянства Катеринославської губернії (обраний)	Павлов Микола Михайлович – надвірний радник, землевласник Павлоградського повіту	
10.	1896	Струков Ананій Петрович, статський радник, камергер, маршалок дворянства Катеринославської губернії (обраний)	Павлов Микола Михайлович – надвірний радник, землевласник Павлоградського повіту	Теренін Микола Михайлович – колезький секретар, кандидат права, почесний наглядач Сенгилезького повітового училища, кореспондент Головного управління державного конозаводства Катеринославської губернії
11.	1899	Струков Ананій Петрович, дійсний статський радник, камергер, маршалок дворянства Катеринославської губернії (обраний)	Плещеев Микола Федорович, поручник у відставці, землевласник Бахмутського повіту	
12.	1902	Деконський Степан Степанович, поручник у відставці, депутат от дворянства Верхньодніпровського повіту	Миклашевський Михайло Ілліч – статський радник, камергер, маршалок дворянства Катеринославського повіту (обраний)	Плещеев Микола Федорович – поручик у відставці, землевласник Бахмутського повіту
13.	1905	Миклашевський Михайло Ілліч, дійсний статський радник, маршалок дворянства Катеринославської губернії (обраний)	Бурхановський Іван Васильович, статський радник,	

Таблиця 2

Губернські маршалки дворян Катеринославської губернії [472, с. 464–465].

№ п/п	ПІБ	термін служби на посаді	чин, звання та вік у момент вступу на посаду	кількість землі на момент обрання на посаду	освіта	остання посада перед обранням губернським маршалком
1.	Нечаєв Гліб Васильович (в.о.)	19.03.1857-13.11.1859	надвірний радник, 55(?) років	23000 дес. в Катеринославській і Полтавській губерніях	Харківський університет	маршалок дворянства Катеринославського повіту
2.	Миклашевський Андрій Михайлович	13.11.1859-21.12.1862	колезький радник 45 років	3000 дес. в Олександрівському повіті у спільному володінні з братами	школа юнкерів	маршалок дворянства Новомосковського повіту
3.	Шабельський Катон Павлович	21.12.1862-30.10.1864	дійсний статський радник, камергер 57 років	6427 дес. в Катеринославській губернії і 3000 дес. в Чернігівській губернії	Московський університет	губернатор Чернігівської губернії
4.	Милорадович Микола Дмитрович (в.о.)	30.10.1864-15.10.1865	штаб-капітан, 31 рік	6112 дес. у спільному володінні з братами	-	маршалок дворянства Катеринославського повіту

5.	Струков Петро Ананійович	22.10.1865-22.09.1874	генерал-майор 62 роки	54154 дес. в Санкт-Петербурзькій, Курській і Катеринославській губерніях	Благородний пансіон Санкт-Петербурзького університету	начальник 1-ї дружини державного ополчення Санкт-Петербурзької губернії
6.	Алексєєв Георгій Петрович	19.10.1874-22.05.1886	колезький радник, камергер 40 років	23640 дес. в Катеринославській губернії	Харківський університет	почесний попечитель Катеринославської класичної гімназії
7.	Струков Ананій Петрович	13.11.1886-14.02.1902	колезький радник, камер-юнкер 35 років	19640 дес. в Катеринославській і Полтавській губерніях	Санкт-Петербурзький університет	кореспондент Державного конезаводства в Катеринославській губернії
8.	Миклашевський Михайло Ілліч	21.02.1902-03.03.1908	статський радник, камергер 48 років	11000 дес. в Катеринославській губернії	Імператорський Олександрівський ліцей	маршалок дворянства Катеринославського повіту

Таблиця 3

**Повітові маршалки дворянства Катеринославської губернії
в період з 1861 р. до 1917 р. [472, с. 466–475].**

Бахмутський повіт

Час обрання на посаду	П.І.Б.	Чин, титул
09.1859	Шахов Іван Аврамович	штаб-ротмістр
22.09.1862	Гаврилов Павло Сергійович	поручник
24.09.1865	Карпов Іван Олександрович	колезький асесор
22.09.1868	Шабельський Петро Петрович	генерал-майор
?-28.01.1871	Фурсов Олександр Григорович	відставний поручик
27.05.1871	Філімонов Микола Володимирович	капітан
23.09.1871	Депрерадович Родіон Васильович	відставний гвардії поручик
22.09.1874	Депрерадович Родіон Васильович	відставний гвардії поручик
25.01.1877	Карпов Петро Олександрович	капітан
19.09.1877	Карпов Петро Олександрович	капітан
25.09.1880	Карпов Петро Олександрович	статський радник
25.09.1883	Карпов Петро Олександрович	статський радник
25.09.1886	Коптєв Олексій Іванович	поручник
26.09.1889	Карпов Володимир Іванович	колезький радник
18.01.1893	Карпов Олександр Олександрович	дійсний статський радник
18.01.1896-	Карпов Олександр Олександрович	дійсний статський радник
21.01.1899	Бантис Федір Олександрович	корнет запасу
22.01.1902	Бантис Федір Олександрович	корнет запасу
25.01.1905	Бантис Федір Олександрович	
12.1906	Карпов Костянтин Іванович	статський радник
25.01.1911	Карпов Костянтин Іванович	
09.1913	Карпов Костянтин Іванович	статський радник, камергер
09.1916	Карпов Костянтин Іванович	дійсний статський радник, камергер

Верхньодніпровський повіт

Час обрання на посаду	П.І.Б.	Чин, титул
09.1859	Даниленко Яків Григорович	полковник

05.1861	Герсеванов Єгор Борисович	полковник
22.09.1862	Потоцький Созонт Савович	губернський секретар
26.02.1864	Лаппо-Данилевський Сергій Олександрович	штаб-ротмістр
24.09.1865	Лаппо-Данилевський Сергій Олександрович	штаб-ротмістр
22.09.1868	Лаппо-Данилевський Сергій Олександрович	штаб-ротмістр
16.03.1871	Лаппо-Данилевський Петро Олександрович	колезький секретар
23.09.1871	Потоцький Созонт Савович	губернський секретар
22.09.1874	Потоцький Созонт Савович	губернський секретар
19.09.1877	Авксент'єв Дмитро Єлисейович	титлярний радник
25.09.1880	Авксент'єв Дмитро Єлисейович	титлярний радник
25.09.1883	Бродський Ераст Костянтинівич	колезький радник
25.09.1886	Бродський Ераст Костянтинівич	колезький радник
26.09.1889	Бродський Ераст Костянтинівич	колезький радник
18.01.1893	Бродський Ераст Костянтинівич	титлярний радник
18.01.1896	Бродський Ераст Костянтинівич	статський радник
21.01.1899	Бродський Ераст Костянтинівич	дійсний статський радник
22.01.1902	Бродський Ераст Костянтинівич	дійсний статський радник
25.01.1905	Бродський Ераст Костянтинівич	дійсний статський радник
30.01.1908	Лабінський Микола Порфїрійович	
1909	Закржевський Володимир Володимирович	дворянин
1910	Харченко Олексій Гаврилович	
25.01.1911	Бродський Всеволод Ерастович	
09.1913	Бродський Всеволод Ерастович	дворянин
09.1916	Бродський Всеволод Ерастович	

Катеринославський повіт

Час обрання на посаду	П.І.Б.	Чин, титул
09.1859	Миклашевський Ілля Михайлович	підполковник
22.09.1862	Милорадович Микола Дмитрович	поручник
24.09.1865	Милорадович Микола Дмитрович	штабс-капітан
22.09.1868	Савельєв Яків Якович	титлярний радник
23.09.1871	Христофоров Василь Григорович	відставний полковник
22.09.1874	Яковлєв Іван Михайлович	колезький секретар
19.09.1877	Яковлєв Іван Михайлович	титлярний радник
25.09.1880	Яковлєв Іван Михайлович	колезький асесор, камер-юнкер
25.09.1883	Малама Володимир Федорович	колезький радник
25.09.1886	Малама Володимир Федорович	надвірний радник
26.09.1889	Малама Володимир Федорович	колезький радник
18.01.1893	Малама Володимир Федорович	колезький радник
18.01.1896	Миклашевський Михайло Ілліч	статський радник
21.01.1899	Миклашевський Михайло Ілліч	статський радник
22.01.1902	Миклашевський Михайло Ілліч	статський радник
11.05.1902	Малама Володимир Володимирович	колезький асесор
25.01.1905	Малама Володимир Володимирович	колезький асесор
30.01.1908	Малама Володимир Володимирович	колезький асесор
25.01.1911	Малама Володимир Володимирович	

09.1913	Малама Володимир Володимирович	дійсний статський радник, камергер
---------	--------------------------------	---------------------------------------

Маріупольський повіт (з 1874 р.)

Час обрання на посаду	П.І.Б.	Чин, титул
22.09.1874	Шабельський Євген Іванович	гвардії штаб-ротмістр
19.09.1877	Шабельський Євген Іванович	гвардії штаб-ротмістр
25.09.1880	Шабельський Євген Іванович	відставний гвардії штаб-ротмістр
25.09.1883	Шабельський Євген Іванович	відставний гвардії штаб-ротмістр
25.09.1886	Канкрін Іван Вікторович	гвардії корнет, граф
26.09.1889	Канкрін Іван Вікторович	відставний гвардії корнет, граф
18.01.1893	Канкрін Іван Вікторович	відставний гвардії корнет, граф
19.01.1896	Каменський Петро Валерійович	кандидат права
22.01.1899	Каменський Петро Валерійович	кандидат права
23.01.1902	Каменський Петро Валерійович	кандидат права
25.01.1905	Каменський Петро Валерійович	
30.01.1908	Ковалевський Сергій Вікторович	титулярний радник
25.01.1911	Ковалевський Сергій Вікторович	надвірний радник
09.1913	Бахірев Сергій Васильович	
09.1916	Бахірев Сергій Васильович	дійсний статський радник

Новомосковський повіт

Час обрання на посаду	П.І.Б.	Чин, титул
09.1859	Герсеванов Микола Борисович	генерал-майор
16.09.1862	Герсеванов Микола Борисович	генерал-майор
24.09.1865	Герсеванов Микола Борисович	генерал-майор
10.1866	Ган Олексій Олександрович	Титулярний радник
22.09.1868	Мізко Георгій Дмитрович	надвірний радник
23.09.1871	Мізко Георгій Дмитрович	надвірний радник
22.09.1874	Мізко Георгій Дмитрович	статський радник
19.09.1877	Мізко Георгій Дмитрович	статський радник
25.09.1880	Мізко Георгій Дмитрович	статський радник
25.09.1883	Авксентьев Дмитро Єлисейович	колезький асесор
25.09.1886	Родзянко Михайло Володимирович	гвардії поручник
26.09.1889	Родзянко Михайло Володимирович	відставний гвардії поручник
18.01.1893	Курілін Михайло Васильович	дійсний статський радник
18.01.1896	Беллінсгаузен Петро Федорович	барон
1897	Жданов Євген Миколайович	
21.01.1899	Ган Петро Олексійович	колезький радник
22.01.1902	Ган Петро Олексійович	надвірний радник
30.06.1904	Родзянко Сергій Миколайович	
30.01.1908	Родзянко Сергій Миколайович	титулярний радник
25.01.1911	Родзянко Сергій Миколайович	
09.1913	Родзянко Сергій Миколайович	колезький радник
09.1916	Родзянко Сергій Миколайович	статський радник

Олександрівський повіт

Час обрання на посаду	П.І.Б.	Чин, титул
09.1859	Канкрін Віктор Єгорович	гвардії полковник, граф
16.09.1862-	Наковальнін Олексій Миколайович	гвардії поручник
24.09.1865	Наковальнін Олексій Миколайович	гвардії поручник
1868-6.06.1868	Бразоль Дмитро Никонович	поручик
6.06.-22.09.1868	Протопопов Ілля Олексійович	колезький асесор
22.09.1868	Протопопов Ілля Олексійович	колезький асесор
23.09.1871	Протопопов Ілля Олексійович	колезький асесор
22.09.1874	Шабельський Євген Іванович	гвардії штаб-ротмістр
19.09.1877	Шабельський Євген Іванович	гвардії штаб-ротмістр
25.09.1880	Шабельський Євген Іванович	відставний гвардії штаб-ротмістр
25.09.1883	Шабельський Євген Іванович	відставний гвардії штаб-ротмістр
25.09.1886	Канкрін Іван Вікторович	гвардії корнет, граф
26.09.1889	Канкрін Іван Вікторович	відставний гвардії корнет, граф
18.01.1893	Канкрін Іван Вікторович	відставний гвардії корнет, граф
18.01.1896	Канкрін Іван Вікторович	відставний гвардії корнет, граф, камер-юнкер
21.01.1899	Канкрін Іван Вікторович	статський радник, граф, камергер
22.01.1902	Канкрін Іван Вікторович	дійсний статський радник, граф, камергер
25.01.-6.02.1905	Каришев Микола Олександрович	дійсний статський радник
1905	Миргородський Валеріан Семенович	
30.01.1908	Левшин Олексій Федорович	титулярний радник
25.01.1911	Миргородський Валеріан Семенович	
09.1913	Миргородський Валеріан Семенович	надвірний радник
09.1916	Миргородський Валеріан Семенович	надвірний радник

Павлоградський повіт

Час обрання на посаду	П.І.Б.	Чин, титул
09.1859	Коростовцев Любим Іванович	дійсний статський радник
16.09.1862	Письменний Андрій Петрович	надвірний радник
24.09.1865	Письменний Андрій Петрович	надвірний радник
22.09.1865	Письменний Андрій Петрович	надвірний радник
23.09.1871	Письменний Андрій Петрович	статський радник
22.09.1874	Письменний Андрій Петрович	статський радник
19.09.1877	Письменний Андрій Петрович	дійсний статський радник
25.09.1880	Письменний Андрій Петрович	дійсний статський радник
25.09.1883	Письменний Андрій Петрович	дійсний статський радник
25.09.1886	Письменний Андрій Петрович	дійсний статський радник
12.1888	Павлов Микола Михайлович	надвірний радник
26.09.1889	Коростовцев Володимир Семенович	без чину
18.01.1893	Коростовцев Володимир Семенович	без чину
18.01.1896	Коростовцев Володимир Семенович	без чину
21.01.1899	Коростовцев Володимир Семенович	без чину

22.01.1902	Зарудний Микола Михайлович	надвірний радник
25.01.1905	Зарудний Микола Михайлович	
30.01.1908	Зарудний Микола Михайлович	колезький радник
30.01.1911	Зарудний Микола Михайлович	
09.1913	Зарудний Микола Михайлович	статський радник
09.1916	Зарудний Микола Михайлович	дійсний статський радник, камергер

Ростовський повіт

Час обрання на посаду	П.І.Б.	Чин, титул
09.1859	Ковалинський Єгор Михайлович	штаб-ротмістр
16.09.1862	Шабельський Помпей Катонівч	надвірний радник
24.09.1865	Шабельський Помпей Катонівч	надвірний радник
22.09.1868	Ковалинський Григорій Петрович	штаб-ротмістр
23.09.1871	Кривошеїн Аполлон Костянтинович	титулярний радник
22.09.1874-	Кривошеїн Аполлон Костянтинович	колезький радник
19.09.1877	Кривошеїн Аполлон Костянтинович	статський радник
25.09.1880	Кривошеїн Аполлон Костянтинович	статський радник, камергер
25.09.1883	Кривошеїн Аполлон Костянтинович	статський радник, камергер
25.09.1886	Сарандінакі Григорій Маргаритович	титулярний радник

Слов'яносербський повіт

Час обрання на посаду	П.І.Б.	Чин, титул
09.1859	Гладкій Іван Іванович	колезький асесор
16.09.1862	Гладкій Іван Іванович	колезький асесор
24.09.1865	Гладкій Іван Іванович	колезький асесор
22.09.1868	Гладкій Іван Іванович	колезький асесор
23.09.1871	Гладкій Іван Іванович	колезький асесор
22.09.1874	Гладкій Іван Іванович	колезький радник
19.09.1877	Булацель Федір Миколайович	колезький радник
25.09.1880	Голуб Петро Вікторович	надвірний радник
25.09.1883	Голуб Петро Вікторович	статський радник
25.09.1886	Константінов Олександр Олексійович	підпоручик
26.09.1889	Ільєнко Сергій Михайлович	губернський секретар
18.01.1893	Ільєнко Сергій Михайлович	губернський секретар
18.01.1896	Ільєнко Сергій Михайлович	губернський секретар
21.01.1899	Ільєнко Сергій Михайлович	губернський секретар
22.01.1902	Ільєнко Сергій Михайлович	статський радник
25.01.1905	Ільєнко Сергій Михайлович	
30.01.1908	Ільєнко Сергій Михайлович	дійсний статський радник
25.01.1911	Ільєнко Сергій Михайлович	дійсний статський радник
09.1913	Ільєнко Сергій Михайлович	дійсний статський радник
09.1916	Ільєнко Сергій Михайлович	дійсний статський радник

Додаток 3

Таблиця 1

**Члени Катеринославського губернського комітету зі звільнення селян
1858–1859 рр. [168, с. 227; 566, с. 14–16].**

№ п/п	П І Б	Положення на момент обрання	Кількість землі на 1860 р., дес.	Кар'єра після 1861 р.
1.	Нечаєв Гліб Васильович	в.о. губернського маршалка дворянства, колезький асесор	12702	–
Від Катеринославського повіту				
2.	Миклашевський Ілля Михайлович	маршалок повітового дворянства, підполковник	3000 на 4 братів в Олександрівському повіті	земський діяч, голова мирового з'їзду
3.	Захар'їн Олександр Олександрович	артилерії підпоручник	2654	земський діяч
Від Верхньодніпровського повіту				
4.	Даниленко Яків Григорович	маршалок повітового дворянства, полковник	1275	земський діяч
5.	Поль Олександр Миколайович	колезький секретар, дворянське депутатське зібрання	1350	земський діяч, мировий суддя, почесний громадянин м. Катеринослава
Від Новомосковського повіту				
6.	Миклашевський Андрій Михайлович	маршалок повітового дворянства, колезький радник	3000 на 4 братів в Олександрівському повіті	1859–1862 рр. – губернський маршалок дворянства, земський діяч
7.	Євецький Степан Степанович	колезький радник	2960	–
Від Павлоградського повіту				
8.	Коростовцев Любим Іванович	маршалок повітового дворянства, дійсний статський радник	5218	1859–1862 рр. – повітовий маршалок дворянства
9.	Письменний Андрій Петрович	колезький асесор	5193	1862–1888 рр. – повітовий маршалок дворянства, земський діяч, мировий суддя, почесний громадянин м. Павлограда
Від Бахмутського повіту				
10.	Фітінгоф Адам Олександрович	маршалок повітового дворянства, барон, ротмістр	4771	земський діяч
11.	Плещеев Олександр Іванович	штаб-ротмістр	3480 (на 1886 р.)	земський діяч

Від Слов'яносербського повіту				
12.	Сомов Михайло Олександрович	маршалок повітового дворянства, гвардії штабс-ротмістр	5788	–
13.	Голуб Іван Петрович	титularyний радник	5258	земський діяч
Від Ростовського повіту				
14.	Іванов Костянтин Павлович	маршалок повітового дворянства, капітан- лейтенант	немає даних	1861–1865 рр. – мировий посередник
15.	Мігрін Федір Іванович	колезький радник	405 (на 1871 р.)	земський діяч
Від Олександрівського повіту				
16.	Канкрін Олександр Єгорович	маршалок повітового дворянства, граф, гвардії капітан	51356 з братом	земський діяч, почесний громадянин м. Олександрівськ
17.	Марк Костянтин Еммануїлович	надвірний радник	7000 на 4 братів	1861–1874 рр. – мировий посередник, земський діяч
Члени від уряду				
18.	Коростовцев Гліб Іванович	капітан-лейтенант	4462	–
19.	Павлов Микола Михайлович	колезький асесор	3113	1861–1869 рр. мировий посередник, земський діяч, мировий суддя

Додаток 4

Таблиця 1

**Мирові посередники Катеринославської губернії на 1861 р. Перший призв
[472, с. 482–486].**

№ п/п	ПІБ	повіт	звання	освіта	кар'єра
1.	Абаза Платон Никандрович	Павло-градський	штаб-ротмістр		помер 27.01.1862
2.	Бельченко Петро Федорович	Катерино-славський	колезький асесор		земський діяч мировий суддя
3.	Булатов Андрій Юрійович	Олександрівський	титулярний радник	Катеринославська гімназія	
4.	Булацель Олександр Миколайович	Слов'яно-сербський	колезький секретар	Харківський університет	земський діяч
5.	Булацель Федір Миколайович	Слов'яно-сербський	колезький асесор	приватний пансіон, Харківський університет 1852 р.	земський діяч, мировий суддя
6.	Бураков Дмитро Степанович	Павло-градський	підпоручник	артилерійське училище	
7.	Биков Василь Петрович	Ново-московський	капітан 2 рангу	морський кадетський корпус	
8.	Гаврилов Павло Сергійович	Бахмутський	поручник		
9.	Гангблов Семен Спиридонович	Верхньодніпровський	поручник	приватний пансіон, Одеська гімназія	повітовий справник
10.	Гнедін Дмитро Титович	Олександрівський	гвардії штабс-капітан	Катеринославська гімназія	земський діяч, мировий суддя
11.	Голуб Петро Вікторович	Слов'яно-сербський	колезький секретар		земський діяч, маршалок дворянства
12.	Дверницький Йосип Титич	Ново-московський	артилерії підпоручник		земський діяч
13.	Депрерадович Єгор Васильович	Бахмутський	колезький секретар		земський діяч мировий суддя
14.	Жданов Микола Павлович	Ново-московський	артилерії підпоручник		земський діяч
15.	Захар'їн Еммануїл Олександрович	Катерино-славський	гвардії капітан		
16.	Іванов Костянтин Павлович	Ростовський	капітан-лейтенант		
17.	Калиновський Микола Іванович	Верхньодніпровський	гвардії прапорщик	школа гвардійських прапорщиків	мировий суддя
18.	Канєвцов Олександр Павлович (в.о.)	Верхньодніпровський	надвірний радник		
19.	Карпов Олександр Олександрович	Бахмутський	гвардії поручник	юнкерське училище	земський діяч мировий суддя
20.	Карпов Василь Андріанович	Бахмутський	титулярний радник		
21.	Карпов Іван Олександрович	Бахмутський	титулярний радник		земський діяч мировий суддя
22.	Котов Степан Єфремович (в.о.)	Ново-московський	титулярний радник		
23.	Коростовцев Владимир Михайлович	Олександрівський	поручник		земський діяч, мировий суддя, земський начальник

24.	Коростовцев Ростислав Михайлович	Павлоградський	колезький асесор	Катеринославська гімназія, університет	
25.	Курилін Михайло Васильович	Ново-московський	губернський секретар	Катеринославська гімназія	земський діяч мировий суддя маршалок дворянства Новомосковського повіту
26.	Ломаковский Микола Григорович	Верхньо-дніпровський	штаб-ротмістр		земський діяч мировий суддя
27.	Любицкий Яків Якович	Бахмутський	капітан		
28.	Македонський Петро Михайлович	Слов'яно-сербський	полковник		земський діяч
29.	Малама Захарій Федорович	Верхньо-дніпровський	колезький секретар	Харківський університет 1852 р.	мировий суддя маршалок дворянства Таращанського повіту
30.	Марк Костянтин Еммануїлович	Олександрівський	надвірний радник	Катеринославська гімназія	земський діяч
31.	Мусін-Пушкін Іван Петрович	Слов'яно-сербський	штаб-ротмістр		земський діяч
32.	Наковальнін Олексій Миколайович	Олександрівський	гвардії підпоручник		земський діяч
33.	Нордберг Андрій Іванович	Бахмутський	полковник		
34.	Нордберг Федір Андрійович	Бахмутський	штаб-ротмістр		земський діяч мировий суддя
35.	Павлов Микола Михайлович	Павлоградський	колезький асесор	Харківський університет	земський діяч мировий суддя
36.	Потоцький Созонт Савич	Верхньо-дніпровський	чиновник XII класу	Харківський університет 1844 р.	земський діяч, мировий суддя маршалок дворянства Верхньодніпровського повіту
37.	Радаков Микола Олександрович	Слов'яно-сербський	поручник		неодмінний член у селянській справі присутствія
38.	Романов Юрій Олександрович	Верхньо-дніпровський	губернський секретар	Київський університет 1859 р.	земський діяч
39.	Ришков Юрій Петрович	Павлоградський	колезький секретар		земський діяч, земський начальник
40.	Савицький Олексій Олексійович	Катеринославський	поручник	Одеська гімназія	земський діяч
41.	Самойленко Григорій Андрійович	Олександрівський	штабс-капітан		земський діяч мировий суддя неодмінний член у селянській справі присутствія
42.	Сарандинакі Іполит Павлович	Ростовський	поручник		
43.	Свіягін Іван Іванович	Олександрівський	колезький секретар	Катеринославська гімназія, Горегорецький землеробський інститут	земський діяч, мировий суддя
44.	Свенцицкий Йосип Йосипович (в.о.)	Ново-московський			земський діяч
45.	Станкевич Іван Михайлович	Бахмутський	полковник		
46.	Тимченко Іларіон Олександрович (в.о.)	Катеринославський			земський діяч мировий суддя

47.	Товбич Андрій Павлович	Олександрівський	титлярний радник	Рішельєвський ліцей	земський діяч, мировий суддя
48.	Холяра Костянтин Опанасович	Ростовський	штаб-ротмістр		земський діяч
49.	Хоментовський Павло Михайлович	Ростовський	гвардії штабс-капітан		
50.	Четчиков Олександр Петрович	Слов'яно-сербський	штаб-ротмістр		неодмінний член у селянській справі присутствія
51.	Шахов Олексій Лукич	Бахмутський	колезький секретар		земський діяч
52.	Янович Олександр Онисимович	Слов'яно-сербський	колезький секретар		

Таблиця 2

**Мирові посередники Катеринославської губернії 1861–1870 рр.
[472, с. 486–490].**

мирова дільниця	1861	1864	1866–1867	1870
Бахмутський повіт				
1	Депрерадович Єгор Васильович	Депрерадович Єгор Васильович	Депрерадович Єгор Васильович (звільнений 18.06.1868 р.)	Ессен Петро Іванович
2	Любицький Яків Якович	Депрерадович Федір Михайлович	Кулябко-Корецький Андрій Григорович	Карпов Петро Олександрович
3	Станкевич Іван Михайлович	Станкевич Іван Михайлович	Бородаєвський Володимир Михайлович	Бородаєвський Володимир Михайлович
4	Нордберг Федір Андрійович	Шрамченко Петро Єгорович (в.о.)	не існує	не існує
5	Гаврилов Павло Сергійович	Бабенко Михайло Васильович	не існує	не існує
6	Нордберг Андрій Іванович	Нордберг Андрій Іванович	не існує	не існує
7	Шахов Олексій Лукич	Шахов Микола Аврамович	не існує	не існує
8	Карпов Олександр Олександрович	Раєвський Гаврило Михайлович	не існує	не існує
9	Карпов Іван Олександрович	Карпов Іван Олександрович	не існує	не існує
10	Карпов Василь Андріанович	Янченко Петро Олександрович (в.о.)	не існує	не існує
Верхньодніпровський повіт				
1	Гангеблов Семен Спиридонович	Авксент'єв Дмитро Єлисеєвич	Даниленко Михайло Григорович (з 1865 р.)	Даниленко Михайло Григорович
2	Калиновський Микола Іванович	Калиновський Микола Іванович	Ломиковський Микола Григорович	Тимофєєв Олександр Олександрович
3	Канєвцов Олександр Павлович	Канєвцов Олександр Павлович	Маєвський Сергій Сергійович	не існує
4	Романов Юрій Олександрович	Мандрикін Іван Прокопович	не існує	не існує
5	Потоцький Созонт Савович	Потоцький Созонт Савович	не існує	не існує
6	Малама Захарій Федорович (звільнений у 1863 р.)	Велецький Сергій Олексійович	не існує	не існує

7	Ломиковський Микола Григорович	Ломиковський Микола Григорович	не існує	не існує
Катеринославський повіт				
1	Захар'їн Еммануїл Олександрович	Захар'їн Еммануїл Олександрович	Ломиковський Микола Васильович	Ломиковський Микола Васильович
2	Савицький Олексій Олексійович	Краснокутський Григорій Миколайович	Зайцев Ілля Петрович	Зайцев Ілля Петрович
3	Бельченко Петро Федорович	Бельченко Петро Федорович	не існує	не існує
4	Тимченко Іларіон Олександрович (в.о.)	Тимченко Іларіон Олександрович	не існує	не існує
Новомосковський повіт				
1	Курилін Михайло Васильович	Курилін Михайло Васильович	Курилін Михайло Васильович	Мізко Георгій Дмитрович
2	Дверницький Йосип Титович	Дверницький Йосип Титович	Дверницький Йосип Титович	Дверницький Йосип Титович
3	Жданов Микола Павлович	Жданов Микола Павлович	Свенцицький Йосип Йосипович (в.о.)	вакансія
4	Котов Степан Єфремович	Котов Степан Єфремович	не існує	не існує
5	Биков Василь Петрович	Биков Василь Петрович	не існує	не існує
6	Свенцицький Йосип Йосипович	Свенцицький Йосип Йосипович	не існує	не існує
Олександрівський повіт				
1	Марк Костянтин Еммануїлович	Марк Костянтин Еммануїлович	Марк Костянтин Еммануїлович	Марк Костянтин Еммануїлович
2	Товбич Андрій Павлович	Товбич Андрій Павлович	Янковський Федір Кузьмович	Самойленко Григорій Андрійович
3	Самойленко Григорій Андрійович	Самойленко Григорій Андрійович	Зеленський Павло Єгорович	Зеленський Павло Єгорович
4	Свягін Іван Іванович	Свягін Іван Іванович	Булатов Андрій Юрійович	вакансія
5	Коростовцев Володимир Михайлович	Коростовцев Володимир Михайлович	Чернов Михайло Андрійович (в.о.)	Чернов Михайло Андрійович
6	Гнедін Дмитро Титович	Гнедін Дмитро Титович	не існує	не існує
7	Наковальнін Олексій Миколайович	Мазаракі Микола Семенович	не існує	не існує
8	Булатов Андрій Юрійович	Булатов Андрій Юрійович	не існує	не існує
Павлоградський повіт				
1	Коростовцев Ростислав Михайлович	Коростовцев Ростислав Михайлович	Полуектов Микола Іванович	Полуектов Микола Іванович
2	Абаза Платон Никандрович (помер у 1862 р.)	Полуектов Микола Іванович	Павлов Микола Михайлович	Руденко Дмитро Якович
3	Ришков Юрій Петрович	Ришков Юрій Петрович	Коростовцев Ростислав Михайлович (в.о.)	Коростовцев Ростислав Михайлович
4	Павлов Микола Михайлович	Павлов Микола Михайлович	не існує	не існує
5	Бураков Дмитро Степанович	Бураков Дмитро Степанович	не існує	не існує
Ростовський повіт				
1	Холяра Костянтин Опанасович	Холяра Костянтин Опанасович	Холяра Костянтин Опанасович	Холяра Костянтин Опанасович
2	Іванов Костянтин Павлович	Іванов Костянтин Павлович	Можневський Петро Іванович	Можневський Петро Іванович
3	Хоментовський Павло Михайлович	Хоментовський Павло Михайлович	не існує	не існує

4	Сарандинакі Іполит Павлович	Тіммерман Олександр Павлович	не існує	не існує
Слов'яносербський повіт				
1	Четчиков Олександр Петрович	Четчиков Олександр Петрович	Валяєв Микола Петрович	Валяєв Микола Петрович
2	Радаков Микола Олександрович	Радаков Микола Олександрович	Міокович Олександр Миколайович	Міокович Олександр Миколайович
3	Македонський Петро Михайлович	Македонський Петро Михайлович	Мусін-Пушкін Іван Петрович	Мусін-Пушкін Іван Петрович
4	Мусін-Пушкін Іван Петрович	Мусін-Пушкін Іван Петрович	не існує	не існує
5	Булацель Олександр Миколайович	Булацель Олександр Миколайович	не існує	не існує
6	Янович Олександр Онисимович	Янович Олександр Онисимович	не існує	не існує
7	Голуб Петро Вікторович	Голуб Петро Вікторович	не існує	не існує
8	Булацель Федір Миколайович	Булацель Федір Миколайович	не існує	не існує

Додаток 5

Таблиця 1²

Земські начальники Катеринославської губернії на 1890 р. [13, арк. 6, 6 зв., 7, 9; 22, арк. 285; 121, с. 28; 145, с. 255; 185; 186, с. 103, 121, 123, 125; 187, с. 99, 105, 108, 112, 114; 193, с. 50, 51, 52, 55; 246; 248, с. 3; 268, с. 8, 48, 68; 273; 278, с. 17, 38, 40; 279; 284 с. 525; 286; 289; 288; 293; 294; 295 с. 65; 300, с. 336, 362, 370, 385; 316, с. 126–127; 518, с. 134].

№ п/п	№ дільниці	ПІБ	чин, звання	площа маєтку, дес. (рік)
Катеринославський повіт				
1.	1	Голубінін Павло Юхимович	колезький радник	500 (1889 р.)
2.	2	Папчинський Микола Самсонович	штаб-ротмістр	1197 (1899 р.)
3.	3	Нікіфоров Ілля Петрович	поручник	1190 (1899 р.)
4.	4	Гаркушевський Григорій Тимофійович	колезький радник	1436 (1889 р.)
5.	5	Яковлев Іван Михайлович	колезький радник	3199 (1889 р.)
6.	6	Гердзей Михайло Миколайович	колезький асесор	53 (1899 р.)
7.	7	Марцинкевич Микола Михайлович	штабс-капітан	250 (1889 р.)
Верхньодніпровський повіт				
8.	1	Петровський Сергій Петрович	штабс-капітан	359 (1894 р.)
9.	2	Червінський Костянтин Олександрович	поручник	526 у власності дружини (1894 р.)
10.	3	Манвелов Віктор Борисович	князь	291 у власності батька (1883 р.)
11.	4	Лабінський Микола Порфірович	штаб-ротмістр	1554 (1883 р.)
12.	5	Максутов Дмитро Павлович	поручник	500 у власності дружини (1894 р.)
13.	6	Абаза Іван Костянтинович	штаб-ротмістр	936 (1883 р.)
14.	7	Котельников Андрій Іванович	штаб-ротмістр	563 (1883 р.)
Новомосковський повіт				
15.	1	вакансія	-	-
16.	2	Закржевський Микола Володимирович	без чину	250 (1894 р.)
17.	3	Кащенко Василь Васильович	губернський секретар	1241 у власності батька (1886 р.)
18.	4	Бродський Костянтин Кіндратович	штаб-ротмістр	832 (1886 р.)
19.	5	Магденко Іван Петрович	гвардії поручник	175 (1907 р.)
20.	6	Бахмутов Никифор Костянтинович	статський радник	250 (1886 р.)
21.	7	Беллінсгаузен Микола Петрович	колезький радник	257 (на 1886 р.)
Павлоградський повіт				
22.	1	Леонов Митрофан Григорович	колезький радник	4053 у спільній власності з 5-ма братами (1868 р.)
23.	2	Зарудний Микола Михайлович	штабс-капітан	187 у спільній власності з матір'ю і сестрами (на 1903 р.)
24.	3	Ган Петро Олексійович	гвардії поручник	3077 у власності батька (1886 р.)

² Через погану збереженість обліково-статистичних джерел по землеволодінням дворян Катеринославської губернії дані щодо площі маєтків земських начальників подані не за один рік, а згідно з наявними даними за різний час.

25.	4	Гапонов Іван Васильович	підполковник	483 у власності матері (1865 р.)
26.	5	Ришков Юрій Петрович	колезький секретар	398 (1884 р.)
27.	6	Чернявський Іван Іванович	штаб-ротмістр	5000 у власності батька (1868 р.)
28.	7	Коробцов Митрофан Павлович	підпоручник	100 (1912 р.)
Бахмутський повіт				
29.	1	Депрерадович Олексій Васильович	титулярний радник	1288 (1886 р.)
30.	2	Депрерадович Микола Клавдійович	штаб-ротмістр	324 (1886 р.)
31.	3	Ставраков Іван Костянтинівич	прапорщик	500 у власності дружини (1886 р.)
32.	4	Погорелов Іван Павлович	поручник	144 (1886 р.)
33.	5	Кулябко-Корецький Микола Андрійович	титулярний радник	508 (1886 р.)
34.	6	Коптев Василь Олексійович	губернський секретар	1127 (1886 р.)
35.	7	Бахірев Сергій Васильович	без чину	4689 (1883 р.)
Слов'яносербський повіт				
36.	1	Коваленський Григорій Григорович	губернський секретар	1219 (1886 р.)
37.	2	Депрерадович Василь Васильович	штаб-ротмістр	761 (1874 р.)
38.	3	Константинов Олексій Олександрович	корнет	438 у власності батька (1886 р.)
39.	4	Розаліон-Сошальський Георгій Федорович	поручник	100 (1886 р.)
40.	5	Фелькнер Дмитро Ларіонович	поручник	1918 у власності батька (1886 р.)
Олександрівський повіт				
41.	1	Афанасьєв Микола Якович	колезький секретар	495 (1912 р.)
42.	2	Миргородський Валеріан Семенович	без чину	996 (1912 р.)
43.	3	Яковлев Віктор Якович	колезький секретар	75 (1901 р.)
44.	4	вакансія		-
45.	5	Ключніков Микола Андрійович	без чину	-
46.	6	Колосов Іван Якимович	колезький асесор	1043 у власності батька (1859 р.)
47.	7	вакансія		-
Маріупольський повіт				
48.	1	Гельмерсен Михайло Венедиктович	колезький реєстратор	332 у власності батька (1894 р.)
49.	2	Синьогуб Петро Олексійович	без чину	517 (1888 р.)
50.	3	Балін Василь Миколайович	без чину	187 у власності батька (1886 р.)
51.	4	Коростовцев Володимир Михайлович	поручник	1200 (1868 р.)
52.	5	Шварц Володимир Адамович	без чину	1549 (1871 р.)
53.	6	Даниленко Дмитро Михайлович	без чину	471 у власності матері (1865 р.)
54.	7	Іванов Євген Андрійович	без чину	200 (1886 р.)

**Дані про клас земських начальників Катеринославської губернії на 1890 р.
згідно з «Табелем про ранги» [211, с. 8–10; 268; 278; 293; 294;].**

Клас за «Табелем про ранги»	Чин		Всього осіб
	цивільний	воєнний	
V	1		1
VI	8		8
VII		1	1
VIII	2		2
IX	3	13	16
X		7	7
XII	3	2	5
XIII		1	1
XIV	1		1
Без чину			9
Вакансія			3
Всього	18	24	54

Додаток 6

Таблиця 1

Врожайність зернових по різних категоріям населення на 1897 р.
[299, с. 14].

№ п/п	Культура	Кількість землі у маєтках, дес.	Зібрано пудів з 1 десятини				Всього
			дворяни	купці, міщани	поселяни (німці, греки, болгари)	селяни	
1.	пшениця озима	1–100	25	16	39	25	105
		101–1000	46	34	64	35	179
		1001 і більше	49	45	62	40	196
		Всього	120	95	165	100	480
2.	пшениця яра	1–100	45	34	40	33	152
		101–1000	41	43	40	37	161
		1001 і більше	45	50	51	34	180
		Всього	131	127	131	104	493
3.	жито	1–100	60	34	34	27	155
		101–1000	40	40	39	32	151
		1001 і більше	53	46	47	34	180
		Всього	153	120	120	93	486
4.	ячмінь	1–100	49	46	61	43	199
		101–1000	52	57	74	52	235
		1001 і більше	60	54	72	45	231
		Всього	161	157	207	140	665

Додаток 7

Таблиця 1

Відомість про кількість учнів у Катеринославській губернії та повітах на 1883 р. [2, л. 14–16].

№ п/п	Місто, навчальний заклад	Кількість учнів			% дворян
		загальна	дворян	купців і міщан	
Катеринослав					
1.	Класична гімназія	511	260	234	50,9
2.	Реальне училище	115	18	56	15,7
3.	Духовна семінарія	259	1	15	0,4
4.	Жіноча Маріїнська гімназія	523	248	252	47,4
5.	Жіноча прогімназія	35	11	21	31,4
6.	Жіноче духовне училище	250	-	-	0
Олександрівськ					
7.	3-класове міське училище	171	4	113	2,3
8.	Жіноче міське училище	118	2	102	1,7
Новомосковськ					
9.	Жіноча прогімназія	100	24	64	24
10.	Повітове училище	45	13	24	28,9
Павлоград					
11.	Чоловіча прогімназія	105	18	63	12,1
12.	Жіноча прогімназія	56	12	35	21,4
13.	Міське училище з ремісничим відділенням	112	18	80	16,1
Верхньодніпровськ					
14.	Жіноча прогімназія	92	26	61	28,3
15.	3-класове чоловіче училище	86	18	55	20,9
16.	Ремісничє училище	29	3	19	10,3
Таганрог					
17.	Чоловіча гімназія	455	100	150	22
18.	Жіноча гімназія	446	96	299	21,5
Бахмут					
19.	Класична прогімназія	130	36	77	27,7
Ростов-на-Дону					
20.	Петровське реальне училище	329	43	198	13,1
21.	Прогімназія	252	51	163	20,2
22.	Азовська прогімназія	63	5	33	7,9
23.	Технічне залізничне училище	107	14	52	13,1
Маріуполь					
24.	Олександрівська чоловіча гімназія	192	32	117	16,6
25.	Жіноча гімназія	141	33	81	23,4
Всього учнів		4722	1086	2364	23

Таблиця 2

**Попечителі найбільших навчальних закладів
Катеринославської губернії на 1864 рік [70, с. 156–157].**

№ п/п	Навчальний заклад	попечитель	соціальний стан
1	Катеринославська класична чоловіча гімназія	Котляревський Михайло Михайлович	дворянин
2	Катеринославське повітове училище	Алексєєв Георгій Петрович	дворянин
3	Павлоградське повітове училище	Мізко Микола Дмитрович	дворянин
4	Бахмутське повітове училище	Депрерадович Олександр Васильович	дворянин
5	Олександрівське повітове училище	Василенко Григорій Іванович	дворянин
6	Слов'яносербське повітове училище	Карпов Іван Олександрович	дворянин
7	Катеринославське жіноче училище 2 розряду	Миклашевська Анна Володимирівна	дворянка

Таблиця 3

**Попечителі Катеринославської класичної гімназії
другої половини XIX ст. [297, с. 255; 493, с. 349].**

№ п/п	роки перебування на посаді	ПІБ	соціальний стан
1	1845–1856	Гавриленко Дмитро Петрович	дворянин
2	1856–1865	Кох Іван Степанович	дворянин
3	1864–1866	Котляревський Михайло Михайлович	дворянин
4	1866–1875	Алексєєв Георгій Петрович	дворянин
5	1875–1877	Байдак Григорій Андрійович	дворянин
6	1877–1883	Коростовцев Володимир Семенович	дворянин
7	1883–1886	Енгельгард Олександр Дмитрович	дворянин
8	1886–1889	Миклашевський Павло Михайлович	дворянин
9	1889–1892	Миклашевський Михайло Ілліч	дворянин
10	1892–1895	Бродський Ераст Костянтинович	дворянин
11	1895–1909?	Малама Володимир Федорович	дворянин
12	1909?–1917	Бродський Ераст Костянтинович	дворянин

Таблиця 4

Попечителі Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії [72, с. 38; 129, с. 199; 170; 623, с. 46].

№ п/п	роки перебування на посаді	ПІБ	соціальний стан
1	30.08.1865–1868	Котляревська Віра Павлівна	дворянка
2	1869–1893	Кох Марія Степанівна	дворянка
3	1894?–1911?	Месарош Катерина Іванівна	дворянка
4	1911?–1917	Урусова Віра Георгіївна	дворянка

Таблиця 5

Попечителі Катеринославського 1 Реального училища [238, с. 267; 270, с. 885–888; 416].

№ п/п	роки перебування на посаді	ПІБ	соціальний стан
1	26.09.1875–25.10.1878	Миклашевський Павло Михайлович	дворянин
2	10.01.1879–15.02.1880	Яковлєв Іван Михайлович	дворянин
3	15.02.1880–4.12.1882	Хрінников Микола Миколайович	купець
4	4.12.1882–6.12.1885	Поль Олександр Миколайович	дворянин

	6.12.1885–7.12.1888	Поль Олександр Миколайович	дворянин
	7.12.1888–26.07.1890	Поль Олександр Миколайович	дворянин
7	9–14.12.1890	Нестелей Іван Якович	дворянин
8	14.12.1890–12.12.1893	Каменський Петро Валерійович	дворянин
	12.12.1893–12.12.1896	Каменський Петро Валерійович	дворянин
	12.12.1896–14.12.1899	Каменський Петро Валерійович	дворянин
	14.12.1899–8.12.1902	Каменський Петро Валерійович	дворянин
10	8.12.1902–23.01.1906	Родзянко Михайло Володимирович	дворянин
	23.01.1906–19.01.1909	Родзянко Михайло Володимирович	дворянин
12	19.01.1909–11.12.1911	Урусов Микола Петрович	дворянин
	11.12.1911–1917	Урусов Микола Петрович	дворянин